

ISSN (Print) 2789-4320
ISSN (Online) 2789-4339

ECONOMIC SERIES
OF THE BULLETIN
OF L.N. GUMILYOV ENU

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СЕРИЯ
ВЕСТНИКА ЕНУ
ИМЕНИ Л.Н. ГУМИЛЕВА

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫҢДАҒЫ ЕҰУ
ХАБАРШЫСЫНЫҢ
ЭКОНОМИКА СЕРИЯСЫ

№ 1 • 2024

2010 жылдан бастап шығады
Founded in 2010
Издается с 2010 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024

Бас редактор:

С.Б. Мақыш, э.ғ.д., профессор Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары:

А.М. Бакирбекова, э.ғ.к., қауымдаст. проф. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Редакция алқасы:

Майдырова А.Б.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Муталиева Л.М.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Мусина К.П.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сембиева Л.М.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Толысбаев Б.С.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шалболова У.Ж.	э.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Курманов Н.А.	PhD, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Мухияева Д.М.	PhD, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аманова Г.Д.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Есенова Г.Ж.	э.ғ.к., қауымдаст. проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Досжан Р.Д.	PhD, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Таубаев А.А.	э.ғ.д., профессор, Esil University ректоры, Астана, Қазақстан
Адамбекова А.А.	э.ғ.д., проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
Жусупова А.К.	э.ғ.к., доцент, проф., Халықаралық бизнес университетінің (UIB), Алматы, Қазақстан
Курманалина А.К.	э.ғ.к., проф., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
Искаков Б.М.	э.ғ.к., доцент, проф., «Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан
Умирзаков С.Ы.	э.ғ.д., проф., НАРХОЗ университеті, Алматы, Қазақстан
Лавровский Б.Л.	э.ғ.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті, Новосибирск, Ресей
Мадиярова Д.М.	э.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Никифорова Е.В.	э.ғ.д., проф., РФ Үкіметінің жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу, Ресей
Петрова М.	PhD, доцент, Әулие Кирилл және Мефодий атындағы Университет, Ұлы Тырново, Болгария
Шинкевич А.	т.ғ.д., э.ғ.д., проф., Қазан ұлттық зерттеу технологиялық университетінің логистика және менеджмент кафедрасының меңгерушісі, Қазан, Ресей
Филимонов В.	PhD, доцент, Суррей университеті, Гилдфорд, Ұлыбритания
Мустафа Солак	PhD, проф., Анкара университеті, Анкара, Түркия
Христуаскас Чесловас	Профессор, э.ғ.д., Витаутас Ұлы университеті, Каунас, Литва
Петров А.	э.ғ.д., проф., РФ Үкіметінің жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу, Ресей
Фэн Вэй	PhD, проф., Солтүстік-Батыс ауылшаруашылық университеті, Сиань, Қытай

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: (7172) 709-500, (ішкі 31- 413). E-mail: vest_econom@enu.kz

Журнал менеджері: Изтелеуова Е.А.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысының экономика сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№ KZ26VPY00032638 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тел.:+7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief S.B. Makysh. *Doctor of Economic Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief A.M. Bakirbekova,

Can. of Economic Sciences, Assoc.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

Editorial board

- Maidyrova A.B.** Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mutaliyeva L.M. Can. of Economic Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mussina K.P. Can. of Economic Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sembieva L.M. Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tolysbayev B.S. Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shalbolova U.Zh. Doctor of Economic Sciences, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kurmanov N.A. PhD, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Mukhiyayeva D.M. PhD, Head of the Department «Management», L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Amanova G.D.** Can. of Economic Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Yessenova G.Zh. Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Educational Programs of the Private Institution «Center for Pedagogical Excellence» AEO NIS, Astana, Kazakhstan
- Doszhan R.D.** PhD, Assoc. Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Taubayev A.A. Doctor of Economic Sciences, Prof., Rector of Esil University, Astana, Kazakhstan
Adambekova A.A. Doctor of Economic Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
- Zhussupova A.K.** Candidate of Economic Sciences, Assoc.Prof., Professor, Department of Finance and Accounting, University of International Business (UIB), Almaty, Kazakhstan
- Kurmanalina A.K.** Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
- Iskakov B.M.** Candidate of Economic Sciences, Assoc.Prof., Professor of the Department of «Business Administration», «Turan-Astana» University, Astana, Kazakhstan
- Umirzakov S.I.** Doctor of Economic Sciences, Professor, Vice Provost for Academic Affairs, NARXOZ University, Almaty, Kazakhstan
- Lavrovskii B.L.** Doctor of Economic Sciences, Prof., Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia
- Madiyarova D.M.** Doctor of Economic Sciences, Prof., RUDN university, Moscow, Russia
Nikiforova E.V. Doctor of Economic Sciences, Prof., Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia
- Petrova M.** PhD, Assoc. Prof., Saints Cyril and Methodius Velikotyrnovsky University, Veliko Tyrnovo, Bulgaria
- Shinkevich Alexey** Doctor of Economic Sciences, Prof., Kazan National Research Technological University, Kazan, Russian Federation
- Filimonau Viachaslau** PhD, Assoc.Prof., University of Surrey, Guildford, United Kingdom
Solak Mustafa PhD, Professor, Head of the Department of Management, Ankara University, Ankara, Turkey
- Christauskas Česlovas** Professor, Doctor of Economic Sciences, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
- Petrov Aleksandr** Doctor of Economic Sciences, Prof., Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russian Federation
- Feng Wei** PhD, Prof., Tianjin University, Tianjin, China

Editorial address: **L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, of.402, Astana, Kazakhstan, 010008.** Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31- 413).

E-mail: vest_econom@enu.kz. Managing editor: **Izteleuova Ye.A.**

Economic Series of the bulletin of the L.N. Gumilyov ENU

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ26VPY00032638 dated 19.02.2021. Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazhimukan str. 13/1, Astana, Kazakhstan 010008; Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор С.Б. Макыш

д.э.н., профессор, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора А.М. Бакирбекова,

к.э.н., ассоц.проф., Атырауский университет имени Х.Досмухамбетова, Атырау, Казахстан

Редакционная коллегия:

Майдырова А.Б.	<i>д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Муталиева Л.М.	<i>к.э.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Мусина К.П.	<i>к.э.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Сембиева Л.М.	<i>д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Толысбаев Б.С.	<i>д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Шалболова У.Ж.	<i>д.э.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Курманов Н.А.	<i>PhD, проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Мухияева Д.М.	<i>PhD, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Аманова Г.Д.	<i>к.э.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан</i>
Есенова Г.Ж.	<i>к.э.н., ассоц. проф., «Центр педагогического мастерства» АОО НИИШ, Астана, Казахстан</i>
Досжан Р.Д.	<i>PhD, доцент, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан</i>
Таубаев А.А.	<i>д.э.н., проф., ректор Esil University, Астана, Казахстан</i>
Адамбекова А.А.	<i>д.э.н., проф., КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан</i>
Жусупова А.К.	<i>к.э.н., ассоц. проф., проф., Университет международного бизнеса (UIB), Алматы, Казахстан</i>
Курманалина А.К.	<i>к.э.н., проф., Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан</i>
Искаков Б.М.	<i>к.э.н., ассоц. проф., проф., университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан</i>
Умирзаков С.Ы.	<i>д.э.н., проф., Университет НАРХОЗ, Алматы, Казахстан</i>
Лавровский Б.Л.	<i>д.э.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия</i>
Мадиярова Д.М.	<i>д.э.н., проф., РУДН, Москва, Россия</i>
Никифорова Е.В.	<i>д.э.н., проф., Финансовый университет при Правительстве РФ, Москва, Россия</i>
Петрова М.	<i>PhD, доцент, Великотырновский университет «Святых Кирилла и Мефодия», Велико Тырново, Болгария</i>
Шинкевич А.	<i>д.т.н., д.э.н., проф., Казанский национальный исследовательский технологический университет, Казань, Россия</i>
Филимонов В.	<i>PhD, доцент, Университета графства Суррей, Гилфорд, Великобритания</i>
Мустафа Солак	<i>PhD, профессор, Университет Анкары, Анкара, Турция</i>
Христукаскас Чесловас	<i>д.э.н., проф., Университет Витаутаса Великого, Каунас, Литва</i>
Петров А.	<i>д.э.н., проф., Финансовый Университет при Правительстве РФ, Москва, Россия</i>
Фэн Вэй	<i>PhD, проф., Северо-Западный аграрный университет, Сиянь, КНР</i>

Адрес редакции: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, , ул. К. Сатпаева, 2, каб. 402, , г. Астана, Казахстан, 010008

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413). E-mail: vest_econom@enu.kz.

Менеджер журнала: Изтелеуова Е.А.

Экономическая серия вестника ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ26VPY00032638 от 19.02.2021 г. Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-413)

©Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА/ ECONOMICS/ ЭКОНОМИКА

Бельгибаева К.К., Алимбаев Ф.Т., Алимбаева Л.Т. <i>Қазақстан экономикасындағы іскерлік циклдің озық индикаторларының трендтерін статистикалық бағалау.....</i>	
Belgibayeva K.K., Alimbayev F.T., Alimbayeva L.T. <i>Statistical assessment of trends in leading indicators of business cycle in the economy of Kazakhstan</i>	
Бельгибаева К.К., Алимбаев Ф.Т., Алимбаева Л.Т. <i>Статистическая оценка трендов опережающих индикаторов делового цикла в экономике Казахстана.....</i>	9
Орынбекова Г.А., Карабасов Р.А., Мухаметов А.Е. <i>Қазақстан Республикасының органикалық ауыл шаруашылығы өнімдер нарығын дамытудың аймақтық аспектілері.....</i>	
Orynbekova G.A., Karabasov R.A., Mukhametov A.E. <i>Regional aspects of the development of the market of agricultural organic products of the Republic of Kazakhstan.....</i>	
Орынбекова Г.А., Карабасов Р.А., Мухаметов А.Е. <i>Региональные аспекты развития рынка сельскохозяйственной органической продукции Республики Казахстан.....</i>	30
Кадыров Б.К., Искаков Б.М., Кадринов М.Х. <i>Экономикадағы жаһандық үрдіс және орнықты даму: әлемдік тенденциялар мен отандық тәжірибе.....</i>	
Kadyrov B., Iskakov B., Kadrinov M. <i>Global trends and sustainable development in the economy: global trends and domestic experience</i>	
Кадыров Б.К., Искаков Б.М., Кадринов М.Х. <i>Глобальные тенденции и устойчивое развитие в экономике: мировые тенденции и отечественный опыт.....</i>	50
Төлепов Ә.Е., Майдырова А.Б., Шаяхметова Л.М. <i>К. Жугляр мен С. Кузнецтің циклдерін талдау арқылы елдің экономикалық өсуін болжау (Қазақстан мысалында).....</i>	
Tolepov A.E., Maidurova A.B., Shayakhmetova L.M. <i>Forecasting the economic growth of the country by analyzing the cycles of K.Zhuglyar and S.Kuznets (On the example of Kazakhstan).....</i>	
Төлепов А.Е., Майдырова А.Б., Шаяхметова Л.М. <i>Прогнозирование экономического роста страны путем анализа циклов К.Жюглара и С.Кузнеца (на примере Казахстана).....</i>	73
Арын А.М., Исаева Б.Қ., Әуелбекова А.К. <i>Қазақстандағы ҒЗКЖ-ны қаржыландырудың өзекті мәселелері.....</i>	
Aryn A.M., Issayeva B.K., Auelbekova A.K. <i>Current issues of financing research and development in Kazakhstan.....</i>	
Арын А.М., Исаева Б.Қ., Әуелбекова А.К. <i>Актуальные вопросы финансирования НИОКР в Казахстане.....</i>	88
Мусаева А.А. <i>Инновациялық экономика жағдайында Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамыту мәселелерін талдау.....</i>	
Mussayeva A.A. <i>Analysis of the problems of development of intellectual potential of Kazakhstan in the conditions of innovative economy.....</i>	
Мусаева А.А. <i>Анализ проблем развития интеллектуального потенциала Казахстана в условиях инновационной экономики.....</i>	108

МЕНЕДЖМЕНТ/ MANAGEMENT

- Түлебаева Н.Т., Қожамқұлова Ж.Т.**
Онлайн сатып алу кезіндегі тұтынушылардың мінез-құлқысы мен олардың гендерлік сипаттамаларын біріктірілген талдау 126
- Tulebayeva N.T., Kozhamkulova Zh.T.**
Exploring the Influence of Gender Characteristics on Consumer Behavior: A Contingency Analysis.
- Түлебаева Н.Т., Қожамқұлова Ж.Т.**
Анализ сопряженности поведения потребителей и их гендерных характеристик при совершении онлайн-покупок..... 126
- Панзабекова А.Ж., Рузанов Р.М., Жарлыгасинов Т.М.**
Кірістер теңсіздігін қысқартуға бағытталған мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асырудың негізгі бағыттары.....
- Panzabekova A.Zh., Ruzanov R.M., Zharlygassinov T.M.**
The Main Directions of the Implementation of the State Anti-Corruption Policy Aimed at Reducing Income Inequality
- Панзабекова А.Ж., Рузанов Р.М., Жарлыгасинов Т.М.**
Основные векторы реализации государственной антикоррупционной политики, направленные на сокращение неравенства доходов 142
- Сыздықова А.О., Азретбергенова Г.Ж., Жетибаев Ж.К.**
Қазақстан сыртқы саудасының экономикалық өсуіне эмпирикалық талдау.....
- Syzdykova A.O., Azretbergenova G.Zh., Zhetibayev Zh.K.**
Empirical analysis of the impact of foreign trade on economic growth in Kazakhstan.....
- Сыздықова А.О., Азретбергенова Г.Ж., Жетибаев Ж.К.**
Эмпирический анализ влияния внешней торговли на экономический рост в Казахстане..... 159

ҚАРЖЫ /FINANCE/ ФИНАНСЫ

- Махметова Д.С., Тлесова Э.Б., Молдакенова Е.К.**
Аграрлық секторды қаржылық қолдаудың шетелдік және отандық тәжірибесі.....
- Махметова Д.С., Тлесова Э.Б., Молдакенова Е.К.**
Зарубежный и отечественный опыт финансовой поддержки аграрного сектора.....
- Makhmetova D.S., Tlessova E.B., Moldakenova Y.K.**
Foreign and domestic experience of financial support of the agricultural sector..... 171
- Оңдаш А.О., Нурғабылов М.Н., Хамзаева А.В.**
Дүниежүзілік қаржы жүйесінің трансформациясы жағдайында Қазақстан республикасының индустриалды-инновациялық дамуын қаржылық қолдау мәселелері мен келешегі.....
- Ongdash A.O., Nurgabylov M.N., Khamzayeva A.V.**
Problems and prospects of financial support for the industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan in the context of the transformation of the global financial system.....
- Оңдаш А.О., Нурғабылов М.Н., Хамзаева А.В.**
Проблемы и перспективы финансового обеспечения индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в условиях трансформации глобальной финансовой системы..... 191
- Мауленбердиева Г.А., Баева М.Т., Баубекова И.М.**
Қазақстанның бюджет-салық саласының ашықтығын қамтамасыз ету мәселелері.....
- Maulenberdieva G.A., Bayetova M.T., Baubekova I.M.**
Problems of ensuring transparency of the fiscal sphere of Kazakhstan.....
- Мауленбердиева Г.А., Баева М.Т., Баубекова И.М.**
Проблемы обеспечения прозрачности бюджетно-налоговой сферы Казахстана..... 210

Тынгишева А.М., Аймагамбетов Е.Б. <i>Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесін қаржылық қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы.....</i>	
Tungisheva A.M., Aimagambetov Y.B. <i>The current state of financial support for the healthcare system in the Republic of Kazakhstan.....</i>	
Тынгишева А.М., Аймагамбетов Е.Б. <i>Современное состояние финансового обеспечения системы здравоохранения в Республике Казахстан.....</i>	223
Мақыш С.Б., Нуруллақызы Г. <i>Банк секторын цифрландыруда реттеуші технологияларды (regtech) қолдану.....</i>	
Makysh S.B., Nurullakyzu G. <i>The use of regulatory technologies (regtech) in the digitalization of the banking sector.....</i>	
Мақыш С. Б., Нуруллақызы Г. <i>Применение регуляторных технологий (RegTech) в цифровизации банковского сектора.....</i>	237
Петровская М.В. <i>Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатының қазіргі жағдайы</i>	
Petrovskaya M.V. <i>The current state of the investment policy of the Republic of Kazakhstan.....</i>	
Петровская М.В. <i>Современное состояние инвестиционной политики Республики Казахстан.....</i>	256
Аубакирова М.Б., Мақыш С.Б. <i>Қазақстандағы қаржы даму институттарының инвестициялық портфеліне талдау жасау</i>	
Aubakirova M.B., Makysh S.B. <i>Analysis of the investment portfolio of financial development institutions in Kazakhstan.....</i>	
Аубакирова М.Б., Мақыш С.Б. <i>Анализ инвестиционного портфеля финансовых институтов развития в Казахстане.....</i>	271

ЕСЕП ЖӘНЕ АУДИТ/ ACCOUNTING AND AUDIT/ УЧЕТ И АУДИТ

Тасыбай Б.М., Сембиева Л.М. <i>МЖӘ жобаларын жүйелеу үшін негізгі параметрлерді іске асыру ерекшеліктері.....</i>	
Tasybay B.M., Sembiyeva L.M. <i>Specifics of the implementation of key parameters for the systematization of PPP projects.....</i>	
Тасыбай Б.М., Сембиева Л.М. <i>Особенности реализации ключевых параметров для систематизации проектов ГЧП.....</i>	283
Алиева А.О., Никифорова Е.В., Абжалова Б. <i>Республикалық бюджеттің шоғырландырылған қаржылық есептілігінің аудитінің дамуы</i>	
Aliyeva A.O., Nikiforova E.V., Abzhalova B. <i>Development of the audit of the consolidated financial statements of the republican budget.....</i>	
Алиева А.О., Никифорова Е.В., Абжалова Б. <i>Развитие аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета</i>	294
Кайранбеков Б.О., Жолаева М.А., Искакова А.Б. <i>Интеграцияланған есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесі</i>	
Kairanbekov B.O., Zholayeva M.A., Iskakova A.B. <i>Система управленческого контроля, институционализирующая интегрированный процесс отчетности.....</i>	
Kairanbekov B.O., Zholayeva M.A., Iskakova A.B. <i>The management control system that institutionalizes the integrated reporting process.....</i>	309

- Утибаева Г.Б., Жусупова А.К., Утибаев Б.С.**
Бюджеттік кодекстің жаңа редакциясы және бюджеттік саясатты жетілдіру мәселелері
Utibayeva G.B., Zhussupova A.K., Utibayev B.S.
New edition of the Budget Code and concerns of improving budget policy.....
Утибаева Г.Б., Жусупова А.К., Утибаев Б.С.
Новая редакция бюджетного кодекса и вопросы совершенствования бюджетной политики 325

ТУРИЗМ/ TOURISM/ТУРИЗМ

- Шарапаева Б.Ж., Нұрмағанбетқызы Н., Баймбетова А.Б.**
Тұрақты туризмді қалыптастыруда материалдық емес мәдени мұраның әсері.....
Sharapayeva B.Zh., Nurmaganbetkyzy N., Baimbetova A.B.
The impact of intangible cultural heritage on the formation of sustainable tourism.....
Шарапаева Б.Ж., Нурмағанбетқызы Н., Баймбетова А.Б.
Влияние нематериального культурного наследия на формирование устойчивого туризма 343

- Нахипбекова С.А., Ыдырыс С.С., Кулбаева М.А.**
*Брендинг процесінде компоненттердің қала имиджін қалыптастыруға әсерін талдау:
Түркістан қаласының мысалында.....*
Nakhipbekova S.A., Ydyrys S., Kulbayeva M.A.
*Analysis of the influence of components in the branding process on the formation of the image city:
on the example of the city of Turkestan.....*
Нахипбекова С.А., Ыдырыс С.С., Кулбаева М.А.
*Анализ влияния компонентов в процессе брендинга на формирование имиджа города:
на примере города Туркестан.....* 362

- Бердибекова А., Айнаканова Б.А., Муталиева Л.М.**
*Қазақстанда ауыл туризмін дамыту агробизнесіне әртараптандырудың басым бағыты
ретінде.....*
Berdibekova A., Ainakanova B.A., Mutaliyeva L.
*Development of rural tourism in Kazakhstan as a priority direction for diversification
of agribusiness.....*
Бердибекова А., Айнаканова Б.А., Муталиева Л.М.
*Развитие сельского туризма в Казахстане как приоритетное направление
диверсификации агробизнеса.....* 381

- Мусина К.П., Сейдуалин Д.А., Муканов А.Х.**
*«Ұлытау» ұлттық паркінде жергілікті қауымдастықтар негізінде экологиялық
туризмді дамытуды модельдеу.....*
Mussina K.P., Seydualin D.A., Mukanov A.Kh.
Modeling the community-based ecotourism development in the Ulytau National Park.....
Мусина К.П., Сейдуалин Д.А., Муканов А.Х.
*Моделирование развития экотуризма на основе местных сообществ в национальном
парке «Улытау».....* 404

- Аташева Д.О., Джунусова Д.А., Алимкулова Э.С.**
Қазақстанда туризмді дамытудың қаржылық аспектілері мен критерияларды тәсілі.....
Atasheva D.O., Junussova D.A., Alimkulova E.S.
Financial aspects and criteria approach of tourism development in Kazakhstan.....
Аташева Д.О., Джунусова Д.А., Алимкулова Э.С.
Финансовые аспекты и критериальный подход развития туризма в Казахстане..... 422

- Рустемова С.М., Жакупов А.А.**
Абай облысының туристік әлеуеттік жағдайын талдау.....
Rustemova S. M., Zhakupov A.A.
Analysis of tourist potential of the Abay region.....
Рустемова С.М., Жакупов А.А.
Анализ туристского потенциала Абайской области..... 437



МРНТИ 330.34; 330.35

<https://orcid.org/0000-0002-7354-1305>

<https://orcid.org/0009-0009-1375-7508>

<https://orcid.org/0009-0006-5748-6517>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-9-29>

Статистическая оценка трендов опережающих индикаторов делового цикла в экономике Казахстана

К.К. Бельгибаева*¹, Ф.Т. Алимбаев², Л.Т. Алимбаева³

¹Туран Астана Университет, Астана, Казахстан

²Национальный Банк Республики Казахстан, Астана, Казахстан

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы,

(E-mail: ¹*belgibaeva_k@mail.ru, ²farkhad1984@gmail.com, ³alimbayeva_l@mail.ru)

Аннотация. Рост числа опережающих индикаторов в мировой практике привлекает пристальное внимание экономистов в интересах количественной оценки макроэкономики страны. Цель статьи – произвести моделирование и краткосрочное прогнозирование бизнес-циклов экономики Казахстана к опережающим индикаторам, рассчитанным по результатам опросов предприятий.

В данном исследовании впервые к субиндексам деловой активности, композитному опережающему индикатору для казахстанской экономики выполнены расчеты и анализ функций импульсного отклика, декомпозиции дисперсий, произведены визуализация данных, оценки трендов, моделирования: корреляционных зависимостей и функций импульсных откликов, краткосрочное прогнозирование.

Статистическими методами подтверждена научная гипотеза о проявлении предсказывающего свойства у субиндексов деловой активности в четырех секторах экономики. Субиндексы деловой активности имеют позитивно направленный эффект влияния. Опережающее время ожидания будущих изменений сигнализируется на 5,8,10 месяцев вперед.

Внесен вклад в теоретические положения о том, что субиндексы деловой активности секторов экономики являются опережающими индикаторами, служат инструментом краткосрочного прогнозирования, своевременного формирования превентивных мер и управления развитием экономики.

Авторы статьи рекомендуют учитывать полученные удивительные результаты регулятору и государственным структурам при мониторинге и прогнозировании экономического цикла Казахстана с ежемесячной периодичностью, при выработке экономической политики для своевременного противодействия колебаниям конъюнктуры.

Ключевые слова: опережающие индикаторы, функции импульсных откликов, деловая активность.

Введение

Зарождение метода опережающих индикаторов ученые из зарубежных стран относят примерно к первой четверти XX века. В связи с циклическими кризисами в 1920-1930 гг. впервые в США возникла идея индикации деловой активности на макроуровне, чтобы показать, оценить, индицировать состояние и динамику внутри экономического цикла [1, с.27, 2, с.37].

Особенность опережающих индикаторов в том, что они обладают основным свойством – предсказывающим, подающим ранние сигналы о будущих изменениях в деловом цикле до возникновения изменений в реальности. К их числу относятся: сводный опережающий индикатор (СОИ), индекс физического объема ВВП, субиндексы деловой активности (СДА), композитный опережающий индикатор (КОИ) и др.

Статистический департамент Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Евростат и Conference Board рассчитывают опережающие индикаторы, проводят мониторинг и краткосрочные прогнозы бизнес-циклов [3, с.117]. Единая методика для всех стран предусматривает формирование индексов по результатам ответов предприятий. В опросных листах предприятий содержатся вопросы и ответы о фактических изменениях показателей и ожидаемых переменах в будущем. В выборке предприятия участвуют так, чтобы построить индексы экономической активности в разрезе отдельных отраслей, секторов и всей экономики.

Потребность в индикации возрастает во всех странах, исходя из их роли и значимости в макроэкономике: они характеризуют и оценивают состояние определённой отрасли, сектора, экономики в целом; диагностируют наличие периодических колебаний, циклов; помогают прогнозировать динамику экономических тенденций, предсказывать время возникновения критических и поворотных точек делового цикла.

Число опережающих индикаторов расширяется и в современное время. Так, по методологии ОЭСР Национальный Банк Республики Казахстан (НБРК) производит расчеты композитного опережающего индикатора реального сектора экономики с третьего квартала 2008 г., субиндексов деловой активности с сентября 2016 г. [4, 5].

Между тем, вне области научных исследований остаются вопросы, связанные с появлением новых объектов – субиндексов деловой активности. Не изучена цикличность по данным временных рядов субиндексов деловой активности и композитного опережающего индикатора, не оценена степень взаимодействия между ними, не рассчитывалось время поворотных точек делового цикла, не доказано предсказывающее свойство как инструмента прогнозирования.

Глобальная и страновая значимости опережающих индикаторов в характеристике макроэкономике, недостаточная изученность в зарубежной и казахстанской литературе определили актуальность выбранной нами темы, цели, задачи, предмета и объекта исследования.

Цель настоящего исследования – актуализировать анализ данных о субиндексах деловой активности и композитном опережающем индикаторе в экономике Казахстана, идентифицировать их предсказывающее свойство.

Исходя из цели, нами определены следующие задачи исследования:

- 1) произвести статистический анализ, выявить и оценить тренд развития временных рядов субиндексов деловой активности и композитного опережающего индикатора;
- 2) установить и количественно оценить степень взаимосвязи между временными рядами субиндексов деловой активности четырех секторов, композитного опережающего индикатора реального сектора экономики;
- 3) на основе расчетов и анализа функций импульсных откликов и декомпозиции дисперсии определить, в каком направлении будет двигаться экономическая активность, и рассчитать время предсказания.

Научная гипотеза исследования: прогностическое свойство субиндексов деловой активности секторов проявляется в казахстанской экономике.

Методы и объекты исследования

Научной основой изучения опережающих индикаторов служат теории: экономического развития, экономического роста, экономических циклов.

Методологическую основу и предмет данного исследования составляют общие методы научного и эмпирического исследований, такие, как: анализ и синтез, индукция и дедукция, наблюдение, сравнение, показатели рядов динамики, метод выравнивания, параллельные ряды, корреляционное моделирование, функция импульсных откликов, декомпозиция дисперсии.

В качестве объекта нашего исследования представлены пять опережающих индикаторов Казахстана, из них субиндексы деловой активности (СДА) четырех секторов экономики и композитный опережающий индикатор (КОИ) реального сектора экономики.

СДА определяется на ежемесячной основе для каждого из четырех секторов экономики отдельно: производство, услуги, строительство, горнодобывающая промышленность, а также агрегировано для всей выборки путем взвешивания по удельным весам отраслей в ВВП. Количество респондентов СДА составляет: в производстве – 150, услугах – 223, строительстве – 77 и горнодобывающей промышленности – 66 предприятий [6].

КОИ рассчитывается на ежеквартальной основе для реального сектора экономики, включающего предприятия горнодобывающей, обрабатывающей промышленности, строительства, торговли, транспорта и складирования, сельского хозяйства и другие. Количество респондентов КОИ составляет 2689 предприятий, из них горнодобывающей промышленности – 208, обрабатывающей промышленности – 735, строительства – 325, торговли – 953, транспорта и складирования – 268, сельского хозяйства – 200 [7].

При описании поворотных моментов фаз циклической активности нами использованы ключевые критерии опережающих индикаторов, их интерпретации, представленные учеными: Carol M.Kopp [8]; Nathan Reiff [9]; Лосева О.В., Федотова М.А., Хотинская Г.И. [1], а также разработчиками методологии Департамента макроэкономической политики Евразийской экономической комиссии [10]. Полученные значения колеблются в интервале 0-50 процентных пунктов, при этом 50 – это норма, «золотая середина», характеризует точку перелома, отсутствие изменений;

более 50 процентных пунктов свидетельствует об активизации деятельности сектора по сравнению с предыдущим месяцем; значение менее 50 процентных пунктов - о замедлении экономической активности, предсказывает рецессию [8, 9]; уровень в 44 пункта – падение, ниже 44 процентных пунктов предсказывает абсолютное снижение экономической активности [1, с.32].

О степени активизации по КОИ судят по значению в диапазоне 0-100: 100-норма, без изменений, более или менее 100 процентных пунктов, соответственно увеличение уверенности в росте активности или снижение. КОИ обладают свойством опережения динамики реального ВВП на 1-2 квартала.

При этом, если значения опережающего индикатора повторяются со знаком «+» или «-» в течение трех последних месяцев или чередуются со знаком «0» пять месяцев подряд, то вывод делается о наличии тенденции. В остальных случаях ситуация объясняется как «отсутствие тенденции изменения экономической активности» [10].

Информационной базой послужили официальные статистические данные НБРК. Период исследования: с сентября 2016 года по март 2023 года. Число наблюдений - 79. Информация обработана и изложена в Python и EViews.

Для сопоставимости показателей СДА и КОИ по промежуткам времени нами пересчитаны данные о КОИ из квартальных в ежемесячные в EViews за период: сентябрь 2016-декабрь 2022 гг.; за январь-март 2023 года сведения приведены на основе ожиданий предприятий.

Обзор литературы

Сущность теорий экономического развития, экономического роста, экономических циклов отражена в работах ученых Шумпетера Й.А [11, 12]; Силина Я.П., Анимицы Е.Г., Новиковой Н. В. [13]; Тупчиенко В.А., Кривцова М.К. [14, с.7].

Характеризуя экономическое развитие как «существенно новое использование услуг труда и земли», Шумпетер Й.А. сформулировал тезис: «осуществление новых комбинаций происходит путем изъятия этих услуг из прежних сфер их применения» [11, с.168]; «экономическое развитие свершается в форме осуществления новых комбинаций существующих благ» [11, с. 237].

В другом произведении Шумпетер Й.А. писал о том, что «реальный мир всегда «динамичный» [12, с.29].

Силин Я.П., Анимица Е.Г., Новикова Н. В. акцентируют внимание на том, что познать происходящие в экономике изменения позволяют категории: экономический рост, экономическое развитие, экономический цикл, экономическая конъюнктура, дополняющие друг друга [13, с.13]. Экономический рост происходит благодаря «постоянной динамической характеристике рыночной экономики», именуемой «цикл» [13, с.13].

В научных исследованиях авторы дают примерно схожие определения «экономическому циклу», как: «интервал (отрезок) времени в развитии экономики, который отражает взлеты и падения объемов производства товаров и услуг» [13,

с.13]; «периодические колебания экономической активности общества, промежутки времени от начала одного кризиса до начала другого [14, с.2]»; «промежуток времени между двумя одинаковыми состояниями экономической конъюнктуры» [14, с.7]. Экономическому циклу свойственны черты: определенная периодичность и повторяемость однотипных связей, форм проявления.

Шумпетер Й.А. утверждал: «основное движение экономики происходит прерывно и беспокойно», ... «волнообразно» [11, с. 321, 322]. Силин Я.П., Анимица Е.Г., Новикова Н.В. называют волнами «длинные и сверхдлинные циклы, которые вбирают в себя более короткие циклы разной длительности, с различной амплитудой и глубиной». Они признают: «волны являются техническим (статистическим) понятием» [13, с.15].

В литературе чаще используются два термина поворотных точек: «подъем» и «спад» или «пик подъема», «пик спада» и четыре термина фазы (стадии). Так, авторы Тупчиенко В.А., Кривцова М.К. утверждают: «Экономический цикл состоит из двух фаз: подъема и спада деловой активности и двух поворотных точек: пика и низшей точки спада. В целом в развитии цикла можно выделить четыре основные фазы: рецессия (спад), депрессия, оживление, экспансия (подъем)» [14, с.6-7].

Опираясь на экономические теории, по нашему мнению, для лучшего описания и предсказания цикличности следует рассматривать шесть фаз: подъем (экспансия), пик, спад (рецессия), дно (кризис), депрессия, оживление.

Уровни, темпы изменения макроэкономических показателей, сложившиеся пропорции производства, распределения, обмена и потребления в экономике формируют экономическую конъюнктуру. По убеждению Тупчиенко В.А., Кривцова М.К. «теорию экономических циклов называют также теорией экономической конъюнктуры. Несмотря на колебания, общая тенденция развития экономики характеризуется ростом» [14, с.7].

Сущность, эволюцию экономических индикаторов, их роль, значение, виды, практику применения в разных странах описали в своих трудах ученые: Carol M. Kopp; Nathan Reiff; Лосева О.В., Федотова М.А., Хотинская Г.И.; Ткасова А., Gavurova B., Behun M.; Богданова А.Л.; Егиян К.А., Погорельская Т.А. [15]; Крук Д., Коршун А. [16] и др.

Ученые Лосева О.В., Федотова М.А., Хотинская Г.И. произвели количественную оценку опережающих индексов и их корреляции с индикаторами развития национального фондового рынка на примере российской практики [1].

Ткасова А., Gavurova B., Behun M. предложили и апробировали новый составной, сгенерированный опережающий индикатор для мониторинга и прогнозирования немецкой экономики, используя 18 показателей, а также рассчитали перекрестную корреляцию между ВВП и индексом промышленного производства [3].

Крук Д., Коршун А. впервые для Беларуси использовали сводный опережающий индикатор, состоящий из 14 переменных. Индикатор циклической составляющей ВВП продемонстрировал высокие прогностические свойства на 3 месяца вперед для белорусской экономики [16, с.1].

Департамент макроэкономической политики Евразийской экономической комиссии рассчитывает СОИ в соответствии с методологией ОЭСР с января 2000 г. на ежемесячной основе для Армении, Беларуси, Казахстана, Кыргызстана и России [10].

Данные о ВВП по месяцам публикуются в Беларуси и Кыргызстане. Для трех стран, по которым помесечные данные ВВП отсутствуют, принимаются другие показатели производства: Армения - объемы продукции промышленного производства, объем предоставленных платных услуг населению, объем строительных работ; Казахстан - объемы продукции промышленного производства, розничный товарооборот, объем строительства, объем производства продукции сельского хозяйства; Россия - объемы продукции промышленного производства, розничный товарооборот, объем строительных работ.

Вслед за мировыми публикациями об опережающих индикаторах в казахстанской науке и практике появляются практические рекомендации [17], разработки, исследования ученых и экспертов Бектуровой Т.Ж. [18], Сейдахметовой К. [19], Алимбаевой Л.Т. [20, 21].

Так, согласно официально утвержденной методике в Казахстане от 2016 г., сводный опережающий индикатор объединяет в себе 5 показателей: число занятых работников, общий спрос на продукты, выпуск основного вида продукции, финансово-экономическая ситуация, число вакантных рабочих мест [17]. По данной методике, СОИ применила эксперт Бектурова Т.Ж. По ее мнению, опережающий индикатор, фокусируясь на поворотных точках делового цикла, показывает «краткосрочные экономические движения в качественном, а не количественном выражении» [18, с.17].

Специалист АО «Jusan Bank» Сейдахметова К. для характеристики регионального развития Казахстана в качестве опережающего индикатора использовала краткосрочный экономический индикатор (КЭИ), рассчитанный по реальному темпу роста 6 отраслей: сельское хозяйство, промышленность, строительство, торговля, связь, транспорт и складирование. На долю этих отраслей приходится свыше 60% от ВВП [19].

Научные исследования по другим опережающим индикатором Казахстана произведены впервые автором данной статьи Алимбаевой Л.Т. и опубликованы в декабре 2023 г. [20, 21]. Алимбаева Л.Т. продолжила исследование: увеличила число наблюдений с 79 до 80, расширила исследование доказательством и построением эмпирических коинтеграционных моделей.

В данной статье в сравнении с двумя публикациями Алимбаевой Л.Т. нами совместно исследованы другие задачи: произведены оценки трендов на примере двух секторов экономики, выполнено корреляционное моделирование, определено направление экономической активности секторов, рассчитано время поворотных точек деловых циклов в краткосрочном будущем.

Результаты и обсуждения

Следуя рекомендациям Шумпетера Й.А. о том, что «... деловые циклы графически представляют собой волнообразное движение «в абсолютных цифрах или скорости изменения» [12, с.142]; а также «... наше обсуждение сводится к анализу временных рядов, которые отражают экономический рост и циклический процесс эволюции,

искаженный влиянием внешних факторов» [12, с.197], мы произвели графический и статистический анализ опережающих индикаторов в Казахстане. Визуализация данных наглядно демонстрирует циклические колебания за рассматриваемый период (рис. 1). В зависимости от амплитуды колебаний происходит смена фазовых сдвигов экономических циклов, последовательно чередующиеся друг за другом с новым повторением. Экономические циклы подъема (значения свыше 50 для ИДА и свыше 100 для КОИ) с течением времени заменяются на рецессивные, которые через определенный период времени сменяются на депрессионные (значения менее 50 и менее 100 соответственно).

Сначала периода пандемии в апреле 2020 года в Казахстане наблюдались негативные ухудшения СДА в четырех секторах экономики. Так, в сфере услуг и строительства отмечен спад в связи с ухудшением всех компонентов: сроки поставок, уровень занятости, новые заказы и деловая активность. В производстве и горнодобывающей промышленности ухудшение произошло вследствие снижения уровня занятости, объема новой продукции и новых заказов.

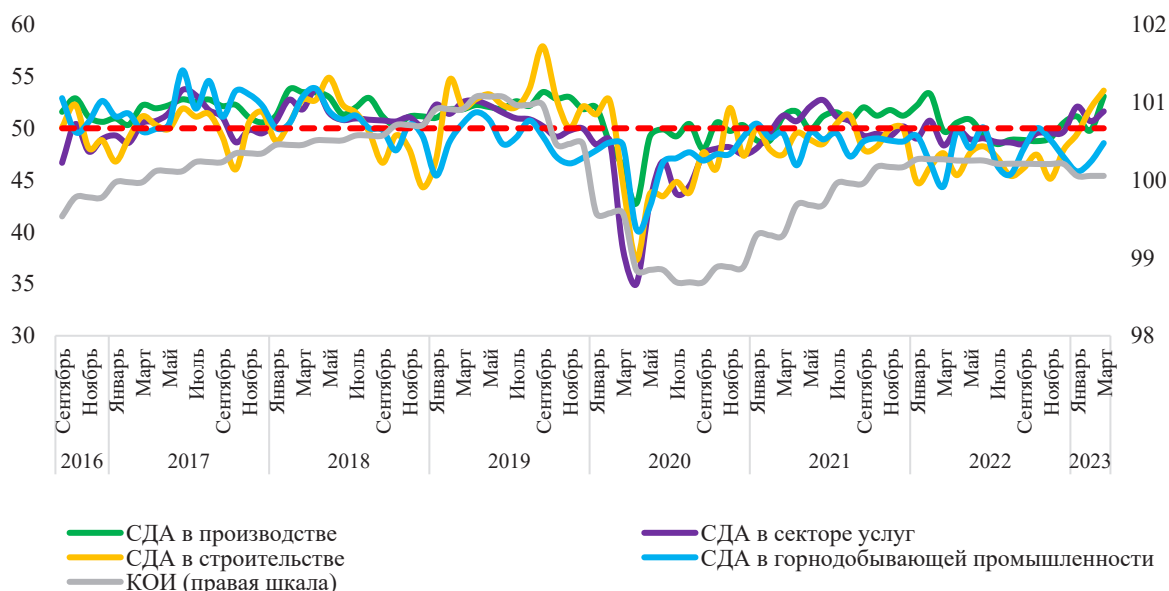


Рисунок 1. Динамика СДА в секторах производства, услуг, строительства и горнодобывающей промышленности, а также КОИ.

Примечание: составлено на основании данных [6].

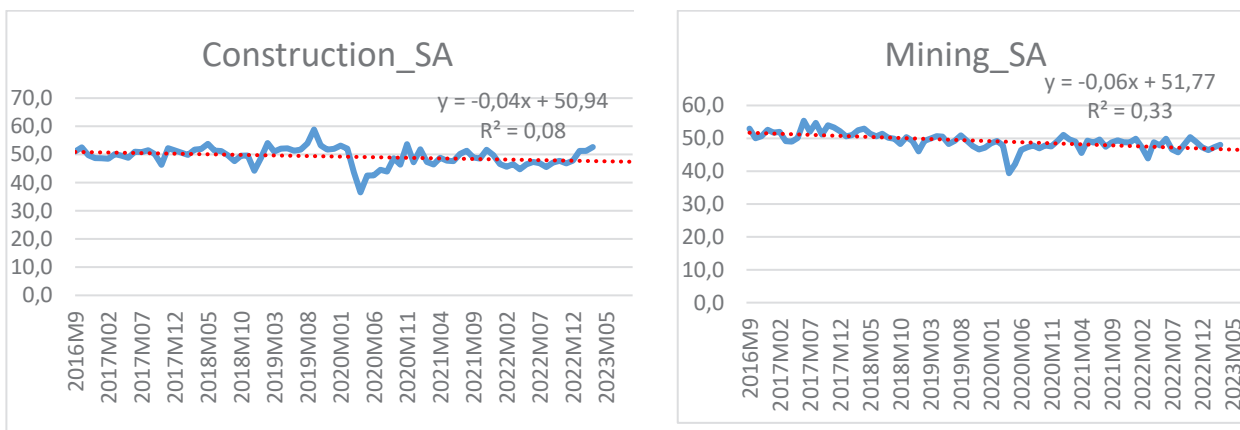
Сопоставляя данные СДА с КОИ, наблюдаем следующие изменения экономической активности (рис. 1):

– ухудшение экономической активности КОИ с сентября 2016 года по март 2017 года при ухудшении СДА в секторах услуг, а также в отдельные месяцы в строительстве и горнодобывающей промышленности; ухудшение экономической активности с января 2020 года по сентябрь 2021 года при ухудшении СДА во всех четырех секторах: производство, услуги, строительство и горнодобывающая промышленность;

– рост экономической активности КОИ с апреля 2017 года по июнь 2019 года (со 100,1% до 101,1%) при повышении СДА в производстве, а также в отдельные месяцы в секторах: услуги, строительство и горнодобывающая промышленность; рост экономической активности КОИ с октября 2021 года по июнь 2022 года (со 100,2% до 100,3%) при увеличении СДА в производстве, а также в отдельные месяцы в секторе услуг;

– замедление роста экономической активности КОИ с июля по декабрь 2019 года (со 101,0% до 100,5%) при ухудшении СДА в горнодобывающей промышленности и в отдельные месяцы в секторе услуг; замедление роста экономической активности КОИ с июля 2022 года по март 2023 года (со 100,2% до 100,1%) при ухудшении СДА в горнодобывающей промышленности и в отдельные месяцы в секторах строительства, услуг и производства.

Колебания экономической активности в Казахстане от ухудшения, замедления до роста побуждают выявить тренд развития опережающих индикаторов методом выравнивания. Результаты, например, по двум секторам экономики представлены на рисунке 2.



СДА в секторе строительства

СДА в секторе горнодобывающей промышленности

Рисунок 2. Тренды опережающих индикаторов в секторах «строительство», «горнодобывающая промышленность» Казахстана с сентября 2016 г. по июнь 2023 г.

Примечание: составлено на основании данных [6].

Предварительно данные были очищены от сезонности. Выбрана линейная функция, наилучшим образом описывающая фактические данные, с прогнозированием на ближайшие 3 месяца: апрель-май-июнь 2023 г.

За исследуемый период средний уровень экономической активности выше 50: в строительстве 50,92, в горнодобывающей промышленности 51,77. Однако основная тенденция направлена к понижению: в строительстве на 0,04 в среднем, в горнодобывающей промышленности на 0,06.

Временные ряды с данными об опережающих индикаторах Казахстана отразили: произошедшие изменения, текущее состояние (рис.1); краткосрочные перспективы ожидаемого понижения деловой активности в среднем на будущие 3 месяца (рис.2).

Для корреляционного моделирования применим Python, построим и проанализируем парную корреляционную связь между 5 индикаторами.

При построении тепловой карты (Heatmap) использовались два оттенка: красного цвета – для всех положительных коэффициентов и синего цвета – для всех отрицательных коэффициентов. Количественные оценки корреляции отражают уровень или степень реакции, чувствительности сектора экономики к циклически изменяющимся КОИ и СДА.

Все коэффициенты, представленные в тепловой карте, окрасились в оттенки красного цвета, указывающие на однонаправленные, положительные и прямые взаимосвязи (рис. 3).

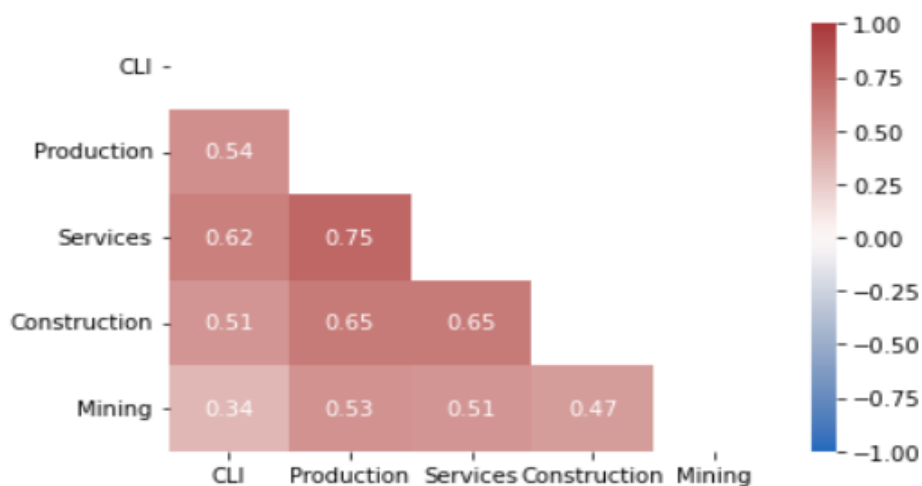


Рисунок 3. Тепловая карта корреляционной матрицы КОИ и СДА.

Примечание: «CLI» - КОИ, «Production» - СДА в производстве; «Services» - СДА в секторе услуг; «Construction» - СДА в строительстве; «Mining» - СДА в горнодобывающей промышленности.

КОИ подвержен изменениям в зависимости от колебаний СДА четырех секторов дифференцированно: заметный уровень чувствительности с СДА в секторах услуг, производства и строительства – 0,62, 0,54 и 0,51, соответственно, а умеренный – с СДА в горнодобывающей промышленности – 0,34.

Взаимосвязь между переменными СДА следующая. Вариация СДА в производстве коррелирует высоко (0,75) с СДА в секторе услуг означающее, что с увеличением одного СДА повысился другой СДА.

Так, в секторе производства оживление деловой активности прослеживается с сентября 2016 года по январь 2020 года. С февраля 2020 года (48,6) по май 2021 года

(49,9) наметилось ухудшение СДА. Затем новый подъем деловой активности с июня 2021 года по февраль 2022 года с последующим разворотом в сторону увеличения с марта 2022 года по февраль 2023 года.

Отметим, что только в секторе производства доминирует количество позитивных переменных со значениями СДА свыше 50, определяющих активизацию деловой активности: 75,9% (60 из 79).

В секторе услуг примерно такие же тенденции, как в секторе производства с некоторыми сдвигами месяцев, сменяющих повышательные и понижительные экономические фазы. О дне падения свидетельствует минимальное значение СДА: 35,0 в апреле 2020 года.

Опустившись до минимума, СДА поворачивается наверх, предсказывая некоторое восстановление деловой активности.

Заметные уровни реагирования деловой активности проявились:

1) у сектора строительства с секторами: производство и услуги (коэффициенты корреляции по 0,65), вызванные удорожанием кредитов, ростом цен на строительные материалы, проблемами с логистикой, снижением спроса на готовую продукцию;

2) у сектора горнодобывающей промышленности с секторами: производство и услуги (0,53 и 0,51), обусловленные транспортировкой и переработкой, главным образом, нефти, а также аварией и временной приостановкой работы трубопровода в Каспийском трубопроводном консорциуме.

В секторе строительства пик роста характеризует максимальное значение СДА (57,9) в сентябре 2019 года, связанное с увеличением новых заказов и повышением уровня занятости. Достигнув максимум роста, СДА разворачивается вниз, предвещая разворот делового цикла в сторону снижения с некоторыми колебаниями в отдельные месяцы.

Умеренная подверженность к циклическим изменениям установлена для секторов: строительство и горнодобывающая промышленность (0,47). Сказалось преобладающее количество СДА с низкими, негативными значениями деловой активности, менее 50: в секторе горнодобывающей промышленности их 63,3% (50 из 79), в секторе строительства - 57,0% (45 из 79). При этом в секторе горнодобывающей промышленности последняя экономическая фаза падения началась раньше, чем в других секторах: с июня 2019 года по март 2023 года. Основные причины спада – снижение добычи сырой нефти, угля, природного газа, два локдауна в марте и мае 2020 года, ремонтные работы на месторождении Кашаган, ослабление курса национальной валюты к доллару США и к российскому рублю, волатильность цен на мировых сырьевых рынках, обострение геополитической напряженности.

В строительстве снижение деловой активности наметилось с марта 2020 года по ноябрь 2022 года, вызванное началом периода пандемии, прекращением государственных программ льготного ипотечного кредитования, повышением порога достаточности использования части пенсионных накоплений для покупки жилья в АО «Отбасы Банк».

Следующая задача нашего исследования – подтвердить прогнозирующее свойство опережающих индикаторов и найти время предсказания. Для уверенности прогноза

воспользуемся функцией импульсных откликов и декомпозицией дисперсии (разбиение оценки на фрагменты).

Ученый Cochrane John (Кокрейн Джон) в своем эмпирическом исследовании доказал, что функция импульсного отклика, непосредственно связанная с прогнозированием, «заставляет задуматься о причинах и эффектах» [22, 23, с.25]. По убеждению Носко В.П.: «Функции импульсного отклика и декомпозиции дисперсий позволяют проследить динамику влияния шоковых воздействий на будущие значения переменных» [24, с.481].

Применительно к нашему объекту наблюдения следует рассчитать отклик деловой активности одного сектора (например, производства) на возмущение деловой активности каждого другого сектора отдельно (например, услуг, строительства). Интерпретировать результат, на наш взгляд, следует как эффект влияния на деловую активность сектора изменений в активности каждого другого сектора.

Функция импульсных откликов СДА в производстве на изменение СДА в секторе услуг имеет позитивный эффект (рис. 4).

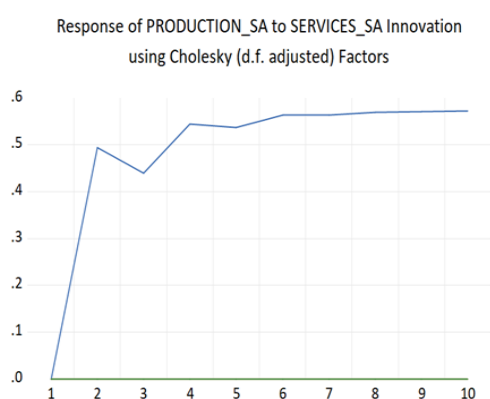


Рисунок 4. Функция импульсных откликов СДА в производстве на изменение СДА в секторе услуг.

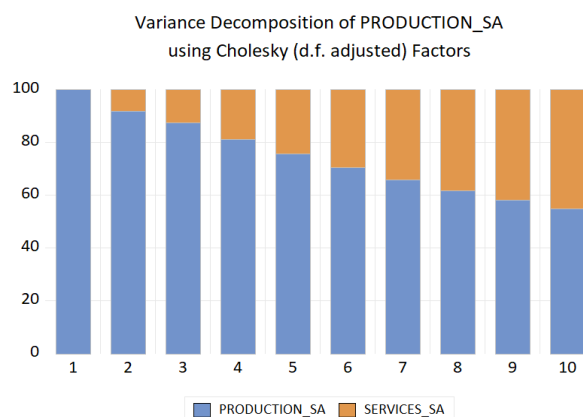


Рисунок 5. Декомпозиция дисперсии СДА в производстве на изменение СДА в секторе услуг.

Если бы изменение СДА в секторе услуг было неожиданным на 1%, то СДА в производстве будет изменяться следующим образом. Увеличение СДА в секторе услуг на 1% приведет к изменению СДА в производстве в среднем при прочих равных условиях: с апреля по май месяцы 2023 г. – увеличение на 0,49%, с мая по июнь 2023 г. – замедление с 0,49% до 0,44%, с июня по ноябрь 2023 г. – увеличение с 0,44% до 0,57%, и с ноября 2023 г. – стабилизация уровня. Декомпозиция дисперсии показывает, что для СДА в производстве с мая 2023 г. доля влияния СДА в секторе услуг составит 8,43%, а к январю 2024 г. она увеличится до 45,21% (рис.5).

Функция импульсных откликов СДА в строительстве на изменение СДА в секторе услуг имеет позитивный эффект (рис. 6).

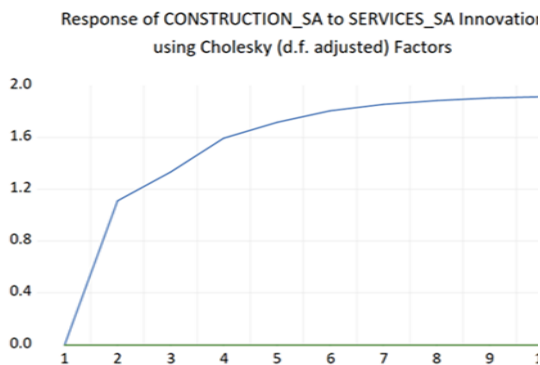


Рисунок 6. Функция импульсных откликов СДА в строительстве на изменение СДА в секторе услуг.

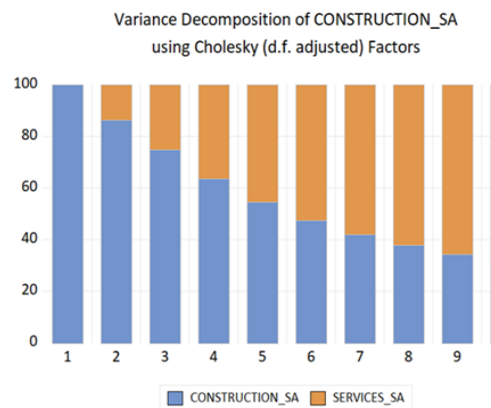


Рисунок 7. Декомпозиция дисперсии СДА в строительстве на изменение СДА в секторе услуг.

Увеличение СДА в секторе услуг на 1% приведет к увеличению СДА в строительстве в среднем при прочих равных условиях: с апреля по май 2023 г. – до 1,11%, с мая 2023 г. по январь 2024 г. с 1,11% до 1,92%, и с января 2024 г. – стабилизируется уровень.

Декомпозиция дисперсии свидетельствует о том, что для СДА в строительстве с мая 2023 г. доля влияния СДА в секторе услуг составит 13,88%, а к январю 2024 г. она неизменно будет расти до 68,53% (рис.7).

Функция импульсных откликов СДА в строительстве на изменение СДА в производстве также имеет положительный эффект (рис. 8).

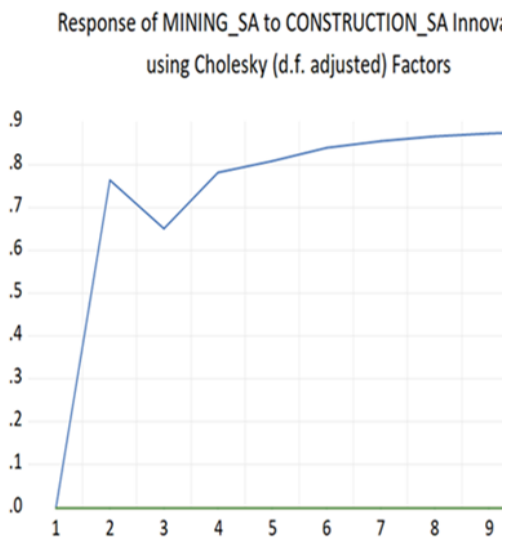


Рисунок 8. Функция импульсных откликов СДА в строительстве на изменение СДА в производстве.

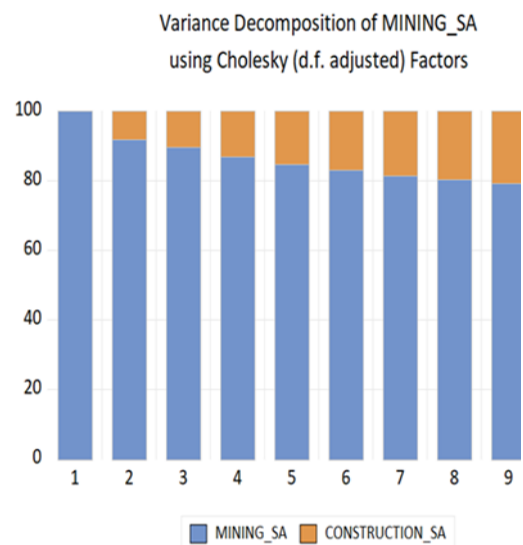


Рисунок 9. Декомпозиция дисперсии СДА в строительстве на изменение СДА в производстве.

Исходя из данных декомпозиции дисперсии видно, что для СДА в строительстве с мая 2023 г. доля влияния СДА в производстве составит 13,37% с последующим ростом к январю 2024 г. до 34,17% (рис. 9).

Функция импульсных откликов СДА в горнодобывающей промышленности на изменение СДА в строительстве тоже имеет позитивный эффект (рис. 10).

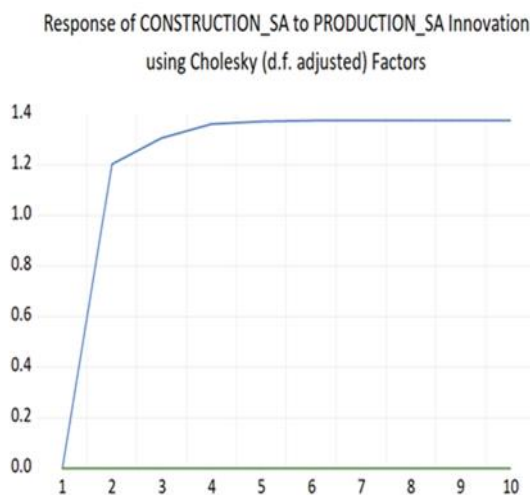


Рисунок 10. Функция импульсных откликов СДА в горнодобывающей промышленности на изменение СДА в строительстве.

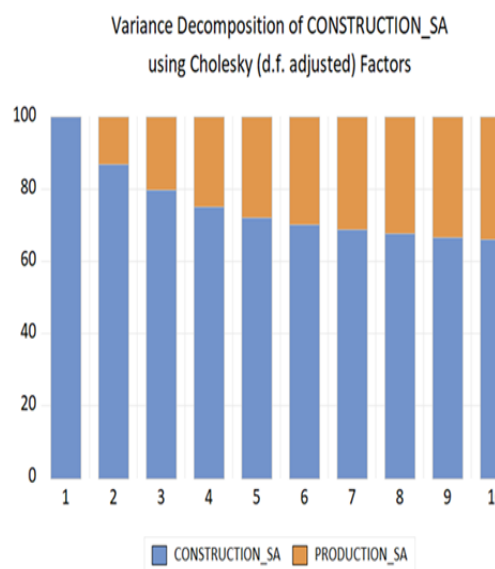


Рисунок 11. Декомпозиция дисперсии СДА в горнодобывающей промышленности на изменение СДА в строительстве.

Увеличение СДА в строительстве на 1% в среднем при прочих равных условиях приведет к изменению СДА в горнодобывающей промышленности так: с апреля по май 2023 г. – увеличение на 0,76%, с мая по июнь 2023 г. – замедление с 0,76% до 0,65%, с июня 2023 г. по январь 2024 г. – увеличение с 0,65% до 0,88%, и с января 2024 г. – стабилизация уровня.

Декомпозиция дисперсии характеризует, что для СДА в горнодобывающей промышленности с мая 2023 г. доля влияния СДА в строительстве составит 8,34% с постепенным увеличением к январю 2024 г. до 21,85% (рис. 11).

Следовательно, произведенные нами расчеты функций импульсных откликов, декомпозиции дисперсий установили поворотные точки циклов роста, замедления, стабилизации субиндексов деловой активности в каждом секторе на изменение субиндексов в другом секторе экономики Казахстана. Данный результат согласуется с методом опережающих индикаторов. Подтверждена научная гипотеза о том, что прогностическое свойство субиндексов деловой активности проявляется в казахстанской экономике.

Заклучение

Теоретическая значимость исследования. Основные теоретические положения экономического развития, экономического роста, экономических циклов, статистических критериев, проявления предсказывающего свойства опережающих индикаторов доказаны для временных рядов субиндексов деловой активности секторов экономики Казахстана. В частности, определены поворотные точки циклов: через сколько месяцев повышательная фаза делового цикла сменится понижательной или замедляющей фазой. Каждой фазе делового цикла свойственны определенные качественные и количественные характеристики.

В результате проведенного эмпирического исследования установлены следующие важные закономерности.

Между субиндексами деловой активности четырех секторов экономики и композитным опережающим индикатором взаимодействие положительно направленное. Более высоким значениям одного показателя соответствуют более высокие значения других показателей, а низким значениям одного показателя – низкие значения других.

Между временными рядами субиндексов четырех секторов экономики степень влияния не одинаковая. Значения коэффициентов корреляции колеблются от умеренного, заметного и до высокого. Связь к циклическим изменениям является высокой только между деловой активностью двух секторов: производство и услуги. Связь заметная установлена между деловой активностью: секторов строительства и горнодобывающей промышленности; сектора услуги с секторами: строительства и горнодобывающей промышленности, а также сектора горнодобывающей промышленности с двумя секторами: производство и услуги. Связь умеренная выявлена для секторов: строительство и горнодобывающая промышленность.

Функции импульсных откликов и декомпозиции дисперсий установили свойство опережения заранее на будущие несколько месяцев: во-первых, однонаправленный - позитивный эффект влияния субиндексов деловой активности четырех секторов экономики; во-вторых, определили время предсказания поворотных точек в экономической активности в краткосрочной перспективе.

С изменением субиндекса деловой активности в секторе услуг время предвещения будущей деловой активности в производстве сдвинуто на 8 месяцев вперед, а в строительстве - на 10 месяцев. Экономическая активность в производстве и строительстве будет расти с увеличением услуг, связанных с электроэнергией, газом, водой, транспортировкой и др., а также с повышением тарифов, налогов.

Время реакции деловой активности в строительстве смещено на предстоящие 5 месяцев в ответ на изменения субиндекса деловой активности в секторе производства. Строительная деятельность активизируется с увеличением производства строительных материалов.

Время предсказания деловой активности в горнодобывающей промышленности продвинуто на будущие 10 месяцев в ответ на колебания субиндекса деловой активности в строительстве. Изменения деловой активности в строительстве предвещают

колебания деловой активности в секторе горнодобывающей промышленности как поставщика полезных ископаемых, сырьевых товаров (стали, меди, железной руды, нефти и др.).

Практическая значимость проведенного исследования состоит в том, что субиндексы деловой активности служат инструментами краткосрочного прогнозирования, имеют хорошие предсказательные характеристики в экономике Казахстана.

Полученные удивительные результаты и оценки могут быть рекомендованы к использованию регулятором и соответствующими государственными структурами, занимающиеся прогнозированием тенденций изменений и выработкой экономической политики.

Полагаем целесообразным Министерству промышленности и строительства, а также Министерству национальной экономики РК обеспечивать развитие производства для стимулирования строительства, ровно так же, как и развитие строительства в целях стимулирования горнодобывающей промышленности, что является неотложной задачей и потребуется в качестве одного из условий для поддержания и улучшения экономического роста страны.

Благодарность, конфликт интересов

Статья написана за счет собственных средств, и у авторов нет конфликта интересов.

Вклад авторов в работе над данной статьей:

Бельгибаева Куралай Канашевна – анализ, интерпретация результатов работы, обзор литературы, написание текста, критический пересмотр содержания, утверждение окончательного варианта статьи для публикации.

Алимбаев Фархад Тургаевич – сбор данных, оформление, поиск литературы, оформление и утверждение окончательного варианта списка литературы, перевод на казахский, английский языки.

Алимбаева Лаура Тургаевна – визуализация данных, корреляционное моделирование, расчеты функций импульсных откликов, декомпозиции дисперсий, интерпретация расчетов, критический пересмотр содержания.

Список литературы

1. Лосева О.В., Федотова М.А., Хотинская Г.И. Деловая активность как опережающий индикатор экономического развития: зарубежный и российский опыт // Финансы: теория и практика/Finance: Theory and Practice. 2015; (3): 26-37. <https://doi.org/10.26794/2587-5671-2015-03-26-37>.

2. Богданова А.Л. Опережающие показатели – инструмент экономического прогнозирования // ЭНСР. – 2018. – № 2 (81). – С.35-56.

3. Tkacova A., Gavurova B., Behun M. The composite leading indicator for German business cycle // [Электронный ресурс]. Journal of Competitiveness. – 2017. – Vol. 9, Issue 4. P. – 114-133. – URL: <https://www.cjournal.cz/files/269.pdf> (дата обращения: 02.2023).
4. OECD System of Composite Leading Indicators// [Электронный ресурс]. Methodology Guideline. – 2012. – URL: <https://www.oecd.org/sdd/leading-indicators/41629509.pdf> (дата обращения: 12.2023).
5. Приказ Председателя Национального Банка Республики Казахстан Досаева Е.А. от 17 апреля 2019 года №182 «Об утверждении Порядка проведения Национальным Банком Республики Казахстан мониторинга предприятий реального сектора экономики».
6. Индекс деловой активности по Казахстану (ИДА) // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/page/indeks-delovoy-aktivnosti-po-kazahstanu-ida> (дата обращения: 01.2023).
7. Отраслевой конъюнктурный обзор. Результаты опроса предприятий (отрасли: добывающая и обрабатывающая промышленности, строительство, торговля, транспорт и складирование, сельское хозяйство), I квартал 2023 года // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/page/rezultaty-oprosov-predpriyatiy-v-razreze-otrasley> (дата обращения: 12.2023).
8. Carol M.Kopp. ISM Manufacturing Index: Definition and How It's Calculated // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.investopedia.com/terms/i/ism-mfg.asp> (дата обращения: 04.2023).
9. Nathan Reiff. Leading Indicators: Definition and How They're Used by Investors // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.investopedia.com/terms/l/leadingindicator.asp> (дата обращения: 04.2023).
10. Совпадающие и опережающие индикаторы для государств – членов Евразийского экономического союза (по данным за май 2023 года) // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/e07/SOI-dlya-gosudarstv-_chlenov-EAES_apr19.pdf (дата обращения: 12.2023).
11. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.
12. Joseph A. Schumpeter. Business cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process// [Электронный ресурс]. New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company, 1939. – 461 pp. – 2023. – URL: https://discoversocialsciences.com/wp-content/uploads/2018/03/schumpeter_businesscycles_fels.pdf (дата обращения: 03.2023).
13. Силин Я.П., Анимица Е.Г., Новикова Н. В. Теории экономического роста и экономического цикла в исследовании региональных процессов новой индустриализации// Journal of New Economy. – 2019. – Vol. 20, № 2. – С.5-29. DOI: 10.29141/2073-1019-2019-20-2-1.
14. Тупчиенко В.А., Кривцова М.К. Ключевые теории экономического цикла// Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2014. – №3 (189). – С.12.
15. Егиян К.А., Погорельская Т.А. Анализ подходов к определению понятия «деловая активность предприятия» и ее оценка в международной практике// Вестник РГТУ. Серия: Экономика, управление, право. - Российский государственный гуманитарный университет. – 2014. – С.143-148.

16. Крук Д., Коршун А. Экономический цикл и опережающие индикаторы: методологические подходы и возможности использования в Беларуси. – Минск: Исследовательский центр ИПМ. – 2010. – 35 с.

17. Об утверждении Методики построения сводного опережающего индикатора // [Электронный ресурс]. Приказ Председателя Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан от 27 декабря 2016 года №326. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 25 января 2017 года № 14721. – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/> (дата обращения: 12.2022).

18. Бектурова Т.Ж. Опережающие индикаторы как инструмент анализа экономического развития в краткосрочной перспективе. – Астана: Экономика и статистика. – 2018. – С.11-18.

19. Сейдахметова К. Опережающий индикатор экономики (за 2 месяца 2023) // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://jusanalytics.kz/operezhayushhij-indikator-ekonomiki-2-mesyacza-2023> (дата обращения: 12.2023).

20. Алимбаева Л.Т., Жайсанова Д.С. Тренды: опережающие экономические индикаторы Казахстана: материалы международной научно-практической конференции «Механизмы устойчивого социально-экономического развития страны с учетом мегатрендов и сценариев глобального развития». – Алматы: Алматинский гуманитарно-экономический университет, 2023, С.143-148.

21. Алимбаева Л.Т. Оценка опережающих свойств краткосрочных экономических индикаторов Казахстана// [Электронный ресурс]. Экономическое исследование. № 2023-11. – Астана: Национальный Банк Казахстана. Департамент денежно-кредитной политики, 2023. – 36 с. – 2023. – URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/news/issledovaniya> (дата обращения: 12.2023).

22. John Cochrane. Prediction and impulse responses in linear systems// [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://ideas.repec.org/a/qnt/quantl/y2006i1p21-26.html> (дата обращения: 01.2023)

23. Кокрейн Д. Прогнозирование и импульсные отклики в линейных системах // [Электронный ресурс]. Квантиль. – 2006. – С. 21-26. (дата обращения: 01.2023).

24. Носко В.П. Эконометрика. Кн.2. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2011. – 576 с.

К.К. Бельгибаева¹, Ф.Т. Алимбаев², Л.Т. Алимбаева³

¹Тұран Астана университеті, Астана, Қазақстан

²Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Астана, Қазақстан

³эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан экономикасындағы іскерлік циклдің озық индикаторлары трендтерін статистикалық бағалау

Аңдатпа. Әлемдік тәжірибеде озық индикаторлар санының өсуі экономистердің назарын елдің макроэкономикасын сандық бағалау мүддесіне аударады. Мақаланың мақсаты - кәсіпорындардың сауалнама нәтижелері бойынша есептелген озық индикаторларға Қазақстан экономикасының бизнес-циклдерін модельдеу және қысқа мерзімді болжау.

Зерттеуде іскерлік белсенділіктің субиндекстеріне, қазақстандық экономика үшін композиттік озық индикаторға алғаш рет импульстік жауап функцияларына, дисперсиялардың ыдырауына есептеу мен талдау жүргізілді. Сол сияқты деректерді визуализациялау, трендтерді бағалау, модельдеу: корреляциялық тәуелділіктер мен импульстік жауаптар функциясы, қысқа мерзімді болжау жасалды.

Статистикалық әдістермен экономиканың төрт секторындағы іскерлік белсенділіктің субиндекстерінде болжамды қасиеттің көрінісі туралы ғылыми гипотеза расталды. Іскерлік белсенділіктің ішкі индекстері оң әсер ететіні дәйектелді. Алдағы өзгерістерді күту уақыты 5,8,10 ай бұрын белгіленеді.

Экономика секторларының іскерлік белсенділігінің субиндекстері озық индикаторлар екендігі, қысқа мерзімді болжау, алдын алу шараларын уақтылы қалыптастыру және экономиканың дамуын басқару құралы туралы теориялық ережелерге үлес қосылды.

Мақала авторлары конъюнктураның ауытқуларына дер кезінде қарсы тұру үшін экономикалық саясатты әзірлеу кезінде Қазақстанның экономикалық циклін ай сайын кезең-кезеңімен мониторингтеу және болжау кезінде реттеушіге және мемлекеттік құрылымдарға алынған бірегей нәтижелерге назар аударуды ұсынады.

Түйін сөздер: жетекші индикатор, импульстік жауап функциялары, цикл, іскерлік белсенділік, болжау.

К.К. Belgibayeva¹, F.T. Alimbayev², L.T. Alimbayeva³

¹ *Turan Astana University, Astana, Kazakhstan*

² *National Bank of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

³ *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

Statistical assessment of trends in leading indicators of business cycle in the economy of Kazakhstan

Abstract. The growth in the number of leading indicators in world practice attracts the close attention of economists in the interests of quantitative assessment of the country's macroeconomics. The purpose of the article is to model and provide short-term forecasts of business cycles of the Kazakhstan economy in relation to leading indicators calculated from enterprise surveys.

This study presents a composite leading indicator for Kazakhstan's economy, which includes subindexes of business activity. The study also includes calculations and analysis of impulse response functions, decomposition of dispersions, data visualization, trend assessments, and modeling of correlation relationships and impulse response functions for short-term forecasting.

Statistical methods confirmed the scientific hypothesis about the manifestation of predictive properties in sub-indices of business activity in four sectors of the economy. Subindices of business activity have a positively directed effect of influence. The advanced waiting time for future changes is signaled 5,8,10 months ahead.

A contribution has been made to the theoretical proposition that sub-indices of business activity of economic sectors are leading indicators and serve as a tool for short-term forecasting, timely formation of preventive measures and management of economic development.

The authors of the article recommend that the regulator and government agencies take into account the amazing results obtained when monitoring and forecasting the economic cycle of Kazakhstan on a monthly basis, when developing economic policy to timely counteract market fluctuations.

Key words: leading indicators, impulse response functions, business activity.

References

1. Loseva O.V., Fedotova M.A., Hotinskaya G.I. Delovaya aktivnost' kak operezhayushchij indikator ekonomicheskogo razvitiya: zarubezhnyj i rossijskij opyt [Usiness activity as a leading indicator of economic development: foreign and russian experience]. (Finansy: teoriya i praktika/ Finance: Theory and Practice. 2015; (3): 26-37.). [in Russian].
2. Bogdanova A.L. Operezhayushchie pokazateli – instrument ekonomicheskogo prognozirovaniya [Leading indicators as an instrument of economic forecasting.]. ENSR. 2 (81). 35-56(2018).[in Russian].
3. Tkacova A., Gavurova B., Behun M. The composite leading indicator for German business cycle . Journal of Competitiveness. 9(4). 114-133(2017).
4. OECD System of Composite Leading Indicators. Methodology Guideline. – 2012.
5. Prikaz Predsedatelya Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan Dosaeva E.A. ot 17 aprelya 2019 goda №182 «Ob utverzhdenii Poryadka provedeniya Nacional'nym Bankom Respubliki Kazahstan monitoringa predpriyatij real'nogo sektora ekonomiki» [Order of the Chairman of the National Bank of the Republic of Kazakhstan Dosayev E.A. dated April 17, 2019 No. 182 “On approval of the Procedure for the National Bank of the Republic of Kazakhstan to monitor enterprises in the real sector of the economy”]. [in Russian].
6. National Bank of the Republic of Kazakhstan. Indeks delovoy aktivnosti po Kazahstanu. [Kazakhstan Business Activity Index (BAI)]. Available at: <https://www.nationalbank.kz/en/page/indeks-delovoy-aktivnosti-po-kazahstanu-ida> [in Russian] (accessed 01.2023).
7. National Bank of the Republic of Kazakhstan. Rezultaty oprosov predpriyatij v razreze otrasley. [Industry-specific Market Review. Outcomes of Enterprise Surveys Broken Down by Industries, 1st quarter 2023]. Available at: <https://www.nationalbank.kz/en/page/rezultaty-oprosov-predpriyatij-v-razreze-otrasley> [in Russian] (accessed 12.2023).
8. Carol M.Kopp. ISM Manufacturing Index: Definition and How It's Calculated. Available at: <https://www.investopedia.com/terms/i/ism-mfg.asp> (accessed 04.2023).
9. Nathan Reiff. Leading Indicators: Definition and How They're Used by Investors. Available at: <https://www.investopedia.com/terms/l/leadingindicator.asp> (accessed 04.2023).
10. Sovpadayushchie i operezhayushchie indikatory dlya gosudarstv – chlenov Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza (po dannym za maj 2023 goda).[Coinciding and leading indicators for member states of the Eurasian Economic Union.] Available at: https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/e07/SOI-dlya-gosudarstv--chlenov-EAES_apr19.pdf [in Russian] (accessed 12.2023).
11. Shumpeter J.A. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. Kapitalizm, socializm i demokratiya [Theory of economic development. Capitalism, socialism and democracy]. (M.: Eksmo, 2008. – 864 p.). [in Russian].
12. Joseph A. Schumpeter. Business cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company, 1939. – 461 pp. –

2023. – Available at: https://discoversocialsciences.com/wp-content/uploads/2018/03/schumpeter_businesscycles_fels.pdf (accessed: 03.2023).

13. Silin YA.P., Animica E.G., Novikova N. V. Teorii ekonomicheskogo rosta i ekonomicheskogo cikla v issledovanii regional'nyh processov novoj industrializacii [Theories of economic growth and business cycle in the study of regional processes of new industrialization]. Journal of New Economy. 20(2). 5-29(2019). DOI: 10.29141/2073-1019-2019-20-2-1).[in Russian].

14. Tupchienko V.A., Krivcova M.K. Klyuchevye teorii ekonomicheskogo cikla [Key Business Cycle Theories]. Finansovaya analitika: problemy i resheniya. 3 (189). 12(2014). [in Russian].

15. Egiyan K.A., Pogorel'skaya T.A. Analiz podhodov k opredeleniyu ponyatiya «delovaya aktivnost' predpriyatiya» i ee ocenka v mezhdunarodnoj praktike [Analysis of approaches to defining the concept of “business activity of an enterprise” and its assessment in international practice]. (Vestnik RGTU. Seriya: Ekonomika, upravlenie, pravo. Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. 143-148(2014). [in Russian].

16. Kruk D., Korshun A. Ekonomicheskij cikel i operezhayushchie indikatory: metodologicheskie podhody i vozmozhnosti ispol'zovaniya v Belarusi [Business cycle and leading indicators: methodological approaches and possibilities for use in Belarus]. (Minsk: Issledovatel'skij centr IPM. – 2010. – 35 p.). [in Russian].

17. Ob utverzhenii Metodiki postroeniya svodnogo operezhayushchego indikatora. Prikaz Predsedatelya Komiteta po statistike Ministerstva nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan ot 27 dekabrya 2016 goda № 326. Zaregistririvan v Ministerstve yusticii Respubliki Kazahstan 25 yanvarya 2017 goda № 14721. – 2023. –. [Order of the Chairman of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2016 No. 326. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on January 25, 2017 No. 14721]. Available at: <https://adilet.zan.kz> [in Russian] (accessed 12.2022).

18. Bekturova T.ZH. Operezhayushchie indikatory kak instrument analiza ekonomicheskogo razvitiya v kratkosrochnoj perspektive[Leading indicators as a tool for analyzing economic development in the short term]. (Astana: Ekonomika i statistika. – 2018. 11-18p.). [in Russian].

19. Sejdahmetova K. Operezhayushchij indikator ekonomiki (za 2 mesyaca 2023) [Leading economic indicator. (for 2 month of 2023)]. Available at: <https://jusananalytics.kz/operezhayushhij-indikator-ekonomiki-2-mesyacza-2023> [in Russian] (accessed 12.2023).

20. Alimbayeva L.T., Zhaisanova D.S. Trendy: operezhayushchie ekonomicheskie indikatory Kazahstana [Trends: leading economic indicators of Kazakhstan]. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Mekhanizmy ustojchivogo social'no-ekonomicheskogo razvitiya strany s uchetom megatrendov i scenarijev global'nogo razvitiya» – Almaty: Almatinskij gumanitarno-ekonomicheskij universitet, 2023, P.143-148. [in Russian].

21. Alimbayeva L.T. Assessment of leading properties of short-term economic indicators of Kazakhstan. Available at: <https://www.nationalbank.kz/en/news/issledovaniya> (accessed 12.2023).

22. John Cochrane. Prediction and impulse responses in linear systems. Available at: <https://ideas.repec.org/a/qnt/quantl/y2006i1p21-26.html> (accessed 01.2023)

23. Kokrejn D. Prognozirovanie i impul'snye otkliki v linejnyh sistemah[Prediction and impulse responses in linear systems]. (Kvantil'. – 2006. – P. 21-26).[in Russian] (accessed 01.2023).

24. Nosko V.P. *Ekonometrika Kn.2 [Econometrics P.2]*. (M.: Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 2011. – 576 p.).[in Russian].

Сведения об авторах:

Бельгубаева К.К. – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры экономики и управления, Туран Астана Университет, Казахстан, Астана, <https://orcid.org/0000-0002-7354-1305>.

Алимбаев Ф.Т. – PhD, Национальный Банк Республики Казахстан, Казахстан, Астана, <https://orcid.org/0009-0009-1375-7508>.

Алимбаева Л.Т. – магистр технических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, магистрант, Казахстан, Алматы <https://orcid.org/0009-0006-5748-6517>.

Belgibayeva K.K. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics and Management, Turan Astana University, Kazakhstan, Astana, <https://orcid.org/0000-0002-7354-1305>

Alimbayev F.T. – PhD, National Bank of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana, <https://orcid.org/0009-0009-1375-7508>

Alimbayeva L.T. – master of technical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, <https://orcid.org/0009-0006-5748-6517>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



ХҒТАР 06.71.07

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-30-49>

Мақала түрі (ғылыми мақала)

Қазақстан Республикасы органикалық ауыл шаруашылығы өнімдер нарығын дамытудың аймақтық аспектілері

Г.А. Орынбекова^{*1}, Р.А. Карабасов², А.Е. Мухаметов³

^{1,2} С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

³ Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹gulnar_1669@mail.ru, ²karabasov.rasul@mail.ru, ³Muhametov_almas@mail.ru)

Аңдатпа. Қазіргі әлемде органикалық өнімдер халықтың әртүрлі топтары арасында сұранысқа ие болып келеді, осыған байланысты бүкіл әлемде азық-түлік нарығының жаңа сегменті - органикалық ауылшаруашылық өнімдерінің нарығы белсенді дамып келеді. Ауыл шаруашылығы органикалық өнімдерінің нарығын ұйымдастыру мәселесі қазіргі Қазақстан үшін өзекті болуы халық тұтынатын азық-түлік сапасына, қоршаған ортаның ластануына, қайта өңделетін өнімдер құрамына зиянды қоспалардың кеңінен енгізілуіне байланысты. Сондықтан ҚР өңірлерінің ресурстық әлеуетін және сұранысқа ие өнімді ауқымды өндіру мүмкіндіктерін зерделеу қажет.

Мақалада әлемде және Қазақстанда органикалық өнім нарығын дамытудың заманауи үрдістері қарастырылып, органикалық өнім өндіру бойынша көшбасшы деп танылған Қазақстанның төрт облысының ауыл шаруашылығын дамытудағы ұйымдастырушылық-экономикалық жағдайларына баға беріледі. Мысалы ретінде жеке шаруашылықтардың органикалық өнімдерді өндіру проблемалары және оларды шешу жолдары көрсетілген.

Зерттеудің мақсаты ауыл шаруашылығының тиімділігіне әсер ететін аймақтық айырмашылықтарды бағалау, органикалық ауыл шаруашылығын дамыту бойынша ұсыныстар беру. Талдау Қазақстан республикасы, көрші елдердің органикалық ауыл шаруашылығы өнімдері нарығының даму көрсеткіштеріне, сондай-ақ Қазақстанның Қостанай, Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстарының, Қарағанды облысының макроэкономикалық көрсеткіштеріне негізделді.

Зерттеу нәтижесінде зерттелген аймақтардың мысалында облыстардың әлеуеті айқындалып, Қазақстанның органикалық өнімдері нарығының тұрақты дамуына кедергі келтіретін проблемалар зерделеніп, оларды шешу жолдары ұсынылды.

Түйін сөздер: органикалық, органикалық өндіріс, органикалық ауыл шаруашылығы, органикалық өнім, аймақ, ауыл шаруашылығы.

Кіріспе

Адам денсаулығы көбінесе дұрыс тамақтануға байланысты. Адам денсаулығын сақтаудағы органикалық өндірістің рөлін түсіне отырып, Еуропалық Одақ 2030 жылға дейін химиялық пестицидтерді қолдануды 50%-ға, минералды тыңайтқыштарды 25%-ға қысқарту және Еуропаның агроөнеркәсіп құрылымындағы органикалық егіншіліктің үлесін 25%-ға дейін арттыру жоспарларын белгіледі. Қазақстанда ауыл шаруашылығында өсірілетін 22 млн гектар жердің тек 1%-ы органикалық өндіріс технологиялары бойынша өңделеді. Бұл жерлер экспортқа дәнді және майлы дақылдарды өсіру үшін пайдаланылады. Алайда, ішкі және сыртқы нарықта үлкен әлеуетке және өсіп келе жатқан сұранысқа қарамастан, жеміс-көкөніс секторында сертификатталған органикалық өндірушілер жоқтың қасы.

Қазақстанның азық-түлік нарығындағы экологиялық таза өнімнің елеусіз үлесі осы нарықты дамытудың жоғары әлеуетін ғана емес, сонымен қатар қазіргі экономикалық жағдайларда органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің азық-түлік нарығы тұжырымдамасының жеткілікті пысықталмағанын да айғақтайды.

Органикалық ауыл шаруашылық өндірісінің кеңеюіне қарамастан, нарықтың негізгі реттеуші элементтері оның субъектілерінің қызметінен күтілетін нәтиже бермейді, сондықтан органикалық ауыл шаруашылық өнімдерінің азық-түлік нарығын қалыптастыру процесі өте баяу қарқынмен жүреді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы теориялық және әдіснамалық ережелерді, органикалық ауыл шаруашылық өнімдерінің азық-түлік нарығын дамытудың заманауи бағыттарын одан әрі дамыту қажеттілігін көрсетеді, бұл тақырыпты таңдауға, зерттеудің өзектілігі мен практикалық маңыздылығына негіз болды.

Зерттеудің негізгі мақсаты: қазіргі жағдайда Қазақстан республикасында органикалық ауыл шаруашылығын дамытуды жетілдіру бойынша теориялық, ғылыми-әдістемелік ережелер мен ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Қойылған мақсат бірқатар өзара байланысты міндеттерді шешуді талап етеді:

– органикалық ауыл шаруашылығы өнімдер нарығын дамыту үшін Қазақстанның индустриялық-аграрлық өңірлерінің әлеуетін пайдаланудың теориялық аспектілерін зерттеу;

– органикалық өнімнің негізгі өндірушілері ретінде әрекет ететін зерттелетін салалардың ұйымдастырушылық-экономикалық жағдайларына талдау жүргізу;

– Қазақстанда органикалық өндірісті дамытуды мемлекеттік қолдаудың кешенді жүйесін қалыптастыру жөнінде ұсыныстар жасау.

Органикалық ауыл шаруашылығы мен азық-түлік нарығын ұйымдастыру және жүргізу саласындағы сарапшылар болып табылатын шетелдік зерттеулерінің ішінде келесі ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн: Дж.Эванс, Х. Виллер, Б. Шлаттер және Я. Травничек, Д. Знор, О.А.Рущицкая, В.Ф.Пивоваров, А.Ф. Разин, Я. Любовецкий.

Сондай-ақ, отандық авторлардың: В.В. Григоров, Е.В. Климов, Н.Е. Калимовтың және басқа да ғалымдардың еңбектерінде органикалық ауыл шаруашылығын қалыптастырудың негізі зерттелген. Зерттеушілердің қол жеткізген нәтижелер құндылығын жоғары бағалай

отырып, органикалық өндірісті дамытудың аймақтық мәселелері толық қамтылмағанын және жүйелі шешімдерді қажет ететінін атап өткен жөн.

Зерттеу материалы мен әдістері. Зерттеу материалы шетелдік және отандық ғалымдардың ауыл шаруашылығының тұрақты дамуының экономикалық проблемаларына және оның жаңа экоинновациялық бағыты - органикалық бағытқа арналған ғылыми жарияланымдары болды. Органикалық өнімдердің азық-түлік нарығын зерттеу үшін статистикалық деректер, халықаралық ғылыми конференциялардың материалдары, БАҚ-тағы өзекті жарияланымдар, IFOAM халықаралық органикалық ауыл шаруашылығы қозғалысының федерациясы мен KAZFOAM ұйымдарының материалдары пайдаланылды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің органикалық өндіріске қатысты ұстанымын көрсететін негізгі құжаттар ретінде заңдар, мемлекеттік және салалық бағдарламалар, елдің нормативтік құжаттары алынды. Сонымен қатар үй шаруашылықтарының дерекқоры, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының жыл сайынғы статистикалық шолулары пайдаланылды. Қазіргі уақытта біздің ғылыми зерттеу тобымыз Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің тапсырысы бойынша «Халықаралық және шетелдік стандарттарға, талаптарға және үстем нарықтарға сәйкес Қазақстан Республикасында органикалық өндірісті дамытуды нормативтік-әдістемелік қамтамасыз ету» ғылыми жобасымен жұмыс істеуде.

Зерттеудің негізгі мақсатына жету үшін келесі аналитикалық құралдар мен әдістер қолданылды: бастапқы деректерді талдау және ақпарат жинау; саладағы ғылыми тәсілдер мен алдыңғы зерттеулерді салыстыру, нәтижелерді бағалауға бағытталған құжаттарды (зерттеулерді) талдау; кәсіпорындардың жалпыға қол жетімді мәліметтер базасындағы есептілік деректерді, экономикалық деректерді талдау.

Нәтижелер және оларды талқылау. Органикалық өнімдерге тұтынушылық сұраныс бүкіл әлемде жыл сайын артып келеді. Органикалық егіншілік 191 елде қолданылады және 76,4 миллион гектар ауыл шаруашылық жерін кем дегенде 3,7 миллион фермер бақылайды. 2020 жылмен салыстырғанда 2021 жылы органикалық егіншілік жерлерінің ұлғаюы +1,7%-ды құрады.

Органикалық азық-түлік сатылымы 2021 жылы 124,8 миллиард еуроны құрады, бұл 2000 жылмен салыстырғанда 15,1 миллиард еуроға өсті. Салауатты өсу алдағы жылдары жалғасады деп күтілуде, өйткені тұтынушылар органикалық тағамдарды денсаулық, тамақтану және әл-ауқатпен байланыстыруды жалғастыруда. Еуропада органикалық нарық соңғы 30 жыл ішінде белсенді түрде қалыптасып келеді, бұл жыл сайын 14-18% -ға өсуді көрсетеді.

Органикалық егіншіліктің негізгі аудандары Австралияда (35,7 миллион га немесе әлемдегі жалпы аумақтың 50%), Еуропада (16,5 миллион га немесе 23%) және Латын Америкасында (8,3 миллион га немесе 12%) орналасқан. Органикалық егістік жерлердің ең жоғары үлесі Лихтенштейнде (41%) және Австрияда (26,1%), ал тіркелген органикалық өндірушілердің ең көп саны Үндістанда (1,36 млн), Угандада (210 мың) және Эфиопияда (204 мың) шоғырланған [1,2].

Органикалық сектордағы шикізат пен дайын өнім өндірісінің өсу тенденциясы, яғни тауарларды әртараптандыру деңгейі артып келеді. Мұның себебі - дұрыс тамақтанудың жаһандық тренді және сертифициатталған өндірушілер санының өсуі болып табылады.

Қоршаған орта ластануының 1/3 бөлігі ауыл шаруашылығына тиесілі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, салауатты өмір салтымен өмір сүру - 50% сапалы және дұрыс тамақтанудан тұрады, 25-30%-ын салауатты орта, 20-25%-ын тұқым қуалаушылық және 5%-ын ғана медицина құрайды [3].

Ел аумағының шамамен 74%-ын алып отырған ауыл шаруашылығы ауданы бойынша әлемде тоғызыншы орынды алады. Жан басына шаққандағы егістік алқабы бойынша Қазақстан әлемде екінші орында тұр. Тұрғындардың шамамен 42%-ы ауылдық жерде тұрады. Саудадан кейін жұмыспен қамту бойынша екінші орында тұрған ауыл шаруашылығының бұл саласында шамамен 1,5 миллион адам жұмыс істейді.

Бұл ретте ауыл шаруашылығының ЖІӨ-дегі үлесі азайып, 4,5% деңгейінде тұрақтанды, дегенмен 1990 жылы ол елдің жалпы өнімінің 34%-ын құраған болатын. Ауыл шаруашылығындағы жалақы экономика бойынша ең төменгі деңгейде. Қазақстан егіншілік тәуекелі аймағында және бұл ретте ауыл шаруашылығын жүргізудің ескірген әдістерін пайдаланады әрі өндірістің жоғары құбылмалылығы байқалады.

2022 жылы Қазақстан азық-түлік қауіпсіздігі бойынша (The Global Food Security Index) 72,1 индексіні құрап, 113 елдің ішінде 32-нші орынды иеленді. Бірінші үштікке Сингапур, Ирландия және Ұлыбритания кірді [4].

Қазақстанның органикалық нарығы қалыптасу сатысында. Бұл сегментті шартты түрде екі бөлікке бөлуге болады: өндірушілердің органикалық нарығы және тұтынушылардың органикалық нарығы, соңғысы, өкінішке орай, іс жүзінде бастапқы сатыда. Тұтынушылар нарығы әзірге өндірушілер нарығынан артта қалды.

Өндірушілердің органикалық нарығының даму серпіні Қазақстанның органикалық жерлері алаңының өзгеруімен сипатталады. Соңғы деректер бойынша, ауыл шаруашылығында пайдаланылатын 22,9 млн гектар жердің небәрі 113 мың гектар аумақты органикалық жерлер алып жатыр, жалпы ауыл шаруашылығы алқабындағы органикалық жерлердің үлесі небәрі 0,5%-ды құрайды. Бұл ретте сарапшылар уақыт өте келе органикалық заттар 3 млн гектарға дейін, яғни Қазақстан егістігінің 10-15%-ын алуы тиіс екендігін есептей отырып, осы сектордың одан әрі өсуі үшін оңтайлы перспективаларды атап өтті [5,6].

FiBL және IFOAM рейтингінде 123 елдің ішінде Қазақстан:

– ЕО-ға органикалық өнім экспорты бойынша 9 орын;

– Органикалық бидай экспорттаушы елдер арасында 4 орын;

– ЕО-ға органикалық майлы зығыр тұқымын экспорттау бойынша 6 орынды алып отыр.

Халықаралық сарапшылардың есептеуі бойынша Қазақстанда пайдаланылатын егістіктің шамамен 50%-ы және жайылымдардың 70%-ы органикалық егіншілікке жарамды. Қазақстанда органикалық жерлер негізінен экспортқа дәнді және майлы дақылдарды өсіру үшін пайдаланылады. Сонымен қатар, ішкі және сыртқы нарықта

үлкен әлеует пен өсіп келе жатқан сұранысқа қарамастан, жеміс-көкөніс секторында сертификатталған органикалық өндірушілер жоқ.

2022 жылы Қазақстан органикалық бидайдың (қатты және жұмсақ) \$3 млн 873 мың және 1 млн 273 мың еуро сомасында 9 507 тоннасын экспортқа шығарды. Бұл 2021 жылғы көрсеткіштен әлдеқайда аз, ол кезде шетелге \$10 млн және 2,7 млн еуроға 29 219 тонна органикалық бидай жіберілген болатын.

Бірақ сонымен бірге 2022 жылы соя бұршақтарының экспорты өсіп, соя қоспасы қосылды. 2021 жылы \$11 млн 828 мыңға 9 221 тонна бұршақ және \$7 млн 546 мың сомаға 6 200 тонна соя қоспасы сатылды. 2021 жылы \$9 млн 547 мыңға 9 610 тонна ғана бұршақ болатын.

Зығыр экспорты сәл төмендеді, бірақ жоғары бағалар есебінен ақшада шығын болған жоқ: 2022 жылы 9 млн 687 мың еуроға және 406 мың АҚШ долларына 9 501 тонна экспортталды, ал 2021 жылы 10,6 млн еуроға 12 мың тонна экспортталған болатын.

Бұл ретте, 2022 жылы алғаш рет Қазақстаннан органикалық шикізаттың кейбір жаңа түрлері ресми түрде шетелге жөнелтілді. Бұл қызыл және жасыл жасымық (415 мың еуроға 337 тонна) және қарақұмық (95,7 мың долларға 66 тонна) экспортқа кетті, ал бұршақтың аз мөлшері - 340 мың еуроға 611 тонна жөнелтілді.

2022 жылы Қазақстаннан сертификатталған органикалық өнімнің экспорты \$23 млн 749 мың және 11 млн 715 мың еуроны құрады. Салыстыру үшін, 2021 жылы - \$20 млн 101 мың және 13 376 мың еуро. Экспорт географиясы кеңейді - алғаш рет Түркияға, Румынияға, Италияға ресми жеткізілімдер жүзеге асты [7].

Қазақстанның ішкі нарығы енді қалыптасып келеді және өзінің даму жолының басында тұр, әлі де органикалық өнімге сұраныс әлсіз және тұрақты емес. Отандық өндірушілер негізінен ЕО-та аккредиттелген сертификаттау компанияларымен келісімшарттар жасайды, еуропалық, сирек жағдайда американдық және қытайлық сертификаттар алады. Бұл өндірушілерге өз өнімдеріне сұраныс жоғары болатын сыртқы нарыққа шығуға мүмкіндік береді және олар органикалық өндірістен біршама пайда алады.

ҚР-на көршілес елдердегі органикалық ауыл шаруашылығы өнімдері нарығының даму көрсеткіштерін салыстырмалы талдау 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. ҚР-дағы және көрші елдердегі органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің нарығын дамыту [1, 2]

Ел	Органикалық ауыл шаруашылығы жер, га	Жалпы ауыл шаруашылығы алқаптарындағы органикалық жерлердің үлесі, пайызбен	Экспорттаушы елдер бойынша ЕО-ға органикалық өнім импортының көлемі, тонна
Қазақстан	114 886	0,1	40 692
Украина	462 225	1,1	217210

Молдова Республикасы	27624	1,2	22321
Әзірбайжан	38080	0,8	1553
Қытай	2 437 891	0,5	227669
Ресей Федерациясы	615 188	0,3	31971
Қырғызстан	30259	0,3	632
Тәжікстан	11818	0,2	
Беларусь	6838	0,1	1536
Грузия	1572	0,1	591
Армения	566	0,03	148
Өзбекстан	3781	0,01	918
Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [1, 2]			

Ресей Федерациясы: Ресей Федерациясы, сондай-ақ ҚР үшін, органикалық азық-түлік экспорты нарығындағы ең маңызды позиция дәнді дақылдар болып қала береді. Дүние жүзінде ең үлкен аумақтар, атап айтқанда органикалық сертификатталған барлық егіс алқаптарының шамамен 36%-ы бидай дақылдарына арналған. Ресей Федерациясында астық, майлы және жемшөп дақылдарының экспорты үшін 60 мыңнан астам гектар жер сертификатталған (бидай, арпа, сұлы, қарақұмық, зығыр, бұршақ, рапс, қара бидай, тритикале, соя, жемдік бұршақ). Ресей Федерациясының негізгі серіктес елдері: Дания, Германия, Нидерланды, Ұлыбритания, Литва, Латвия, Венгрия, Бельгия, Эстония, Чехия.

Украина: украиналық органикалық өнімдер экспортының жартысынан көбі жүгері, бидай, соядан келеді. Украиналық органикалық өнімдердің ең ірі сатып алушылары - Нидерланды, Швейцария, АҚШ.

Өзбекстан: органикалық мейіз, қара өрік, кептірілген өрік, бадам, пісте, капер өндіреді және оның экспорттаушылары Германия, АҚШ.

Экспорттаушы компаниялардан алынған мәліметтерге сәйкес, халықаралық стандарттар бойынша сертификатталған қазақстандық органикалық өнім Ресейге, Украинаға, Германияға, Польшаға, Нидерландыға және Италияға экспортталады.

Осылайша, ҚР-мен шекаралас елдерде өндірілетін дәстүрлі экспорттық дақылдар органикалық технологияларды пайдалану есебінен экспорттың (ең алдымен Еуропаға) өсу әлеуетін білдіреді.

Тағы бір проблемалық мәселе - Қазақстанда органикалық шикізаттан органикалық өнімдер өндіретін отандық қайта өңдеу кәсіпорындарының болмауы. Мұның себебі - сертификаттау процедурасының қиындығы. Сондықтан да еліміздің органикалық өнімдерін шетелге жіберу жалғасуда.

Қазақстан ішінде облыс пен өңірге байланысты органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен өткізудің өзіндік ерекшеліктері бар. Экологиялық өндіріспен айналысатын аумақтар Қостанай, Ақмола, Алматы және Солтүстік Қазақстан облыстарында, сондай-ақ Қазақстанның Қарағанды және Ақтөбе облыстарында

орналасқан. Аталған облыстардың ішінде Қостанай облысы органикалық жерлердің ең көп санына ие.

Солтүстік Қазақстан облысында іс жүзінде барлық аудандар АШҚ дамыту үшін әлеуеті жоғары аумақтарға жатады. Олар еңбек ресурстарымен аз қамтамасыз етілген, алайда көрші аудандардан жұмысшыларды тартуға болады. Аудандар жақсы агроклиматтық жағдайлармен ерекшеленеді. Ақмола облысында Сандықтау, Зеренді, ал Павлодар облысында – Шербақты, Успен, Железин аудандарында тұтынушыларға жақындығымен бірге орташа және жоғары көліктік даму факторлары бойынша көрсеткіштері бар, осыған байланысты ОАШ дамыту үшін неғұрлым қолайлы болып жіктелген. Әлеуеті орташа аудандарға Қостанай және Ақмола облыстарының көпшілігі, Солтүстік Қазақстан облысының Уәлиханов ауданы, сондай-ақ Павлодар облысы орталық бөлігінің аудандары жатады. Басым бөлігі табиғи фактор бойынша және ауыл шаруашылығының даму деңгейі бойынша орташа немесе төмен көрсеткіштермен сипатталады, дегенмен олардың жартысына жуығы жоғары экологиялық әлеуетке ие. Әлеуетті кадрлармен қамтамасыз етудің төмендігі бәріне тән. Қостанай облысында Жангелді ауданы, Ақмола облысында Ерейментау ауданы және Ақсу және Май аудандары, Павлодар облысында Екібастұз тау-кен байыту кәсіпорнының аумағы органикалық ауыл шаруашылығын жүргізуге әлеуеті төмен. Олардың ішінде Жангелді ауданы барлық факторлар бойынша ең нашар жағдайлармен ерекшеленеді: қолайсыз табиғи-климаттық ахуал, рұқсат етілмеген заттарды пайдаланудың жоғары деңгейі, ауыл шаруашылығы даму деңгейінің төмендігі, еңбек ресурстарымен қамтамасыз етудің аздығы, көлік желісінің дамымауы.

Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Қарағанды облыстарының ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмыс істеуінің ұйымдық-экономикалық тиімділігін талдау барысында, өңірлердегі ауыл шаруашылығы өндірісінің даму тенденциялары талданды, әкімшілік және ұйымдық-экономикалық жағдайлардың ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмыс істеу тиімділігіне әсері зерттелді (кесте 2).

Бүгінгі таңда Қазақстанның ауылдық аймақтарында халықтың 43,1%-ы тұрады және ауыл шаруашылығы өндірісінің даму дәрежесіне тек өмір сүру деңгейі ғана емес, сонымен қатар белгілі бір аймақ азаматтарының әл-ауқаты да байланысты.

Кесте 2. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмыс істеу тиімділігіне әсер ететін әкімшілік және ұйымдық-экономикалық жағдайлар, бірлік (2022 жыл) [8]

Көрсеткіштер	Аймақтар			
	Ақмола	Қостанай	СҚО	Қарағанды
Әкімшілік-аумақтық бірліктер:				
Аудандар	17	16	13	11
Ауылдар	589	517	635	421
Ауылдық округтер	194	159	186	186
Тіркелген а/ш өнімдерін өндірушілер: заңды тұлғалар, филиалдар мен өкілдіктер, барлығы	2152	1011	1452	839

ЖК	1034	457	514	341
шаруа немесе фермер қожалықтары	6463	6673	4582	12273
кенттердің, ауылдардың, ауылдық округтердің үй шаруашылықтары	115073	101068	93568	87056
Қолданыстағы а/ш өнімдерін өндірушілер: заңды тұлғалар, барлығы	1892	893	1323	761
ЖК	899	404	471	286
шаруа немесе фермер қожалықтары	6060	6366	4354	11899
ҚР а/ш өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымындағы өңірлердің үлесі, Республикалық көлемге %	9,9	8,0	12,0	6,6

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [8]

Ауыл шаруашылығын және онымен байланысты салаларды дамыту мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Дәстүр бойынша, жалпы өнім индексінің өсуі қоғам әл-ауқатының жақсаруымен байланысты (кесте 3).

Кесте 3. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы (2022 жыл) [8]

Көрсеткіштер	Аймақтар							
	Ақмола		Қостанай		СҚО		Қарағанды	
	млрд. тенге	үлесі, %	млрд. тенге	үлесі, %	млрд. тенге	үлесі, %	млрд. тенге	үлесі, %
Өңірлер бойынша а/ш өнімінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, барлығы	1092,4	100	1020,1	100	1173,6	100	480,4	100
Өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі	770,2	70,5	811,6	79,6	909,3	74,4	254,3	52,9
Мал шаруашылығының жалпы өнімі	321,1	29,4	207,0	20,3	263,0	22,4	222,6	46,3
А/ш саласындағы қызметтер	0,9	0,1	1,4	0,1	1,2	3,2	0,5	0,8

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [8]

2022 жылы зерттелетін облыстар арасында ауыл шаруашылығы өнімінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымының ең үлкен көрсеткішін Солтүстік Қазақстан облысы көрсетті - 1173,6 млрд теңге, оның ішінде өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі бойынша - 909,3 млрд. теңге.

«Халықаралық және шетелдік стандарттарға, талаптарға мен үстем нарыққа сәйкес Қазақстан республикасында органикалық өндірісті дамытуды нормативтік-әдістемелік қамтамасыз ету» ғылыми жобасы шеңберінде органикалық өнім өндірушілердің қызметі зерттелді. Осы саладағы алғашқылардың бірі Солтүстік Қазақстан облысында орналасқан «Фирма Диканшы» ЖШС болып табылады. Ұн, дәнді және майлы дақылдарды сату бойынша 20 жылдан астам уақыт бойы Украинаның агросекторын органикалық басқару тәжірибесін қабылдай отырып, жақын және алыс шетелдерге ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу және экспорттау саласындағы қызметті жүзеге асырып келеді. 2013 жылдан бастап компанияның еуропалық органикалық сертификаты бар, ол өнімді еуропалық нарықтарға жөнелтуге мүмкіндік береді. Компания Қазақстанның органикалық одағы - «Qazaq Organic Food» компаниясымен тығыз жұмыс істейді. Компания директоры Д. Пампурдың пікірінше, қазақстандық компаниялар үшін проблемалық сәттер көп, олардың бірі органикалық өнімдер үшін пайда алу және дақылдарды өсірудің әдеттегі технологиясындағы өзгерістерге байланысты тәуекелдерді жабу мәселелерін талқылау болып табылады. Тәуекелдің тағы бір жағы отандық органикалық өндірушілердің «сертификаттаудың барлық қиындықтарын жеңіп, оған ақша мен уақыт жұмсап, өнімділікті құрбан етіп, бірақ керемет органикалық өнімді өсіре отырып, нәтижесіне лайықты бағамен сатып алушылардың болмауына тап болу» жағдайы. «Фирма Диканшы» ЖШС органикалық зығырды да сатады. Зығырдың негізгі нарықтары - Литва және Польша елдері. Сапасы бойынша зығыр үш санатқа бөлінеді: органикалық, тағамдық және техникалық зығыр. Органикалық және кәдімгі зығырды тарататын ірі еуропалық оператор Польша болып табылады, олар үшін үш негізгі сипаттама маңызды: ылғалдылық, қоқыс және май. Бейорганикалық (конвенциялық) зығырды сатып алушы Бельгия болып табылады, пестицидтерді тексеруді талап ете отырып, оны азық-түлік мақсатында сатып алады және бұл талаптардың нормалары органикалық сипаттамаларға жақын.

Экономиканың нарықтық жағдайында ауыл шаруашылық өндірісінің экономикалық тиімділігін арттыру мәселесі әрдайым өзекті, алайда оны бағалау тәсілдері өзгерді, заманауи талаптарға сәйкес келетін жаңа әдістер жасалды. Ауыл шаруашылық өндірісінің экономикалық тиімділігінің мәні критерийлер мен көрсеткіштер арқылы көрсетілуі мүмкін. Біздің зерттеуімізде тиімділік критерийі ретінде кәсіпорындардың рентабельділігі (залалдылығы) динамикасының көрсеткіші қарастырылды (кесте 4).

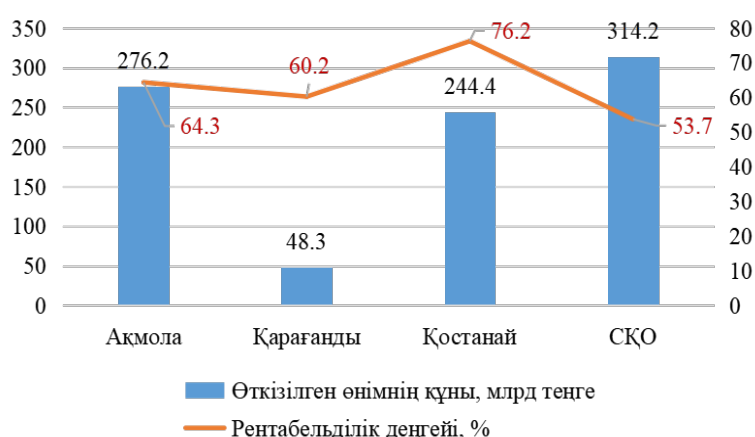
Кесте 4. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында ауыл шаруашылығы өнімін өндірудің рентабельділік (залалдылық) деңгейі (пайызбен) [8]

Аймақ	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл
Қазақстан Республикасы	31,1	34,2	39,6	37,8	38,3
Ақмола облысы	35,6	46,8	49,9	37,7	42,6
Қарағанды облысы	18,4	23,7	39,4	49,3	37,0
Қостанай облысы	40,2	34,5	41,6	43,3	43,3
С-Қазақстан облысы	33,3	37,5	46,3	49,9	50,8

Өсімдік шаруашылығы өнімін өндірудің рентабельділік (залалдылық) деңгейі					
Қазақстан Республикасы	37,3	41,5	50,1	52,0	52,4
Ақмола облысы	39,2	47,6	58,9	49,3	64,3
Қарағанды облысы	37,1	54,7	65,5	76,9	60,2
Қостанай облысы	46,0	38,9	50,5	54,9	76,2
С-Қазақстан облысы	34,5	39,8	50,2	52,0	53,7
Мал шаруашылығы өнімін өндірудің рентабельділік (залалдылық) деңгейі					
Қазақстан Республикасы	19,7	22,0	21,1	17,2	38,3
Ақмола облысы	20,8	44,6	23,7	15,1	42,6
Қарағанды облысы	1,4	-2,1	12,1	19,3	37
Қостанай облысы	20,4	20,2	16,0	14,3	43,3
С-Қазақстан облысы	24,4	21,8	20,5	32,9	40,8
Өндірістің рентабельділік (залалдылық) деңгейі дәнді дақылдар (күрішті қоса алғанда) және бұршақ дақылдары					
Қазақстан Республикасы	35,8	42,3	49,9	48,9	59,7
Ақмола облысы	37,9	48,1	58,3	46,5	65,2
Қарағанды облысы	35,3	68,2	73,3	78,6	63,1
Қостанай облысы	44,7	38,6	47,2	54,0	77,0
С-Қазақстан облысы	32,0	39,8	46,4	49,0	53,6

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [8]

Солтүстік Қазақстан облысында ауыл шаруашылығы өнімі рентабельділігінің ең жоғары деңгейі 50,8%, Қарағанды облысында ең төмен деңгей - 37,0%. Рентабельділік көрсеткіші сатылған өнімнің өзіндік құнына тікелей байланысты, оның өзгеру динамикасы нақты өсу тенденциясына ие (сурет 1).



Сурет 1 Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында сатылған өсімдік шаруашылығы өнімінің өзіндік құны

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [8]

Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Қарағанды облыстары ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмыс тәжірибесін зерделеу олардың көпшілігі бірдей экономикалық жағдайларда жұмыс істей отырып, өндірістік және қаржы-шаруашылық қызметтің әртүрлі нәтижелеріне ие екендігін айғақтайды.

Бұл кәсіпорындардың сыртқы ғана емес, сонымен қатар ішкі ұйымдастырушылық-экономикалық факторлардың тиімділігіне айтарлықтай әсер етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осындай факторлардың бірі - қолда бар ауыл шаруашылық алқаптарының ауданы. Басқа факторларға аумақтардың әлеуметтік-экономикалық әлеуеті, топырақтың құнарлылығы, орналасуы, жерді қамтамасыз ету, халықтың тығыздығы, ауылшаруашылық өндірісімен айналысу мүмкіндігі, сонымен қатар техникалық және материалдық құралдардың жеткіліктілігі, ауыл шаруашылық қызметін жүзеге асыруға деген ұмтылыс жатады. Шаруа немесе фермер қожалықтарын өсімдік шаруашылығындағы жеке кәсіпкерлерді ескере отырып, ауыл шаруашылығы алқаптарының болуы бойынша топтастыру 5-кестеде көрсетілген.

Кесте 5. Өсімдік шаруашылығындағы жеке кәсіпкерлерді ескере отырып, шаруа немесе фермер қожалықтарын топтастыру [8]

Аймақтар	50 га дейін		201-500 га		501-1000 га		1001-10000 га		20000 га жоғары	
	шаруа немесе фермер қожалықтарының саны, бірлік	а/ш алқаптарының жалпы ауданы, га	шаруа немесе фермер қожалықтарының саны, бірлік	а/ш алқаптарының жалпы ауданы, га	шаруа немесе фермер қожалықтарының саны, бірлік	а/ш алқаптарының жалпы ауданы, га	шаруа немесе фермер қожалықтарының саны, бірлік	а/ш алқаптарының жалпы ауданы, га	шаруа немесе фермер қожалықтарының саны, бірлік	а/ш алқаптарының жалпы ауданы, га
ҚР	75 306	952 836	13 147	4 924 921	8 320	6 864 211	11 088	29 932 292	57	3 001 009
Ақмола облысы	241	7 838	929	320 069	477	356 555	519	1 177 154	-	-
Қарағанды облысы	157	4 915	1 071	426 124	996	834 988	2 289	6 889 572	12	596 310
Қостанай облысы	243	9 076	828	367 631	543	514 041	721	2 153 406	7	400 123
СҚО	225	8 816	524	194 769	312	257 097	340	888 299	1	30 562

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [8]

5-кестенің деректері Қарағанды және Қостанай облыстарында ауыл шаруашылығы алқаптарының ауданы 20 000 гектардан асатын шаруа немесе фермер қожалықтарының ең көп саны шоғырланғанын көрсетеді, тиісінше 12 және 7 шаруа қожалықтары.

Өндіріс нәтижелерін сипаттайтын макроэкономикалық көрсеткіштердің бірі - өңірлердің ауыл шаруашылығындағы жалпы өңірлік өнімге (ЖӨӨ) қатысуының үлес салмағын қарастырайық (кесте 6).

Кесте 6. Өңірлерді ауыл шаруашылығындағы ЖӨӨ бойынша саралау, млн теңге [8]

№	Аймақ	Мәні
Өңірлерді ЖӨӨ құрылымы бойынша саралау, кемуі бойынша, %		
1	Солтүстік Қазақстан	24,37
2	Ақмола	14,19
3	Қостанай	12,07
4	Қарағанды	3,44
Өңірлерді ауыл шаруашылығындағы ЖӨӨ бойынша саралау, млн теңге		
1	Солтүстік Қазақстан	278 109,20
2	Ақмола	227 737,60
3	Қостанай	226 954,70
4	Қарағанды	158 004,80

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [8]

Қазіргі уақытта Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды облыстарында Қазақстанның басқа облыстарымен қатар ауыл халқының басым бөлігінің ауылдан көшуі байқалады. Болашақта органикалық ауыл шаруашылығының дамуы осы мәселені шешуге де әсер етеді.

Ел өңірлері бойынша органикалық өнім өндіру туралы нақты статистикалық деректердің жоқтығын атап өткен жөн, сондықтан 6-кестеде келтірілген деректер орташа мәндер болып табылады және ҚР-ның екі өңірі бойынша 2021-2022 жылдар аралығындағы деректер келтірілген (7-кесте).

Кесте 7. Өсімдік шаруашылығының органикалық өнімін өндіру, мың тонна [7]

Органикалық өнім түрлері	Қазақстан Республикасы		Ақмола облысы		Солтүстік Қазақстан облысы	
	2021 ж.	2022 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2021 ж.	2022 ж.
Дәнді дақылдар, барлығы	135,2	141,4	7,5	8,7	112,7	149,6
Бидай	109,3	120,2	8,3	9,7	95,3	117,2
Кептірілген бұршақ, көкөністер	0,07	0,075	0,09	0,08	0,23	0,3
Майлы дақылдар	0,52	0,59	0,71	0,75	0,1	0,13

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [7]

Екі жылдық деректерді салыстыру барлық көрсеткіштер бойынша оң динамиканы көрсетеді. ҚР-да органикалық өнім өндіру және оның рентабельділігі бойынша толық ресми статистика жоқ.

Еуропалық Одақ елдерінде органикалық ауыл шаруашылығының рентабельділігі көбінесе мемлекеттік қолдау арқылы қамтамасыз етіледі. 2021 жылы ЕО Парламенті 2023 жылдан бастап «ЭКО-схемаларды» енгізу арқылы фермерлердің қосымша қаржылық қолдау алу мүмкіндігін қамтитын жалпы ауыл шаруашылық саясатының реформасын мақұлдады [8].

АҚШ-та органикалық ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдауды келесі бағыттарға бөлуге болады: сертификаттау шығындарын өтеу; білім, техникалық көмек; қоршаған ортаны қорғау; зерттеу жобалары.

Мемлекеттік қолдау, ең алдымен, тұтынушылардың органикалық өнімнің отандық стандарты ретінде сенімділігі үшін қажет. Мемлекет реттейтін және кепілдік беретін бақылау шикізат өндірісінен бастап сауда сөрелеріндегі дайын өнімге дейінгі өндіріс пен тауар қозғалысының барлық кезеңдерінде болуы керек [9].

Қазақстан өңірлерінде органикалық ауыл шаруашылығын құру және дамыту жөніндегі процестерді республикалық және жергілікті мемлекеттік басқару ұйымдары бастамашылық етті және осы уақытқа дейін аяқталмады. Келесі стратегиялық және бағдарламалық құжаттарда органикалық өнімнің өндірісі мен айналымын дамыту бойынша міндеттер бар [10-14].

Органикалық ауыл шаруашылығын дамытуды әдістемелік қамтамасыз ету ретінде «Халықаралық және шетелдік стандарттар мен талаптарға және басым өткізу нарықтарына сәйкес Қазақстан Республикасында органикалық өндірісті дамытуды нормативтік-құқықтық және әдістемелік қамтамасыз ету» АШМ/21 BR10765064 4ПЦФ ғылыми-техникалық бағдарламасы шеңберінде бірқатар тұжырымдамалар әзірленді: жердің (топырақтың) жарамдылығын бағалау рәсімінің тұжырымдамасы және органикалық өнімді өндіру аймақтары; органикалық өнімді қадағалау және есепке алу жүйесінің тұжырымдамасы; Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы дақылдары органикалық тұқымдарының тізілімін қалыптастыру және оның жұмыс істеуі жөніндегі тұжырымдама, PGS-Qazaqstan бағдарламасын қалыптастыру және оның жұмыс істеуі жөніндегі тұжырымдама.

Сарапшылар қазіргі уақытта Қазақстан мен Арменияда органикалық өнімдер өндірісі мен айналымы саласындағы неғұрлым кешенді және халықаралық тәсілдерге сәйкес келетін заңнама қалыптасқанын атап өтті [15].

Қазақстан үшін органикалық өнімнің сыртқы нарығына шығу еліміздің соңғы өткізу нарықтарынан географиялық алыстығымен және Ресей Федерациясы мен Украина сияқты дамыған ауылшаруашылық елдерінің аумағы бойынша үлкен қашықтықты еңсеру қажеттілігімен, белгілі бір тәуекелдермен байланысты. Көлік-логистикалық процестер мен шығындар бағаға әсер етеді, нәтижесінде отандық органикалық өнімнің жоғары сапасы және барлық қажетті құжаттардың болуы басқа елдермен баға бәсекелестігін жеңуге мүмкіндік бермейді.

Мәселен, егер ауыспалы егістегі ең үлкен көлемді бидай алып жатыр делік. Өндіруші логистиканың үлкен шығынын, тауарды тапсырыс берушіге жеткізуді (100 евро/т астам) ескеруі керек, бұл арзан дәнді дақылдардың экспортына кедергі

келтіреді, ал бағасы тіпті органикалық бидайға да тиімсіз болып шығады. Мысалы, ағымдағы маусымда оған белгіленген бағалар кезеңнің ортасына қарай ғана 210-220 еуроға/т жетті, бұл қоймада шамамен 98-103 мың теңге. Қазақстандағы бағалар 90-95 мың теңге көлемінде, ал маусымның соңына қарай 100 мың теңге және одан жоғары диапазонда болғанын ескерсек, сапа үшін органикалық сыйақының жоқтығы анық. Қосымша шығындар, өз кезегінде, өнімнің түпкілікті құнының қымбаттауына және оның бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне әкеледі.

Импорттық және отандық тауарлардың гринвошингінің дамуы кезінде Organic сертификатын алу іс жүзінде қазақстандық өндірушіге артықшылық бермейді, өйткені тұтынушы Organic, Bio жапсырмасының шын мәнінде органикалық өндіріс жағдайында шығарылғанын анықтай алмайды. Қазіргі уақытта Қазақстанда органикалық өнімдер өндірісінің ресми статистикасы жүргізілмейді, сондай-ақ органикалық өндірушілер мен қайта өңдеуші компаниялардың мемлекеттік тізімі тиісті түрде жүргізілмейді.

ҚР-да органикалық ауыл шаруашылығы қалыптасу кезеңінен өтуде, алайда ауыл шаруашылығы саласындағы бағдарламалық құжаттарды орындау мерзімдеріне жиі болатын өзгерістер қатаң шарттар қоюда. Біздің ойымызша, органикалық өндірісті тұрақты дамыту үшін инновациялық, бәсекеге қабілетті орта құру қажет, ол органикалық өнім өндірушілерді қаржылық қолдаудың әртүрлі нысандарын, соның ішінде инновациялық жобаларды ынталандыру, сондай-ақ логистикалық инфрақұрылымды жедел қалыптастыру арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Ауыл шаруашылығының инновациялық экоортасын цифрландыру және қалыптастыру жағдайында бірыңғай цифрлық платформа мен органикалық өнімдерді қадағалау жүйесін құру барлық стейкхолдерлердің күш-жігерін біріктіруге ықпал жасап, барлық мүдделі тараптардың интеграциясын қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Қазақстанның органикалық ауыл шаруашылығы нарығын зерттеу нәтижелері мыналарды көрсетті:

1. Органикалық өнімнің өңірлік нарығын қалыптастырудың баяу қарқыны, төлемге қабілетті ішкі сұраныстың әлсіздігі, өндірушілердің қызығушылығының жоқтығы көптеген факторлармен түсіндіріледі, олардың арасында Қазақстандық стандарттау және сертификаттау жүйесінің кемшіліктері, оны жүргізуге жоғары шығындар, стандарттар талаптарын басқа елдердің стандарттарымен үйлестірудің болмауы. Мүмкіндіктердің тез және ең аз шығындармен өсуі үшін сертификаттауды бюрократиялық процедуралар мен қаржылық кедергілерді азайту қажет.

2. Зерттелетін аймақтар: Қостанай, Ақмола, Солтүстік Қазақстан және Қарағанды облыстарының Органикалық Ауыл шаруашылығын дамытудың жоғары әлеуетіне қарамастан, осы облыстарда аталмыш саланы дамытуды органикалық өнім өндірісі мен айналымын жетілдіру үшін инфрақұрылымдық ресурстардың болмауы, логистиканы дамытудың төмен деңгейі, органикалық өнімді өткізудің сыртқы нарығына шығу кезіндегі кедергілер тежейді. Осы салалардағы ауылшаруашылық кәсіпорындары бірдей экономикалық жағдайда жұмыс істей отырып, өндірістік және қаржылық-экономикалық қызметтің әртүрлі нәтижелеріне ие. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жұмыс тәжірибесін зерделеу, атап айтқанда, СҚО «Фирма Диканшы» ЖШС қызметін зерттеу органикалық ауыл шаруашылығы нарығына шығатын кәсіпорындардың көпшілігінің алдында тұрған проблемалар мен тәуекелдерді анықтауға мүмкіндік берді.

3. ҚР-да, ЕАЭО-да ішкі нарықта жұмыс істейтін, сондай-ақ өнімді экспортқа жеткізетін органикалық компаниялардың өзекті тізілімі қажет. Органикалық өнімнің өндірісі мен айналымы (сертификаттау, қайта өңдеу, сақтау, өткізу, ішкі тұтыну, экспорт және импорт) туралы сапалы статистикалық есептеуді жүргізу мемлекеттік ұйымдарға процестерді талдауға, пәрменді және уақтылы ұйымдастырушылық-әкімшілік шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

4. Мемлекеттік ұйымдар экологиялық таңбалаудың сәйкестігін тексеріп, бақылауы керек, бұл greenwashing органикалық өнімдерінен аулақ болады. Органикалық өнімдерді қадағалаудың тиімді жүйесінің жұмыс істеуі өнімдерді уақтылы қайтарып алуға және оларды нарықтан алуға мүмкіндік береді; өнімнің заңнамалық актілерге сәйкестігін бақылау; өнімдердің қауіпсіздігі мен сапасының кепілі болады.

5. Органикалық өнім өндірушілерді қаржылық қолдаудың әртүрлі нысандарын, оның ішінде инновациялық жобаларды ынталандыру, сондай-ақ органикалық нарықтың маркетингтік және логистикалық инфрақұрылымын жеделдетіп қалыптастыру арқылы көздейтін инновациялық, бәсекеге қабілетті орта құру қажет.

Өңірлерде жоғарыда аталған тәсілдерді іске асырудың тиімділігі мемлекеттік қолдау бірінші кезекте органикалық өнім өндіру үшін базалық жағдайлар бар жерде жүзеге асырылуға тиіс екендігіне байланысты. Осыған байланысты органикалық өнімдерді өндіру және олардың айналымы саласындағы уәкілетті ұйым экономикалық тиімді өндірістерге көмек көрсету үшін мемлекеттік қолдауды реттейтін құралдарды пайдалануы тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала BR10765064 «Халықаралық және шетелдік стандарттар мен талаптарға және басым өткізу нарықтарына сәйкес Қазақстан Республикасында органикалық өндірісті дамытуды нормативтік-құқықтық және әдістемелік қамтамасыз ету» ғылыми-техникалық бағдарламасы шеңберінде дайындалған.

Авторлардың қосқан үлесі. Авторлар жұмыстың барлық аспектілеріне, зерттеудің дәйектілігіне және деректердің дұрыстығына қатысты мәселелерді шешу үшін жауап беруге келіседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Kemper L. For the PDF version, corrigenda, supplementary material see, 2021 - [Электронды ресурc] – URL: <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2020.html> (жүгінген күні: 20.04.2023)

2. Wilier H., Lernoud J. (Eds.) The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2016 // Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, and IFOAM – Organics International, 2016 - [Электронды ресурc] – URL: <https://orgprints.org/id/eprint/31151/1/willier-lernoud-2016-world-of-organic.pdf> (жүгінген күні: 20.04.2023)

3. Обзор результативности экологической деятельности: Республика Казахстан, 2000 - [Электронды ресурc] – URL: https://unece.org/DAM/env/epr/epr_studies/native/kazakhstan.pdf (жүгінген күні: 25.05.2023).

4. Willer H., Schlatter B., Trávníček J. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2023 // Research Institute of Organic Agriculture FiBL IFOAM – Organics International, Bonn, 2023 - [Электронды ресурc] - URL: <https://www.fibl.org/fileadmin/-organic-world-2023.pdf> (жүгінген күні: 25.05.2023)

5. A Greener and fairer cap. In June 2021, the Council and the European Parliament reached a provisional political agreement on the future of the Common Agricultural Policy (CAP) in response to a legal proposal tabled in 2018 by the European Commission, 2021 - [Электронды ресурс] - URL: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2022-02/factsheet-newcap-environment-fairness_en_0.pdf (жүгінген күні: 25.05.2023)
6. Любовецкий Я. Органическое сельское хозяйство России: как построить миллиардную индустрию, 2020 - [Электронды ресурс] – URL: <https://rosng.ru/post/organicheskoe-selskoe-hozyaystvo-rossii-kak-postroit-milliardnuyu-industriyu> (жүгінген күні: 25.06.2023).
7. Казахстан заработал \$35 млн на экспорте органической продукции в Европу// Мнение эксперта. 03.02.2023 - [Электронды ресурс] - URL: <https://eldala.kz/blogs/13296-kazakhstan-zarabotal-35-mln-na-eksporte-organicheskoy-produkcii-v-evropu> (жүгінген күні: 15.07.2023).
8. Ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы статистикасы, 2023- [Электронды ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/> (жүгінген күні: 20.04.2023)
9. Пивоваров В.Ф., Разин А.Ф., Иванова М.И., Мещерякова Р.А., Разин О.А., Сурихина Т.Н., Лебедева Н.Н. Нормативно-правовое обеспечение рынка органической продукции (в мире, странах ЕАЭС, России) // Овощи России. – 2021. – №1. – С. 5-19. DOI: 10.18619/2072-9146-2021-1-5-19.
10. Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде органикалық ауыл шаруашылығы өнімінің ортақ нарығын қалыптастыру жөніндегі іс-шаралардың («жол картасы») жоспары туралы Еуразиялық Үкіметаралық Кеңестің 2021 жылғы 20 тамыздағы № 16 Өкімі, 2021 - [Электронды ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/H21M000016R> (жүгінген күні: 20.07.2023)
11. Органикалық өнім өндіру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы, 27.11.2015 - [Электронды ресурс]: – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000423>, (жүгінген күні: 21.07.2023)
12. Органикалық өнім өндіру мен оның айналымы қағидаларын бекіту туралы, 04.07.2016 - [Электронды ресурс]: – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013875>, (жүгінген күні: 21.07.2023)
13. Органикалық өнім өндірушілердің тізілімін жүргізу қағидаларын бекіту туралы, 20.01.2016 - [Электронды ресурс]: – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012890>, (жүгінген күні: 24.07.2023)
14. Органикалық өнім өндіру кезінде қолданылатын, рұқсат етілген құралдар тізімін бекіту туралы, 23.05.2016 - [Электронды ресурс]: – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013836>, (жүгінген күні: 24.07.2023)
15. Григорук В.В., Климов Е.В. Развитие органического сельского хозяйства в мире и Казахстане. – Анкара: Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций, 2016. – 168 с.

Г.А. Орынбекова¹, Р.А. Карабасов², А.Е. Мухаметов³

^{1,2}Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

³Казахский национальный аграрный исследовательский университет,
Алматы, Казахстан

Региональные аспекты развития рынка сельскохозяйственной органической продукции Республики Казахстан

Аннотация. В современном мире органическая продукция становится всё более востребованной у разных слоев населения, в связи с чем активно во всем мире развивается новый сегмент традиционного продовольственного рынка – рынок органической сельскохозяйственной продукции. Тема организации рынков сельскохозяйственной органической продукции является актуальной для современного Казахстана, что вызвано качеством потребляемого населением продовольствия, загрязнением окружающей среды, повсеместным введением в состав перерабатываемых продуктов вредных добавок. Поэтому необходимо изучить ресурсный потенциал регионов РК и возможности для крупномасштабного производства востребованной продукции.

В статье рассматриваются современные тенденции развития рынков органической продукции в мире и Казахстане, дается оценка организационно-экономических условий развития сельского хозяйства четырех областей Казахстана, признанных лидерами по производству органической продукции. На примере отдельных хозяйств показаны проблемы производства органических продуктов и пути их решения.

Цель исследования – оценить региональные различия, влияющие на эффективность ведения сельского хозяйства, дать предложения по развитию органического сельского хозяйства.

В основу анализа были положены показатели развития рынка органической сельскохозяйственной продукции РК, соседних стран, а также макроэкономические показатели Костанайской, Акмолинской, Северо-Казахстанской, Карагандинской областей Казахстана.

Результаты заключаются в том, что на примере исследованных областей определен их потенциал, изучены проблемы, препятствующие устойчивому развитию рынка органической продукции Казахстана, предложены пути их решения.

Ключевые слова: органическое, органическое производство, органическое сельское хозяйство, органическая продукция, регион, сельское хозяйство.

G.A.Orynbekova¹, R.A.Karabasov², A.E.Mukhametov³

^{1,2}Kazakh Agrotechnical Research University named after S.Seifullin,
Astana, Kazakhstan

³Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

Regional aspects of the development of the market of agricultural organic products of the Republic of Kazakhstan

Abstract. In the modern world, organic products are becoming more and more in demand among different segments of the population, and therefore a new segment of the traditional food market is actively developing all over the world - the market of organic agricultural products. The organisation of markets for agricultural organic products is a relevant topic in modern Kazakhstan. This is due to concerns about the quality of food consumed by the population, environmental pollution, and the widespread use of harmful additives into processed products. Therefore, it is necessary to study the resource potential of the regions of the Republic of Kazakhstan and the opportunities for large-scale production of demanded products.

The article examines the current trends in the development of organic markets worldwide and in Kazakhstan. It assesses the organizational and economic conditions for the development of agriculture in four regions of Kazakhstan, which are recognized as leaders in the production of organic products. Using the example of individual farms, the problems of producing organic products and ways to solve them are shown.

The purpose of the study is to evaluate regional differences affecting the efficiency of agriculture, to make proposals for the development of organic agriculture.

The analysis was based on indicators of the development of the market of organic agricultural products of the Republic of Kazakhstan, neighboring countries, as well as macroeconomic indicators of Kostanay, Akmola, North Kazakhstan regions, and Karaganda regions.

The results are that, using the example of the studied regions, the potential of the regions is determined, the problems hindering the sustainable development of the organic products market in Kazakhstan are studied, and ways to solve them are proposed.

Keywords: organic, organic production, organic agriculture, organic products, region, agriculture.

References

1. Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Kemper L. For the PDF version, corrigenda, supplementary material see. Available at: <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2020.html> (accessed: 20.04.2023)

2. Wilier H., Lernoud J. (Eds.) The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2016 // Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, and IFOAM – Organics International. Available at: <https://orgprints.org/id/eprint/31151/1/willer-lernoud-2016-world-of-organic.pdf> (accessed: 20.04.2023)

3. Obzor rezul'tativnosti ekologicheskoy deyatel'nosti: Respublika Kazahstan. [Environmental performance review: Republic of Kazakhstan]. Available at: https://unece.org/DAM/env/epr/epr_studies/nat/kazakhstan.pdf (Accessed: 25.05.2023) [in Russian]

4. Willer H., Schlatter B., Trávníček J. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2023. Research Institute of Organic Agriculture FiBL IFOAM – Organics International, Bonn. - 2023. - P. 358. Available at: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1254-organic-world-2023.pdf> (accessed: 25.05.2023)

5. A Greener and fairer cap. In June 2021, the Council and the European Parliament reached a provisional political agreement on the future of the Common Agricultural Policy (CAP) in response to a legal proposal tabled in 2018 by the European Commission. Available at: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2022-02/factsheet-newcap-environment-fairness_en_0.pdf (accessed: 25.05.2023)

6. Lyubovedsky Ya. Organicheskoe sel'skoe hozyaystvo Rossii: kak postroit' milliardnuyu industriyu. [Organic agriculture of Russia: how to build a billion-dollar industry]. Available at: <https://rosng.ru/post/organicheskoe-selskoe-hozyaystvo-rossii-kak-postroit-milliardnuyu-industriyu> (accessed: 25.06.2023) [in Russian]

7. Kazahstan zarabotal \$35 mln na eksporte organicheskoy produkci v Evropu. [Kazakhstan has earned \$35 million on the export of organic products to Europe]. Available at: <https://eldala.kz/blogs/13296-kazahstan-zarabotal-35-mln-na-eksporte-organicheskoy-produkci-v-evropu> (accessed: 15.07.2023) [in Russian]

8. Auyl, orman, aqshylyk zhәне balyk sharuashylygy statistikasy [Statistics of agriculture, forestry, hunting and fishing]. Available at: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-forrest> (accessed: 20.04.2023) [in Kazakh]

9. Pivovarov V.F., Razin A.F., Ivanova M.I., Meshcheryakova R.A., Razin O.A., Surihina T.N., Lebedeva N.N. Normativno-pravovoe obespechenie rynka organicheskoy produkci (v mire, stranah EAES, Rossii) [Regulatory and legal support of the organic products market (in the world, the EEC countries, Russia)] Journal Vegetables of Russia, 1, 5-19 (2021). DOI: 10.18619/2072-9146-2021-1-5-19 [in Russian]

10. Euraziyalyk ekonomikalyk odak shenberinde organikalyk auyl sharuashylygy oniminin ortak narygyn kalypastyru zhonindegi is-sharalardyn (zhol kartas) [On the Action Plan for the formation of a common market for organic agricultural products within the framework of the EEC roadmap]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/H21M000016R> (accessed: 20.07.2023) [in Kazakh]

11. Organikalyk onim ondiru turaly Kazakstan Respublikasynyn Zany 2015 zhylygy, 27.11.2015 [Law of the Republic of Kazakhstan on the production of organic products dated 27.11.2015]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000423>, (accessed 21.07.2023) [in Kazakh]

12. Organikalyk onim ondiru men onyn ajnalymy kagidalaryn bekitu turaly [On approval of the rules for the production and turnover of organic products]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013875>, (accessed:21.07.2023) [in Kazakh]

13. Organikalyk onim ondirushilderin tizilimin zhyrgizu kagidalaryn bekitu turaly Kazakstan Respublikasy byjrygy [Order of the Republic of Kazakhstan on approval of the rules for maintaining the Register of producers of organic products.]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012890>, (accessed 24.07.2023) [in Kazakh]

14. Organikalyk onim ondiru kezinde koldanylatyn, ryksat etilgen kyraldar tizimin bekitu turaly Kazakstan Respublikasy byjrygy [Order of the Republic of Kazakhstan on approval of the list of permitted means used in the production of organic products]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013836>, (accessed 24.07.2023) [in Kazakh]

15. Grigoruk V.V., Klimov E.V. Razvitie organicheskogo sel'skogo hozyajstva v mire i Kazahstane [Development of organic agriculture in the world and Kazakhstan], (Ankara: food and Agriculture Organization of the United Nations, 2016, 168 p.) [in Russian]

Information about authors:

Orynbekova G.A. – Corresponding author, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Management and Marketing, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (KATRU), 62 Zhenis Avenue, Astana, Kazakhstan.

Karabasov R.A. – Candidate of Economic Sciences, Assoc. Professor, Department of Management and Marketing, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (KATRU), 62 Zhenis Avenue, Astana, Kazakhstan.

Mukhametov A.E. – research associate, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan.

Орынбекова Г.А. – э.ф.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, менеджмент және маркетинг кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

Қарабасов Р.А. – э.ф.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, менеджмент және маркетинг кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан

Мухаметов А.Е. – ғылыми қызметкер, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAXP 06.73.55

<https://orcid.org/0000-0001-6629-8581>

<https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

<https://orcid.org/0000-0002-2424-200X>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-50-72>

Экономикадағы жаһандық үрдіс және орнықты даму: әлемдік тенденциялар мен отандық тәжірибе

¹Б.К. Кадыров, ²Б.М. Исаков, ³М.Х. Кадринов

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

²Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан

³С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹bekadoc@mail.ru, ¹bekakadyr_phd@mail.ru, ²iskakov82@mail.ru, ³mkadriinov@mail.ru)

Аннотация. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада ғалымдардың, түрлі экономикалық мектептердің, халықаралық беделді ұйымдардың ғылыми еңбектерін оқып-зерттеу арқылы қазіргі қолданыстағы нарықтық сипаттағы дәстүрлі экономикалық үлгінің даму шегінде, экологиялық факторларды ескере отырып, орнықты дамуға көшудің жаңа модельдерін енгізу әрі дамытудан басқа балама жоқ екені анықталған. ХХІ ғасырдағы әлемдік тәртіптің архитектурасын қалыптастыру елдер, компаниялар арасындағы бәсекелестіктің өсіп келе жатқан күрделі процестерінің үйлесімі негізінде жүретіндігіне назар аударылған.

Бүгінде, дәстүрлі макро көрсеткіштер адамның әл-ауқатының өлшемі болып қала берсе, өзгеріс жолында үлкен кедергілер болады. Нарық тек тиімділікті көреді, ол әділеттілікті немесе тұрақтылықты сезінуге бейімделмеген. Осыған байланысты дәстүрлі экономикалық көрсеткіштерге назар аудару болашақта тұрақты дамуға көшуге кедергі келтіруі мүмкін. Өсудің ресми макроэкономикалық көрсеткіштерін емес, экологиялық және әлеуметтік мәселелерді көрсететін индикаторлар маңызды рөл атқаруы керек екендігі авторлармен нақтыланып, ұсыныстар мен жетілдіру жолдары айқындалған. Жаһандық сын – қатерлер ескеріліп, отандық тәжірибеге озық үлгілерді кіріктіру мүмкіндіктері қарастырылған.

Ғылыми мақалада ұсынылған барлық ұсыныстар мен кеңестер ғылыми негізделген және іс жүзінде атқарылатын сипатқа ие. Авторлар алынған нәтижелерді, қорытындылар мен ұсыныстарды дәйектеудің белгілі ғылыми әдістерін дұрыс әрі жеткілікті қолданды.

Түйін сөздер: орнықты даму, жаһандану, экономикалық өсу, жаңа экономикалық үлгі, қоршаған орта, экологиялық экономика.

Кіріспе

Тек пайданы барынша арттыруға және шығындарды азайтуға бағытталған, басқа іргелі негіздері жоқ экономиканың ұзақ мерзімді жаһандық дамуы табиғи, әлеуметтік және тіпті рухани ортаның елеулі деградациясына әкелді. Экологиялық проблемалар, жаһандық климаттың өзгеруі, әлеуметтік және гендерлік теңсіздік - XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы елдер, корпорациялар мен адамдар үшін шиеленіскен жүйелік дағдарыстар мен жаһандық сын - қатерлердің бір бөлігі ғана. Бұл қақтығыс әлемге деген жаһандық көзқарасты қайта қарауға және орнықты дамудың маңыздылығын түсінуге әкелді [1].

Бүгінгі күнде әлемде даму саясатының нақты екі векторы анықталып отыр. Біріншіден – ол бүгінгі күні басымдыққа ие жаһандану процесі болса, екіншісі - әлемдік қауымдастық ресми түрде мойындаған, бірақ әлі күнге дейін шынайы өмірде толыққанды жүзеге асырудан өте алыс принцип ретіндегі - орнықты даму. Осыған байланысты жаһанданудың берік даму принциптерімен байланысын және өз кезегінде бұл принцип жаһанданудың жағымсыз әлеуметтік салдарына жауап ретінде пайда болған жаңа наразылық қозғалыстарымен қалай байланысты екенін анықтау өте маңызды [2. 44 б].

Зерттеу жұмысының нәтижесінде жоғарыда анықталған мәселелерге кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қолданыстағы ғылыми теориялар талданды. Олардың ұлттық экономиканың қазіргі даму кезеңіне сәйкестігі айқындалып, орнықты дамудың негізгі факторлары мен көрсеткіштері нақтыланды. Қарқынды өзгеріп отыратын жаһандық геосаяси жағдай мен ұлттық экономиканы аймақтандыру жағдайындағы макроэкономикалық тұрақтылық үрдістері зерделеніп, Қазақстан мысалында тұтастай алғанда елдің, жекелеген өңірдің орнықты экономикалық дамуына ықпал ететін практикалық маңызы бар ұсынымдар жасақталды.

Мәселені анықтау, әдеби шолу

50-60 жылдардағы неолибералдық теориялар дамуды басым түрде өсумен анықтады. Экономикалық өсу ол кезде негізгі болып табылып, дамудың басты көрсеткіші, қозғалтқышы ретінде қарастырылды.

Өсу саясаты «төменге сырғу» қағидаты бойынша жалпы әл-ауқаттың артуына әкелуі керек деп күтілген. Нәтижелер күткенге қарама-қайшы болды. Керісінше «жоғарыға қарай сырғу» қағидаты орын алып - байлар одан әрі байыды, кедейлер абсолютті немесе салыстырмалы түрде кедейленді (ҚР бүгінде 1,5 млн адам кедейшілік шегінде өмір сүруде, бүкіл ел байлығының 90%-ы 10% адамның қолында).

Бүгінде, әлемде шамамен 1,2 миллиард адам «көп өлшемді кедейлік» жағдайында өмір сүреді. Бұл дегеніміз, олар бір адамға күніне 1,9 доллардан аз келетін табысқа ие. Көбінесе қажет, ең қарапайым инфрақұрылыммен қамтамасыз етілмеген (мы: дәретхана, ауыз су құбырлары тартылмаған), қажет дәрі-дәрмек, медициналық қызмет, білім алу мүмкіндіктерінен айырылған [3].

Қалыптасқан неолибералдық үлгінің залалын батыс бойынша модернизациялау мен индустриаландырудың экологиялық салдарынан да мысал ретінде көруге болады. Яғни, табиғи ортаға антропогендік әсер ету деңгейінің артып кетуі салдарынан табиғи тұрақтану, регенерациялану механизмдеріне негізделген қоршаған орта тепе-теңдікті сақтау қабілетінен айрылды (М-лы: XX ғасырдың басынан бастап материалдардың барлық түрлерін - 12 есе, оның ішінде биомассаны - 4,4 есе, бастапқы энергияны - 12 есе, қазба отын көздерін - 16 есе, металл кендерін - 43 есе, құрылыс материалдарын өндіруге арналған шикізатты - 59 есе тұтыну үлкен жылдамдықпен өсті; 1998-2017 жылдар аралығында шамамен бүкіл әлемдегі апаттардан тікелей экономикалық шығындардың 3 трлн. АҚШ долларының 77%-ы климат өзгерісімен байланысты болған; соңғы 100 жылда бүкіл әлемде табиғи сулы-батпақты жерлердің шамамен 50-70%-ы жоғалып кеткен; әлемде пайда болған қалдықтардың көлемі тез өсуде, қазір шамамен 2 миллиард тонна қатты қалдықтар пайда болған, ал 2050 жылға қарай олардың көлемі 3,4 миллиард тоннаға дейін артады деп болжануда).

Осындай дамудың дәстүрлі типтегі дағдарысы, өсу шегін түйсіну мен экологиялық апат қаупінің артуы жаңа балама экономикалық модель іздеуге түрткі болуда [2. 45 б].

Туындап отырған қазіргі экологиялық проблемалар белгілі бір дәрежеде экономикалық ой-ілімнің артта қалуынан да деп білеміз. Экономикалық ғылымның классиктері А.Смит және Д.Рикардо, олардан кейінгі экономикалық мектептер мен ғалымдар да экономикалық дамудың экологиялық шектеулеріне аса мән берген жоқ.

Тек, XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап қана, ал біздің елімізде 1990 жылдан бері, экологиялық-экономикалық дамудың жаңа концепциялары жасала бастады. Экологиялық шиеленістің күшеюі, алдағы уақытта экономиканың фронтальді дамуының қауіптілігі көптеген елдерді экологиялық факторларды ескеруге әрекет жасауға мәжбүрледі, табиғатты қорғауға байланысты мемлекеттік құрылымдар, арнайы нормативтік құжаттар пайда бола бастады (мысалы, «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заң Ресей Федерациясында 1991 жылы, Қазақстан Республикасында 1997 жылдары қабылданды, табиғатты қорғау бойынша халықаралық ұйымдармен байланыс орнатыла бастады) [4].

«Орнықты даму» түсінігін әлемдік ғылым мен саясатқа БҰҰ Бас ассамблеясымен 1984 жылы құрылған қоршаған орта және даму бойынша Халықаралық комиссиясы енгізген.

«Біздің ортақ болашағымыз» баяндамасында орнықты даму «қазіргі уақыт қажеттіліктерін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмейтін даму» ретінде анықталған.

Баяндамада көрсетілгендей: «экономиканың және қоғамның прогрессивті өзгеруі дамумен тығыз байланысты; ресурстарға қол жетімділіктің өзгеруі және халықтың әртүрлі топтары арасында шығындар мен кірістерді бөлу сияқты мәселелерге даму саясатын әзірлеу кезінде назар аударылған жағдайда ғана орнықтылықты қамтамасыз етуге болады. Кедейлік пен әділетсіздік өркендеген әлем, әрқашан экологиялық және басқа дағдарыстарға ұшырайды», - делінген [5].

Көріп отырғанымыздай, кедейлік, әділеттілік, экологиялық сияқты мәселелермен күрес орнықтылықты қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады. Дана халқымызда жақсы нақыл сөз бар: «Әділдік, халықтың тыныштығы мен тәртібі, ал басшылардың сәні мен көркі» – деген. Бүгінде, елімізде мемлекет пен қоғамның трансформациясы, экономиканың жаңа модельдерге бет бұруға әрекет жасауы байқалады, атап айтар болсақ - ел президентінің Қазақстан халқына жолдаулары: 2022 жылдың 16 сәуіріндегі «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы (бұл жолдауда халыққа қажетті реформаларды жүзеге асыру бағыттары айқындалып, тәуелсіз 30 жылда жіберілген қателіктерді жоюдың қажеттіліктері айқындалды); 2023 жылдың 1 қыркүйегіндегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» (басым түрде елдің әлеуметтік – экономикалық мәселелеріне бағытталды, жаңа қазақстандық экономикалық саясатты жүзеге асыруға негізделіп, қажет құрылымдық өзгерістер жасау ұсынылды); «Қазақстан – 2050» Стратегиялық бағдарламасы, онда: «2030 жылғы Қазақстан таза ауасы мен мөлдір суы бар таза және жасыл ел болуға тиіс. Өнеркәсіптік қалдықтар мен радиация енді біздің үйлеріміз бен бақтарымызға кіре алмайды. Біздің балаларымыз бен балаларымыздың балалары салауатты жағдайда толыққанды өмір сүреді», - деп жазылған [6].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы әлемдік қоғамдастықтың толыққанды қатысушысы ретінде «XXI ғасырға арналған күн тәртібінде» (Рио-де-Жанейро, 1992 жыл) және Мыңжылдық Саммиттің (Нью-Йорк, 2000 жыл) және Орнықты Даму жөніндегі Әлемдік Саммиттің (2002 жыл, Йоханнесбург) декларацияларында қойылған тапсырмаларды орындау жөніндегі міндеттемелерді өзіне қабылдады, орнықты дамуға қол жеткізу бағытында бірқатар шаралар қолданды [7].

Нақтырақ айтсақ, 2021 жылы «Қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыруға бағытталған орнықты экономикалық өсу» (2021-2025 жж), «Жасыл Қазақстан» (2021-2025 жж) ұлттық жобалары, Қазақстан Республикасының 2006-2024 жылдарға арналған орнықты даму тұжырымдамасы, Қоршаған ортаны қорғау туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі № 160-І Заңы (2006 ж күшін жойды) қабылданып, сәйкес іс-шаралар жүзеге асырыла бастады.

ҚР Ұлттық Экономика министрлігінің Экономикалық зерттеулер институты (ERI) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жоспарлау құжаттары жүйесіндегі орнықты даму мақсаттары мен міндеттерінің интеграциясын бағалады (жалпы саны 17) (Сурет 1).

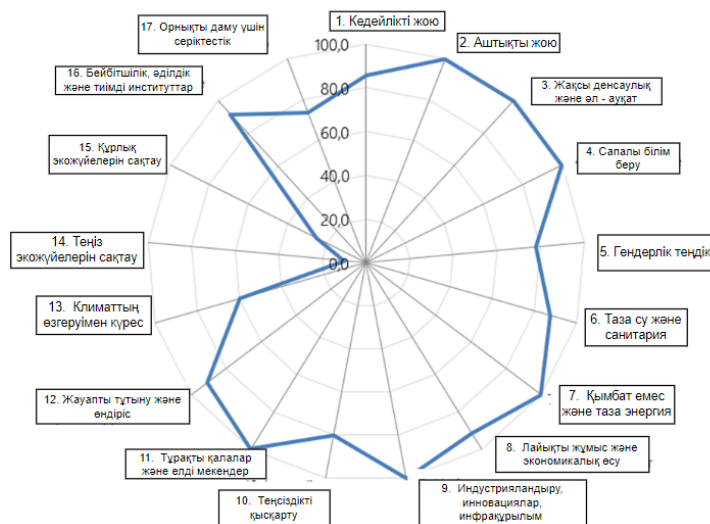
Осы бағалау негізінде ОДМ-ды 4 санатқа бөлуге болады:

Толық қамту: ОДМ 2. «Аштықты жою» (100%), ОДМ 3. «Жақсы денсаулық және әл-ауқат» (100%), ОДМ 4. «Сапалы білім беру» (100%), ОДМ 7. «Қымбат емес және таза энергия» (100%), ОДМ 9. «Индустриаландыру, инновациялар, инфрақұрылым» (100%), ОДМ 11. «Тұрақты қалалар және елді мекендер» (100%);

Жоғары қамту: ОДМ 8. «Лайықты жұмыс және экономикалық өсу» (91,7%), ОДМ 16. «Бейбітшілік және сот әділдігі» (91,7%), ОДМ 12. «Жауапты тұтыну және өндіріс» (90,9 %);

Салыстырмалы түрде жоғары қамту: ОДМ 1. «Кедейлікті жою»(85,7%), ОДМ 6. «Таза су және санитария»(87,5%), ОДМ 10. «Теңсіздікті қысқарту» (80%).

ОДМ орташа және төмен қамту: ОДМ 5. «Гендерлік теңдік» (77,8%), ОДМ 17. «Орнықты даму үшін серіктестік» (73,7%), ОДМ 13. «Климаттың өзгеруімен күрес» (60%), ОДМ 15. «Құрлық экожүйелерін сақтау» (25%), ОДМ 14. «Теңіз экожүйелерін сақтау» (10%) [8].



Сурет 1 Орнықты даму мақсаттарының (ОДМ) ҚР мемлекеттік жоспарлау құжаттарының жүйесіне (МЖҚЖ) интеграциясы (2022 жылғы жағдай бойынша)

Ескерту: [7] деректер негізінде құрастырылған

Осы жүргізілген мониторинг, қабылданып жатқан бағдарламалар, жобалар еліміздің мемлекеттік жоспарлау құжаттарының жүйесінде орнықты даму мақсаттары қарастырылып, атқару межелері анықталғанын көрсетеді.

Реформа, сол реформа жасау үшін ғана емес, нақты, өзекті мәселелерді шешу үшін, халықтың әл-ауқатын көтеру үшін жасалуы тиіс.

БҰҰ-ға ұсынылатын жыл сайынғы берілетін Қазақстанның орнықты даму статистикасы барлық межелер бойынша оң динамиканың бар екендігін көрсетеді. Бірақ, нақты жағдай аумақтар бойынша ұсынылған статистика мәліметтеріне сәйкес келмеуде.

Орнықты дамудың басты принципі қоршаған ортаға зиян келтірмей, болашақ ұрпақтың өз қажеттілігін қамтамасыз ете алуына жағдай жасау. Бірақ, осыны түйсіну елімізде өте төмен, басым түрде жекеменшік секторында ғана емес, мемлекеттік құрылымдарда да әлемге белгілі құбылыс «гринвошинг» үрдісі белең алған секілді. Яғни «компаниялар ақшаны экоимиджге жұмсайтын, бірақ қоршаған ортаға теріс әсерді азайту үшін ештеңе жасамайтын маркетингтік қадам» [9].

Негізінен мызғымас болып көрінген «экономикалық өсу - прогрестің кепілі», «алдымен экономикалық өсу, содан кейін экологиялық мәселелерді шешу», «алдымен

табыс табу, содан кейін экология», «дағдарысты жеңу керек, содан кейін экология туралы ойлану керек» және тағы басқалар сияқты қалыптасқан тұжырымдармен байланысты даму мәселесіне көзқарасты түбегейлі өзгерту қажет [10. 51 б].

Зерттеу әдістері

Ғылыми мақаланың теориялық және әдіснамалық негізін жоғарыда атап өтілген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде тұжырымдалған экономиканың жаһандану және орнықты даму теориясы саласындағы ғылыми негіздемелері; БҰҰ-ның, Қазақстан Республикасының бағдарламалық құжаттары, тұжырымдамалары; зерттелетін мәселелер бойынша мемлекеттік нормативтік-әдістемелік және нұсқаулық материалдар; зерттелетін мәселелерге арналған ғылыми конференциялар, мерзімді басылымдар, статистика ұйымдарының ресми мәліметтері, талдау-есептеме материалдары құрады.

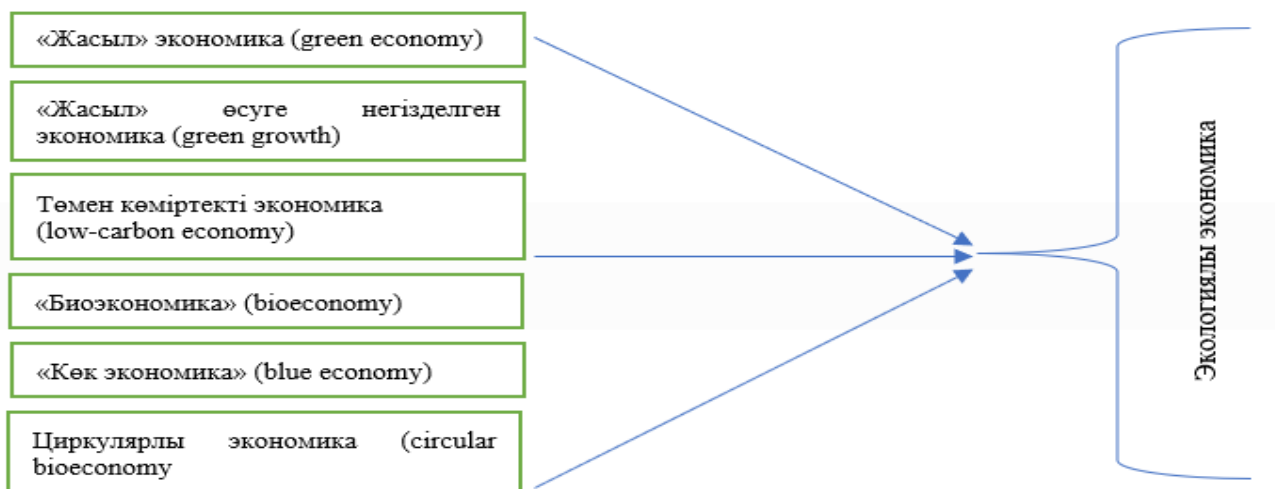
Жұмыста ғылыми-зерттеудің жалпы ғылыми және арнайы әдістері қолданылды: диалектикалық әдіс, тарихи-логикалық талдау және жалпылау, нақты деректерді статистикалық өңдеу әдістері, SWOT - талдау.

Нәтижелер мен талқылау

2012 жылдан кейін орнықты дамуға көшу (оның шеңберінде жаңа экологиялық тұрақты экономикаға) ХХІ ғасырда адамзат дамуының басты бағыты ретіндегі мәртебесін бекітті. Бұл мәртебені мақұлдау БҰҰ конференцияларының соңғы уақыттағы тұжырымдамалық құжаттарында көрініс тапты. Мұнда ХХІ ғасырда адамзаттың дамуын анықтайтын және барлық елдер, соның ішінде Қазақстан мақұлдаған БҰҰ-ның үш құжатын бөліп көрсетуге болады: «Біз қалаған болашақ» (2012) ХХІ ғасырдағы «жасыл» экономика базасына айналуға тиіс орнықты даму тұжырымдасына негізделген адамзаттың болашағын анықтайды; «2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Орнықты даму саласындағы күн тәртібі» (2015), мұнда тұрақты даму мақсаттары айқындалған (Sustainable Development Goals) (2016-2030); «Париж климаттық келісімі» (2015), 2030-2050 жылдарға дейінгі әлемдегі және барлық елдердегі климаттық қауіпке қарсы күрестің басымдықтарын айқындайды, бұл күрестің маңызды міндеті ретінде әлемде төмен көміртекті экономиканы (low-carbon economy) қалыптастыру қажеттілігі атап өтілген [10. 78-79 б].

Орнықты даму тұжырымдамасын трансформациялаудың үшінші кезеңі басталды, ол теорияда да, оның практикалық түсіндірмелерінде де жан-жақты әлеуметтік-экологиялық-экономикалық кешенге ие болды. Осы Тұжырымдама шеңберінде әлемде экологиялық факторларды ескерумен байланысты экономиканың жаңа модельдері қалыптасты. Дегенмен ұсынылған модельдер «жасыл экономиканың» құраушы формалары ретінде қарастырылса, біздің зерттеу нәтижесі негізінде бұл үлгілер жаңа «экологиялы экономиканы» қалыптастырушы өзара байланысты жүйе

ретінде ұсынылады. ҚР экономикасының жаңа моделі де осы бағыттар негізінде құрылуы тиіс деп есептейміз (Сурет 2):



Сурет 2 Қазіргі кездегі экономиканың жаңа үлгісі және оның нысандары
Ескерту: [10] дерек көзі негізінде автормен құрастырылған

Экологиялық басымдық таяу болашақта радикалды экономикалық, құрылымдық-технологиялық өзгерістерге, дәстүрлі секторларды реформалауға, мемлекеттік және нарықтық реттеудегі тұтынушылардың мінез-құлқына өзгерістеріне әкеледі және ол алдағы жылдары одан да күшті болады.

Еліміз үшін экономика мен қоршаған орта арасындағы қайшылықтарды шешудің негізі жаңа «экологиялы экономика» қалыптастыру болып табылады.

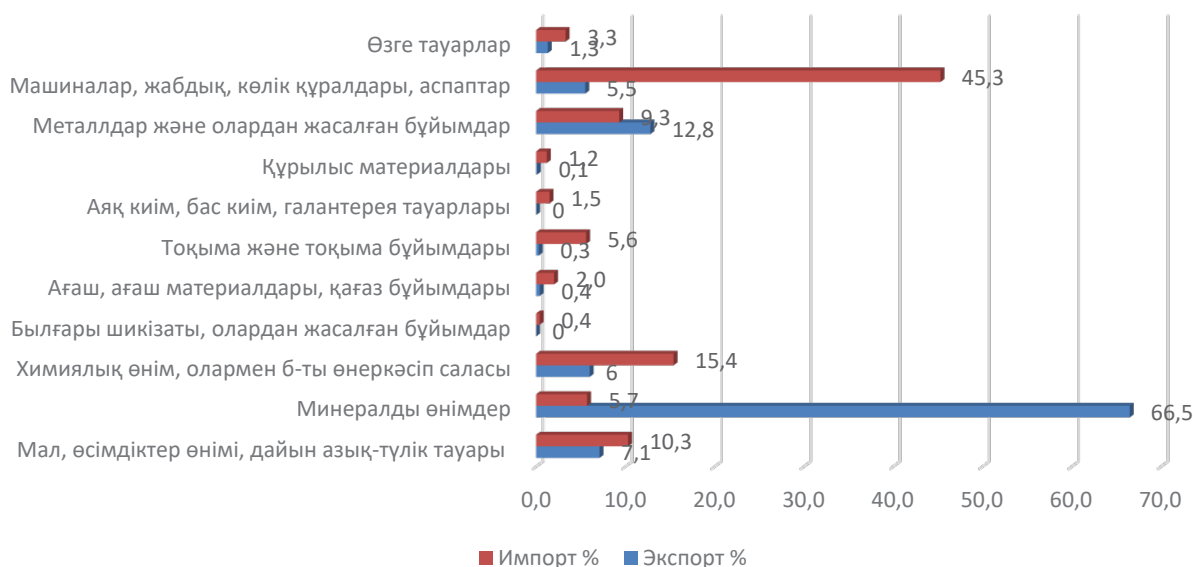
Экологиялы экономиканы қалыптастыру қатаң ережелер жиынтығы болмауы керек, әр ел өзінің ұлттық бағдарламаларына, стратегияларына және тұрақты дамудың басымдықтарына сәйкес тиісті тәсілді таңдай алады. Ал, осы құжаттар мазмұны сол елдің ұлттық құндылықтарына, мүдделеріне, мәдениетіне негізделіп жасалуы шарт, олай болмаған жағдайда ешбірі өзінің мақсатына жетпейді [10. 16-17 б].

Шикізат өндіруге бағдарланған экономиканың зияндылығын түсіну Қазақстанды 2006 жылы экономиканы әртараптандыруға және шикізаттық тәуелділіктен кетуге бағыт қабылдауға мәжбүр еткенмен, қабылданған шаралар жағдайды түбегейлі өзгертпегенін көріп отырмыз.

Бүгінгі күні шикізат ресурстарын өндіру және сату экономика емес екені түсінікті, ал туризм, ойын-сауық, сауда және тамақтану сияқты салалардың қызметтері де кез-келген уақытта эпидемиологиялық сипаттағы сыртқы факторлардың әсерінен тоқтатылуы мүмкін.

Сондықтан, өнеркәсіптік өндіріс, ауылшаруашылық өндірісі кез-келген толыққанды экономиканың негізі болып табылады. Әр түрлі тауарларды, бірінші кезекте тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды өндіру мен шығаруды кез-келген мемлекет кез-келген жағдайда қамтамасыз етуі тиіс. Осы

орайда ҚР эконмикасы қаншалықты сыртқы тауарларға тәуелді және отандық қандай өнімдер экспортталады, талдау жасап көрейік (Сурет 3).



Сурет 3 ҚР негізгі тауар топтары бойынша экспорт/импорттың құрылымы (2023 жылғы қаңтар-тамыз, %)

Ескерту: [12] ҚР Ұлттық Статистика бюросы деректері негізінде автормен жасалды

Суреттен көріп отырғанамыздай, еліміз бойынша сыртқа шығарылатын тауарлар көшін минералды өнімдер, оның ішінде энергетикалық шикізат өнімі бастап түр (66,3%), импорттың басым үлесі ғылыми сыйымдылығы жоғары машина, жабдық, құралдар мен аспаптар еншісінде (45,3%). Салыстырмалы түрде импорттан экспортың үлесі жоғары болғанымен, экономикамыздың экстенсивті, техногендік сипатта екені айқын, қоршаған ортаға зиян келтірмеуді былай қойғанда, елде тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды өндіру мен шығару өте төмен деңгейде екенін көреміз. Осындай жағдайда ҚР Президенті жолдауында көрсетілген «экономикамыздың тұрақты өсімін 6-7 пайызға жеткізу және 2029 жылға қарай ұлттық экономиканың көлемін 2 есеге ұлғайту» орнықты дамуды қалыптастырудың сапалық шаралар арқылы емес, фронтальді экономиканың табиғи сыйымдылығы жоғары ресурстарына негізделері анық.

Алғашында шикізат бағытында дамып кейін өңдеуші секторға, отандық тауарды импорттауға көшкен көптеген елдерді мысал ретінде келтіруге болады: Сингапур, Біріккен Араб әмірліктері, Жапония, Катар және с.с. Біздің елімізде, өндіруші саладан – өңдеуші салаға өту күрделі, қарама-қайшылықты жағдайда. Әлі күнге дейін заманауи, орнықты дамуды айтпағанда, жаһандық талаптарға дайын емеспіз, экономикада сәйкес инфрақұрылым жеткіліксіз (м-лы: ауыл шаруашылығы техникасының 80 пайызы, су шаруашылығы нысандарының 60 пайызы тозып тұр). Инфрақұрылымның әбден тозуы халықтың тұрмыс сапасына, қоршаған ортаның ластануына тікелей әсер

етеді. Ал әлемдік зерттеулерге сәйкес қоршаған ортаның нашар жағдайы аумақтың ластану және деградация дәрежесіне байланысты жалпы аурудың 20%-ын және онкологиялық аурулардың 50%-ың пайда болуының себебі (елімізде халықтың қатерлі ісікпен ауыру динамикасын мысал ретінде айтуға болады, диагнозы өмірінде бірінші рет қойылған аурулар саны 2022 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 17,3%-артқан, яғни 31,5-38,1 мың адам санына, әсіресе экологиялық апатқа ұшыраған аймақтарда жыл сайын арту тенденциясына ие) [12].

Қазір әлемде геосаяси ахуал ушығып тұр. Барлық жерде ресурстар үшін талас жүріп жатыр. Климаттың өзгеруі, азық-түлік қауіпсіздігі және демографиялық тұрғыдан орнықты даму ең өзекті мәселеге айналды. Бір сөзбен айтқанда, адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған сын-қатерлер мен түбегейлі өзгерістер дәуірі басталды [13].

БҰҰ болжамдарына сәйкес әлем халқы 2040 жылға қарай 9 миллиардқа дейін өседі, ал орта таптың тұтынушылары келесі 20 жылда 3 миллиард адамға өседі, ресурстарға сұраныс геометриялы прогрессия түрде артады. Ал, 2030 жылға қарай әлем халқының азық-түлікке деген қажеттілігі кем дегенде 50%-ға, энергияға - 45%-ға және су ресурстарына - 30% - ға артады және мұның бәрі қоршаған орта жағдайының шекті көрсеткіштері экстенсивті экономикалық өсуге жаңа шектеулер қойған сәтте болады.

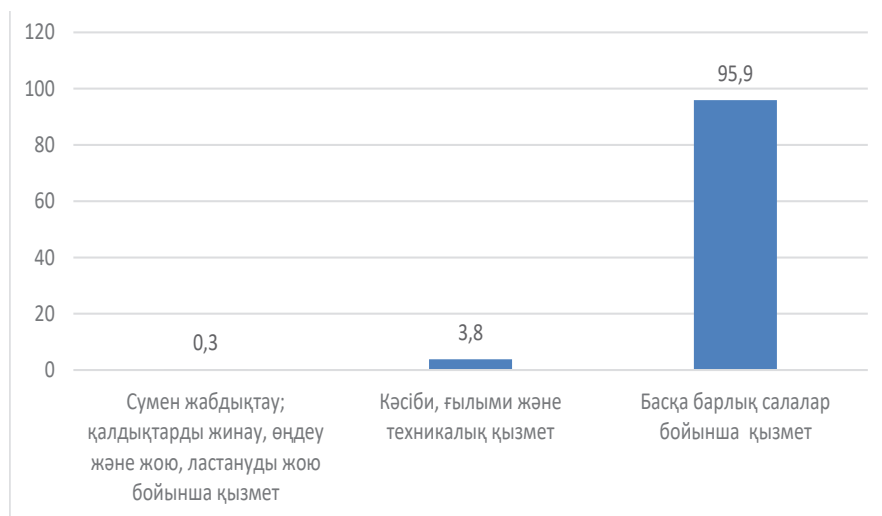
Сондай-ақ алдағы онжылдықтарда әлемдік азық-түлік бағасының нақты есептеуде 30-50%-ға өсуін күтуге болады. Бұл бағаның тұрақсыздығын арттырады және жүздеген миллион адамдардың жағдайын нашарлатады (бүгінгі күннің өзінде халқымыздың басым бөлігі бағаның күн сайын шарықтап өсуі салдарынан табысының 70%-ын азық-түлік тауарларын сатып алуға жұмсауға мәжбүр болуда, табысы жетпегендері несиеге алу фактілері жиілеуде) [10. 36 б].

Сонымен қатар, әлемнің көптеген ғалымдары бірауыздан «егер мемлекет азық-түліктің 25 пайызын сырттан алса, бұл ел азық-түлік қауіпсіздігін жоғалтады» деген қорытындыға келген. Еліміздің Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметі бойынша, Қазақстан сүттің шамамен 40 %-ың, еттің 29 %-ың, қанттың 94 %-ың және көкөністердің 43 %-ың импорттайды.

Осыдан кейін еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі туралы айту қиын. Ауыл шаруашылығының шикізаттық сипаты азық-түлік қауіпсіздігіне кедергі келтіреді. Елдегі ауылшаруашылық өнімдерінің 80 %-ы шикі түрде өндіріледі, ал технологиялық артта қалушылыққа байланысты біз дайын өнім шығара алмаймыз [14].

Заманауи ғылымға сүйенбесе, жаһандық үрдістерге төтеп беру, орнықты даму идеясын жүзеге асыру былай тұрсын ауылшаруашылығы ғана емес барлық салаларымыз жай тоқырауға емес, құрдымға кетеді.

Басқа елдер қомақты табыс көзіне айналдырған ғылыми қызмет, қалдықтарды өңдеу салалары бойынша еліміз айтарлықтай табысқа қол жеткізе алмауда. ҚР-ың өндіріс әдісімен есептелген экономика салалары бойынша жалпы ішкі өнім құрылымы келесі көрсеткіштермен сипатталады (Сурет 4)



Сурет 4 Өндіріс әдісімен есептелген экономика салалары бойынша жалпы ішкі өнім құрылымы (2023 жылдың қаңтар – маусым айлары, %)

Ескерту: [15] ҚР Ұлттық Статистика бюросы деректері негізінде автормен жасалды

Диаграммадан көріп отырғанымыздай өндіріс әдісімен есептелген экономика салалары бойынша жалпы ішкі өнім құрылымында кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет 3,8 %-ды құраса, сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және ластануды жою қызметтері өте төмен 1 %-ға жетпейтін көрсеткішке ие (0,3 %). Кешенді түрде құрылымдық өзгерістер қажет. Осы келтірілген экономикалық талдау нәтижелері елімізде орнықты даму деңгейінің төмендігін нақты сипаттайды. Жеделдетіп жоғарыда ұсынылған экономиканы дамыту үлгілерін қарқынды енгізуіміз керек, ендігі салғырттық терең дағдарыстарға әкеледі.

Әлем елдері бүгінде экономиканың циркулярлы бағытын, тұйықталған цикл экономикасын тиімді пайдалануда, сол арқылы қоршаған орта мәселесін шешіп, қалдықтарды қайта өңдеу арқылы пайда, тиімділік көрсеткіштерін арттыруда. Қайталама ресурстардан өндірілген тауарлардың әлемдік нарығын шамамен бағаласақ 100 миллиард еуроны құраған, бұл нарыққа АҚШ, ЕО және Қытай экономикалары негізгі үлес қосуда.

Германияда циркулярлы экономика айналымы жылына шамамен 50 миллиард еуроға жетсе, Нидерландыдағы оның жылдық әсері 232 233 7,3 млрд еуроны құрап, 54 мың қосымша жұмыс орнын ашуға мүмкіндік берген. Қалдықтарды қайта өңдеу саласындағы ең озық елдердің бірі - Швеция. Елдің тиісті қуаттылықты дамытқаны соншалық, елде қалдықтар тапшылығы пайда болған, тіпті қалдықтарды көрші елдерден сатып алауда. Ал, Жапонияда қалдықтарды бөлек жинау ұзақ уақыт бойы енгізілді, нәтижесінде бір ғана мысал, пластик, полиэтилен өнімдерімен ластану сияқты жаһандық проблемамен сәтті күресуге мүмкіндік алып, оларды жою деңгейін 80% - дан асыруға қол жеткізді.

Сондай-ақ, бұл елде құрылыс материалы ретінде алдын-ала өңделген өндіріс қалдықтары кеңінен қолданылады. Осы материалдан Нагоя мен Осака қалаларында халықаралық әуежайлар орналасқан жасанды аралдар салынды. Елімізге де осындай озық тәжірибелерді негізге ала отырып, циркулярлы экономика элементтерін енгізу жоғарыда диаграммада көрсетілген қызмет түрлерінің жанданып, ғылым, білімнің тиімді шоғырлануына мүмкіндік жасар еді. Әлемде шикізат ағымының түрлі экономикалық үлгілері белгілі, ал тиімділік жағынан циркулярлы экономикаға балама жоқ (Сурет 5).



Сурет 5 Әртүрлі экономика үлгісіндегі шикізат, ресурс ағымы

Ескерту: [10] деректер негізінде құрастырылған

Бір адамның қажеттілігін қанағаттандыру үшін әлемде жылына шамамен 20 тонна (кейбір бағалаулар бойынша 45 тоннаға дейін) әртүрлі шикізат өндіріледі. Соның шамамен 2-4%-ы ғана дайын өнімге ауысады (неғұрлым оптимистік бағалаулар бойынша 6-7%-ға дейіні). Қалғанының бәрі өндірістің барлық аралық кезеңдерінде пайда болатын қалдықтарға айналады. Соңғы өнімнің өзі де қалдықтарға айналады. Халықаралық зерттеу ұйымдарының қазіргі қолда бар көрсеткіштері қалдықтардың массасы жыл сайын артып, бүгінде маңызды мәнге жеткенін көрсетеді. Сондықтан қалдықтарды барынша азайту халықаралық ауқымдағы, соның ішінде біздің елімізде стратегиялық міндет болып табылады.

Орнықты экономикалық дамудағы келесі еліміздегі өзекті мәселелердің бірі – су ресурсы. Еліміз үшін судың маңызы мұнай, газ немесе металдан кем емес.

Жыл өткен сайын халқымыздың саны да, экономикамыз да өседі. Бұл – қалыпты құбылыс. Сол себепті 2040 жылдарға қарай Қазақстандағы су тапшылығы 12-15 миллиард текше метрге жетуі мүмкін.

Бұл проблема жаһандық сипатқа ие, жер шарында 2,2 миллиард адам қауіпсіз ауыз су көздеріне қолжеткізе алмауда. Ғалымдардың пікірінше 2030 жылға қарай судың жетіспеушілігіне байланысты 700 миллион адам тұрғылықты жерінен кетуге мәжбүр болуы мүмкін деп болжануда. Жалпы бұл жағдай елімізді де айналып өтпесі анық.

ҚР-сы трансшекаралық су көздеріне тәуелді ел. Өзендердің жалпы су ресурстары 101 км³ құрайды, оның 57 км³ Қазақстан аумағында қалыптасса, қалған көлем көршілес мемлекеттерден келеді: Ресей-8 км³, Қытай — 19 км³, Өзбекстан — 15 км³, Қырғызстан-3 км³. Соңғы мәліметтер бойынша, Қазақстан аумағы бойынша жер асты суларының болжамды ресурстарының жалпы көлемі тәулігіне 176 млн. текше метрді құрайды, оның ішінде тұщы су шамамен 63% немесе 111 млн. текше метр.

Ел экономикасын орнықты дамытуға су тапшылығы аса кедергі болып отыр. Қазір бұл ұлттық қауіпсіздік мәселесіне айналды. Сырттан келетін су азайып барады. Сол судың өзін тиімсіз пайдалану жағдайды одан әрі ушықтыруда. Судың 40 пайызы құмға сіңіп жатыр. Еліміздің кейбір өңірлерінде суды ең көп жұмсайтын ауыл шаруашылығы саласында оның 40 пайызы босқа ысырап болуда.

Су үнемдейтін технологияларды енгізу – аса маңызды және шұғыл міндет. Сондықтан тиімді тәсілдер ұсыну қажет. Суды үнемдейтін технология өте баяу енгізілуде. Суды шақтап пайдалану мәдениеті де жоқ.

Мәселені шешудің бірнеше жолдары бар, 95%-ы құрғақ аудандардан тұратын, тұщы ауыз су алудың жаңа тәсілдерін іздеуді үнемі жүргізіп отырған Израильдің озық тәжірибесін ғана мысал ретінде айтуға болады: желілерден судың ағып кетуін анықтаудың прогрессивті әдістері, жаңбыр суын жинау және өңдеу жүйелері, кәріз суларын қайта тазалап, тұтыну технологиясы, сондай-ақ су шығынын өлшеу, су бағасының саясаты, жоғары құнды дақылдарға көшу, термалды суларды қайта пайдалану, компьютерлендіру және суаруды қашықтан басқару сияқты инновациялық әдіс-тәсілдер аталған мемлекетті толық су тапшылығы мәселесін шешуге мүмкіндік беріп отыр [16].

Бүгінде жаһандық экономика және халықаралық еңбек нарығы түбегейлі өзгеруде. Технологиялық бәсеке қызып тұр. Барлық жерде ресурстар үшін талас жүріп жатыр.

Осындай аса маңызды шақта қажет экономикалық серпіліс жасауға еліміздің мүмкіндігі жоқ емес, бар. Жеделдетіп жаңа экономикалық үлгіге өтуіміз керек. Бұл жұмысты батыл жүргізуіміз қажет. Басты мақсат – қағаз жүзіндегі биік жетістіктерге қол жеткізу емес, шын мәнінде халықтың тұрмыс сапасын жақсарту болуға тиіс [13. 10 б].

Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа парадигмасы еліміздің бәсекелік артықшылықтарын тиімді пайдалануға және өндіріс саласындағы еңбек, капитал, ресурстар, технология сияқты негізгі факторлардың әлеуетін барынша ашуға негізделуі тиіс. Жаһандық тенденцияларды ескере отыра ҚР орнықты даму жағдайын басымдықтар мен сын қатерлерді ескере отыра SWOT-талдау негізінде қарастырсақ:

Күшті жақтары (S)

- ресурстық мүмкіндік, табиғи қордың жоғары болуы;
- орнықты даму мақсаттарын жүзеге асыру бойынша әлемдік қоғамдастықтың толыққанды қатысушысы;
- ҚР мемлекеттік жоспарлау құжаттары жүйесіндегі орнықты даму мақсаттары мен міндеттері максималды ескерілген, интеграцияланған (бағдарламалар, ұлттық жоба, тұжырымдамалар);
- геосаяси тұрақтылық пен бейбітшілік;
- мемлекеттік қызметтерді көрсетуді цифрландырудың жоғары қарқындылығы.

Әлсіз жақтары (W)

– орнықты даму мақсаттарының орындалуының жалпы халықтық сипатқа ие болмуы (экологиялық білім беру, насихат іс-шараларының тиімсіздігі, жалпы халықтың жергілікті аумақтарда нақты оң өзгерістерді көрмеуі, экологиялық, экономикалық сауаттылықтың қарапайым халық арасында ғана емес, мемлекеттік құрылымда төмендігі);

– экономиканың басым түрде фронтальді сипатта, ресурстық, табиғи сыйымдылығы жоғары бағытта дамуы, макроэкономикалық көрсеткіштерге негізделген өсуге ұмтылу, оларда экологиялық факторлардың ескерілмеуі;

– еліміз бойынша статистикалық мәліметтердің шынайы жағдаймен үйлеспейтіндігінің орын алуы («гринвошинг» үрдісінің белең алуы, экономикалық әрекеттер әсерінен қоршаған ортаға келтірілген зиян өлшемдерінің жоқтығы, есепке алынбауы, жалған статистикалық мәлімет кесірінен жоспарлау, болжауды дұрыс жүрізу мүмкін еместігі);

– сумен жабдықтау, қалдықтарды жинау, өңдеу және ластануды жою қызметтері үлесінің төмендігі (ЖІӨ шаққанда 0,3%);

– қажет шешімдер қабылдау мен батыл іс-әрекет жасауда мемлекеттік билік тармақтарының, құрылымдардың, жергілікті атқарушы ұйымдардың «дәрменсіздік» танытулары (кәсіби, білікті құзірет-дағдылардың жетіспеуі, жауапкершіліктен жалтару, пассионарлы қасиеттердің болмауы).

Қауіп-қатер (O)

– экономикалық бағыттың басым түрде антропогендік сипатта болуы болашақта орнықты дамуға әкелмейді (шикізат базасы ретінде қалып, дамыған елдерге экожүйе қызметін ұсынушы, сыртқы әсерлерге төтеп бере алмайтын мемлекетке айналады);

– кедейлік пен әділетсіздік өркендеген мемлекет, әрқашан экологиялық және басқа дағдарыстарға ұшырайды;

– құжаттар мазмұны еліміздің ұлттық құндылықтарына, мүдделеріне, мәдениетіне, жергілікті ерекшеліктеріне негізделіп жасалмаса ешбірі өзінің мақсатына жетпейді, халық, бизнес және билік өкілдері арасында тиімді конструктивті диалогтың болмауы қалыптасқан мәселені шешуге әрдайым теріс әсер етеді;

– адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған сын-қатерлер мен түбегейлі өзгерістер макроэкономикалық көрсеткіштерге негізделген фронтальді экономикалық өсуімізді тежейді (әлемдік «нәлдік өсу», «өсуге қарсы», «экотопия» тұжырымдамалары шеңберінде);

– елдегі инфрақұрылымның әбден тозуы халықтың тұрмыс сапасына, қоршаған ортаның ластануына тікелей әсер етіп, әлеуметтік шиеленісті арттырады, ал қоршаған ортаның ластануы әлемдік зерттеу нәтижесіне сүйенсек тұрғындар арасында 20% барлық аурудың, 50% онкологиялық аурудың себебі болады;

– заманауи ғылымға сүйенбесе, ауыл шаруашылығы, өндіріс саласы жай тоқырауға емес, құрдымға кетеді (білім – ғылым – өндіріс байланысы тиімді, жүйелі емес);

– бірінші кезекте тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды жеткілікті өндіріп, шығармау экономикалық қауіпсіздік былай тұрсын, егемендіктен айырады, халық тұрмысының апатқа ұшырауына әкеледі.

Мүмкіндіктері (T)

– Қазақстанның экономикалық дамуының жаңа парадигмасы еліміздің бәсекелік артықшылықтарын тиімді пайдалануға және өндіріс саласындағы еңбек, капитал,

ресурстар, технология сияқты негізгі факторлардың әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береді;

– ауылшаруашылығын ел экономикасының жетекші саласына айналдырып, Президент тапсырмасына сәйкес Еуразия құрлығындағы басты аграрлық орталыққа айналу, алдағы үш жыл ішінде агроөнеркәсіптегі өңделген өнім үлесін 70 пайызға жеткізуімізге зор мүмкіндік береді (Қазақстанның айналасында өнім өткізетін өте үлкен нарықтар бар. Онда сапалы азық-түлік өнімдері тапшы. 2030 жылға қарай әлем халқының азық-түлікке деген қажеттілігі кем дегенде 50% - ға артады, алдағы онжылдықтарда әлемдік азық-түлік бағасы нақты есептеуде 30-50% - ға өсуі күтілуде);

– балама энергия көздерін дамытуға толық мүмкіндігіміз бар (Қазақстан желдің орташа жылдамдығы секундына 5-6 метр болатын жел дәліздерінің болуына байланысты жасыл энергияның, әсіресе жел энергетикасының үлкен әлеуетіне ие, әлемдегі ең ірі уран өндіруші мемлекет ретінде атом энергетикасы мүмкіндіктері зор).

Әлемдік экономиканың баяулауымен байланысты дағдарыс, корона вирусы пандемиясы салдары, елдер арасында соғыс іс-қимылдарының артуы және шикізат бағасының құбылмалы болуы барлық ел экономикасы өсуінің төмендеуіне әкеледі және ең алдымен экономикасы минералды, энергетикалық ресурстарды өндіруге негізделген елдерде рецессияны тудырады.

Әлемдік динамика моделінің әртүрлі нұсқалары ХХІ ғасырдың ортасына қарай қоршаған ортаның ластануының өсуі, табиғи ресурстардың сарқылуы салдарынан жер бетінде аштық, халық санының азаюы, эпидемия және т.б. сияқты дағдарыс, әлемдік апат болуы мүмкін екенін болжауда, апаттан тек төмендегі нұсқалар, модельдер құтқаруы айқын делінген, алдағы мұндай сценарий біздің ел үшін техногендік сипаттағы экономикалық өсуімізге шектеу қояры анық (Кесте 1):

1) «Нөлдік өсу» (Д. Медоуз моделі, тұжырымдамасы)	2) «Өсуге қарсы» (антирост) тұжырымдамасы
<ul style="list-style-type: none"> – адамзат халық санын тұрақтандыруы керек; – өнеркәсіптік өсуді тоқтату, өнеркәсіпте тек қорлардың тозуын ғана өтеп отыру; – азық-түлік өндірісі мен қызмет көрсету саласын ұлғайту үшін тек ауыл шаруашылығын инвестициялау және дамыту 	<ul style="list-style-type: none"> – ЖІӨ деңгейін төмендету (барлық мағынада, бағытта); – ресурстарды тұтыну деңгейін төмендету, нәтижесінде қоршаған ортаның ластану деңгейін азайту; – жоғары білімді және техникалық қаруланған қызметкерлердің еңбек өнімділігі мен нәтижелілігінің өсуіне байланысты жұмыс уақыты құрылымын жұмыс уақытының қысқаруына қарай өзгерту; – қоғамдағы түбегейлі өзгерістер, ресурстарды тұтыну және қоршаған ортаны ластайтын заттардың эмиссиясы тұрғысынан экономика сыйымдылығын төмендету, физикалық өсуге қарсы

Кесте 1. Экологиялық шектеулерді ескере отыра әлемдік даму концепциялары, модельдері [10]
Ескерту: [10] деректер негізінде құрастырылған

Бұлардан басқа экономика мен қоршаған орта арасындағы қатынастарда түбегейлі өзгеріске қол жеткізе алмау экотопия ұғымдарының пайда болуына әкелді («минустық өсу»). Бұл таза түрде экономикалық дамудың барлық шектеулерінің теориясы. Осы тұжырымдаманың негізгі бағыттары: табиғатқа оралу, биологиялық және мәдени әртүрлілік, қарапайым технологиялар, қоршаған ортаны бұзатын ғылыми-техникалық прогрестен бас тарту және т.б. Экотопияның әртүрлі бағыттарында құлықтылықты жетілдіруге, адамгершілікті қалыптастырудың әлеуметтік, діни және рухани аспектілеріне көп көңіл бөлінеді [10. 52-58 б]. Міне, жоғарыда қарастырылған әлемдік даму концепциялар мазмұны қазіргі қолданыстағы ресурстық сипаттағы дәстүрлі экономикалық үлгі негізінде одан әрі даму мүмкін еместігін байқатып отыр.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін қорытындылайтын болсақ, адамзат тарихы көрсеткендей, соңғы жылдардағы түбегейлі экономикалық өзгерістер, табиғи заңдылықтарға сәйкес жүзеге асырылатын жобалар мен іс-шаралар ұзақ уақыт аралығында үнемді болып табылады. Орнықты дамуға көшу жөніндегі іс-шаралар дәстүрлі дамуды қолдаумен салыстырғанда бастапқы кезеңнің жоғары шығындарымен жиі байланысты. Осыған байланысты мемлекет, бизнес, қоғам қысқа мерзімді саяси циклдерге назар аудармай, «ұзақ мерзімдік көзқарасты» қалыптастыруы керек.

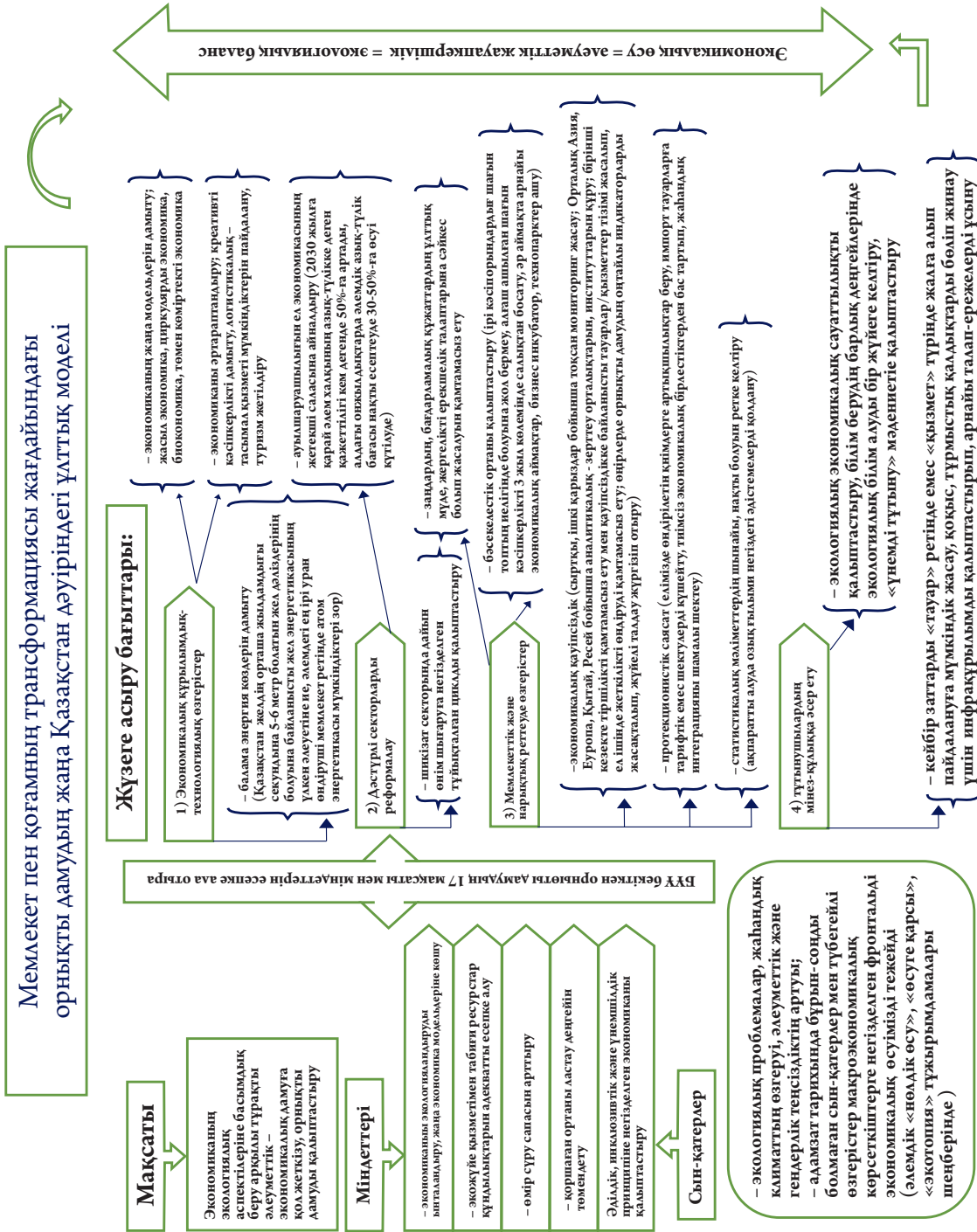
Экологиялық фактор жаңа экономиканы, инновацияларды, жаңғыртуды, технологиялық жаңартуды қалыптастыру үшін барған сайын маңызды басымдыққа айналуға.

Экономиканы экологияландыруды тиімді ету үшін кем дегенде үш құрал қажет:

- 1) экономиканы экологияландыруды ынталандыру (ынталандыру, жеңілдіктер, қаржылық, заңдық қолдаулар т.б.);
- 2) экожүйе қызметі мен табиғи ресурстар құндылықтарын адекватты есепке алу;
- 3) бағада сыртқы әсерлерді (экстреналий) көрсету, яғни экономикалық қызмет кезіндегі экологиялық залалды есепке алу [10. 82-177 б].

Жаһандық экономикалық проблема жер шарын экологиялық апатты жағдайға әкеліп, елдер алдына одан әрі даму жолдарын таңдауға мәжбүр етті.

Қазақстан Республикасының жаңа экономикалық саясаты да осы әлемдік сын – қатерлерді ескере отыра жүргізуі тиіс, орнықты даму бағытына балама жоқ екені даусыз, сондықтан жоғарыдағы барлық зерттеу нәтижелерін ескере келе еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуының тиімділігін арттыру үшін, экологиялы экономиканы, орнықты дамуды қалыптастыру бойынша келесі жетілдіру жолдары анықталады (Сурет 6):



Сурет 5 ҚР орнықты дамуының ұлттық моделі
Ескерту: зерттеу нәтижесінде автормен құрастырылған

- барлық жаңашылдық, бастама - мәдениетті, тәрбиені қалыптастырудан бастау алуы шарт, тұрақты дамуға көшу процестерінің мәнін түсіну үшін білім беруді барлық деңгейлерде экологияландыру, үнемді тұтынуға үйретуге тәрбиелеу маңызды (өркениетті елдер тәжірибесінде мектеп оқушылары апта сайын тұрмыстық қоқыстарды сұрыптау сабақтарына қатысып, онда олар қандай заттарды екінші мәрте қолдануға болатындығын және қандай материалдардың ерекше утилизацияны талап ететінін үйренеді; [17]. Бұл мәселенің маңыздылығын түсінген Қытай елінде ХХІ ғасырдың басында экологиялық өркениетті қалыптастыруға бет бұрып, 2018 жылы «экологиялық өркениет» ұғымын ҚХР Конституциясына енгізді; жапондықтардың табиғатқа тірі жаратылыс ретінде қатынасы ерекше құрметке ие, олар үшін әрбір саябақ, үйлер, мұражай, арал ерекше өнер туындысы болып, табиғатпен бір үйлесімділікте болу дағдысы қалыптасқан);

– экологиялы экономиканы құраушы прогрессивті жаңа экономикалық модельдерді жеделдетіп іс жүзінде енгізу қажет; қалдықтарға қоқыс ретінде емес, ресурс, тауар ретіндегі көзқарасты қалыптастыру, қайта өңдеу, циркулярлы өндірісті дамыту маңызды (м-лы, Швецияда тұрмыстық қалдықтардың 99 %-ы қайта өңделеді, олардан қосымша энергия алынады, әлемде бірінші болып «Қоқыс таралы» заң қабылдаған, қоқысты қайта өңдеу бойынша Германия мемлекеті бүгінде 56,1% қалдықтарын қайта өңдеп отыр); Кейбір тұрмыстық заттарды, техниканы өнім ретінде емес қызмет секілді қабылдап, ұсыну (м-лы, Швецияда тұрмыстық тоңазытқыш өнім ретінде емес, қызмет ретінде қарастырылады.

Ұсынылған мерзім аяқталғаннан кейін қызмет тұтынушы тоңазытқышты өндірушіге/ мамандандырылған ұйымға қайтаруға міндетті, барлық пайдалы компоненттер қоршаған орта мен жұмысшылардың денсаулығы үшін дұрыс және қауіпсіз түрде алынып, шикізат ретінде өндіріске қайтарылады); көпшілік қолданатын түрлі тұрмыстық заттарды уақытша жалға беретін сервистік орталықтарды кеңінен құру (түрлі құрал-саймандар, құрылғы-аспаптар және т.б.), бұл оларды өндіру көлемін азайтып, пайдаланушы қаржысын үнемдеп, сақтау, тасымалдау міндеттерінен құтқарады;

– барлық сала бойынша, ауылды, қалалы жерлерде әсіресе тіршілікті қамтамасыз ететін объектілердің инфрақұрылымына шұғыл түрде кешенді мониторинг жасап, жаңарту бойынша мемлекет деңгейінде тиісті шараларды жүзеге асыруды кезең-кезеңімен қамтамасыз ету (инфрақұрылымның әбден тозуы халықтың тұрмыс сапасына, қоршаған ортаның ластануына тікелей әсер етеді);

– «мықты аймақ – мықты мемлекет кепілі» қағидасын негізге ала отырып, әр аймақтың әлеуметтік-экономикалық, орнықты дамуы бойынша тәуекелдерді басқару жүйесін әзірлеп, жедел шешімдер қабылдауда, төтенше жағдайлардың алдын алуда пайдаланып, орнықты даму деңгейінің өлшем-шарттарын анықтау мақсатында қарапайым, түсінікті экологиялық факторларды ескеретін индикаторлар көрсеткіштерін енгізу;

– бірінші кезекте тіршілікті қамтамасыз ету мен қауіпсіздікке байланысты тауарларды елімізде жеткілікті өндіруге қол жеткізу міндетті (тұрмысқа қажетті заттар, азық-түлік, маңызды инфрақұрылым қызметін қамтамасыз ететін заттар, техника және т.б.);

– қоғамда әділдік пен заң үстемдігін орнату, ашықтық пен жариялылықты қамтамасыз ету (жемқорлықпен, көлеңкелі экономикамен күрес);

– балама энергия көздерін игеру көлемін барлық энергетика үлесінде кемінде 50% - ға жеткізуді қамтамасыз ету, су ресурстарын үнемдеу технологиясын қолдануды міндеттеу бойынша қатаң шаралар қабылдау;

– мемлекеттік құрылымдардың аймақтарда орнықты даму бағыттарын жүзеге асыруда, халық шаруашылығын басқаруда ғылыми қауымдастық өкілдерінің пікірлерін ескеру, қабылданатын шешімдердің, құжаттардың ғылыми негізді болуына назар аудару.

Әдебиеттер тізімі

1. Шульга Ю. Устойчивое развитие: что это такое и в чем его значимость. 01 апреля 2021, [Электронный ресурс]. – 2021. – URL:<https://www.forbes.ru/obshchestvo/425081-ustoychivoe-razvitie-cto-eto-takoe-i-v-chem-ego-znachimost> (дата обращения: 07.09.2023).

2. Пивоваров Ю., Тимофеев Т., Шмелев Н. Синтез цивилизации и культуры. Международный альманах. – Институт научной информации по общественным наукам. – Москва: ИНИОН РАН, 2003. – 44 с. (дата обращения: 08.09.2023).

3. Новости ООН, Глобальный взгляд Человеческие судьбы [Электронный ресурс] -2022. – URL:<https://news.un.org/ru/story/2022/10/1433527> (дата обращения: 08.09.2023).

4. Бобылев С.Н. Экологизация экономического развития: учебное пособие. - М: Из-во МГУ, 1993. –980 с. (дата обращения: 09.09.2023).

5. Кузьмина Ю.Д. Концепция устойчивого развития национальной экономики: учеб. пособие. – Пермь: Перм. гос. ун-т, 2011. – 200 с.

6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. «Егемен Қазақстан» 2012 жылғы 15 желтоқсандағы № 828-831 (27902) (жүгінген күні 11.09.2023).

7. ҚР Үкіметінің 2006 жылғы 12 қазандағы N 981 Қаулысы «Қазақстан Республикасының 2006 – 2024 жылдарға арналған орнықты дамуға көшу тұжырымдамасы туралы» ҚР Президенті Жарлығы жобасы туралы. [Электронды ресурс]– URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000981_ (жүгінген күні: 12.09.2023).

8. Дорожная карта Казахстана по мониторингу достижения Целей устойчивого развития на 2020-2022 годы. Подготовлено в рамках Программы совместных экономических исследований Правительства Республики Казахстан и Группы Всемирного банка, 27 июня 2019 г. (дата обращения 12.09.2023).

9. Что такое гринвошинг: как отличить настоящую экопродукцию от «зелёного» пиара [Электронный ресурс] – URL:<https://green.reo.ru/articles/tpost/to1nakk2d1-cto-takoe-grinvo-shing-kak-otlichit-nast> (дата обращения: 14.09.2023).

10. Бобылев С.Н. Экономика устойчивого развития: учебник. - Москва: КНОРУС, 2021. - 672 с.
11. ҚР негізгі тауар топтары бойынша экспорт және импортының құрылымы (қаңтар-тамыз 2023 ж.). [Электронный ресурс]– URL:<https://stat.gov.kz/industries/economy/foreign-market/> (жүгінген күні: 17.09.2023).
12. Қазақстан 2022 жылы / Статистикалық жылнама / қазақ және орыс тілдерінде / 418 бет, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы, Астана 2023 ж. (жүгінген күні: 17.09.2023).
13. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы: Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам [Электронды ресурс]. -2023. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (жүгінген күні: 17.09.2023).
14. Молдажанов М.Б. Абатова Б.А. Анализ сельскохозяйственного комплекса региона в обеспечении продовольственной безопасности // Қазіргі әлемдегі қазақстандық ғылым: мәселелерімен болашағы» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Alikhan Bokeikhan University. Абай облысы, Семей: «Zhardem» республикалық баспа компаниясы. – 2023. – 204-208 б. (жүгінген күні: 18.09.2023).
15. Өндіріс әдісімен есептелген жалпы ішкі өнім (2023 ж. қаңтар-маусым). [Электронды ресурс]– URL:<https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/> (жүгінген күні: 18.09.2023)
16. Орловский Н.С., Зонн И.С. Водные ресурсы Израиля: опыт освоения. Проблемы постсоветского пространства. [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-8-36>. (дата обращения: 19.09.2023).
17. Амангелді Г.Қоқыс құрсауы. [Электронный ресурс] – 2018. – URL:<https://astana-akshamy.kz/qoqys-qursauy-2/> (жүгінген күні: 19.09.2023)

¹Б.К.Кадыров, ²Б.М.Искаков, ³М.Х.Кадринов

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

² Университет Туран-Астана, Астана, Казахстан

³Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

Глобальные тенденции и устойчивое развитие в экономике: мировые тенденции и отечественный опыт

Аннотация. В предлагаемой научной статье изучены научные труды ученых, различных экономических школ, международных авторитетных организаций в сфере устойчивого развития, глобализации экономики. В ходе исследования авторами определены, что традиционная модель экономического роста во многом исчерпала себя и альтернативы устойчивому развитию нет, а нарастание экологической напряженности, осознание опасности дальнейшего развития фронтальной экономики все больше будет вынуждать страны пытаться учесть экологические факторы и внедрять новые модели экономики.

Обращено внимание на то, что формирование архитектуры мирового порядка в XXI веке происходит на основе сочетания все более сложных процессов конкуренции между странами, компаниями.

Пока мерой человеческого благосостояния остаются традиционные макропоказатели, на пути перемен существуют огромные препятствия. Рынок видит только эффективность, он не приспособлен чувствовать справедливость или устойчивость. В связи с этим ориентация на традиционные экономические показатели в перспективе может препятствовать переходу к устойчивому развитию. В связи с этим авторы сошлись во мнении, что все более важную роль должны играть индикаторы, отражающие экологические и социальные проблемы, а не формальные макроэкономические показатели роста, также разработаны обоснованные предложения и пути совершенствования, предусмотрены возможности интеграции передовых моделей в отечественный опыт с учетом глобальных вызовов.

Все предложения и рекомендации, выдвинутые в научной статье, имеют научно обоснованный и практически применимый характер. Авторы достаточно корректно используют известные научные методы обоснования полученных результатов, выводов и рекомендаций.

Ключевые слова: устойчивое развитие, глобализация, экономический рост, новая экономическая модель, окружающая среда, экологическая экономика.

¹**B. Kadyrov, ²B. Iskakov, ³M. Kadrinov**

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

²*«Turan-Astana» University Astana, Kazakhstan*

³*Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan*

Global trends and sustainable development in the economy: global trends and domestic experience

Abstract. The proposed scientific article examines the scientific works of scientists, various economic schools, international authoritative organizations in the field of sustainable development, economic globalization. In the course of the study, the authors determined that the traditional model of economic growth has largely exhausted itself and there is no alternative to sustainable development, and the increase in environmental tensions, the awareness of the danger of further development of the frontal economy will increasingly force countries to try to take into account environmental factors and introduce new economic models.

Attention is drawn to the fact that the formation of the architecture of the world order in the XXI century is based on a combination of increasingly complex processes of competition between countries and companies.

While traditional macro indicators remain a measure of human well-being, there are huge obstacles to change. The market sees only efficiency, it is not adapted to feel fairness or sustainability. In this regard, focusing on traditional economic indicators in the future may hinder the transition

to sustainable development. In this regard, the authors agreed that indicators reflecting environmental and social problems, rather than formal macroeconomic growth indicators, should play an increasingly important role, reasonable proposals and ways of improvement have also been developed, opportunities for integrating advanced models into domestic experience are provided, taking into account global challenges.

All suggestions and recommendations put forward in the scientific article are scientifically sound and practically applicable. The authors quite correctly use well-known scientific methods to substantiate the results, conclusions and recommendations.

Keywords: sustainable development, globalization, economic growth, new economic model, environment, ecological economy.

References

1. Shul'ga Y. Ustoychivoe razvitie: chto eto takoe i v chem ego znachimost' 01 aprelya 2021, [Sustainable development: what is it and what is its significance on April 01, 2021]. – Available at: <https://www.forbes.ru/obshchestvo/425081-ustoychivoe-razvitie-chto-eto-takoe-i-v-chem-ego-znachimost> (accessed: 07.09.2023)

2. Pivovarov Y., Timofeev T., Hmelev N.S. Sintez civilizacii i kul'tury. Mezhdunarodnyj al'manah. - Institut nauchnoj informacii po obshchestvennym naukam. [Synthesis of civilization and culture. International Almanac. - Institute of Scientific Information on Social Sciences]. (INION RAS, Moscow, RF, 2003, 44) (data obrashcheniya: 08.09.2023 g) [in Russian]

3. Novosti OON, Global'nyj vzglyad chelovecheskie sud'by [UN News, A global view of Human Destinies]. Available at: <https://news.un.org/ru/story/2022/10/1433527> (accessed: 08.09.2023) [in Russian]

4. Bobylev S.N. Ekologizaciya ekonomicheskogo razvitiya. Uchebnoe posobie. Iz-vo MGU, [Ecologization of economic development. Study guide.](Moscow State University, 1993. 980). (accessed: 09.09.2023) [in Russian]

5. Kuzmina Y.D. Konceptiya ustojchivogo razvitiya nacional'noj ekonomiki: ucheb.posobie. [The concept of sustainable development of the national economy: textbook.stipend]. (Perm. state University, Perm, 2011, 200).[in Russian]

6. Nazarbaevtyn N.A. Kazakstan halkyna ZHoldauy. «Kazakstan-2050» Strategiyasy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bayyty. «Egemen Kazakstan» 2012 zhyly 15 zheltoksandagy № 828-831 (27902). [N. A. Nazarbayev's message to the people of Kazakhstan. The strategy «Kazakhstan-2050» is a new political course of the established state. «Egemen Kazakhstan» dated December 15, 2012 No. 828-831] (accessed 11.09.2023).

7. Ykimetin K.R 2006 zhyly 12 kazandagy N 981 Kaulysy «Kazakstan Respublikasynyn 2006 - 2024 zhyldarga arnalyan ornykty damuga koshu tyzhyrymdamasy turaly» KR Prezidenti ZHarlygy zhobasy turaly. [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2006 No. 981 on the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the Concept of transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2006-2024»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000981> (accessed: 12.09.2023).

8. Dorozhnaya karta Kazakhstana po monitoringu dostizheniya Celej ustojchivogo razvitiya na 2020-2022 gody. Podgotovleno v ramkah Programmy sovместnyh ekonomicheskikh issledovanij Pravitel'stva Respubliki Kazahstan i Gruppy Vsemirnogo banka, 27 iyunya 2019 g. [Roadmap of Kazakhstan for monitoring the achievement of the Sustainable Development Goals for 2020-2022. Prepared within the framework of the Joint Economic Research Program of the Government of the Republic of Kazakhstan and the World Bank Group, June 27, 2019.]. (accessed 12.09.2023). [in Russian]
9. Chto takoe grinvoshing: kak otlichit' nastoyashchuyu ekoprodukciyu ot «zelyonogo» piara [What is greenwashing: how to distinguish real eco-products from «green» PR]. Available at: <https://green.reo.ru/articles/tpost/to1nakk2d1-chto-takoe-grinvoshing-kak-otlichit-nast> (accessed: 14.09.2023).
10. Bobylev S.N. Ekonomika ustojchivogo razvitiya: uchebnik [Economics of Sustainable development: textbook] (Moscow: KNORUS. - 2021. – 672) (accessed 14.09.2023). [in Russian]
11. KR negizgi tauar toptary bojnsha eksport zhane importynyn kyrylymy (kantar-tamyz 2023 zh.). [The structure of exports and imports by the main commodity groups of the Republic of Kazakhstan (January-August 2023).] Available at: <https://stat.gov.kz/industries/economy/foreign-market/> (accessed: 17.09.2023).
12. Kazakstan 2022 zhyly / Ctatistikalyk zhylnama / kazak zhane orys tilderinde / 418 bet, Kazakstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Yltyk statistika byurosy, Astana 2023 zh. [Kazakhstan in 2022 / statistical Yearbook / in Kazakh and Russian / p. 418, National Bureau of Statistics of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and Reforms, Astana 2023].
13. KR Prezidenti K.K.Tokaevtyn Kazakstan halkyna zholdauy: Adilette memleket. Birtytas ylt. Berekeli kogam [Message of the President of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokayev to the people of Kazakhstan: a just state. One nation. Blessed society]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-Kasym-ZHomart-Tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (accessed: 17.09.2023).
14. Moldazhanov M.B. Abatova B. A. Analiz sel'skohozyajstvennogo kompleksa regiona v obespechenii prodoval'stvennoj bezopasnosti. Kazirgi alemdegi kazakstandyk gylym: maseleleri men bolashagy» halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdarynyn zhinagy. [collection of materials of the international scientific and practical conference «Analysis of the agricultural complex of the region in ensuring longitudinal safety. Kazakh science in the modern world: problems and prospects»]. (Alikhan Bokeikhan University. Abai region, Semey: Republican publishing company «Zhardem». 2023. 204-208) (zhyingen kyni: 18.09.2023).
15. Ondiris adisimen esep telgen zhalpy ishki onim (2023zh. kantar-mausym). [Gross domestic product calculated by the production method (January-June 2023).]. – Available at: <https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/> (accessed: 18.09.2023)
16. Orlovskij N.S., Zonn I.S. Vodnye resursy Izrailya: opyt osvoeniya. Problemy postsovetskogo prostranstva. [Elektronnyj resurs] -2018. [Orlovsky N.S., Sonn I.S. Water resources of Israel: the experience of development. Problems of the post-Soviet space.]. – Available at: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-8-36>. (accessed: 19.09.2023)
17. Amangeldi G. Kokys kyrsauly. [Elektronnyj resurs] - 2018. – [Amangeldy G. garbage hoops.]. – Available at: <https://astana-akshamy.kz/qoqys-qursauly-2/> (accessed: 19.09.2023)

Сведения об авторах:

Кадыров Б.К. – PhD, Alikhan Bokeikhan University, «Бизнес және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, «Болашақ» бағдарламасы стипендиаты, Энергетик к-сі 1/100, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6629-8581>

Искаков Б.М. – «Тұран-Астана» университеті, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; «Бизнес әкімшілік» кафедрасының профессоры, 010000 Ы.Дүкенұлы көш., 29, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3989-7631>

Кадринов М.Х. – С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, экономика ғылымдарының магистрі, «Есеп және қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, Сауран к-сі, 12/1, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2424-200X>

Kadyrov B. – PhD., Senior lecturer, Department of Business and Management, Alikhan Bokeikhan University, 1/100 Energetik str., Semey, Kazakhstan.

Iskakov B. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Business, «Turan-Astana» University, 29 Y.Dukenuly str., Astana Kazakhstan.

Kadrinov M.H. – Master of Economics, Senior Lecturer, Department of Accounting and Finance, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, 12/1 Sauran str., Astana, Kazakhstan.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 06.52.13

<https://orcid.org/0000-0001-9961-5088>

<https://orcid.org/0000-0002-7053-5225>

<https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-73-87>

Прогнозирование экономического роста страны путем анализа циклов К.Жюглара и С.Кузнецца (на примере Казахстана)

А.Е.Толепов¹, А.Б. Майдырова¹, Л.М. Шаяхметова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

(E-mail: adil-tulepov@mail.ru, Maydirova2010@gmail.com, liliya-shayahmetova@mail.ru)

Аннотация. В статье рассмотрены среднесрочные состояния экономического роста в мире и РК на основе циклов К. Жюглара и С. Кузнецца. Определены основные драйверы, обеспечивающие текущий экономический рост и развитие РК. Проведен анализ основных макроэкономических показателей, определяющих экономический рост в среднем периоде. Определены современные условия и фазы развития типов среднесрочного экономического цикла. Наряду с экономическим ростом проанализированы основные макроэкономические показатели социально-экономического развития РК. Проведен обзор литературы по исследованиям теоретических основ и практических применений в науке экономического роста, экономических циклов и выявлена практическая значимость и актуальность этих понятий в настоящее время. Исходя из результатов оценки и фактов, ранжируется степень развития каждого фактора. Определены основные направления текущего и экономического развития в РК, дифференцированы уровни влияния факторов на них. Доказаны авторским подходом основные факторы, обеспечивающие дальнейший экономический рост РК. На основе результатов оценки основных показателей, особенностей социально-экономического развития страны, а также теоретических основ исследовательской работы разработаны научно обоснованные рекомендации по обеспечению стабильности в среднесрочном экономическом росте РК.

Ключевые слова: экономические циклы, экономический рост, цикл К.Жюглара, цикл С.Кузнецца, прогнозирование, научно-технический прогресс, инновационная деятельность, НИОКР.

Введение

В настоящее время мировая экономика находится в рамках пятого большого цикла (1985-2025 гг.). В положительной фазе большого цикла (1985-2005) кризисы среднего цикла не были заметны, а привлекли они всеобщее внимание лишь на фазе отрицательного состояния экономики (2005-2025 гг.). Это кризисы 2008-2009 и 2015 гг., а следующий кризис должен был произойти в 2021-2022 гг. [1]. Известно, что негативные последствия пандемии COVID-19 стали основой мирового кризиса 2020-2021 гг.

Схема взаимодействия большого и среднего циклов представлена на рисунке [1].

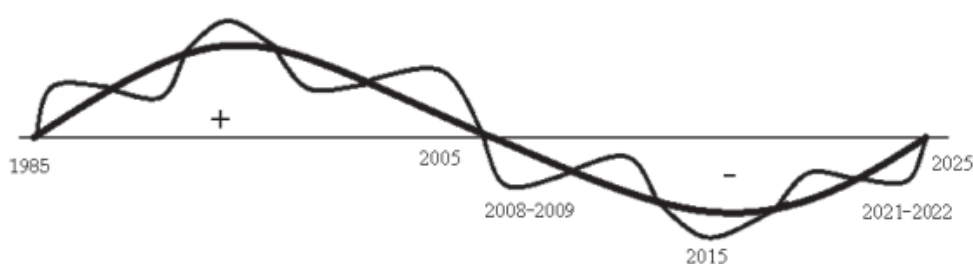


Рисунок 1. Схема взаимодействия большого и среднего циклов (на примере мировой экономики).

Как видно из рисунка 1, циклическое развитие мировой экономики в настоящее время находится в фазе возрождения как по долгосрочному, так и по среднесрочному циклу.

Наряду с мировым экономическим ростом ожидается экономический рост и развитие основных социально-экономических показателей РК. Так, по прогнозу Правительства РК на 2024-2028 годы среднегодовой рост экономики РК прогнозируется на уровне 5,8 %. Прогноз развития республики сформирован с учетом ожиданий международных финансовых организаций по росту мировой экономики и конъюнктуры на внешних рынках. Всего рассматривается три сценария – базовый, оптимистический и пессимистический [2]. При базовом сценарии предлагается взять среднюю цену на нефть на уровне \$80 за баррель. По прогнозу среднегодовой рост ВВП за 5 лет составит 5,8%. Инфляция определена на уровне 6-8% в 2024 году, 5,5-7,5% в 2025 году с последующим снижением до 5% в 2026-2028 годах. Реальный рост ВВП в 2024 году по прогнозам составит 5,3% с последующим увеличением до 6% в 2028 году. Номинальный ВВП вырастет с 135 трлн тенге в 2024 году до 218,5 трлн тенге в 2028 году. В целом ожидается рост во всех базовых отраслях экономики. Так, среднегодовые темпы в промышленности составят 4%, в том числе в обрабатывающей – 4,9%, в горнодобывающей – 3,1%. Среднегодовой прирост объема валовой продукции сельского хозяйства достигнет 4,5%. Прогнозируемый рост в строительной отрасли в среднем составит 8,8%, в торговле – 7,4%. Объем экспорта планируется довести до

\$83,1 млрд в 2024 году с увеличением до \$94,8 млрд в 2028 году, импорт вырастет с \$60,7 до 65,6 млрд [2].

Однако прогнозные показатели экономического развития могут не совпадать с тенденциями экономического роста. Поэтому необходимо определить прогнозные факторы, обеспечивающие экономический рост в стране.

Обзор литературы

Для этого остановимся на теоретических основах экономического роста. Экономический рост часто изучается с точки зрения совокупных факторов предложения. Бурда Виплош [3] утверждает, что экономический рост объясняют, по сути, четыре основных фактора: сбережения, рост населения, приводящий к увеличению числа работников, технический прогресс и, наконец, повышение производительности [3]. Ученые-экономисты по-разному определяют факторы развития экономического роста. Например, Солоу предполагает, что технические изменения являются основной причиной экономического роста. Его модель эндогенного роста исследовала связь между инновационным поведением и экономическим ростом. Ученые Ромер, Ребело, Гроссман, Хелпман, Агион и Ховитт выявили важность технологического капитала для экономического роста. По их мнению, растущие расходы на исследования и разработки приводят к постоянному повышению темпов роста. Агион и Ховитт обнаружили, что деятельность в области НИОКР может привести к инновациям, а импульс инновационного процесса является основным фактором экономического роста. Ховитт показал, что существует положительная связь между капиталом в области НИОКР и ВВП [4]. Вместе с тем, достижение более высокого уровня выпуска продукции зависит либо от количественного увеличения факторов производства (земля, рабочая сила, капитал, сырье), либо от будущего развития имеющихся технических ноу-хау. Новые разработки в области технических ноу-хау могут поддерживаться только за счет изобретений и инноваций, которые означают изучение новых знаний и применение этих новых знаний к существующим технологиям производства [5]. В процессе создания изобретений, новых знаний и инноваций наиболее важным фактором является научно-исследовательская деятельность. Следовательно, страны, стремящиеся улучшить показатели экономического роста, должны уделять огромное внимание расходам на НИОКР. Расходы на НИОКР можно рассматривать как инвестиции в новые технологии и базу знаний, которые затем могут быть преобразованы в более эффективные методы производства с использованием имеющихся ресурсов [5]. Но наибольшую популярность приобрел институциональный фактор экономического роста. Ученые Асемоглу и Робинсон [6] показали, что главным условием долгосрочного роста является качество институтов, а не географические условия, при этом даже качество трудовых ресурсов и технологий вторичны. Под институтами можно понимать правила игры в обществе, которые формируют взаимодействие экономических агентов, включая верховенство закона, защиту прав собственности, вход на рынок и прочее [6]. При этом следует рассмотреть понятие экономических циклов.

По мнению ученых Тупчиенко В.А. И Кривцовой М.К. [7], экономический цикл – это периодические колебания экономической активности общества, промежуток времени от начала одного кризиса до начала другого. Это сложное и многостороннее явление, не имеющее четко выдержанных формы и содержания [7]. В нашей статье мы в основном рассматриваем среднесрочный экономический рост в РК. Поэтому в качестве инструментов исследования мы взяли показатели среднесрочных циклов, как циклы К. Жюглара и С. Кузнецца. Среднесрочный цикл деловой активности, или бизнес-цикл, также получил название цикла Жюглара, по имени исследователя, впервые доказавшего периодический характер этих циклов. Наиболее известен афоризм Жюглара, согласно которому главной причиной кризисов является процветание [8]. Циклы Кузнецца – это волны деловой активности продолжительностью 15-25 лет. Они были открыты американским экономистом российского происхождения, лауреатом Нобелевской премии Саймоном Кузнецом в 1930 году. Ученый связывал эти циклы с демографическими процессами, в том числе с притоком иммигрантов, а также с изменениями в строительной отрасли [9]. В настоящее время некоторые экономисты рассматривают циклы Кузнецца как инфраструктурные и технологические, в рамках этих волн происходит создание и внедрение инновационных технологий [9].

Поэтому для обеспечения ускоренного экономического роста Казахстана необходимо ориентироваться на структурные и отраслевые изменения. Переход от сырьевого сектора экономики страны к инновационному развитию по-прежнему остается актуальным вопросом.

Тем не менее, в 2022 году экономическая активность в стране выросла на 3,2%, а по итогам первой половины 2023 года рост в реальном выражении составил 5% – рекордные темпы за последнее десятилетие. Это обусловлено не только фактором низкой базы начала 2022 года, но и активным привлечением инвестиций в основной капитал, усилением потребительского кредитования (поддержку которому оказывает фискальное расширение), относительно благоприятной внешней конъюнктурой на экспортные товары и, как следствие, стремительным развитием внешней торговли [10]. В первой половине 2023 года добыча сырья по темпам роста сблизилась с обрабатывающей промышленностью (3,5–3,7%), несмотря на сокращение добычи на месторождении Кашаган, перебои в работе месторождения Тенгиз и продление ограничений по объемам добычи в рамках соглашения ОПЕК+, по условиям которого Казахстан сократил добычу на 78 тыс. баррелей в сутки. Кроме того, наблюдается рост активности в секторе услуг на фоне низкой базы прошлого года, а также сохраняются высокие темпы развития строительства [10]. Экономика РК приближается к своему потенциалу по темпам роста на 4–5% ежегодно, и в 2023–2025 годах реальный ВВП страны будет увеличиваться в границах этого диапазона. В течение прогнозного периода драйверами роста будут добыча сырья (в том числе за счет запуска новых мощностей на месторождении Тенгиз), а также строительство и сфера услуг, которые покажут годовой рост в среднем на 4,9–5,4% [10].

Однако, как упоминалось выше, очень сложно обеспечить среднесрочный и долгосрочный экономический рост только в одном сырьевом секторе. Это связано

с тем, что нефтегазовая отрасль сильно зависит от изменения мировых цен. При этом существует высокий риск экономического спада. Поэтому для определения направлений обеспечения дальнейшего экономического развития страны необходимо определить тенденции среднесрочного и долгосрочного экономического роста.

Методология

В каждом разделе статьи используются различные методы научного исследования. Для изучения теоретических аспектов экономического роста и экономических циклов были изучены труды ученых, т. е. использован библиографический метод. В то время как при анализе и оценке данных использовалась систематизация статистических данных, метод индукции использовался для обобщения полученных результатов. Также данный метод использовался при создании гипотез экономического роста и развития РК.

Результаты и обсуждения. Чтобы определить, какие приоритетные направления должны быть выбраны в экономическом развитии Казахстана при возрождении цикла, необходимо провести анализ среднесрочного циклического развития нашей страны. В качестве основных показателей анализа используем показатели экономического роста циклов К. Жюглара и С. Кузнеца. В том числе: ВВП, показатели демографических изменений, инвестиции в основной капитал, а также показатели инновационной деятельности и НИОКР, характеризующие технологические изменения.

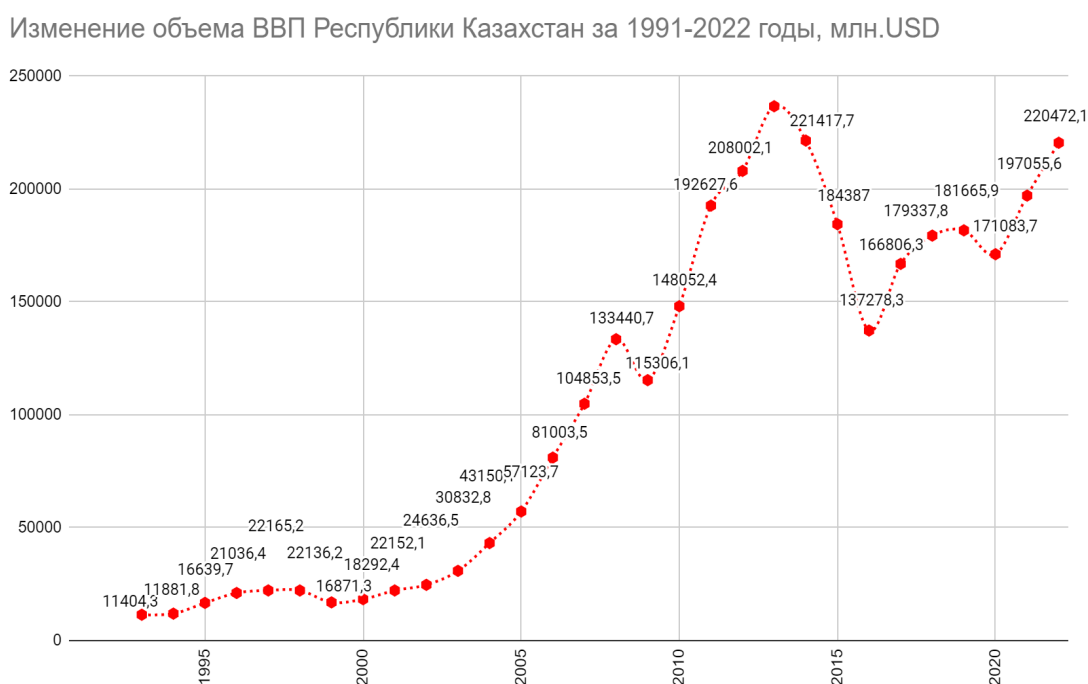


Рисунок 2. Циклическое развитие экономики Казахстана в период 1991-2022 гг. (динамика роста ВВП по производству), млн.долларов.

Примечание – составлено авторами на основе источника [11].

Как видно из рисунка 2, ВВП страны в течение 30 лет вырос вместе с мировым экономическим ростом. Тренд экономического роста составил от 11 404,3 млн. долларов в 1991 году, до 220 472,1 млн. долларов в 2022 году, то есть до 20 раз. Однако, если из статистических данных рассмотреть структуру ВВП, то можно заметить, что значительная часть приходится на сырьевой сектор, в том числе нефтегазовую. Поэтому, чтобы не отставать от трендов развития мировой экономики, в стране возникает необходимость развития наукоемких отраслей. Поэтому необходимо определить основные показатели инновационной деятельности и затраты на НИОКР в РК (таблица 1).

Таблица 1
Динамика показателей состояния НИОКР в РК на 2004-2022 гг.

Год	Внутренние затраты на НИОКР, млн. тенге	Доля внутренних затрат на НИОКР от ВВП, %	Год	Внутренние затраты на НИОКР, млн. тенге	Доля внутренних затрат на НИОКР от ВВП, %
2004	14579,8	0,25	2014	66347,6	0,17
2005	21527,4	0,28	2015	69302,9	0,17
2006	24799,9	0,24	2016	66600,1	0,14
2007	26835,5	0,21	2017	68884,2	0,13
2008	34761,6	0,22	2018	72224,6	0,12
2009	38988,7	0,23	2019	82333,1	0,12
2010	33466,8	0,15	2020	89028,7	0,13
2011	43351,6	0,15	2021	109332,7	0,13
2012	51253,1	0,16	2022	121560,1	0,12
2013	61672,7	0,17	Темп роста, %	+ 733,7	-52,0

Составлено авторами на основе источника [11].

Как видно из таблицы 1, в период с 2004 по 2022 годы размер внутренних расходов на НИОКР увеличился до 733,7%, хотя его доля в ВВП снизилась на 52%. Так, в 2004 году его доля в ВВП составляла 0,25%, в 2022 году лишь 0,12%. Причиной является использование прямого зарубежного трансферта в основном научно-технической продукции при краткосрочном развитии. Это обстоятельство снизило роль науки в развитии производства в нашей стране. Как нам известно, согласно теориям экономического развития К. Жюглара и С. Кузнеца, неразвитость наукоемких производственных секторов в среднесрочном и долгосрочном периоде приводит к негативным последствиям в экономическом развитии страны. Поэтому возникает необходимость рассматривать данное направление как одно из ведущих направлений нашей страны на предстоящие этапы циклического развития. Также рассмотрим состояние развития инновационной деятельности в РК (рисунок 3):

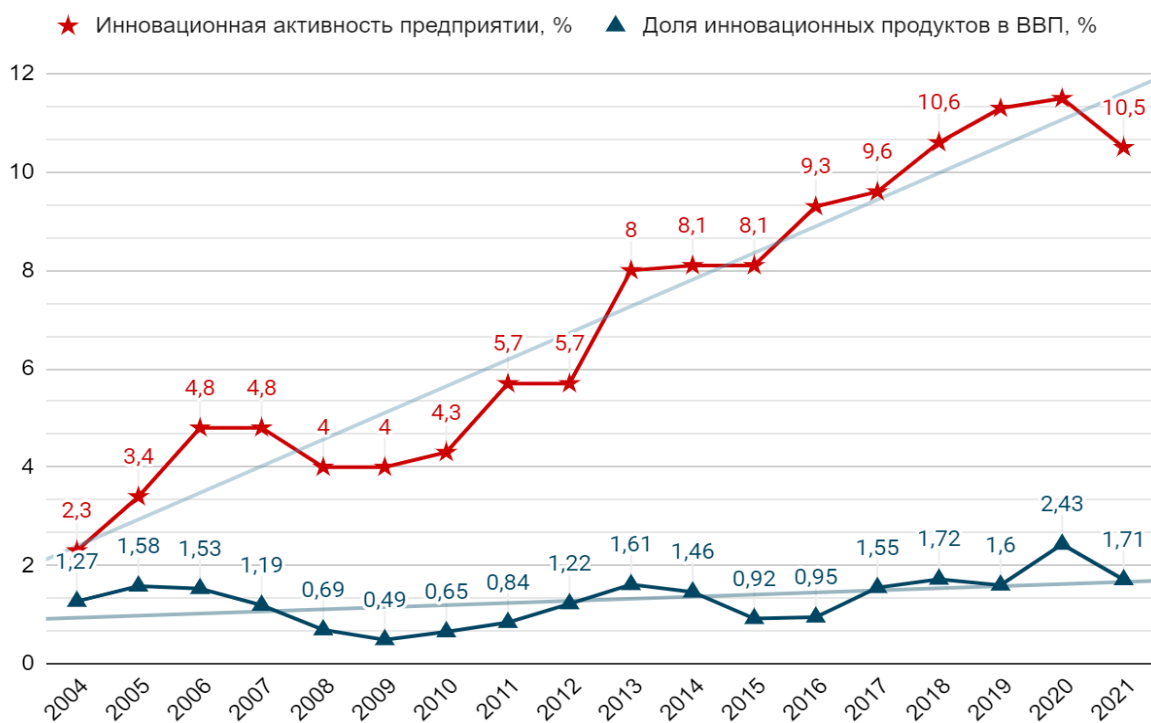


Рисунок 3. Динамика показателей состояния инновационной деятельности РК, %.

Примечание – составлено авторами на основе источника [11].

Как видно из рисунка 3, уровень инновационной активности растет вместе с показателем ВВП, то есть в 2021 году по сравнению с 2004 годом он увеличился в 4,5 раза. Этот показатель означает, что доля тех, у кого есть инновации по всем видам инноваций в целом на частных предприятиях и в государственных организациях страны, увеличилась до 4,5 раза. Несмотря на увеличение инновационной активности, не наблюдается значительного роста доли инновационной продукции в ВВП в 2004 и 2021 годах. В 2021 году по сравнению с 2004 годом рост составил всего 0,44 единицы, то есть внедренные инновации означают, что в основном это процессные инновации. А поскольку высокая добавленная стоимость в основном создает продуктовые инновации, определяется необходимость еще большего увеличения инновационной активности в стране. Также цикл К. Жюглара рассматривает состояние инвестиций в основной капитал и временные задержки между принятием инвестиционных решений и возведением соответствующих производственных мощностей. Для этого нам нужно проанализировать динамику инвестиции в основной капитал в РК (рисунок 4):

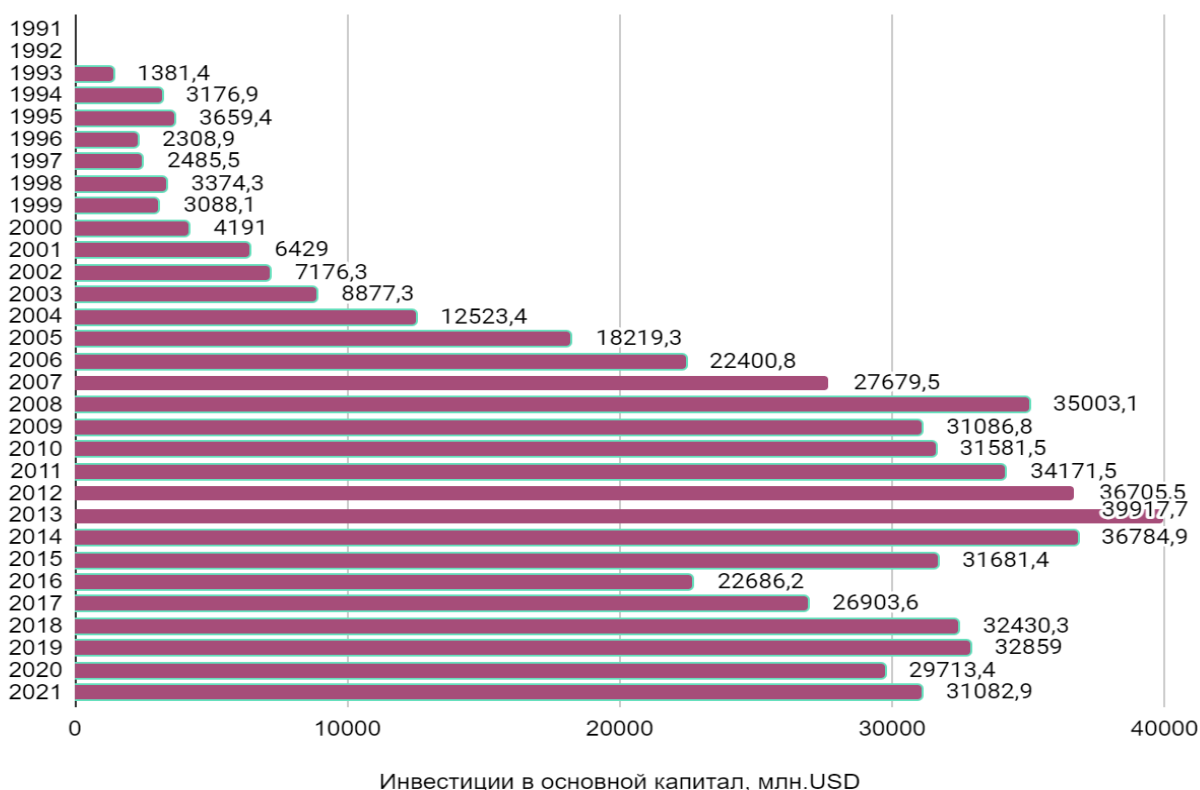


Рисунок 4. Динамика инвестиции в основной капитал в РК, млн.долларов.

Примечание – составлено авторами на основе источника [11].

Как видно из рисунка 4, объем инвестиций в основной капитал увеличился вместе с показателем экономического роста страны, то есть, не считая мировых кризисов 2008 и 2015 годов, его объем за 30 лет увеличился в 22,5 раза. Если учесть циклы экономического роста, предполагается, что в дальнейшем рост будет продолжаться, значит при принятии решений по привлечению инвестиций следует предусмотреть стимулы для их увеличения. Еще одним очень важным показателем экономического роста являются демографические изменения в стране (рисунок 5):

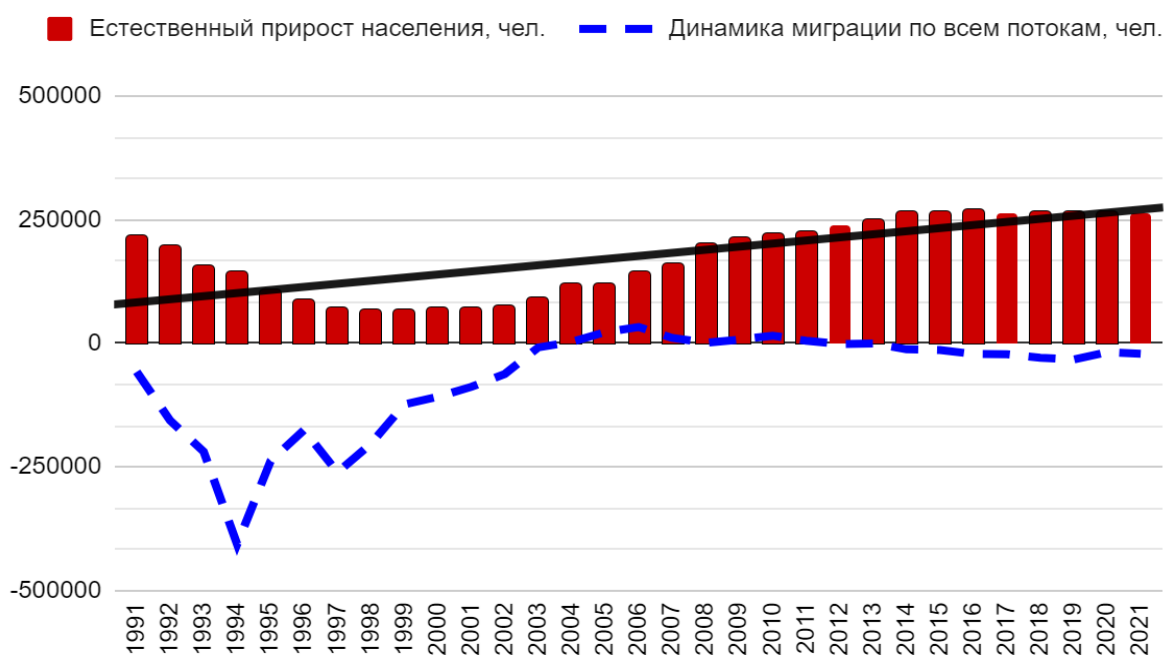


Рисунок 5. Демографические изменения в циклическом развитии экономики Казахстана, человек.

Примечание – составлено авторами на основе источника [11].

Естественный прирост населения за 30 лет показывает положительную тенденцию, хотя показатель миграции ниже нуля, то есть доля граждан, выезжающих за рубеж, превышает долю прибывших. Это, в свою очередь, вызывает процесс «brain drain». А для развития наукоемких секторов экономики необходимы высококвалифицированные специалисты и качественные кадры. По этой причине необходимо также уделять особое внимание процессу миграции для дальнейшего экономического роста нашей страны.

Учет результатов анализа и оценки основных показателей позволяет составить прогноз экономического развития РК на предстоящее десятилетие и определить степени влияющих на него факторов. Поскольку фазы долгосрочного и среднесрочного экономического развития во всем мире в настоящее время находятся на одной и той же стадии подъема, прогнозируется, что и в РК в период глобализации экономики будет иметь место та же тенденция. Об этом свидетельствуют и итоги оценок основных макроэкономических показателей страны. Таким образом, степени необходимых факторов, влияющих на обеспечение дальнейшего экономического роста РК, мы показали в следующей таблице:

Таблица 2
Степени влияния факторов на среднее цикличное развитие РК

№	Показатели	Экономические циклы		Фазы экономического (производственного) цикла	Прогнозирование на 10 лет
		Жюглар	Кузнец		
	Временной промежуток	6-13 лет	20-25 лет		
1	Демографические изменения, в том числе:				
	естественный прирост населения	●●○	○○○	подъем	●●○
	сальдо миграции по всем потокам, человек	●○○	●○○	спад	●●●
2	Инвестиционная деятельность, в том числе:				
	Инвестиции в основной капитал	●●●	●●●	подъем	●●●
	инвестиции в строительство	●●●	●○○	подъем	●●○
3	Показатели научно-технического прогресса, в том числе:				
	инновационная деятельность	●●○	●●○	подъем	●●●
	НИОКР	○○○	○○○	спад	●●●

Примечание - степени влияния факторов: ●●● – высокая, ●●○ – средняя, ●○○ – ниже среднего, ○○○ – нулевая степень.
Составлено авторами на основе источника [11].

В таблице 2 приведены степени влияния включаемых показателей циклов К. Жюглара и С. Кузнецова на экономический рост РК. Как видно из таблицы, факторами, влияющими на экономический рост, являются развитие инвестиций в основной капитал и инновационной деятельности. Однако для обеспечения экономического роста РК в ближайшие десятилетия необходимо увеличить расходы НИОКР и долю НИОКР в ВВП. В этой связи в РК важнейшими направлениями в развитии наукоемких производств являются: помощь по оплате за экспертизу и разработку плана инвестиционного проекта; государственные субсидии для оплаты долгосрочного лизингового финансирования; национальный конкурс инноваций; инновационные гранты; развитие бизнес-инкубаторов, венчурное финансирование, поддержка технологического предпринимательства и другие.

Выводы

Подводя итоги исследования, можно выявить следующие результаты и сделать некоторые прогнозы:

1) Установлено, что в настоящее время экономический рост РК находится в фазе активизации роста в среднесрочном и долгосрочном периодах. Поэтому возможность диверсификации экономики с целью предотвращения кризиса, или до следующей кризисной фазы, в настоящее время наиболее эффективна.

2) Несмотря на то, что драйвером экономического роста страны является нефтегазовая отрасль, ее риск является высоким. Поэтому необходимо рассмотреть возможность развития наукоемких отраслей, в том числе производства и услуг. При этом, по нашему мнению, необходимо увеличить расходы на НИОКР в ВВП от 0,12% в 2025 году хотя бы до 1,0%.

3) Мы считаем, что доля инновационной продукции с высокой добавленной стоимостью в ВВП должна быть доведена до 5%, превысив уровень даже 2020 года.

4) Как известно, именно квалифицированные кадры обеспечивают экономический рост. Поэтому считаем необходимым оптимизировать трудовую миграцию в стране. Необходимо улучшить условия для работы в стране талантливой молодежи, работающей в научно-техническом направлении.

Список использованной литературы

1 Покидченко М.Г. Существует ли экономический цикл? // История мысли. – 2017. – ВТЭ №1. – С. 066-073 [Электронный ресурс]. – URL: https://www.inecon.org/docs/2018/Pokidchenko_VTE_2017_1.pdf (дата обращения 09.10.2023).

2. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/srednegodovoy-rost-ekonomiki-kazakhstan-v-blizhayshie-5-let-prognoziruetsya-na-urovne-58-25265#:~:text=%D0%9F%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D1%83%20%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%20%D0%92%D0%92%D0%9F,%D0%B4%D0%BE%20%25%20%D0%B2%202028%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83>. (дата обращения 05.01.2024).

3 Raisová M., Ďurčová J. Economic Growth-supply and Demand Perspective // Procedia Economics and Finance. – 2014. – Vol. 15. – P. 184-191. [Electronic resource]. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567114004766> (accessed 20.12.2023)

4 Pala A. Innovation and Economic Growth in Developing Countries: Empirical Implication of Swamy's Random Coefficient Model (RCM) // 3rd World Conference on Technology, Innovation and Entrepreneurship (WOCTINE). – 2019. - Vol. 158. - P. 1122-1130. [Electronic resource]. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877050919314401> (accessed 25.12.2023)

5 Tuna K., Kayacana E., Bektaú H. The Relationship Between Research & Development Expenditures and Economic Growth: The Case of Turkey // World Conference on Technology,

Innovation and Entrepreneurship. – 2015. – Vol. 195. – P. 501-507. [Electronic resource]. – URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815037349?ref=cra_js_challenge&fr=RR-1 (accessed 25.12.2023)

6 Оразалин Р. Оценка влияния финансов на экономический рост через призму инвестиций, кредитов и денежной массы // Департамент денежно-кредитной политики. Экономическое исследование №2021-8. [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://nationalbank.kz/file/download/71244> (дата обращения 28.12.2023).

7 Тупчиенко В.А., Кривцова М.К. Ключевые теории экономического цикла // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2014. - № 3(189). – С. 2-12. [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-teorii-ekonomicheskogo-tsikla> (дата обращения 20.12.2023).

8 Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Взаимосвязь длинных и среднесрочных циклов (кондратьевских волн и жюглярских циклов) // Кондратьевские волны: длинные и средние циклы. [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/010bweru7p/134829132.pdf> (дата обращения 20.12.2023).

9 Циклы Кузнецца // Словарь финансовых и банковских терминов. [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://finuslugi.ru/glossariy/cikly_kuzneca#:~:text=%D0%A6%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D1%8B%20%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%B0%20%E2%80%93%D1%8D%D1%82%D0%BE%20%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9,%D0%A1%D0%B0%D0%B9%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BE%D0%BC%20%D0%B2%201930%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83. (дата обращения 02.01.2024).

10 Ашигали Ж., Анисимова Е., Паничева С. Экономика Казахстана возвращается к равновесному росту. [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://acra-ratings.ru/upload/iblock/9b9/aalv6ziik6ld4ak07nmk2aeu7hj021x1/20230904_RRFZA.pdf (дата обращения 29.12.2023).

11 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://stat.gov.kz/> (дата обращения 12.12.2023).

Ә.Е. Төлепов¹, А.Б. Майдырова¹, Л.М. Шаяхметова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

К. Жугляр мен С. Кузнецтің циклдерін талдау арқылы елдің экономикалық өсуін болжау (Қазақстан мысалында)

Аннотация. Мақалада К. Жугляр мен С. Кузнецтің циклдері негізінде экономикалық өсудің әлемдегі және ҚР-дағы орта мерзімдік жағдайлары қарастырылған. Еліміздің қазіргі кездегі экономикалық өсуі мен дамуын қамтамасыз етіп отырған негізгі драйверлер анықталған. Орта мерзімде экономикалық өсуді анықтайтын негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге талдау жүргізілген. Орта мерзімдік экономикалық цикл типтерінің қазіргі жағдайлары мен

даму фазалары анықталған. Экономикалық өсумен қатар, ҚР-дың әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі макроэкономикалық көрсеткіштері де талданған. Экономикалық өсу, мен экономикалық цикл ұғымдары бойынша ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалған және бұл ұғымдардың қазіргі кезде практикалық маңызы мен өзектілігі анықталған. Талдау мен бағалау нәтижелеріне және фактілерге негізделі отырып, әрбір фактордың даму дәрежесі сараланған. ҚР-дағы қазіргі және алдағы уақыттағы дамудың негізгі бағыттары анықталып, олардың әсер ету деңгейлері де сараланған. Еліміздің алдағы уақытта экономикалық өсуін қамтамасыз ететін негізгі факторлар анықталып, авторлық көзқараспен дәлелденген. Мақаланың негізгі бөліміндегі бағалау нәтижелеріне, еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының ерекшеліктеріне, сонымен қатар зерттеу жұмысының теориялық негіздеріне сүйене отырып, еліміздегі орта мерзімдік экономикалық өсудегі тұрақтылықты қамтамасыз ету бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар жасалған.

Түйін сөздер: экономикалық цикл, экономикалық өсу, К. Жюглар циклі, С. Кузнец циклі, болжау, ғылыми-техникалық прогресс, инновациялық қызмет, ҒЗТҚЖ

A.E. Tolepov¹, A.B. Maidyrova¹, L.M. Shayakhmetova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Forecasting the economic growth of the country by analyzing the cycles of K.Zhuglyar and S.Kuznets (On the example of Kazakhstan)

Abstract. The article considers the medium-term conditions of economic growth in the world and the Republic of Kazakhstan based on the cycles of K. Juglar and S. Kuznets. The main drivers ensuring the current economic growth and development of the Republic of Kazakhstan have been identified. The analysis of the main macroeconomic indicators determining economic growth in the middle period is carried out. The modern conditions and phases of development of the types of the medium-term economic cycle are determined. Along with economic growth, the main macroeconomic indicators of the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan are analyzed. A literature review was conducted on the theoretical foundations and practical applications of economic growth and cycles. The review revealed the practical significance and relevance of these concepts at present. Based on the assessment results and facts, the degree of development of each factor is ranked. The main directions of current and economic development in the Republic of Kazakhstan are defined, the levels of influence of factors on them are differentiated. The author's approach proves the main factors ensuring the further economic growth of the Republic of Kazakhstan. Scientifically based recommendations have been developed to ensure stability in the medium-term economic growth of the country. These recommendations are derived from the assessment of the main indicators, the peculiarities of the country's socio-economic development, and the theoretical foundations of research.

Keywords: economic cycles, economic growth, K.Zhuglyar cycles, S.Kuznets cycles, forecasting, scientific and technological progress, innovative activity, R&D

References

1 Pokidchenko M.G. Sushchestvuet li ekonomicheskij cikl? Istoriya mysli. [Is there an economic cycle? History of thought.], 1, 066–073 (2017). Available at: https://www.inecon.org/docs/2018/Pokidchenko_VTE_2017_1.pdf (accessed 09.10.2023) [in Russian]

2 Oficial'nyj informacionnyj resurs prem'er-ministra Respubliki Kazahstan. [The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan.] Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/srednegodovoy-rost-ekonomiki-kazahstana-v-blizhayshie-5-let-prognoziruetsya-na-urovne-58-25265#:~:text=%D0%9F%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D1%83%20%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%20%D0%92%D0%92%D0%9F,%D0%B4%D0%BE%206%25%20%D0%B2%202028%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83.> (accessed 05.01.2024) [in Russian]

3 Raisova M., Durcova J. Economic Growth-supply and Demand Perspective. *Procedia Economics and Finance*, 15, 184-191, (2014). Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567114004766> (accessed 20.12.2023)

4 Pala A. Innovation and Economic Growth in Developing Countries: Empirical Implication of Swamy's Random Coefficient Model (RCM). *3rd World Conference on Technology, Innovation and Entrepreneurship (WOCTINE)*, 158, 1122-1130, (2019). Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877050919314401> (accessed 25.12.2023)

5 Tunaa K., Kayacana E., Bektau H. The Relationship Between Research & Development Expenditures and Economic Growth: The Case of Turkey. *World Conference on Technology, Innovation and Entrepreneurship*, 195, 501-507, (2015). Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815037349?ref=cra_js_challenge&fr=RR-1 (accessed 25.12.2023)

6 Orazalin R. Ocenka vliyaniya finansov na ekonomicheskij rost cherez prizmu investicij, kreditov i denezhnoj massy. *Departament denezhno-kreditnoj politiki Ekonomicheskoe issledovanie №2021-8*. [Assessing the impact of finance on economic growth through the prism of investments, loans and money supply. Monetary Policy Department Economic Research No.2021-8]. Available at: <https://nationalbank.kz/file/download/71244> (accessed 28.12.2023) [in Russian]

7 Tupchienko V.A., Krivcova M.K. Klyuchevye teorii ekonomicheskogo cikla. *Finansovaya analitika: problemy i resheniya* [Key theories of the economic cycle. Financial analytics: problems and solutions], 3(189), 2-12, (2014). [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-teorii-ekonomicheskogo-tsikla> (accessed 20.12.2023) [in Russian]

8 Grinin L.E., Korotaev A.V. Vzaimosvyaz' dlinnyh i srednesrochnyh ciklov (kondrat'evskih voln i zhyuglyarovskih ciklov). *Kondrat'evskie volny: dlinnye i srednie cikly* [The relationship of long and medium-term cycles (Kondratiev waves and Juglar cycles) Kondratiev waves: long and medium cycles]. [Electronic resource]. Available at: <https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/010bwepu7p/134829132.pdf> (accessed 20.12.2023) [in Russian]

9 Cikly Kuzneca *Slovar' finansovyh i bankovskih terminov* [Cycles of the Kuznec. Dictionary of Financial and banking terms]. Available at: https://finuslugi.ru/glossariy/cikly_kuzneca#:~:text=%D0%A6%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D1%8B%20%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%B0%20%E2%80%93%20%D1%8D%D1%82%D0%BE%20%D0%B2%D0%BE%D0%BB-%D0%BD%D1%8B%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9,%

D0%A1%D0%B0%D0%B9%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%9A%D1%83%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BE%D0%BC%20%D0%B2%201930%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83. (accessed 02.01.2024) [in Russian]

10 Ashigali ZH., Anisimova E., Panicheva S. *Ekonomika Kazahstana vozvrashchaetsya k ravnovesnomu rostu* [Kazakhstan's economy is returning to equilibrium growth]. Available at: https://acra-ratings.ru/upload/iblock/9b9/aalv6ziik6ld4ak07nmk2aey7hj021x1/20230904_RRFZA.pdf (accessed 29.12.2023) [in Russian]

11 Oficial'nyj sajt Byuro nacional'noj statistiki agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://stat.gov.kz/> (accessed 12.12.2023) [in Russian]

Сведения об авторах:

Төлепов Әділ Ерболатұлы – доктор философии (PhD) по экономике, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, улица Сатпаева, 2. Астана, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9961-5088>.

Майдыррова Айгуль Булатовна – доктор экономических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева, 2. Астана, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7053-5225>.

Шаяхметова Лилия Муслимовна – доктор философии (PhD) по экономике, и.о. асоц. профессора, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>.

Information about authors:

Toleпов Adil Yerbolatuly – Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Senior Lecturer at the Department of Economics and Entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev Street, 2. Astana, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9961-5088>

Maidyrova Aigul Bulatovna – Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economics and Entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev Street, 2. Astana, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7053-5225>

Shayakhmetova Liliya Muslimovna – Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Alikhan Bokeikhan University Acting Associate Professor,, Semey, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



IRSTI 06.54.31

<https://orcid.org/0000-0003-3594-8267>

<https://orcid.org/0000-0002-8109-2896>

<https://orcid.org/0000-0003-0576-8492>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-88-107>

Current issues of financing research and development in Kazakhstan

A.M. Aryn^{*1}, B.K. Issayeva², A.K. Auelbekova³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹aryn_abai@bk.ru, ²b.isayeva_78@mail.ru, ³aigul.auelbekova@yandex.ru)

Abstract. *The article examines the research and development work's (here and after - R&D) financing sources and changes in its cost. It examines the main indicators of science and development in Kazakhstan and provides an overview of the sources dedicated to this problem.*

Reviewing the issues of R&D financing the conclusion that it is necessary to activate and attract private capital in Kazakhstan's practice has been made. The R&D finances to a greater extent free of charge, but there is a low degree of its implementation effectiveness. As far as the share of private business financial resources in R&D higher, the greater an effect of its returns in GDP. The private investments return to GDP is higher due to their profit orientation, flexibility and more active participation in innovative projects. Private companies try to choose highly promised projects and turn out to be more productive returns. The paper presents: a correlation analysis showing the dependence of the GDP and domestic R&D costs; a forecast of further growth in domestic R&D costs. The growth of R&D costs is an important aspect for the formation of a knowledge-based economy, as well as increasing the level of R&D costs to the industrialized countries level.

Keywords: *R&D, forecast, GDP, science impact, economics, cost, correlation.*

Introduction

Currently modern scientists consider the development of knowledge-intensive production as the most important factor in economic growth. Thus, those countries with the highest rates of development of knowledge-intensive industries become intellectual leaders, which in the future allows them to become leaders in the overall ranking of world highly developed countries. These processes are also important for accelerating the global economy globalization [1].

Many developed countries regularly invest billions of dollars to support new technologies in order for their economies to be competitive in the global market, and then introduce them into economic activities. In turn, this significantly increases the population standard of living by optimizing working conditions and quality education.

For Kazakhstan, achieving the goal of becoming one of the developed, competitive countries is associated with solving a number of tasks, including overcoming commodity dependence and increasing the share of non-primary exports to 70%, creating a diversified industrial sector, increasing R&D costs to 3% of GDP and the formation of a knowledge-based economy, the development of human capital [2].

The «digital era» has made fundamental changes not only in human life, but also affected all spheres of social production in general. A person currently consumes not only «visible products», but also invisible ones, and these are knowledge and information. It also has given a powerful impetus to the development of the era of the «knowledge-based economy» (here and after - NBE). In turn, the NBE can give countries a chance to open up new opportunities.

During NBE, there is a qualitative transformation of the production factors. Knowledge and information are becoming the leading factors of production power, with high-tech industries becoming key industries. Also, knowledge and new technologies are systematically included in conservative industries, as a result of which adjacent or integrated industries (energy, communications, medicine, transport) have appeared. Intellectual resources open up opportunities to create material values for people with limited natural resources.

Deciding on allocating funds for R&D one of the key issues is the return on investment – innovations are characterized by a high level of uncertainty, and the well-known argument that the lack of a result in science is also a result does not seem too convincing from the point of view of the authorities allocating financial resources. Therefore, it is necessary to analyze the relationship between the allocated funds and the country's economic development indicators [3].

Currently, Kazakhstan has lack of a methodology, information and statistical base for analyzing the processes of using scientific knowledge in industry. This not allow getting a complete picture of the potential and dynamic of the knowledge-intensive economy. The problems of accelerated technological modernization are associated with the formation of a knowledge-intensive industry and knowledge-intensive services. OECD countries give a separate place to the study of processes in the field of «knowledge intensive services».

There have not yet been any special studies devoted to the in-depth study of this problem in Kazakhstan [4].

Problem statement. The high-tech technologies promotion is one of the drivers of economic development. Advancing new technologies and the digitalization of many areas, the attention of both representatives of science and government authorities to knowledge-intensive production has been focused recently.

The introduction of high-tech technologies into the production sector is relevant due to their ability to stimulate economic development, which also reflected in the population living standards and an increase in some intensive indicators.

Based on this, the purpose of this work is analyzing the link between GDP and domestic R&D expenditures in Kazakhstan.

The cost of R&D is the key indicator of the country's innovative progress. Being a relative value, they are calculated by adding up all R&D costs, both public and private, during the year.

Developed countries spend billions of dollars supporting breakthrough equipment, which are subsequently introduced into their business practices. This allows the country's economies remain competitive. By growing labor productivity, it is possible to offset disadvantages such as the lack of its own natural resources, small territorial size and an increasing number of aging populations. In general, by improving working conditions it is possible to improve the citizen's standard of living, the possibility of receiving high-tech medical care, and modern advanced education by them. Under the influence of new information and technologies the transformation of economic activity is constantly taking place [5].

Methodology. General scientific research methods as following: generalization, statistical methods, comparative and correlation analysis, as well as the forecasting method are used. Doing economic analysis, such techniques as comparison, grouping were applied. Using economic and mathematical methods (the method of correlation and regression analysis, modeling, etc.) calculations were carried out.

Results/discussion. Korchagova L.A. et al., Tapscott, D. considered the concept, structure of a knowledge-intensive economy, the impact of knowledge-intensive and innovation on the development of the economy in the state [1, 6]. In particular, touching upon the issues of the complexity of the knowledge-intensive sphere, its components and the classification of industries according to the degree of technology and knowledge-intensive, as well as the impact of information technology on its development. Sagieva R.K. and others studied the issues of qualitative characteristics of the knowledge-intensive economy, as well as indicators for estimating the cost of knowledge production [7]. Datsayeva R.S. and others considered the history of the introduction of the concept of NBE and the possibilities of its formation on the example of Russia and China [8]. Similarly, Li, J. and others considered «comparing the economic power of China and the United States from the point of view of the knowledge economy. The authors conceptualize knowledge-based economic power, establish a system of indicators for comparing it between China and the United States, and conduct comparisons

and analyses based on them» [9]. George, E. S. In his work, he argued that education is the key to further growth of the national economy [10]. Florentina C. and others considered the knowledge management process impact on the economy, namely how the correct use of information resources affects the socio-economic result of organizations [11].

Hadad, S. considered the impact of financing research and innovation on economic development. In particular, the role of investments in education, support for entrepreneurship, and the creation of new technologies [12]. Podra, O. studied the intellectual resources and human capital impact on the country competitiveness and its further innovative progress [13].

Alabugin A.A. and Mukhortova N.A. studied the relationship between the indicator of the problem of assessment and the quality of regulation of knowledge-intensive development processes [14]. Gubachikov B.A. et al. considered knowledge and information as the fourth factor of production in the economy [8]. Dnisev F.M. and others presented forecast scenarios for the development of the knowledge-based economy in Kazakhstan, in particular, the relationship between the level of R&D expenditures and GDP [4]. Proposals are also given for the development of effective methods of financing high-tech industries in Kazakhstan. Satybaldin A.A. and others investigated in their work the trends of the expansion of the service sector in the world and Kazakhstan and the prospects for industrial development, in particular, the knowledge sector of intensive services [15]. Sagieva R.K. and Zhuparova A.S. considered the problems of lack of financing and its inefficient use of R&D in Kazakhstan [16]. The authors also conducted an analytical review of the literature studying the knowledge-based economy, the problems of effective financing of R&D in foreign countries, and the mechanism of state support [7].

A number of domestic and foreign authors such as: Moldabekova A., Dmitriev S.G., etc., Raschenya, T. F., Sysoeva M. S. in their works identify the relationship between R&D costs and GDP using regression analysis and predictive modeling methods [17, 3, 18, 5].

According to the data, the top five countries with the highest R&D spending include all major economies: United States, followed by China, Japan, Germany and the Republic of Korea. However, the rating changes dramatically if we consider it in accordance with the indicator that is used to monitor SDG 9 (R&D expenditures as a percentage of gross domestic product (GDP)). According to this indicator, the Republic of Korea, which is the world leader, comes out on top, followed by Israel, Japan, Finland and Sweden [19].

However, R&D spending remains low in most countries of the world. Many regions, including Kazakhstan, set their own goals for R&D spending. Thus, our country, in the Concept of Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan 2023-2026, in order to increase the global competitiveness of Kazakh science and increase its contribution to solving applied problems at the national level, plans to gradually increase R&D costs from all sources to 1% of GDP [4].

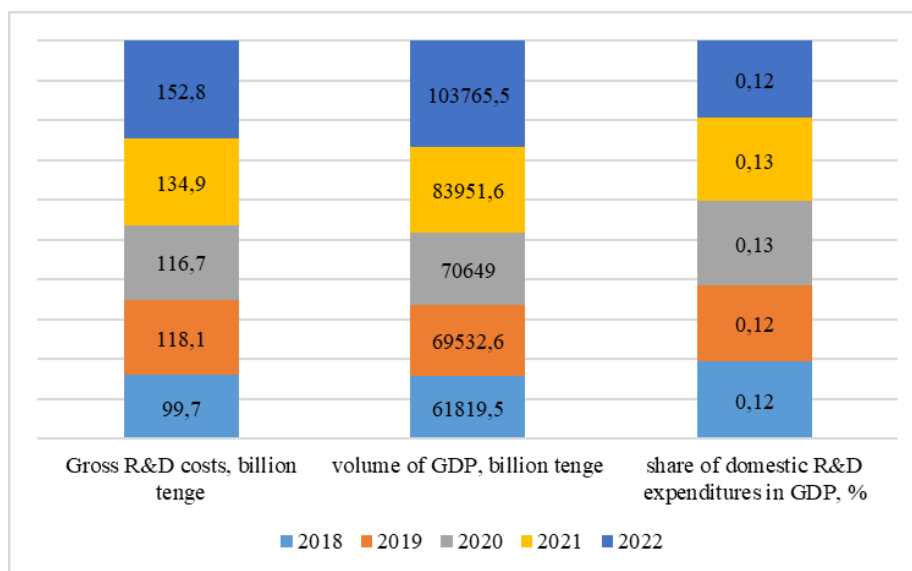


Figure 1 - Kazakhstan R&D costs [20, 21]

Figure 1 shows the positive dynamics of R&D financing costs in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022. At the same time, in 2022, the increase in gross R&D expenditures amounted to 53.1 billion tenge (53%), GDP by 41,946 billion tenge (68%), and the share of domestic R&D expenditures in GDP remained unchanged at 0.12%.

In the countries with the most developed economies producing industrial products of the fifth and higher technological levels, the share of research and development costs reaches 78% [22].

The internal current costs of research and development are the actual costs of the state, expressed in monetary form, which are aimed at carrying out research and development on the territory of the country [22].

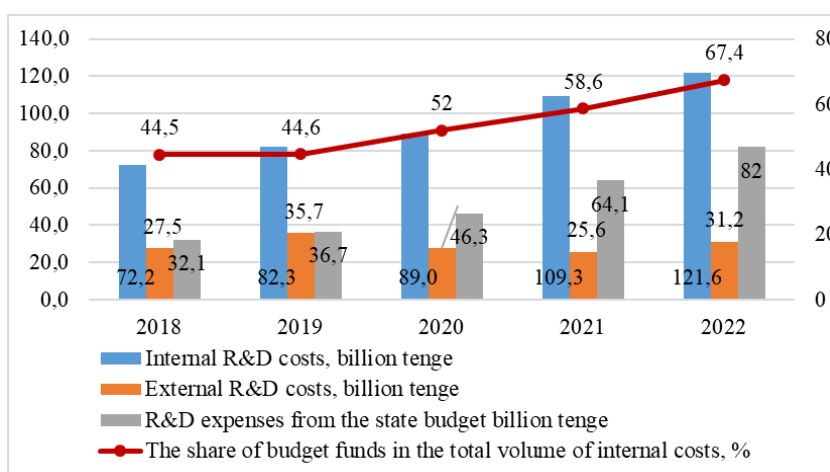


Figure 2– Kazakhstan Internal and external R&D costs [20, 21]

From Figure 2 a growth trend in the following indicators: internal R&D costs increased by 49.4 billion tenge (68%), external costs 3.7 billion tenge (13%), R&D costs from the state budget 49.9 billion tenge (155%) and the share of budget funds in total internal costs increased by 22.9% is seen.

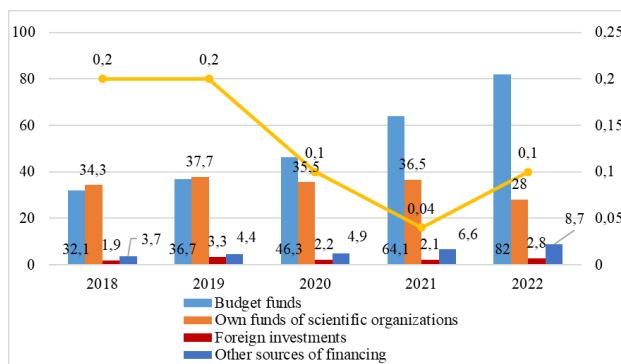


Figure 3 - Internal R&D costs by sources of financing [20]

Figure 3 shows the dynamics of domestic R&D expenditures by sources of financing for 2018-2022, while an increase in positions: budget funds – 49.9 billion tenge (255.4%); foreign investments – 0.9 billion tenge (147.3%); other sources of financing – 5 billion tenge (235.1%) are obvious. The decrease traced by positions: own funds of scientific organizations – 6.3 billion tenge (81.6%); Loans from banks – 0.1 billion tenge (50%).

In 2022, the largest share in 2022 of the source of R&D financing is budget funds of 67.4%, i.e. the state. Next, in descending order are: own funds of scientific organizations – 23%, other sources of financing – 7.2%, foreign investments – 2.3% and loans from banks – 0.1% [24].

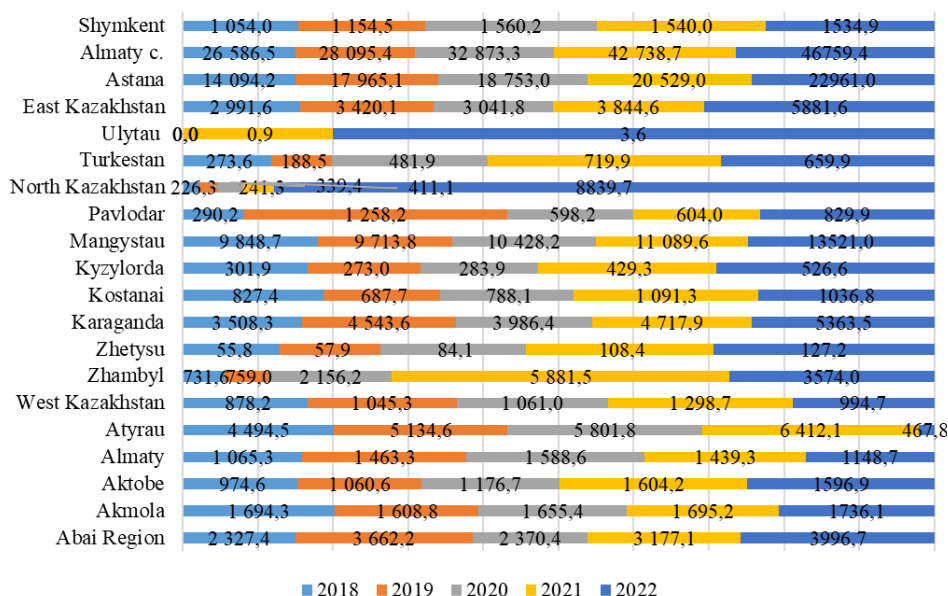


Figure 4 - Kazakhstan Internal R&D costs by region, million tenge [23]

From Figure 4, we see that the largest share of domestic R&D expenditures of the Republic of Kazakhstan in 2022 by region: Almaty city 38.4% (46,759.4 million tenge), Astana city 18.8% (22,961.0 million tenge), Mangystau region 11.1% (13,521.0 million tenge). In contrast, the lowest share of internal R&D costs is observed in the regions of Ulytau 0.002% (3.6 million tenge), Zhetisu 0.1046% (127.2 million tenge), Atyrau 0.3848% (467.8 million tenge). The low level of R&D costs in the regions of Ulytau and Zhetisu is explained by the fact that they were formed in June 2022.

It should also be noted that despite the short period of operation in the new status, the internal R&D costs in the Abai region amounted to 3.28% (KZT 3,996.7 million). In general, in the context of the regions, there is a steady increase in internal R&D costs.

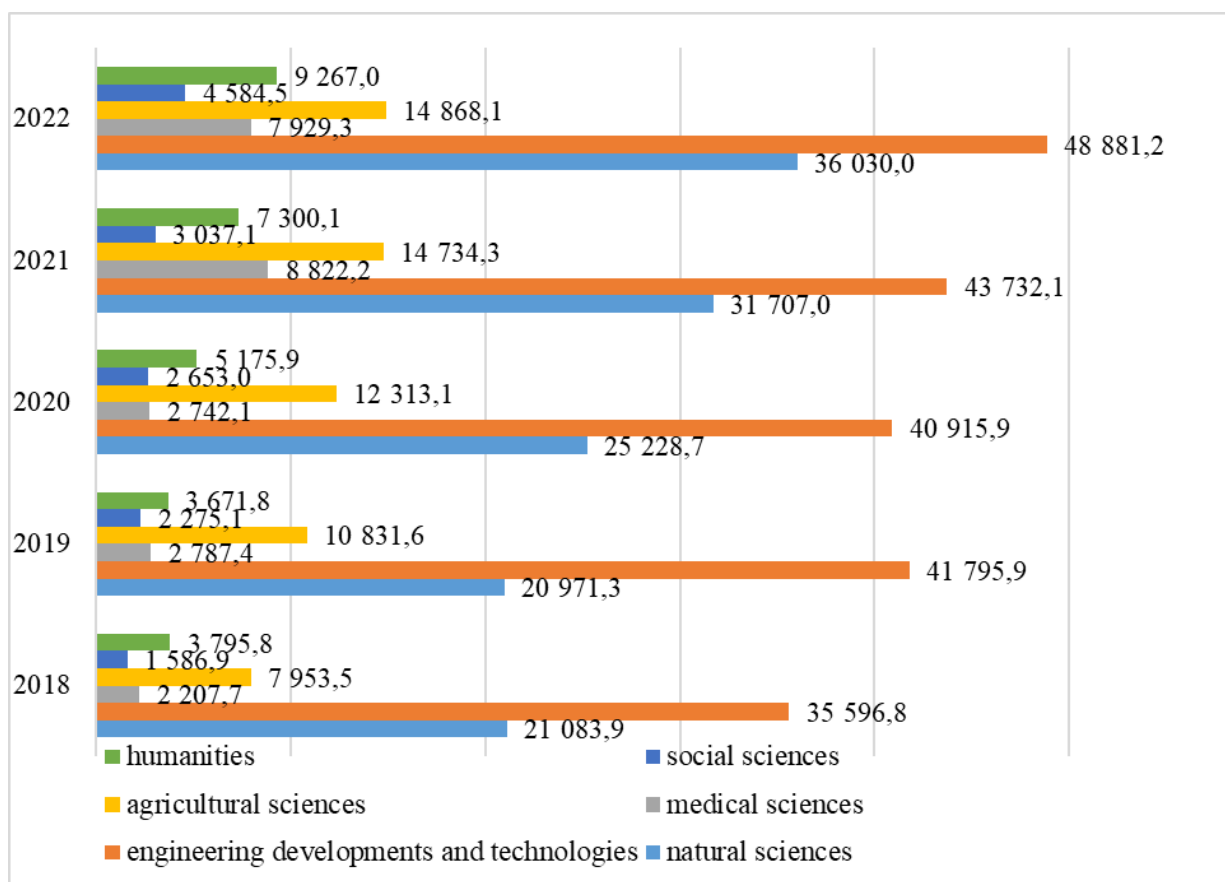


Figure 5 - Internal R&D costs by branches of science, million tenge [23]

Figure 5 shows the progress of internal R&D costs by branch of science in 2018-2022. The largest share of internal costs is accounted for engineering developments and technologies 40.2%, an increase in 2022 amounted to 13,284.4 million tenge (137.3%); natural sciences 29.7% - (+14,946.1 million tenge (170.8%)), agricultural 12.2% - (+ 6 914,6 (186,9%)), humanitarian 7,6% - (+5 471,2 (244,1%)), medical 6,5% - (+5 721,1 (359,1%)), social sciences 3,8% (+2 997,6 (288,8%)). Against the background of a general increase in internal R&D costs in all branches

of science, agricultural sciences lag behind and show minimal increase. A sharp increase in medical sciences in the structure of domestic R&D costs is observed in 2021 and 2022 in connection with the COVID-19 pandemic and the development of Kazakhstan's own KAZVAC vaccine.

The availability of highly qualified researchers and specialists who professionally possess the knowledge and skills of scientific activity is one of the main conditions for the national science functioning. The scale and structure of the science human resources are considered today as the country's most important research resource element. The effectiveness of this resource depends on many conditions and factors [22].

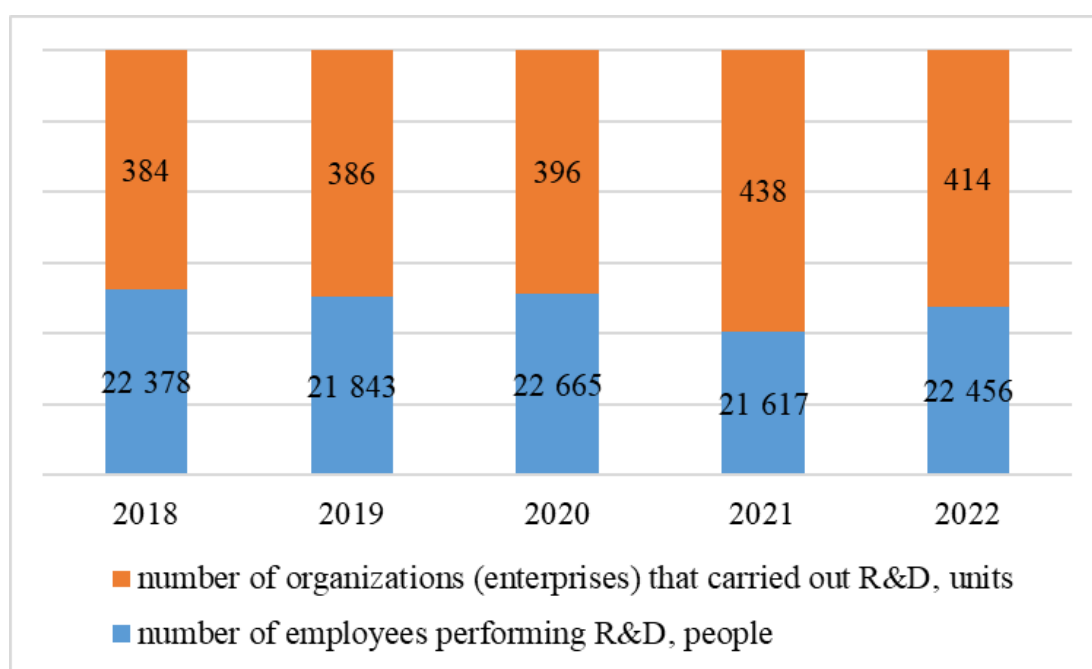


Figure 6 - Number of employees and organizations engaged in Kazakhstan R&D [23]

The number of organizations (enterprises) engaged in Kazakhstan R&D works for 2018-2022 is shown on Figure 6. The growth in this period amounted to 30 units (107.8%). But it should also be noted that in 2022, compared to the previous year, the number of organizations decreased by 24 units, i.e. 5.4%. The intensification in the number of employees performing R&D during the analyzed period amounted to 78 people (0.3%).

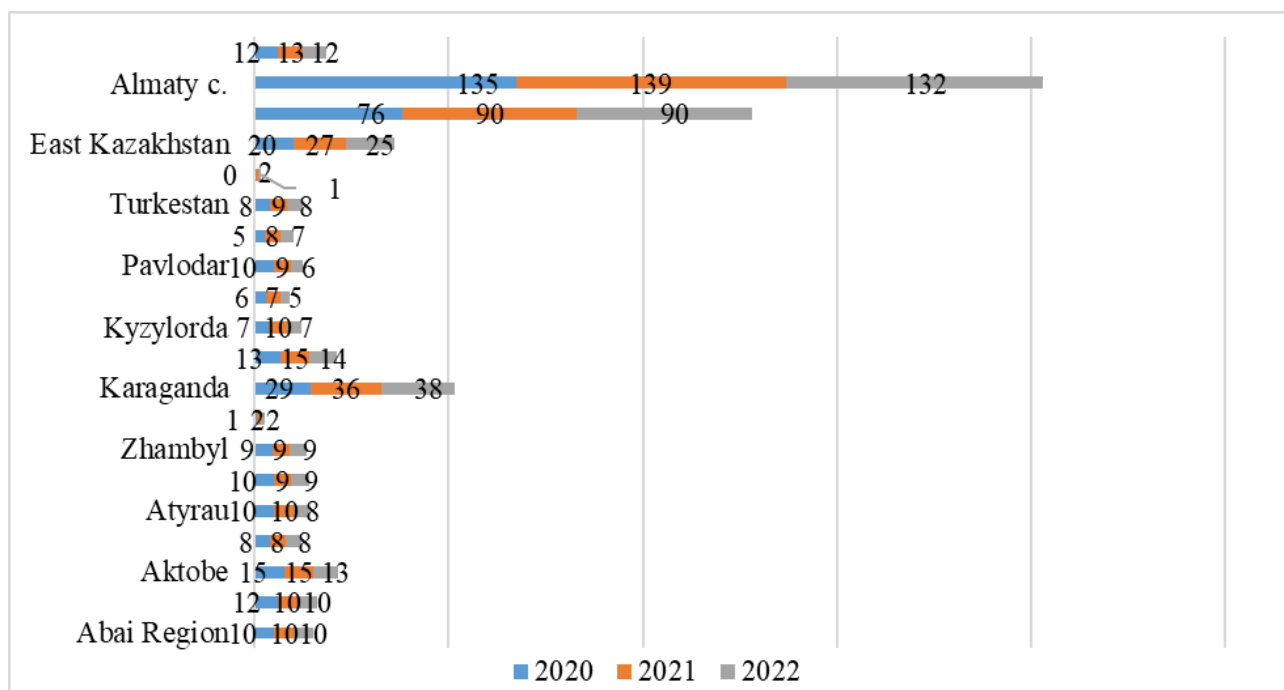


Figure 7 - The number of organizations (enterprises) engaged in R&D [23]

In 2022 the organization (enterprises) units engaged in R&D in the following areas: Almaty 31.8% (132 units), Astana 21.7% (90 units), Karaganda 9.1% (38 units) and East Kazakhstan 6% (25 units) show the largest proportion.

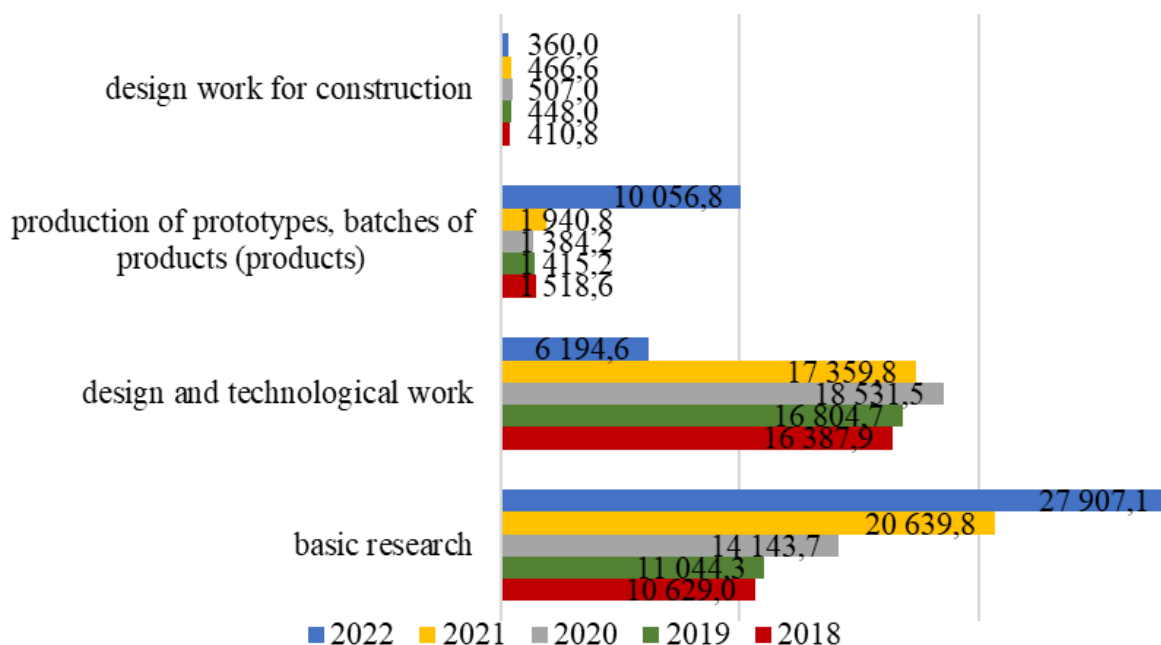


Figure 8 - Internal R&D costs by type of work, million tenge [23]

Figure 8 shows the change in internal R&D costs by type of work performed in 2018-2022. The largest share in 2022 falls on basic research of 63%, while the increase amounted to 17,278.1 million tenge (163%); the manufacture of prototypes, batches of products (products) is 23% - 8,538.2 million tenge (562%). The reverse pattern is observed for the following types of work: design and technological work, the share in 2022 amounted to 14%, while during the analyzed period there was a reduction of 10,193.3 million tenge (62%); design work for the construction of 1% - the decline amounted to 50.8 million tenge (12%).

It should be noted that in the context of the types of work on basic research and the manufacture of prototypes, batches of products (products) for 2018-2022, there is a gradual positive trend. In turn, there has been a drop in design and technological work and design work for construction since 2020.

«...the costs of basic research, both in nominal terms and in equity, exceeded the costs of experimental design, thereby reducing the productive function of science, the results of which are intended for the introduction of innovations, innovations, new technologies, forms of organization, etc. into production. This leads to the fact that the main direction of Kazakh science is becoming a purely cognitive function, for which almost two thirds of the state budget funds are attracted» [4].

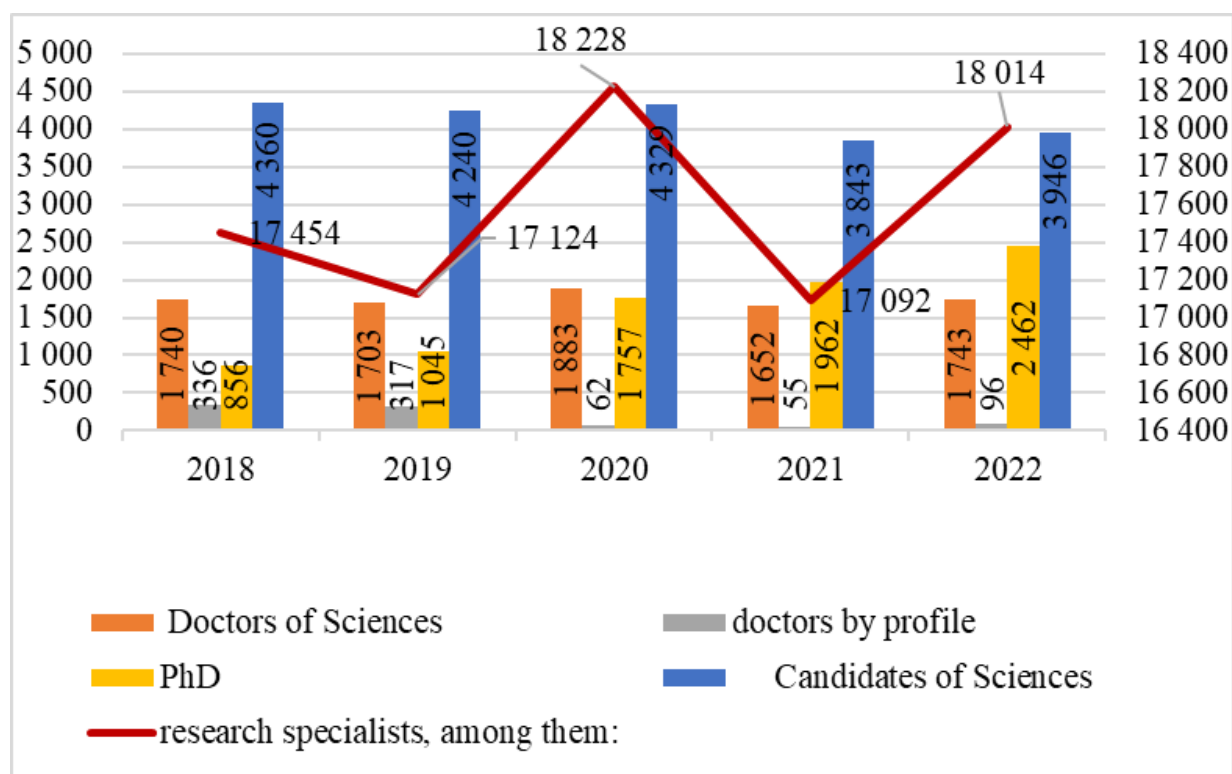


Figure 9 – Distribution of personnel by qualification in the Republic of Kazakhstan [23]

As shown in Figure 9, the distribution of personnel by qualification is in the following order: the position of specialists in total for 2018-2022 increased by 560 people (3%). Among

them: Doctors of Sciences, the growth was 3 people (0.2%), Doctors of Philosophy PhD 1,606 people (188%). The cut in staff can be traced by positions: 240 doctors (71%) and 414 candidates of sciences (9%).

A review of the scientific literature on the impact of science on the country's socio-economic development allows us to highlight the most important aspects for further study. In assessing the relationship between indicators of science and socio-economic development, it is important to pay attention to detailed indicators [19].

Regression analysis is a statistical method of investigating the effect of one or more independent variables on a dependent variable. The main issue is the existence and strength of the relationship between these variables [10].

In quantifying the impact of GDP on the science development, secondary data on various indicators of the country's economy and science were used:

- GDP at current prices, billion tenge, (PCC-1, SCC-1);
- volume of innovative products produced, billion tenge (KF2, KZ2);
- gross R&D costs, billion tenge (PCC-3, SCC-3);
- internal R&D costs, million tenge (PCC-4, SCC-4);
- the number of employees performing R&D, people (PCC-5, SCC-5);
- labor costs, million tenge (PCC-6, SCC-6).

The database from 2018 to 2022 was formed according to the Kazakhstan's Bureau of National Statistics data.

Correlation analysis (Spearman and Pearson correlation coefficients) using the MS Excell statistical package was used to determine the strength and direction of the closeness of the relationship between the selected variables. Based on the results of the correlation analysis, the most interrelated variables were identified (Table 1).

Table 1 – Data from the correlation and regression analysis of science indicators

value	PCC-1 и PCC-4	PCC-2 и PCC-3	PCC-5 и PCC-6	PCC-1 и PCC-2
Pearson CC	0,97	0,66	0,01	0,79
value	SCC-1 и SCC4	SCC-2 и SCC-3	SCC-5 и SCC-6	SCC-1 и SCC-2
Spearman CC	1,00	0,50	0,10	0,71

*Note: compiled by the author

Correlation analysis showed that internal R&D costs correlate with GDP (PCC-1, SCC-1) and the values showed a high level of close relationship: Pearson coefficient was 0.97, Spearman's was 1.0. An approximately similar situation can be observed between the indicators of GDP and the volume of innovative products produced (PCC-2, SCC-2), where the relationship at the coefficient level was 0.79 and 0.71, respectively, thereby demonstrating an above-average level of dependence.

The relationship of other variables such as the number of employees performing R&D (PCC-5, SCC-5) and labor costs (PCC-6, SCC-6), as well as the volume of innovative products

produced (PCC-2, SCC-2) and gross R&D costs (PCC-3, SCC-3) was not noted, the Pearson coefficient was 0.01 and 0.66, Spearman's was 0.1 and 0.5, respectively.

Based on the values of the correlation coefficients, it can be concluded that there is a strong correlation between the variables under consideration in the models. A positive correlation means that high values of one variable are associated with a high value of another. A negative correlation means an inverse relationship. All correlation coefficients between GDP and the independent factors selected for analysis are significant, i.e. they can have a noticeable effect on the value of GDP [10].

The authors analyzed the impact of GDP on internal R&D costs, which showed the closeness of a linear relationship between productive (internal R&D costs) and factorial (GDP) characteristic SCC. The R² value was 0.989. At the same time, the constructed trend line is characterized by a certain increase in the values of both indicators.

Based on the correlation and regression analysis, Figure 10, the author presents simulated scenarios for predicting further growth in domestic R&D costs, subject to stable GDP growth.

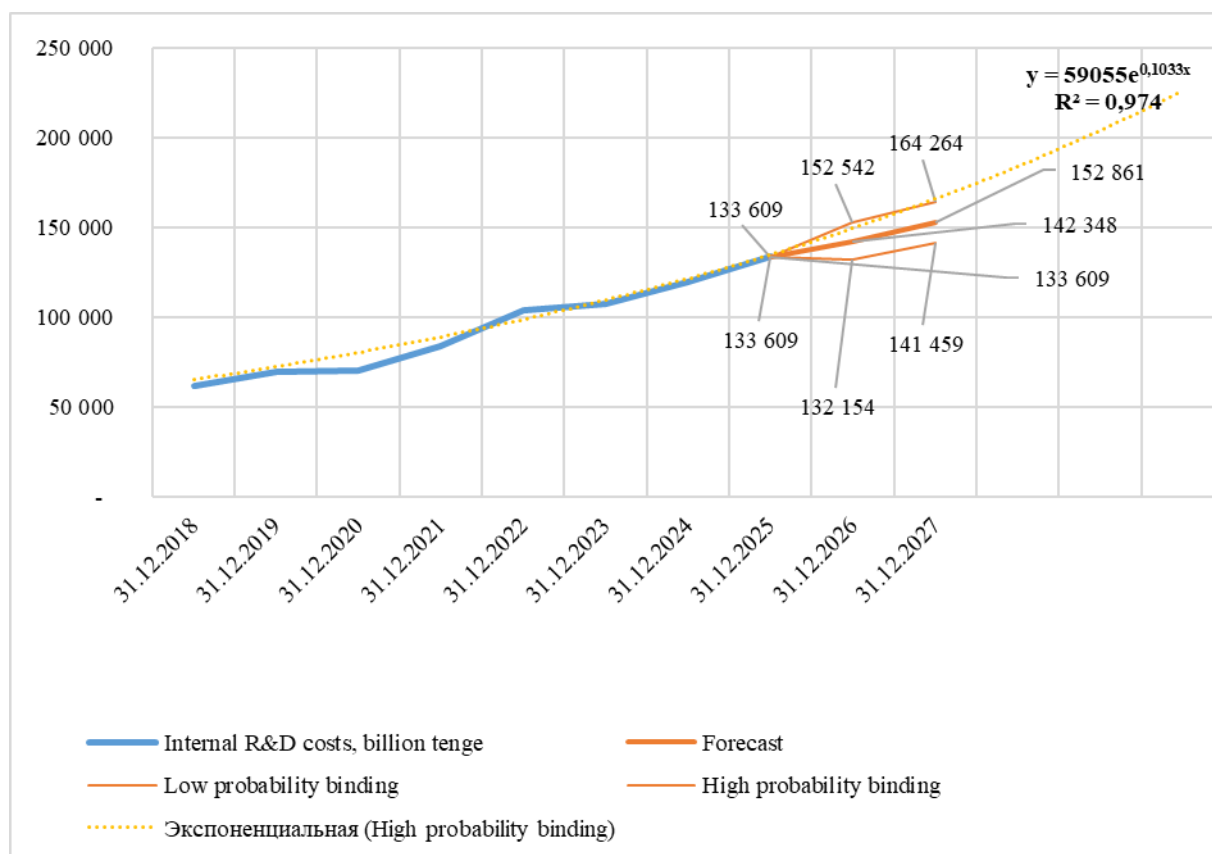


Figure 10 - Forecast scenarios for further growth of internal R&D costs

Thus, after modeling the relationship between the indicators, there is a strong relationship between the level of gross domestic product and changes in innovation costs was defined.

Under a pessimistic financing scenario, R&D costs by 2027 will amount to 141,459 billion tenge, under an optimistic development scenario – 164,264 billion tenge, under an optimal development scenario - 152,861 billion tenge. Research and development work is of practical importance in the development of an innovative economy [10].

Conclusions. From all of the above, the following conclusions can be drawn:

1) The analysis showed the following trends in R&D financing in Kazakhstan:

– Despite the positive dynamics of R&D financing costs in Kazakhstan, the share of domestic R&D costs in GDP has remained unchanged over the past 5 years;

– In the structure of the types of R&D expenditures in Kazakhstan, the main share is consistently represented by internal costs along with external ones, while both R&D expenditures from the state budget increase from year to year, and the share of budget funds in the total volume of internal costs has increased. The own funds of scientific organizations, as well as attracted foreign funds, occupy a smaller share. All this confirms the predominant state financial support for R&D;

– Against the background of active engineering developments and technologies, natural, social, and humanitarian sciences, R&D of agricultural sciences is funded at a very low level. At the same time, it was found that the COVID-19 pandemic stimulated developments in the field of medical sciences in 2021 and 2022 related to the development of Kazakhstan's own vaccine. It is noteworthy that more than half of scientific research works are carried out on fundamental developments, as well as the manufacture of prototypes, batches of products;

– Consideration of the human resources potential of Kazakhstan's science participating in R&D showed a tendency to reduce research organizations with a simultaneous slight increase in the number of employees. Moreover, the main concentration of the country's scientific potential is represented in large cities of republican significance, Astana, Almaty and in the Karaganda region. In Kazakhstan, the involvement of new high-quality personnel in science is decreasing, this is confirmed by data on the distribution of personnel by qualification: the main share of the increase can be seen in the number of PhD doctors and ordinary specialists, while the number of doctors in the profile and candidates of sciences is significantly decreasing.

2) Correlation and regression analysis revealed the closest relationships between GDP growth and domestic R&D costs, which allowed the author to model further financing scenarios. The pessimistic scenario will develop according to the scenario of inertial development. All three scenarios confirmed that with stable GDP growth, R&D costs will also increase, but the share of costs itself will remain at the same level.

3) Public financing plays a significant role in stimulating and supporting R&D. First of all, this is justified by the fact that the creation of new scientific knowledge requires significant investments, and the guarantees of its commercialization and income generation are very insignificant.

Therefore, representatives of the business sector are reluctant to take risks related to the financing of scientific research. The state finances scientific research because the real. The value of R&D is the resulting knowledge that can benefit society as a whole in terms of education, health, care and conservation of the environment, etc.

In general, the overall picture of funding sources demonstrates the process of crowding out all other sources of government spending [6].

4) Kazakhstan needs to reconsider the financing vectors in favor of attracting foreign capital as investments in R&D, as well as increase other extra-budgetary sources of financing, such as private capital. For these purposes, it is necessary to develop programs that stimulate private capital of entrepreneurs to participate in R&D with the subsequent implementation of their results in their own production.

In Kazakhstan, it is also necessary to develop R&D in such fields of science to stimulate new information technologies, cybersecurity, biomedicine, biotechnology, renewable energy sources, nanotechnology.

In conclusion, information in the field of knowledge plays a key role in the knowledge economy. In this context, we can observe the growing importance of human, intellectual and social capital, as well as the increasing role of creativity as an important factor in sustainable long-term development. The creative aspect of economic activity involves abandoning old methods and established traditions in favor of innovation, originality and diversity. Knowledge is becoming an important strategic resource for companies, so they should pay special attention to developing strategies for using knowledge to increase competitiveness based on a rational assessment of both internal resources and external factors [11].

References

1. Корчагова Л.А., Корчагов С.А. Влияние наукоемкости и инноваций на развитие экономики в России//Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». – 2018. №3(13). – С. 64-76. DOI: 10.28995/2073-6304-2018-3-64-76.
2. Альжанова Ф.Г., Днишев Ф.М. Проблемы модернизации и структурные изменения в Казахстане и странах Евразийского экономического союза // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2019. - №3. – С.10–18. DOI: 10.25198/2077-7175-2019-3-10.
3. Дмитриев С.Г., Обидовская Н.Н., Севрюкова С.В. Анализ взаимосвязи государственных расходов на НИОКР и экономического развития страны // Инновации и инвестиции. – 2020. – №11. DOI:10.24411/2307-180X-2020-00050.
4. Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г., Андреева Г.М. Прогнозные сценарии развития наукоемкой экономики в Казахстане//Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент. – 2021. – № 2. DOI:10.17586/2310-1172-2021-14-2-3-8.
5. Сысоева М.С. Отечественный и зарубежный опыт внедрения эффективных инноваций // Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право. №1. – 2021. – [Электронный ресурс]-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennyy-i-zarubezhnyy-opyt-vnedreniya-effektivnyh-innovatsiy> (дата обращения: 14.01.2024).
6. Tapscott D. The digital economy. Anniversary Edition: Rethinking promise and peril in the age of networked intelligence //New York: McGraw-Hill The Public Sector Innovation Journal. - 2014. Vol.19 (3). [Электронный ресурс] – URL: <https://innovation.cc/document/2014-19-3-7-the-digital-economy-anniversary-edition-rethinking-the-promise-and-peril-in-the-age-of-networked-intelligence-by-donald-tapscott/> (дата обращения: 05.01.2024).
7. Сагиева Р.К, Жупарова А.С., Зейнуллина Ж.Р. Наукоемкая экономика: концептуальные подходы к определению и измерению// Вестник КазНУ. Серия экономическая. – 2016. – №3

(115). [Электронный ресурс] - URL: <https://be.kaznu.kz/index.php/math/article/view/1375> (дата обращения: 05.01.2024).

8. Дацаева Р.Ш., Зелымханова Н.З. Наукоемкая экономика и возможности ее формирования: сравнение России и Китая // Современная научная мысль. -2017.- № 4. – с.112 – 118 [Электронный ресурс] - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/naukoemkaya-ekonomika-i-vozmozhnosti-ee-formirovaniya-sravnenie-rossii-i-kitaya> (дата обращения: 05.01.2024).

9. Li J., Rim G., An, C. Comparative Study of Knowledge-Based Economic Strength Between China and the USA //Journal of the Knowledge Economy.-2023, Vol.14/-P.4256–4292. DOI: 10.1007/s13132-022-01054-2

10. George E. S. Positioning higher education for the knowledge based economy//Higher Education. – 2006. – 52(4). – P.589-610. DOI: 10.1007/s10734-005-0955-0

11. Albu C., Stefan C., Simion, CP. The Knowledge-Based Economy: Evolution of Research and Stage of Development in Europe and Romania// Review of International Comparative Management. – 2020. – Vol.21. – Issue 2. DOI:10.24818/RMCI.2020.2.265

12. Hadad S. Knowledge Economy: Characteristics and Dimensions. Management Dynamics in the Knowledge Economy. – 2017. – Vol.5(2). – P. 202-225. DOI:10.25019/MDKE/5.2.03

13. Podra O., Litvin N., Žyvkó Z., Kopytko M., Kukharska L.: Innovative development and human capital as determinants of knowledge economy, Verslas: Teorija ir praktika / Business: Theory and Practice, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius.-2020.- Vol. 21, Iss. 1.- P. 252-260. DOI: 10.3846/btp.2020.11305

14. Алабугин Н.А., Мухортова Н.А. Актуальные проблемы оценки и качества регулирования процессов наукоемкого развития комплекса предприятий постиндустриального типа. //Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент. – 2019, выпуск 13. – № 2. – С. 77–86. DOI: 10.14529/em19020.

15. Сатыбалдин А.А., Альжанова Ф.Г., Амрин А.К., Дюсебаева Ж. Структурные сдвиги в Казахстане в условиях формирования наукоемкой экономики//Экономика: стратегия и практика. – 2018. – №2. – С.6-14. [Электронный ресурс] – URL: <https://esp.ieconom.kz/jour/issue/view/7> (дата обращения: 05.01.2024).

16. Сагиева Р.К., Жупарова А.С. Анализ успешного опыта инновационных предприятий в регионах Казахстана. Вестник Омского университета. Серия «Экономика», №2. – 2020. – С. 55-64. [Электронный ресурс] - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-uspeshnogo-opyta-innovatsionnyh-predpriyatij-v-regionah-kazahstana> (дата обращения: 05.01.2024).

17. Молдабекова А.Т., Сабыр Н.С., Жидебекқызы А. Оценка взаимосвязи между наукой и социально-экономическим развитием страны (на примере Казахстана) // Экономика: стратегия и практика. – 2020. – № 3 (15). – С.157-170. [Электронный ресурс] – URL:<https://esp.ieconom.kz/jour/issue/view/17> (дата обращения: 07.01.2024).

18. Рашеня Т. Ф., Койда О.С. Моделирование зависимости уровня ВВП от затрат на инновации // Развитие экономики в условиях цифровизации и ее информационного обеспечения: материалы международной научной конференции молодых ученых и преподавателей вузов. – Краснодар: Кубанский государственный аграрный университет, 2021. – С. 514-521. [Электронный ресурс] – URL: <http://e.biblio.bru.by/handle/1212121212/19620> (дата обращения: 05.01.2024).

19. О состоянии и направлениях развития науки в Республике Казахстан по итогам 2020-2022 годов / Кашкинбеков А.К., Пономарева Н.И., Козбагарова Г.А., Беляева Г.Н., Морозов А.А. [под редакцией А.К. Кашкинбекова]. Аналит. докл. – Алматы: НЦГНТЭ, 2023. – 127 с. [Электронный ресурс] – URL: <https://nauka.kz/upload/files/doklad.pdf> (дата обращения: 05.01.2024).

20. Наука Казахстана в цифрах, 2018-2022 годы. Информационно-аналитический справочник. Сост.: Кашкинбеков А.К., Маулитов А.Е., Беляева Г.Н., Пономарева Н.И., Козбагарова Г.А., Морозов А.А. – Алматы: НЦГНТЭ, 2023. – 96 с. [Электронный ресурс] – URL: https://nauka.kz/page.php?page_id=1004&lang=1&article_id=6296&new/ (дата обращения 11.01.2024).

21. Бюро Национальной статистики. Агентство по Стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Статистический сборник. Уровень жизни населения в Казахстане. Астана, 2023. – 125 стр. [Электронный ресурс] – URL: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=2022&name=17209&period=year> (дата обращения 11.01.2024).

22. Министерство образования и науки Республики Казахстан. Национальная академия наук Республики Казахстан. Национальный доклад по науке. Нур-Султан; Алматы, 2020. – 238 с. [Электронный ресурс] - URL: <https://nauka-nanrk.kz/ru/about/nac-doc.html> (дата обращения: 05.01.2024).

23. Бюро Национальной статистики. Агентство по Стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Статистика образования, науки и инноваций. Динамические ряды. [Электронный ресурс] - URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-education-inno/dynamic-tables/> (дата обращения 05.01.2024).

А.М. Арын, Б.Қ. Исаева, А.К. Әуелбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы ҒЗТКЖ-ны қаржыландырудың өзекті мәселелері

Түйінеме. Жұмыста Қазақстан республикасындағы ғылымның жай-күйі мен дамуының негізгі көрсеткіштері талданды. Мақалада ҒЗТКЖ қаржыландыру көздері және оның шығындарының динамикасының өзгеруі зерттелген. Авторлар осы мәселеге арналған дереккөздерге шолу жасайды. Мақала авторлары ҒЗТКЖ-ны қаржыландыру мәселелерін талдап, қазақстандық заманауи жағдайларда ҒЗТКЖ-ны қаржыландыру саласына жеке капиталды жандандыру және тарту қажет деген қорытындыға келді. Мемлекет ҒЗТКЖ-ны өтеусіз негізде қаржыландырады, алайда ҒЗТКЖ енгізу тиімділігінің төмен деңгейі байқалады. ҒЗТКЖ-да жеке бизнестің қаржылық ресурстарының үлес салмағы неғұрлым жоғары болса, ҒЗТКЖ-ны ЖІӨ-ге қайтарудың әсері соғұрлым көп болады. ЖІӨ-ге жеке инвестициялардың қайтарымы олардың пайдаға бағдарлануына, икемділігіне және инновациялық жобаларға белсенді қатысуына байланысы жоғары. Жеке компаниялар әдетте жоғары қайтарымды уәде ететін және өнімдірек болатын жобаларды таңдауға тырысады. Жұмыста жалпы ішкі өнім деңгейінің және ҒЗТКЖ ішкі шығындарының тәуелділігін көрсететін корреляциялық талдау,

ҒЗТҚЖ ішкі шығындарының одан әрі өсуін болжау қарастырылды. ҒЗТҚЖ шығындарының өсуі ғылымды қажетсінетін экономиканы қалыптастыру, сондай-ақ ҒЗТҚЖ шығындарының деңгейін индустриялық дамыған елдер деңгейіне дейін арттыру үшін маңызды аспект болып табылады.

Түйінді сөздер: ҒЗТҚЖ, болжам, ЖШӨ, ғылым, экономика, шығындар, корреляция

А.М. Арын, В.К. Исаяева, А.К. Ауелбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Актуальные вопросы финансирования НИОКР в Казахстане

Аннотация. В работе проанализированы основные показатели состояния и развития науки в Республике Казахстан. В статье исследованы источники финансирования на НИОКР и изменения динамики затрат на НИОКР. Авторы приводят обзор источников, посвященных этой проблеме.

Авторы статьи провели обзор вопросов финансирования НИОКР и пришли к выводу, что в казахстанских современных условиях необходимо активизировать и привлечь частный капитал в область финансирования в НИОКР с дальнейшим внедрением в практическую деятельность. Государство в большей степени финансирует НИОКР на безвозмездной основе, однако наблюдается низкая степень эффективности внедрения НИОКР. Чем выше удельный вес финансовых ресурсов частного бизнеса в НИОКР, тем больше эффект от отдачи НИОКР в ВВП. Отдача от частных инвестиций в ВВП выше из-за их ориентированности на прибыль, гибкости и более активного участия в инновационных проектах. Частные компании обычно стараются выбирать проекты, которые обещают высокую отдачу и оказываются более продуктивными. В работе представлены: корреляционный анализ, показывающий зависимость уровня валового внутреннего продукта и внутренних затрат на НИОКР; прогноз дальнейшего роста внутренних затрат на НИОКР. Рост затрат на НИОКР является важным аспектом для формирования наукоемкой экономики, а также повышения уровня затрат на НИОКР до уровня индустриально развитых стран.

Ключевые слова: НИОКР, прогноз, ВВП, затраты, экономика, корреляция.

References

1. Korchagova L.A., Korchagov S.A. Vliyanie naukoemkosti i innovacij na razvitie ekonomiki v Rossii. Vestnik RGGU Seriya «Ekonomika. Upravlenie. Pravo» [The impact of knowledge intensity and innovation on economic development in Russia. Bulletin of the Russian State University Series «Economics. Management. The right.».]. 3 (13). 64-76(2018). DOI: 10.28995/2073-6304-2018-3-64-76 [in Russian]
2. Al'zhanova F. G., Dnisev F. M. Problemy modernizacii i strukturnye izmeneniya v Kazahstane i stranah Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza. Intellekt. Innovacii. Investicii [Problems of modernization and structural changes in Kazakhstan and the countries of the Eurasian Economic Union. Intelligence. Innovation. Investment.]. 3. 10-18(2019). DOI: 10.25198/2077-7175-2019-3-10 [in Russian]

3. Dmitriev S.G., Obidovskaya N.N., Sevryukova S.V. Analiz vzaimosvyazi gosudarstvennyh raskhodov na NIOKR i ekonomicheskogo razvitiya strany. Innovacii i investicii [Analysis of the relationship between government spending on R&D and economic development of the country. Innovations and investments].11.2020. DOI:10.24411/2307-180X-2020-00050 [in Russian]
4. Dnishev F.M. Al'zhanova F.G., Andreeva G.M. Prognoznye scenari razvitiya naukoemkoj ekonomiki v Kazahstane. Nauchnyj zhurnal NIU ITMO. Seriya Ekonomika i ekologicheskij menedzhment [Forecast scenarios for the development of a knowledge-based economy in Kazakhstan. Scientific journal of the ITMO Research Institute. Economics and Environmental Management series].2. 2021. DOI:10.17586/2310-1172-2021-14-2-3-8 [in Russian]
5. Sysoeva M. S. Otechestvennyj i zarubezhnyj opyt vnedreniya effektivnyh innovacij. Aziatsko-Tihookeanskij region: ekonomika, politika, parvo [Domestic and foreign experience in implementing effective innovations. Asia-Pacific region: economics, politics, law]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennyy-i-zarubezhnyy-opyt-vnedreniya-effektivnyh-innovatsiy> (accessed: 14.01.2024) [in Russian]
6. Tapscott D. The digital economy. Anniversary Edition: Rethinking promise and peril in the age of. networked intelligence. New York: McGraw-Hill The Public Sector Innovation Journal. 19(3). 2014. Available at: <https://innovation.cc/document/2014-19-3-7-the-digital-economy-anniversary-edition-rethinking-the-promise-and-peril-in-the-age-of-networked-intelligence-by-donald-tapscott/> (accessed: 05.01.2024)
7. Sagieva R.K, ZHuparova A.S., Zejnullina ZH.R. Naukoemkaya ekonomika: konceptual'nye podhody k opredeleniyu i izmereniyu. KazNU Bulletin. Economy series [High-tech economics: conceptual approaches to definition and measurement. KazNU Bulletin. Economy series]. 3 (115). 2016. Available at: <https://be.kaznu.kz/index.php/math/article/view/1375> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]
8. Dacaeva R. SH., Zelimhanova N.Z. Naukoemkaya ekonomika i vozmozhnosti ee formirovaniya: sravnenie rossii i kitaya. Sovremennaya nauchnaya mysl' [Knowledge-intensive economy and the possibilities of its formation: a comparison of Russia and China//Modern scientific thought]. 4.112-118 (2017) Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/naukoemkaya-ekonomika-i-vozmozhnosti-ee-formirovaniya-sravnenie-rossii-i-kitaya> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]
9. Li J., Rim G., An, C. Comparative Study of Knowledge-Based Economic Strength Between China and the USA. Journal of the Knowledge Economy.14.4256–4292(2023). DOI: 10.1007/s13132-022-01054-2
10. George E. S. Positioning higher education for the knowledge based economy. Higher Education.52(4).589–610(2006). DOI: 10.1007/s10734-005-0955-0
11. Albu C., Stefan C., Simion CP. The Knowledge-Based Economy: Evolution of Research and Stage of Development in Europe and Romania. Review of International Comparative Management. 21.2(2020). DOI:10.24818/RMCI.2020.2.265
12. Hadad S. Knowledge Economy: Characteristics and Dimensions. Management Dynamics in the Knowledge Economy.5(2). 202-225(2017). DOI:10.25019/MDKE/5.2.03
13. Podra O., Litvin N., Žyvko Z., Kopytko M., Kukharska L.: Innovative development and human capital as determinants of knowledge economy, Verslas: Teorija ir praktika / Business: Theory and Practice, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius. 21(1). 252-260(2020). DOI: 10.3846/btp.2020.11305

14. Alabugin N.A., Muhortova N.A. aktual'nye problemy ocenki i kachestva regulirovaniya processov naukoemkogo razvitiya kompleksa predpriyatij postindustrial'nogo tipa. Vestnik YUzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Ekonomika i menedzhment [actual problems of assessment and quality of regulation of the processes of high-tech development of the complex of post-industrial enterprises. Bulletin of the South Ural State University. Series: Economics and Management]. 13(2).77–86(2019). DOI: 10.14529/em19020 [in Russian]

15. Satybaldin A.A., Al'zhanova F.G., Amrin A.K., Dyusebaeva ZH. Strukturnye sdvigi v Kazahstane v usloviyah formirovaniya naukoemkoj ekonomiki. Ekonomika: strategiya i praktika [Structural changes in Kazakhstan in the context of the formation of a knowledge-based economy. Economics: strategy and practice]. 2.6-14(2018). Available at: <https://esp.ieconom.kz/jour/issue/view/7> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]

16. Sagieva R.K., ZHuparova A.S. Analiz uspeshnogo opyta innovatsionnyh predpriyatij v regionah Kazahstana. Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Ekonomika» [Analysis of the successful experience of innovative enterprises in the regions of Kazakhstan. Bulletin of Omsk University. The Economics Series]. 2. 55-64(2020). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-uspeshnogo-opyta-innovatsionnyh-predpriyatij-v-regionah-kazahstana> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]

17. Moldabekova A.T., Sabyr N.S., ZHidibekkyzy A. Ocenka vzaimosvyazi mezhdru naukoy i social'no-ekonomicheskim razvitiem strany (na primere Kazahstana. Ekonomika: strategiya i praktika [Assessment of the relationship between science and socio-economic development of the country (on the example of Kazakhstan. Economics: strategy and practice]. 3 (15).157-170 (2020) Available at: <https://esp.ieconom.kz/jour/issue/view/17> (accessed: 07.01.2024) [in Russian]

18. Rashchenya T. F., Kojda O.S. Modelirovanie zavisimosti urovnya VVP ot zatrat na innovacii. Razvitie ekonomiki v usloviyah cifrovizacii i ee informacionnogo obespecheniya: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii molodyh uchenykh i prepodavatelej vuzov. - Krasnodar: Kubanskij gosudarstvennyj agrarnyj universitet [Modeling the dependence of the GDP level on the cost of innovation. Economic development in the context of digitalization and its information support: materials of the international scientific conference of young scientists and university professors. - Krasnodar: Kuban State Agrarian University]. Available at: <http://e.biblio.bru.by/handle/1212121212/19620> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]

19. O sostoyanii i napravleniyah razvitiya nauki v Respublike Kazahstan po itogam 2020-2022 godov / Kashkinbekov A.K., Ponomareva N.I., Kozbagarova G.A., Belyaeva G.N., Morozov A.A. [On the state and directions of science development in the Republic of Kazakhstan following the results of 2020-2022 / Kashkinbekov A.K., Ponomareva N.I., Kozbagarova G.A., Belyaeva G.N., Morozov A.A. Analit. dokl. – (Almaty: NCGNTE, 2023. 127p.) Available at: <https://nauka.kz/upload/files/doklad.pdf> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]

20. Nauka Kazahstana v cifrah, 2018-2022 gody. Informacionno-analiticheskij spravochnik. Sost.: Kashkinbekov A.K., Maulitov A.E., Belyaeva G.N., Ponomareva N.I., Kozbagarova G.A., Morozov A.A. [Science of Kazakhstan in numbers, 2018-2022. Information and analytical reference book. Comp.: Kashkinbekov A.K., Maulitov A.E., Belyaeva G.N., Ponomareva N.I., Kozbagarova G.A., Morozov A.A.] (Almaty: NCGNTE, 2023.96p.) Available at: https://nauka.kz/page.php?page_id=1004&lang=1&article_id=6296&new/ (accessed: 11.01.2024) [in Russian]

21. Byuro Nacional'noj statistiki. Agentstva po Strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. Statisticheskij sbornik Uroven' zhizni naseleniya v Kazahstane [Bureau of National Statistics. Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

Statistical collection of the standard of living of the population in Kazakhstan]. Astana 2023. - 125 pages. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=2022&name=17209&period=year> (accessed: 11.01.2024) [in Russian]

22. Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan Nacional'naya akademiya nauk Respubliki Kazakhstan. Nacional'nyj doklad po nauke [Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. National Science Report]. (Nur-Sultan; Almaty, 2020. – 238p.) Available at: <https://nauka-nanrk.kz/ru/about/nac-doc.html> (accessed: 11.01.2024) [in Russian]

23. Byuro Nacional'noj statistiki. Agentstva po Strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Statistika obrazovaniya, nauki i innovacij. Dinamicheskie ryady [Bureau of National Statistics. Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Statistics of education, science and innovation. Dynamic series]. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/dynamic-tables/> (accessed: 05.01.2024) [in Russian]

Information about the authors:

Aryn Abay Mukhtaruly – *Corresponding author, 3-rd year doctoral student of educational program 8D04102-Economics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev st., Astana, Kazakhstan, ORCID 0000-0003-3594-8267

Issayeva Bibigul Kuntuganova – PhD, associate professor of the Department of Economics and Entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev st., Astana, Kazakhstan ORCID 0000-0002-8109-2896

Auelbekova Aigul Kurbanbayevna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev st., Astana, Kazakhstan ORCID 0000-0003-0576-8492

Арын Абай Мұхтарұлы – *хат-хабаршы авторы, 8D04102-Экономика ББ 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан, ORCID 0000-0003-3594-8267

Исаева Бибігүл Күнтуғанқызы – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің экономика және кәсіпкерлік кафедрасының доценті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан, ORCID 0000-0002-8109-2896

Әуелбекова Айгүл Құрбанбайқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің экономика және кәсіпкерлік кафедрасының доценті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан ORCID 0000-0003-0576-8492



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAХР 33.330.1

<https://orcid.org/0000-0002-5954-4665>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-108-125>

Инновациялық экономика жағдайында Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамыту мәселелерін талдау

А.А. Мусаева

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

(e-mail: aiman_mussayeva@mail.ru)

Аннотация. Инновациялық экономика жинақталған зияткерлік әлеуеттің сапасы мен құнының өсуімен бірге, яғни ғылымның дамуымен қатар құрылады және дамиды, ал зияткерлік адами капитал - оның дамуының басты факторы. Жинақталған сапалы зияткерлік әлеует инновациялық экономика секторының, сондай-ақ білім экономикасы іргетасының негізгі бөлігі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан республикасының инновациялық экономиканы қалыптастыру кезінде зияткерлік әлеуетті дамытудағы негізгі проблемаларын анықтау.

Зерттеу жүйелі-құрылымдық-функционалдық тәсіл негізінде жүргізілді, Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытуға SWOT-талдау жасалды.

Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытудың күшті және әлсіз жақтарын талдау оң нәтижені көрсетіп қана қоймай, зияткерлік әлеуетті дамытудағы негізгі кемшіліктерді және инновациялық экономиканы қалыптастырудағы проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді. Зияткерлік әлеуетті дамытуға білім беру және ғылыми зерттеулер үшін инфрақұрылымның дамымауы; қалалық және ауылдық мектептердің, ұлттық, өңірлік және жекеменшік жоғары оқу орындарының білім беру сапасындағы теңсіздік кедергі келтіреді; талантты адамдардың көші-қоны, негізінен техникалық білімі бар мамандар шетелде жақсы мүмкіндіктер іздеуде; ғылыми және технологиялық инновациялардың тұрақты дәстүрінің болмауы; ғалымдар санының кемуі, ғылыми дәрежесі бар зерттеушілер санының азаюы.

Талдау нәтижелері бойынша тиісті зияткерлік әлеуеті бар адами капиталды қалыптастыру негізгі көрсеткіш болып табылатын елде инновациялық экономиканы қалыптастыру үшін жүйелі жағдайлар ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері елдегі инновациялық экономиканы қалыптастыруды жандандыруға ықпал етіп, зияткерлік әлеуетті орнықтырудың белгіленген стратегиялық бағамдықтары осы тұрғыда дамыту қажет салаға назар аударуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: инновациялық экономика, зияткерлік әлеует, SWOT-талдау, бәсекеге қабілеттілік, білім, ғылым, мәдениет.

Кіріспе

Қазіргі әлем қарқынды технологиялық өрлеу дәуірін бастан кешуде, мұнда инновациялар мен зияткерлік әлеуетті дамыту елдер мен қоғамдар үшін табыстың ажырамас факторларына айналған. Жаһандану және әлемдік аренадағы бәсекелестік жағдайында елдер тұрақты және гүлденген болашақты қамтамасыз ету үшін өздерінің зияткерлік ресурстарын белсенді түрде дамытуға және инновациялық экономикаларды құруға мәжбүр.

Бұл тұрғыда Қазақстан – жас және қарқынды дамып келе жатқан ел - өзінің зияткерлік әлеуетін дамыту проблемаларын талдауға байланысты сын-қатерлер мен мүмкіндіктерге тап болады. Зияткерлік ресурстарды пайдалануды оңтайландыру, ғылыми-техникалық инновацияларды ынталандыру және дарынды адамдарды тарту жолын түсіну инновациялық экономика жағдайында елдің тұрақты дамуының негізгі аспектілері болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытуға әсер етуі мүмкін негізгі проблемаларды мұқият талдау және осы проблемаларды шешудің мүмкін жолдарын анықтау болып табылады.

Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытуға SWOT-талдау жүргізу;
- анықталған кемшіліктер мен проблемаларды шешу жолдарын ұсыну.

Зерттеу пәні – инновациялық экономика жағдайында зияткерлік әлеуетті қалыптастыру процесінде туындайтын ұйымдық-экономикалық қатынастар болып табылады.

Зерттеу объектісі – Қазақстан республикасының зияткерлік әлеуеті.

Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамыту проблемаларын талдау академиялық маңызды міндет қана емес, сонымен қатар елдің ұзақ мерзімді даму стратегияларын қалыптастыру үшін іс жүзінде өзекті болып табылатынын атап өту маңызды. Осы тақырыпты зерттеу Қазақстанның тез өзгеретін әлем дәуіріндегі күрделілігі мен перспективаларын түсіну үшін жаңа мүмкіндіктер ашады және ұлтты тұрақты экономикалық өсу мен әл-ауқатқа қол жеткізудің ең жақсы тәсілдерін анықтауға көмектеседі.

Материалдар мен әдістер

Елдің зияткерлік әлеуетінің дамуын зерттеу және бағалау мақсатында SWOT талдау әдісі қолданылды. Бұл талдамалық құрал елдің зияткерлік әлеуетті дамыту саласындағы күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, сондай-ақ инновациялық экономика жағдайында оның алдында тұрған мүмкіндіктер мен сын-қатерлерді анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде SWOT талдауын қолдану елдің зияткерлік әлеуетін терең және жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін деректерді жүйелеу мен құрылымдауды қамтамасыз етеді.

Сапалық талдау елдің зияткерлік әлеуетін дамытуға байланысты күрделі және көп қырлы құбылыстарды терең түсінуге мүмкіндік берді. Бұл әдіс ақпараттың кең ауқымын алу және зияткерлік әлеуеттің әртүрлі аспектілерін бағалау үшін сараптамалық сұхбаттар, құжаттарды талдау және статистикалық материалдар сияқты әртүрлі дерек көздерін пайдаланады.

Зияткерлік әлеуетті зерттеуде сандық талдау әдісін қолдану объективті және дәл деректерді қамтамасыз етті, бұл зияткерлік ресурстардың қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын тереңірек түсінуге және бағалауға мүмкіндік берді. Сандық талдау әдісінің көмегімен білім деңгейіне, ғылыми-зерттеу қызметіне, инновацияларға, технологиялық дамуға және елдің зияткерлік әлеуетінің басқа аспектілеріне байланысты әртүрлі сандық деректер жиналды және өңделді.

Негізгі ережелер

Өкінішке орай, ғылыми ойдың қазіргі тенденциялары аясында зияткерлік әлеуетке қатысты нақты анықтама жоқ, өйткені бұл адам интеллектісінің тұрақты динамикада қолдану мүмкіндігімен интеграциялық өзара әрекеттесуін білдіреді.

Біз елдің зияткерлік әлеуеті білім, ғылым, инновация, мәдениет және ресурстарға қолжетімділік сияқты компоненттерден тұрады деп болжап отырмыз.

Қазіргі Қазақстан экономикасының эволюциясы, сапалық өзгерістері бірқатар қолайсыз сыртқы және ішкі факторлардың болуымен күрделенген кезде, зияткерлік әлеуетті қалыптастыру және пайдалану проблемасы ерекше өзекті болып отыр.

Жүргізілген зерттеулер елдегі зияткерлік әлеуетті, білім беруді, ғылыми-зерттеу қызметі мен инновацияларды ынталандыруға бағытталған неғұрлым тиімді стратегиялар мен бағдарламаларды әзірлеуге көмектеседі.

Әдебиетке шолу

«Зияткерлік әлеует» ұғымы бірнеше онжылдықтар бұрын пайда болды және оны әртүрлі зерттеушілер мен сарапшылар түрлі контексте ғылыми айналымға енгізді. Терминнің нақты қайнар көзі мен авторлығын белгілі бір адамға жатқызу қиын, өйткені бұл ұғым соңғы уақытта белсенді қолданылып, әртүрлі ғылыми еңбектер мен басылымдарда жиі кездеседі.

Алайда, «зияткерлік әлеует» ұғымы адами капиталды басқару, экономика, инновация және білім беру саласындағы зерттеулерде қолданыла бастады. Көптеген ғалымдар, экономистер мен әлеуметтанушылар зияткерлік әлеуетті және оның елдер мен қоғамның дамуы үшін маңыздылығын түсінуге және зерттеуге үлес қосты.

Соңғы жылдарда осы саладағы отандық зерттеулерді талдай отырып, олардың көпшілігі зияткерлік әлеуетті қандай да бір ресурстардың жиынтығы ретінде немесе белгілі бір объектінің жай-күйін немесе даму деңгейін сипаттайтын көрсеткіш ретінде немесе қабілет не мүмкіндік ретінде қарастыру керек деген көзқарасқа байланысты екенін анықтауға болады [1,2,3,4,5]. Сонымен қатар, ғалымдар жеке адамның зияткерлік әлеуеті мен жүйенің (қоғам, аймақ, фирма) әлеуетін ажырата бастады.

Зияткерлік әлеуетті қалыптастыру және дамыту мәселелерін өз зерттеулерінде D. Acemoglu, N. Bontis, D. Bloom, R. Florida, M. Porter, X. Sala-I-Martin, R. Solow, J. Stiglitz және басқалары сияқты шетелдік ғалымдар ашты. Зерттеушілер еңбегі инновация, адами капитал және экономикалық өсу арасындағы байланыстарды, сондай-ақ инновацияларды ынталандырудағы мемлекеттік саясаттың ролін зерттейді.

Р. Алшанов, Г. Әубәкірова, Н. Буктуков, Ф. Днишев, А. Қошанов, А. Майдырова, О. Сабден, Р. Сабинова, К. Сағадиев, З. Сәтпаева, Б. Серікбаев сияқты қазақстандық

ғалым-экономистер Қазақстан экономикасын инновациялық негізде әртараптандыру мәселелерін және оның дамуындағы адами капиталдың рөлін зерттеуге белгілі үлес қосты.

Зияткерлік әлеуетті қалыптастыру, оны молайту және дамыту, жай-күйін бағалау және арттыру мақсатында оны тиімді басқару әдістерін іздеу мәселелерін зерттеуге қатысты Г. Б. Бермухамедова, У. Е. Даукенов, К. Жанғалиева, А. С. Жупарова, Д. Қанғалақова, Д. Рахметова, Р. А. Рахимова, Р. М. Рузанов Р. К. Сағиева, Л. К. Саналиева, А. Б. Тұрысбекова және т. б. сияқты қазақстандық ғалымдардың еңбектері белгілі.

Зияткерлік әлеует бойынша жүргізілген әр тарапты зерттеулерге қарамастан, әлі де жеткіліксіз қарастырылған бірнеше сала бар. Білім беру, халықтың біліктілік деңгейі, ғылымның инфрақұрылымдық дамуы және елдің инновацияға қабілеттілігі арасындағы байланысты тереңірек жан-жақты зерттеу қажеттілігі тұр.

Нәтижелер мен талқылаулар

Кез-келген елдің болашақ әл-ауқаты оның зияткерлік әлеуетімен анықталады. Билік тек ел деңгейінде ғана емес, сонымен қатар субъектілер деңгейінде де зияткерлік әлеуетті арттыруға мүдделі. Өйткені, егер зияткерлік әлеует тиімдірек пайдаланылса, өңіраралық және халықаралық нарықта өңірдің үлкен бәсекелестік артықшылықтары болатыны анық [6,7,8,9,10].

Қазіргі уақытта Қазақстанның инновациялық өсуінің үш маңызды элементі – жоғары білім, ғылым және бизнес – әлі де жеке әрекет етуде. Тиімді нәтижелер үшін осы компоненттерді біріктіруді талап ететін елдегі қазіргі экономикалық тенденцияларға қарамастан, ғылымның, білімнің және өндірістің жеке әлеуметтік институттар мен заңды тұлғалар ретіндегі дербестігі, сондай-ақ интеграция тетіктерінің болмауы олардың ғылыми, білім беру және өндірістік секторлардың күш-жігерін біріктіруде әлеуетті толық пайдалануына кедергі келтіреді.

Қазақстанның зияткерлік әлеуетін қалыптастыруға және дамытуға мемлекет алдына қойылған стратегиялық басымдықтар әсер етеді, оларды іске асыруды бірқатар стратегиялық құжаттар орындайды. Олардың негізгілері – 2050 Стратегиясы және 2025 жылға дейінгі Стратегиялық жоспар, сондай-ақ бірқатар мемлекеттік бағдарламалар мен ұлттық жобалар.

Стратегиялық құжаттарды талдау елдің білім, ғылым, инновация және мәдениетті дамыту бойынша белгілі бір нәтижелерге қол жеткізгенін көрсетті. Дегенмен, тұтастай алғанда, елде зияткерлік әлеуетті қалыптастыру, іске асыру және пайдалану жүйесі дұрыс жұмыс істемейді және стратегиялық қателіктерге жол береді. Соның салдарынан Қазақстан дамудың озық мүмкіндіктерін жіберіп алады деп мәлімдейтін кейбір көзқарастар бар. Сонымен қатар, жүйе зияткерлік әлеуеттің белгілі бір фундаментіне ие, бұл озық даму траекториясына мүмкіндік береді, оның жаңа инновациялық құрылымды қалыптастырудың негізгі бағыттарындағы бәсекелестік артықшылықтарын уақтылы арттырады [11].

Өртүрлі факторлар мен статистикалық деректерді шолу нәтижесінде біз Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамыту бойынша SWOT талдауын қалыптастырып, күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ 1-кестеде көрсетілген мүмкіндіктер мен қауіптерді айқындадық.

Кесте 1 – Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытудың SWOT-талдауы

Артықшылықтары	Кемшіліктері
<ul style="list-style-type: none"> – Білім беруге және жұмыс күшін дамытуға инвестициялар; – Зерттеулер мен инновацияларға назар аудару; – Цифрлық трансформацияға баса назар аудару; – Елді мекендейтін халықтар мен этностардың ұлттық мәдениеті мен мәдениеттерін сақтауға және дамытуға баса назар аудару 	<ul style="list-style-type: none"> – Білім беру және ғылыми зерттеулер үшін дамымаған инфрақұрылым; – Қалалық және ауылдық мектептердің, ұлттық, өңірлік және жекеменшік жоғары оқу орындарының білім беру сапасындағы теңсіздік; – Дайындалатын мамандар біліктілігінің еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес келмеуі; – Көптеген дарынды, кәсіби мамандардың жақсы мүмкіндіктер іздеп елден кетуі; – Ғылыми және технологиялық инновациялардың берік дәстүрінің болмауы
Мүмкіндіктер	Қауіптер
<ul style="list-style-type: none"> – Жоғары білімді және білікті жұмысшыларға әлемдік сұраныстың артуы; – Басқа елдермен және мекемелермен әріптестік және ынтымақтастық үшін мүмкіндіктер; – Жаһандық міндеттерді шешу үшін инновациялық шешімдерге сұраныстың артуы; – Білім беру мен зерттеуге шетелдік инвестицияларды тарту әлеуеті; – Шикізаттық емес секторды – креативті экономиканы дамыту 	<ul style="list-style-type: none"> – Жоғары білімді және білікті мамандарды тартуда басқа елдер тарапынан бәсекелестік; – Адами капиталға тұрақты инвестицияларды қажет ететін технологиялық өзгерістердің жылдам қарқыны; – Саяси тұрақсыздық елдің зияткерлік әлеуетінің дамуына кері әсерін тигізуі мүмкін
Ескерту – автормен құрастырылды	

SWOT-талдау нәтижелері бойынша біз елдің зияткерлік әлеуетін дамытудағы негізгі кемшіліктерді анықтадық. Оларды толығырақ қарастырайық.

- Білім беру және ғылыми зерттеулер үшін дамымаған инфрақұрылым

С.П. Трапезников пен В. П. Елютиннің пікірі бойынша «зияткерлік әлеует» ұғымы біліммен сәйкестендіріледі, ал оның қалыптасуы халықтың білімінің өсуімен байланысты. Қазақстанда білім мен ғылымға ерекше көңіл бөлінетінін атап өткен жөн [12].

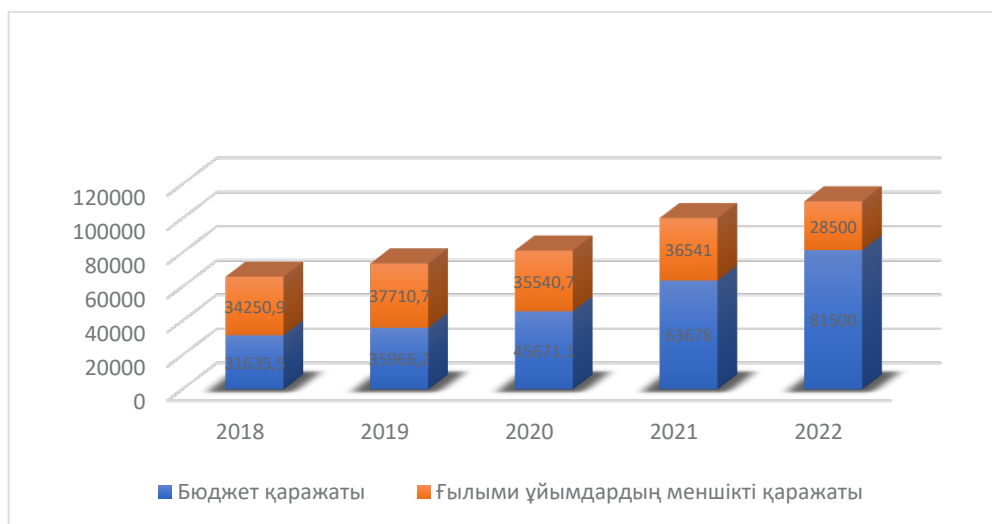
Қазақстанда білім мен ғылымды дамытудың оң нәтижелеріне қарамастан, инфрақұрылым мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Бұл тұжырым субъективті болып табылады және Қазақстандағы білім беру және ғылым инфрақұрылымын бағалау үшін пайдаланылатын көзқарас пен өлшемдерге байланысты өзгеруі мүмкін. Осыған қарамастан, Қазақстандағы білім және ғылым секторында, көптеген басқа елдердегідей, жақсарту үшін проблемалар мен салалардың бар екені кеңінен танылды. Бұл проблемалар шектеулі ресурстар мен қаржыландырудан бастап білікті

оқытушылар мен зерттеушілердің жетіспеушілігіне, жағдай мен инфрақұрылымның жеткіліксіздігіне дейін орын алады. Үкімет пен түрлі ұйымдар осы проблемаларды шешуге және Қазақстандағы білім және ғылым секторын жақсартуға күш салуда.

Мысалы, Қазақстанда әлі де 40 жыл бұрын салынған, апатты жағдайда тұрған білім беру мектептері (шамамен 30) жұмыс істейді. Үш ауысымдық оқыту жүргізілетін мектептер әлі де бар (шамамен 54). Осыған байланысты үш әдісті қолдана отырып жүзеге асырылатын жаңа мектептер салу қажет: мемлекеттік-жеке әріптестік (МЖӘ) шеңберінде мектептер салу, инвесторлардан жайлылық стандарттарына сәйкес келетін дайын мектеп ғимараттарын сатып алу және бір тағайындалған оператор арқылы мектептер салу [13].

2021 жылы 20 қазақстандық жоғары оқу орындарының базасында академиялық артықшылық орталықтарын (ААО) іске қосу бойынша жұмыс басталды, ол өңірлерді қажетті кадрлармен қамтамасыз етуге, сондай-ақ заманауи оқу және ғылыми зертханалар құруға тиіс болды. Бірақ қазіргі уақытта бірде-біруниверситет ААО аясында жұмыс істеуді бастаған жоқ. Ал жұмысты жалғастыру қажет, бұл университеттерге материалдық-техникалық базаны, инфрақұрылымды қалыптастыруға мүмкіндік беріп, білім беру сапасына және ғылыми зерттеулер жүргізуге жағымды әсер етеді.

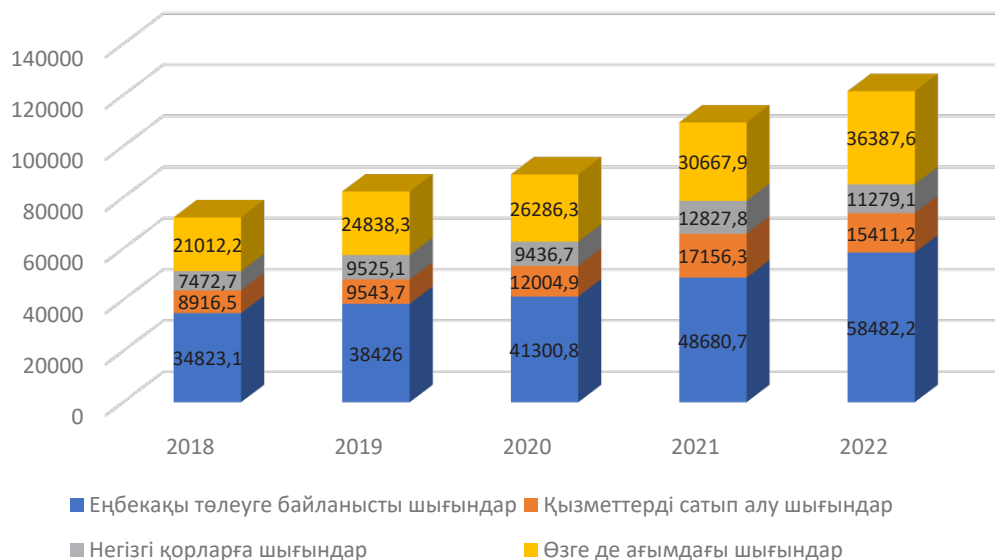
Қазақстанда ҒЗТКЖ-ға ішкі шығындардың жыл сайын ұлғаюы байқалады, 2022 жылы шығыстар 121 560,1 млн теңгені құрады (1-сурет), олардағы мемлекет қаржыландыру орта есеппен 76% құрайтынын, қалғаны ғылыми ұйымдардың меншікті қаражаттарынан шығыстарына жататынын атап өткен жөн. ҒЗТКЖ-ға ішкі шығындарда жеке қаржыландыруды ұлғайту қажет.



Сурет 1 – ҒЗТКЖ-ға ішкі шығындар, млн. теңге

Ескерту – [14] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды

2-суреттен көріп отырғанымыздай, мемлекет қаржыландыратын ҒЗТҚЖ-ға жұмсалатын ішкі шығындардың көп бөлігі еңбек шығындары мен басқа да шығындардан тұрады.



Сурет 2 – Мемлекет қаржыландыратын ҒЗТҚЖ-ға ішкі шығындардың құрамы
Ескерту – [14] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды

2018 жылы негізгі құралдарды сатып алуға жұмсалған шығыстар небәрі 12,3%, 2019 жылы – 11,6%, 2020 жылы – 13,5%, 2021 жылы – 15,79%, 2022 жылы – 12,7% құрады. Мемлекеттік емес кәсіпорындар есебінен жүзеге асырылатын ҒЗТҚЖ шығындарында негізгі құралдарды сатып алу шығындары шығындардың жалпы сомасының 10%-дан 13%-на дейін өзгереді. Біздің ойымызша, бұл өте аз сома, сондықтан ҒЗТҚЖ шығындарының жалпы сомасында негізгі құралдарды сатып алу шығындарын арттыру қажет.

Қазақстанда 2021 жылы ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жүзеге асыратын қызметкерлер саны 22 665 тен 21617 дейін азайып, 2022 жылы 2021 жылдың көрсеткішіне қайтып келді (22456).

2021 жылы жұмыскерлердің ерекше қысқаруы Қазақстанның барлық өңірлерінде, Шымкент қаласында - 23,5%-ға, Батыс Қазақстан облысында - 14,7%-ға, Павлодар облысында - 13,0%-ға, Алматы облысында - 12,7%-ға, Ақтөбе облысында - 11,6%-ға, Қостанай және Атырау облыстарында - 10,2%-ға байқалады. Сондай-ақ аталған өңірлерде ҒЗТҚЖ жүзеге асыратын қызметкерлердің санын көбейту қажет.

- Қалалық және ауылдық мектептердің, ұлттық, өңірлік және жекеменшік жоғары оқу орындарының білім беру сапасындағы теңсіздік

Қоғамның барлық салаларында шамадан тыс теңсіздік әлеуметтік шиеленістер мен қақтығыстарға әкеледі. Болашақтағы теңсіздіктің түпкі себебі орта білім беру жүйесінде белгіленеді, мұнда әртүрлі типтегі мектептер арасында, әсіресе қалалық және ауылдық мектептер арасында білім сапасының сәйкессіздігі бар [15,16].

Бұл мәселе Президент Қ.Тоқаевтың бірінші және екінші Жолдауында қозғалды, ол білім алушылар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету жөніндегі жүйелі шаралардың қажеттілігін атап көрсетті.

Халықаралық салыстырмалы зерттеулер мен оқушылардың білімін ұлттық бағалау ауылдық және қалалық мектептер арасындағы оқу үлгерімі бойынша өсіп келе жатқан теңсіздікті көрсетеді [17]. Қазақстандағы оқушылардың төмен нәтижелері әртүрлі факторлармен, соның ішінде орта білім берудің элитарлығына баса назар аударумен, осал ауыл мектептеріне жеткіліксіз көңіл бөлу және қаржыландырумен, сондай-ақ шағын жинақталған мектептердің алдында тұрған проблемалармен түсіндіріледі. Бұл факторлар ауыл жастарының орта тапқа өтуіне кедергі келтіреді. Егер ауылдық жерлерде сапасыз білім беру мәселесі шешілмесе, ауыл жастарының маргиналдану қаупі бар, бұл білім беру жүйесінде де, экономикалық жүйеде де проблемаларға әкеледі. Өңірлік өнеркәсіп пен агроөнеркәсіптік кешеннің болашақ өсуі мен дамуы жоғары білікті кадрлармен жеткілікті қамтамасыз етусіз қиын болады.

Соңғы уақытта «цифрлық теңсіздік» ұғымы бұқаралық ақпарат құралдарында да, академиялық шеңберінде де кеңінен назар аударды. Пандемияның басталуымен цифрлық технологиялар адам мен қоғам өмірінің барлық салаларында маңызды аспектіге айналды. Осыған байланысты цифрлық теңсіздікті теңестіру, цифрлық дағдыларға қосымша тегін оқытуды ұйымдастыру, мектептердің материалдық-техникалық базасын компьютерлік техникамен, мультимедиялық оқыту құралдарымен нығайту және жоғары жылдамдықты интернетпен қамтамасыз ету қажет [18].

Қазақстанның жоғары білімінде де теңсіздік орын алды. Ұлттық жоғары оқу орындарына мектептердің үздік түлектері түсуге ұмтылады, ал өңірлік жоғары оқу орындарына ҰБТ-да аз балл алғандары немесе денсаулық жағдайы бойынша басқа қалаларда оқуға мүмкіндігі жоқ балалар барады. «Білім алушыға арналған грант» әрекеті бұл жағдайды одан әрі ушықтырды. Ғылым және жоғары білім министрлігі ҰБТ нәтижелерін және басқа да тиісті көрсеткіштерді дифференциациялау негізінде білім беру гранттары жүйесін қайта қарауға бастамашы болуға тиіс.

Сонымен қатар, студенттер университеттегі оқу шығындарын жабу үшін жылдық 2-3 төмен пайыздық ұзақ мерзімді несие ала алуы керек. Студенттік стипендиялардың мөлшерін кемінде екі есе ұлғайту қажет. Барлық оқушыларға білім алу үшін қажетті онлайн кітапханаларға тегін қол жетімділікті қамтамасыз ету керек. Соңында, студенттерге арналған шектеулі жатақхана мәселесі шешілуі тиіс. Ол үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігін жетілдіру, жеке құрылыс ұйымдарын, әсіресе МЖӨ шеңберінде тарту мүмкіндіктерін зерделеу, жатақханалар салуға мемлекеттік жоғары оқу орындарының жарғылық капиталын ұлғайту жоспарын әзірлеу қажет.

Тағы бір мәселе – ұлттық жоғары оқу орындарында ғалымдардың ең көп саны шоғырланған, олардың еңбекақысы өңірлік жоғары оқу орнының ғалымдарына қарағанда көбірек. Ал аймақтық университеттер өз ғалымдарын әрең ұстайды.

Ұлттық жоғары оқу орындары мемлекет қаржыландыратын гранттық жобалардың үлкен үлесін орындауда. Өңірдегі университет ғылымының дамуын қамтамасыз ету үшін өңірлік және ұлттық ЖОО-лар үшін гранттық қаржыландыру сомасының пайыздық арақатынасын белгілеу ұсынылады, мысалы, 30% - өңірлік ЖОО-лар және 70% - ұлттық ЖОО-лар үшін.

Сондай-ақ, жоғары оқу орындарының негізгі (штаттық) құрамының тізімдік санының 5% - ға төмендегенін атап өту қажет (2-кесте).

Кесте 2 – Жоғары оқу орындарының негізгі (штаттық) құрамының тізімдік саны

Жыл	Негізгі (штаттық) құрамының тізімдік саны	олардың ішінде						
		магистр академиялық атағы бар	ғылыми дәрежесі бар				ғылыми атағы бар	
			философия докторы (PhD)	профиль бойынша докторы	Ғылым докторлары	Ғылым кандидаттары	профессор	профессор м.а. (доцент)
2018	38 275	12 337	2 157	222	3 197	12 896	2 291	5 650
2019	38 470	12 995	2 635	235	3 274	12 723	2 466	5 876
2020	36 307	13 067	2 942	137	2 952	11 514	2 280	5 345
2021	36 378	13 818	3 410	138	2 649	11 116	2 365	5 235
2022	37 391	14 982	4 168	134	2 744	10 504	1 924	4 837

Ескерту – [14] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды

Атап айтқанда, 2021/2022 оқу жылының басында ғылым докторларының саны 22,7%-ға, ғылым кандидаттарының саны 19,4%-ға, бейіні бойынша докторлардың саны 50%-ға қысқарды, бірақ PhD докторлар санының 54%-ға өсуі байқалады. 2017 жылмен салыстырғанда 2021 жылы ғалымдардың 5%-ға қысқаруы байқалады. Бірақ 2022 жылы жоғары оқу орындарында ПОҚ-ның дәрежелі құрамы санының артуы байқалды, атап айтқанда, PhD саны артты. Ұлытау облысында ең аз PhD саны - 5, Маңғыстау облысында - 19, Жетісу облысында - 29, Атырау обласында - 33, Солтүстік Қазақстан облысында – 36 адам жоғары оқу орындарда қызмет етеді.

Аймақтық ғылымды дамыту үшін ғалымдарға жұмыс орны ретінде аймақтық университетті таңдауды ұсынатын, кем дегенде 7-10 жылға белгілі бір қолайлы жағдайларды қарастыратын және ғалымдардың орындауы тиіс көрсеткіштерді анықтайтын бағдарлама жасаған жөн. Бұл өңірлік ғылымды және өңірлердегі университеттік білім беру сапасын көтеруге мүмкіндік береді.

– Дайындалатын мамандар біліктілігінің еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес келмеуі

2018-2022 жылдардағы статистикалық деректерді талдау көрсеткендей, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары түлектерінің саны жылына орта есеппен 143,1 мың адамды құрайды (3-кесте).

Кесте 3 – Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары түлектерінің саны, 2018-2022 жж.

	2018	2019	2020	2021	2022	Орта есеппен	2021 Үлесі,%
Барлығы	127084	130691	142435	153627	161974	143162,2	
Білім беру	36 085	38 321	44 573	48 654	55330	44592,6	34,2
Гуманитарлық ғылымдар	4 637	4 577	4 819	5 006	4632	4734,2	2,9
Құқық	3 647	3 434	3 608	3 656	16753	6219,6	10,3
Өнер	3 929	4 021	4 208	3 945	3047	3830	1,9
Әлеуметтік ғылымдар, экономика және бизнес	35 452	35 104	37 444	40 275	19066	33841	12,9
Жаратылыстану ғылымдары	7 558	6 866	7 423	8 064	3898	6761,8	2,4
Техникалық ғылымдар және технологиялар	18 655	19 670	21 670	23 131	37609	24147	23,2
Ауыл шаруашылығы ғылымдары	2 361	2 948	2 476	2 585	2160	2506	1,3
Қызметтер	828	1 087	1 112	1 214	7229	2294	4,5
Әскери іс және қауіпсіздік	6 433	6 709	6 232	7 312	1279	5593	0,8
Денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру (медицина)	4 034	4 734	5 580	6 419	5847	5322,8	3,6
Ветеринария	1 763	1 502	1 521	1 415	1326	1505,4	0,8
Денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру (медицина)	1 702	1 718	1 769	1 951	1934	1814,8	1,2
Ескерту – [14] дереккөзі негізінде автормен құрастырылды							

Түлектердің жалпы санындағы үлкен үлесті «Білім беру» тобының түлектері 34,2%, «Техникалық ғылымдар және технологиялар» тобының түлектері 23,2%, «Әлеуметтік ғылымдар, экономика және бизнес» тобының түлектері 12,9%, құрайды. 2013-2014 жылдары нарық заңгерлер мен экономистермен толықты, осыған байланысты аталмыш мамандықтарға білім беру гранттарының саны қысқарды, сәйкесінше 2018 жылы түлектер саны заң бойынша 6 есеге азайды. 2022 жылы экономикалық бағыттағы түлектер саны әлдеқайда кеміді, нарық экономист мамандармен толыққан.

Ауылшаруашылық мамандықтары, ветеринария қызметтері әлі де танымал емес. Елдің азық-түлік импортына тәуелді екенін ескере отырып, ауылшаруашылық өндірісін дамыту қажет, ал жыл сайын түлектердің 0,8-1,3% - ы бұл үшін жеткіліксіз.

- «Мидың көшу»і, көптеген дарынды, кәсіби мамандар жақсы мүмкіндіктер іздеп елден кетеді

Білікті кадрлардың жоғалуы елдің ұзақ мерзімді өсу тұрақтылығына нұқсан келтіруі мүмкін. 2021 жылы 18 бен 25 жас аралығындағы 7500-ге жуық қазақстандық елден кетті, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 8,9%-ға артық. Аймақтар арасындағы теңгерімсіз өсу ішкі көші-қонның ұлғаюына және жастар арасындағы жұмыссыздықтың жоғарылауына байланысты қалыптасады, бұл табыстың төмендеуі және қылмыстық белсенділіктің өсуі сияқты экономикалық проблемаларды тудырады.

Мәселен, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің ғалымдар тобы ғылыми жобаларды гранттық қаржыландыру аясында 2020-2021 жылдары «Қазақстандағы 18-25 жас аралығындағы жастардың әлеуметтік әл-ауқаты туралы ҚР халқының қоғамдық пікірінің мониторингі: жұмыспен қамту, еңбек нарығы және еңбек көші-қоны мәселелері» тақырыбында әлеуметтік сауалнама жүргізді. Зерттеу барысында басқа елге көшуге деген ықтимал ниет параметрі зерттелді, оның нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқандардың 24%-ы осы мүмкіндікті белгілі бір дәрежеде қарастырады. Елден кетуге байланысты сауалнамаға қатысқандардың шамамен 8,9%-ы және олардың барлығы ер адамдар. Эмиграцияның ең танымал бағыттары – АҚШ, Канада және Еуропалық Одақ елдері. Эмиграцияның себебі респонденттер жақсы жұмыс табуға, балаларға лайықты және сенімді болашақты қамтамасыз етуге, әлемдік нарыққа шығуға деген ұмтылысты атады [19].

Үкімет жастардың әл-ауқатын жақсартуға басымдық беруі керек, өйткені бұл елдегі капиталды да, еңбекті де қажет ететін тауарлар өндірісіне тікелей әсер етеді. Оқушылар мен студенттердің алған білімі жұмыс күшінің сапасын анықтауда шешуші рөл атқарады. Өңірлік дамудың теңсіздігі, жастар арасындағы жұмыссыздық және еңбек ресурстары проблемаларын шешу үшін Үкімет экономикалық өсуге және өңірлерде жұмыс орындарын құруға ықпал ететін саясатты қабылдауы тиіс. Бұған қоғамдық тауарлар мен қызметтерге тең қол жетімділікті қамтамасыз ету және бизнес үшін қолайлы орта құру арқылы жету керек. Өңірлердегі жұмыс орындарының тартымдылығын қамтамасыз ету маңызды, яғни жұмыс орындарының ұсынысы халықтың сұранысына сәйкес келуі керек.

- Ғылыми және технологиялық инновациялардың орнықты дәстүрінің болмауы

Қазақстанда зияткерлік әлеуетті дамытудың осал тұсын дәлелдемес бұрын, Е.Наумова мен А.Ф.Мартынов беретін зияткерлік әлеует ұғымының анықтамасын келтірген жөн.

Е. Наумова зияткерлік әлеует деп білім мен тәжірибені түрлендіру арқылы инновациялық өнімдер мен технологияларды құру, пайдалану және дамыту мүмкіндігін түсінеді.

А.Ф.Мартынов бұл тұжырымдаманы біршама кеңейтеді және елдің зияткерлік әлеуетін қоғамның әлемді игеруге және түсінуге жиынтық қабілеті, ол жинақтаған

ғылыми және мәдени ақпарат көлемі, өндіріс жүйесі, білім беру, сондай-ақ ақпаратты қабылдауға, өңдеуге, пайдалануға, көбейтуге және беруге қабілетті жұмыс күшінің тиісті жиынтығы ретінде анықтайды [20].

Қазақстанда мемлекеттің күш-жігеріне қарамастан инновациялық жүйенің дамуы бірқатар факторлармен шектеледі. Осылайша, өңірлерде инновациялық қызметті дамыту саласында оның құрылымының өзгеруіне әсер ететін мынадай проблемалар белгіленді:

- өңдеу өнеркәсібі салаларын инновациялық техникамен және технологиялармен жеткіліксіз қамтамасыз ету;
- кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық артта қалуы;
- кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің төмендігі;
- шикізаттық емес бағыттағы өңдеу өнеркәсібі салаларының төмен инвестициялық тартымдылығы;
- экономиканың нақты секторы өндірістерінің инновациялық белсенділігіне әсер ететін қаржы ресурстарының тапшылығы;
- ғылымның өндіріспен байланысының шектелуі және ғылыми-технологиялық өнімді тауар деңгейіне жеткізудің пәрменді тетіктерінің болмауы;
- мамандар мен жұмысшы кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесінің әлсіздігі;
- нарықтың тез өзгертін жағдайлары үшін қажетті икемділікке ие шағын инновациялық кәсіпорындар саласының дамымауы;
- инновациялық инфрақұрылымның тежелісі, ҒЗТКЖ қаржыландырудың төмен деңгейі.

Инкубация, акселерация және гранттар беру жөніндегі барлық мемлекеттік бағдарламалар, корпорациялардың стартаптармен ынтымақтастық әрекеттері көптеген секторлардағы жеке немесе мемлекеттік монополияға байланысты шектеулі әсерге ие екендігін қазақстандық стартап экокүйе өкілдері айтады.

Бағдарламаға қатысушылар негізінен бірыңғай операторлар, бірыңғай жеткізушілер, бірыңғай көздер жұмыс істейтінін, ашықтық пен бәсекелестік ортаның жоқтығын атап өтті. Нәтижесінде, стартаптар өсу әлеуеті төмен экономикада шектеулі тауашалар болып қала береді және мұндай жобаларды қаржыландыру тетігін табу іс жүзінде мүмкін емес [21].

Қазақстанның және әлемнің басқа да дамушы елдері зияткерлік әлеуетінің негізгі құрамдас элементтері мен индикативтік деректерін зерттеу және талдау осы саладағы жүйелік проблемаларды белгілеуге мүмкіндік береді.

Алынған мәселелер:

- Жаһандық рейтингтегі орташа бәсекеге қабілеттілік индекстері;
- ҒЗТКЖ орындау бойынша кәсіпорындар белсенділігінің төмен деңгейі;
- Кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің төмен деңгейі;
- Адам дамуы мен бәсекеге қабілеттілік индексінің трендтерінің сәйкес келмеуі;
- ЖІӨ құрылымындағы инновациялық өнімнің төмен үлесі;

Мәселе және олардың пайда болуы:

- Халықтың жалпы құрамындағы еңбек ресурстары санының төмен үлес салмағы;
- Халықтың экономикалық белсенділігінің төмен деңгейі және жұмыссыздықтың жоғары деңгейі;
- Кәсіпорындардың, фирмалардың, компаниялардың қаражаты есебінен кадрлар даярлаудың төмен үлес салмағы;
- Жоғары оқу орындары жанындағы технопарктер, бизнес-инкубаторлар, коммерцияландыру кеңселері жұмысының төмен тиімділігі.

Зияткерлік әлеуетті дамытудың жүйелі мәселелері оларды шешудің жаңа, стандартты емес, әртараптандырылған нысандарын талап етеді.

Қорытынды

Осылайша, зияткерлік әлеует инновацияларды, технологиялық дамуды және елдің экономикалық табысын ынталандырудың маңызды факторы болып табылады. Зияткерлік әлеуетті дамытуға тиімді басқару және инвестициялау елдің әлемдік аренадағы ұстанымын нығайтуға және инновациялық экономика жағдайында орнықты дамуға ықпал етеді.

Зияткерлік әлеуетті қарқынды дамыту және экономикалық қауіпсіздікті күшейту мақсатында ішкі және әлемдік нарықтың қазіргі заманғы талаптарын ескере отырып, білім және ғылым жүйесін дамыту, оның сапасын арттыру маңызды. Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін дамыту, мемлекетті басқару жүйесін жетілдіру, елдің зияткерлік әлеуетін қалыптастыру кезеңіне баса назар аударып, инновациялық үдерісті жүзеге асыру қажет.

Дереккөздер тізімі

1. Таубаева Ш.Т., Кожахметова К.Ж., Мынбаева А.К. Концептуальные подходы к определению сущности понятий интеллектуального потенциала и капитала личности // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – 2013. – №2 (39). – С.3-15
2. Алхименко Н. Интеллектуальный потенциал государства: оценка, сохранение и развитие // Вестник Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова. Вступление. Путь в науку. – 2012. – №1(1). – С. 17-26
3. Левашов Н. Интеллектуальный потенциал общества: социологическое измерение и прогнозирование // Мониторинг общественного мнения. – 2008. – №3(87). – С. 42-51
4. Турысбекова А.Б. Зарубежный опыт развития интеллектуального потенциала и его адаптация к условиям Казахстана // Economics: the strategy and practice. – 2020. - №15(3). – С. 201-212
5. Рахимова С.А., Гончаренко Л.А., Саналиева Л.К. Развитие интеллектуального потенциала Республики Казахстан и Российской Федерации // Сборник статей VI международной научно-практической конференции «Фундаментальные основы инновационного развития науки и образования»: 3 ч. Том Часть 2. – Издательство: Наука и Просвещение. – Пенза, 2019. – С.85-95

6. Acemoglu D. Distorted Innovation: Does the Market Get the Direction of Technology Right? // AEA Papers and Proceedings – 2023. – Vol.113. – P.1-28. <https://doi.org/10.3386/w30922>
7. Muminov N. The role of intellectual potential in the innovative development of the national economy: theoretical and historical approach // Cerman International Journal of Modern Science. – 2021. – Vol.19. – P.27-29. <http://dx.doi.org/10.24412/2701-8369-2021-19-2-27-29>
8. Bontis N. Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital // International Journal of Management Reviews. – 2002. – Vol.3(1). – P. 41–60. <https://doi.org/10.1111/1468-2370.00053>
9. Xiaohua Hu, Yulian Fei Does the matching degree between data and human capital affect firm innovation? // Finance Research Letters. – 2023. – Vol.55, Part B. – P.103985 <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.103985>
10. Cervellati M., Meyerheim G., Sunde U. Human capital and the diffusion of technology // Economics Letters. – 2023. – Vol.226. – P. 111108 <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111108>
11. Саналиева Л.К. Стратегические приоритеты развития интеллектуального потенциала Республики Казахстан для формирования инновационной экономики: дис. док. филос. (PhD): 8D04101 / Университет «Туран». – Алматы, 2023. – С. 99-100
12. Саналиева Л.К., Рахимова С.А. Интеллектуальный потенциал как фактор развития экономики страны // Central Asian Economic Review. – 2020. – Vol.(2). –С.240-250
13. Серикбаева А. Переполненные школы – бич современного образования, и это прямым образом сказывается на его качестве. – Астана: газ. «Каз правда» газеті. – [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://kazpravda.kz/n/perepolnennye-shkoly-bich-sovremennogo-obrazovaniya-i-eto-pryamym-obrazom-skazyvaetsya-na-ego-kachestve/> (қаралған күні: 21.05.2023)
14. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің ұлттық статистика бюросы. [Электрон. ресурс]. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/> (қаралған күні: 24.01.2024)
15. Samaibekova Z., Zaid S.S.M., Molchanova A., Rybakova A. Managing the intellectual potential in the higher education system // Terra Economicus. – 2019. – Vol.17(4). – P.174-189. <https://doi.org/10.23683/2073-6606-2019-17-4-174-189>
16. Майдырова А.Б., Саналиева Л.К. Подготовка кадров для инновационных предприятий региона как потенциал развития инновационной экономики // Вестник КарГУ. Серия Экономика. – 2018. – №2(90). – С. 80-81
17. Сагиева Р.К., Жупарова А.С., Рузанов Р.М., Саги Г.Г. Оценка эффективности использования интеллектуального потенциала в регионах Казахстана // Economics: the strategy and practice. – 2020. – №15(3). – С. 53-67
18. Sanaliyeva L., Titkov A., Rakhimova S., Goncharenko L. Strategic Priorities for the Development of Intellectual Potential of Developing Countries in the Context of Constructing an Innovative // Journal Public Policy and Administration. – 2021. - Vol. 20, №3. – P. 474-483
19. Сабирова Р.К. Қазақстанда пандемия жағдайында жұмыссыз жастарды әлеуметтік қорғау / Монография. Сабирова Р.К. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы АУ баспасы, 2021. – 112 с.
20. Гусар С.А. Интеллектуальный потенциал регионального предпринимательства: теория и практика вопроса // Экономика, Статистика и Информатика. – 2012. – №5. – С.51-53

21. Как развивается казахстанская экосистема стартапов [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://kz.kursiv.media/2023-01-12/kak-razvivaetsya-kazahstanskaya-ekosistema-startapov/> (қаралған күні: 04.06.2023)

А.А.Мусаева

Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан

Анализ проблем развития интеллектуального потенциала Казахстана в условиях инновационной экономики

Аннотация. Инновационная экономика создавалась, создается и развивается совместно и параллельно с ростом качества и стоимости накопленного интеллектуального потенциала, т.е. параллельно развитию науки, и интеллектуальный человеческий капитал является главным фактором ее развития. А накопленный качественный интеллектуальный потенциал служит основной частью фундамента сектора инновационной экономики, а также экономики знаний.

Цель исследования – выявить основные проблемы в развитии интеллектуального потенциала Казахстана при формировании инновационной экономики.

Исследование проведено на основе системно-структурно-функционального подхода, сделан SWOT-анализ развития интеллектуального потенциала Казахстана.

Анализ сильных и слабых сторон развития интеллектуального потенциала Казахстана позволил не только показать положительные стороны, но и выявить основные недостатки в его развитии и проблемы при формировании инновационной экономики. Развитию интеллектуального потенциала препятствуют неразвитость инфраструктуры для образования и научных исследований; неравенство в качестве образования городских и сельских школ, национальных, региональных и частных высших учебных заведений; миграция талантливых людей с техническим образованием в поисках лучших возможностей; отсутствие сильной традиции научных и технологических инноваций; сокращение числа ученых, малая численность исследователей с ученой степенью.

По результатам анализа предложены системные условия для формирования инновационной экономики в стране, где основным является формирование человеческого капитала с соответствующим интеллектуальным потенциалом. Это позволит активизировать формирование инновационной экономики в стране, а обозначенные стратегические приоритеты формирования интеллектуального потенциала – акцентировать внимание на моментах, которые надо развивать в этом контексте.

Ключевые слова: инновационная экономика, интеллектуальный потенциал, SWOT-анализ, конкурентоспособность, образование, наука, культура.

A.A. Mussayeva

Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

Analysis of the problems of development of intellectual potential of Kazakhstan in the conditions of innovative economy

Abstract. The innovative economy evolves in tandem with the growth of intellectual potential, signifying a symbiotic relationship with scientific advancements. Intellectual human capital emerges as the pivotal force propelling this economic paradigm. This study addresses challenges in cultivating intellectual potential for fostering an innovative economy.

The purpose of the study is to identify the main problems in the development of intellectual potential in the formation of an innovative economy.

Utilizing a system-structural-functional approach, a SWOT analysis delves into Kazakhstan's intellectual potential development. Strengths and weaknesses revealed not only positive aspects but also critical deficiencies hindering intellectual potential and impeding innovative economic formation. These include inadequate educational and research infrastructure, educational quality disparities between urban and rural schools, migration of technically skilled individuals seeking better opportunities abroad, a dearth of innovation traditions, and a declining number of scientists.

The findings underscore the need for systemic improvements. Identified issues emphasize underdeveloped education infrastructure, educational inequalities, talent migration, innovation gaps, and a diminishing scientific workforce. The study proposes strategic priorities to activate an innovative economy, focusing on strengthening human capital and intellectual potential. These insights aim to guide targeted development efforts and foster an environment conducive to innovation.

Keywords: innovative economy, intellectual potential, SWOT analysis, competitiveness, education, science, culture.

References

1. Taubaeva Sh.T., Kozhahmetova K.ZH., Mynbaeva A.K. Konceptual'nye podhody k opredeleniyu sushchnosti ponyatij intellektual'nogo potenciala i kapitala lichnosti [Conceptual approaches to defining the essence of the concepts of intellectual potential and personal capital]. Bulletin of the Kazakh National University. The series «Pedagogical sciences». 2(39). 3-15 (2013). [in Russian]
2. Alhimenko N. Intellektual'nyj potencial gosudarstva: ocenka, sohranenie i razvitie [Intellectual potential of the state: assessment, preservation and development]. Bulletin of the Plekhanov Russian University of Economics. Introduction. The path to science. 1(1). 17-26 (2012). [in Russian]
3. Levashov N. Intellektual'nyj potencial obshchestva: sociologicheskoe izmerenie i prognozirovaniye [The intellectual potential of society: sociological measurement and forecasting]. The journal «Monitoring of public opinion». 3(87). 42-51 (2008). [in Russian]
4. Turysbekova A.B. Zarubezhnyj opyt razvitiya intellektual'nogo potenciala i ego adaptaciya k usloviyam Kazahstana [Foreign experience in the development of intellectual potential and its

adaptation to the conditions of Kazakhstan]. *Economics: the strategy and practice*. 15(3). 201-212 (2020). [in Russian]

5. Rahimova S.A., Goncharenko L.A., Sanalieva L.K. Razvitie intellektual'nogo potentsiala Respubliki Kazahstan i Rossijskoj Federacii [Development of the intellectual potential of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation]. Collection of articles of the VI International Scientific and Practical Conference «Fundamentals of innovative development of science and education». 2(3). 85-95 (2019). [in Russian]

6. Acemoglu D. Distorted Innovation: Does the Market Get the Direction of Technology Right?. *AEA Papers and Proceedings*. 113. 1-28 (2023). <https://doi.org/10.3386/w30922> [in English]

7. Muminov N. The role of intellectual potential in the innovative development of the national economy: theoretical and historical approach. *Cerman International Journal of Modern Science*. 19. 27-29 (2021). <http://dx.doi.org/10.24412/2701-8369-2021-19-2-27-29> [in English]

8. Bontis N. Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. *International Journal of Management Reviews*. 3(1). 41–60 (2002). <https://doi.org/10.1111/1468-2370.00053> [in English]

9. Xiaohua Hu, Yulian Fei. Does the matching degree between data and human capital affect firm innovation?. *Finance Research Letters*. 55(B). 103985 (2023). <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.103985> [in English]

10. Cervellati M., Meyerheim G., Sunde U. Human capital and the diffusion of technology. *Economics Letters*. 226. 111108 (2023). <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2023.111108> [in English]

11. Sanalieva L.K. Strategicheskie priority razvitiya intellektual'nogo potentsiala Respubliki Kazahstan dlya formirovaniya innovacionnoj ekonomiki [Strategic priorities for the development of the intellectual potential of the Republic of Kazakhstan for the formation of an innovative economy: abstract of Doctor of Philological Sciences thesis]. Universitet «Turan», 2023. P. 99-100. [in Russian]

12. Sanalieva L.K., Rahimova S.A. Intellektual'nyj potencial kak faktor razvitiya ekonomiki strany [Intellectual potential as a factor in the development of the country's economy]. *Central Asian Economic Review*. (2). 240-250 (2020). [in Russian]

13. Serikbaeva A. Perepolnennye shkoly – bich sovremennogo obrazovaniya, i eto pryamym obrazom skazyvaetsya na ego kachestve [Overcrowded schools are the scourge of modern education, and this directly affects its quality]. Newspaper “Kaz. pravda”, 2 March 2023. Available at: <https://kazpravda.kz/n/perepolnennye-shkoly-bich-sovremennogo-obrazovaniya-i-eto-pryamym-obrazom-skazyvaetsya-na-ego-kachestve/> [in Russian] (accessed 21.05.2023).

14. KazaKstan Respublikasy strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar zhonindegi agenttiginin ulattyk statistika byurosy [Bureau of national statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms]. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/> [in Russian] (accessed 24.01.2024).

15. Samaibekova Z., Zaid S.S.M., Molchanova A., Rybakova A. Managing the intellectual potential in the higher education system. *Terra Economicus*. 17(4). 174-189 (2019). Available at: <https://doi.org/10.23683/2073-6606-2019-17-4-174-189> [in English]

16. Majdyrova A.B., Sanalieva L.K. Podgotovka kadrov dlya innovacionnyh predpriyatij regiona kak potencial razvitiya innovacionnoj ekonomiki [Training of personnel for innovative enterprises of the region as a potential for the development of the innovative economy]. *Bulletin of Karaganda University. Economics Series*. 2(90). 80-81 (2018). [in Russian]

17. Sagieva R.K., Zhuparova A.S., Ruzanov R.M., Sagi G.G. Ocenka effektivnosti ispol'zovaniya intellektual'nogo potenciala v regionah Kazahstana [Assessment of the effectiveness of the use of intellectual potential in the regions of Kazakhstan]. Economics: the strategy and practice. 15(3). 53-67 (2020). [in Russian]
18. Sanaliyeva L., Titkov A., Rakhimova S., Goncharenko L. Strategic Priorities for the Development of Intellectual Potential of Developing Countries in the Context of Constructing an Innovative. Journal Public Policy and Administration. 20(3). 474-483 (2021). [in English]
19. Sabirova R.K. Kazakstanda pandemiya zhagdayynda zhumyssyz zhastardy aleumettik korgau [Social protection of unemployed youth in the context of a pandemic in Kazakhstan]. (Publishing House of Atyrau University named after H.Dosmukhamedov, Atyrau, 2021, 112 p.) [in Kazakh]
20. Gusar S.A. Intellektual'nyj potencial regional'nogo predprinimatel'stva: teoriya i praktika voprosa [Intellectual potential of regional entrepreneurship: theory and practice of the issue]. Economics, statistics and computer science. 5. 51-53 (2012). [in Russian]
21. Kak razvivaetsya kazahstanskaya ekosistema startapov [How Kazakhstan's startup ecosystem is developing] Available at: <https://kz.kursiv.media/2023-01-12/kak-razvivaetsya-kazahstanskaya-ekosistema-startapov/> [in Russian] (accessed 04.06.2023).

Сведения об авторе:

Мусаева Айман Амангельдиевна – экономика ғылымдарының кандидаты, арт-менеджмент және продюсерлеу кафедрасының доцент м.а., Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Панфилов көш., 127, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5954-4665>

Mussayeva Aiman Amangeldievna – candidate of economic sciences, ass.professor of the «Art management and producing» educational department, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Panfilov str, 127, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5954-4665>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 06.81.55

Научная статья

<https://orcid.org/0000-0002-4675-7979>

<https://orcid.org/0000-0003-2929-384X>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-126-141>

Анализ сопряженности поведения потребителей и их гендерных характеристик при совершении онлайн-покупок

¹Н.Т. Тулебаева, ²Ж.Т. Кожамкулова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹tulebaeva_nazym@mail.ru, ²zhana_k@list.ru)

Аннотация. Цифровая трансформация сферы торговой деятельности приводит к изменению поведения потребителей, соответствующее новым условиям общественной и экономической жизни. Появляется необходимость изучить особенности потребительского поведения в рамках определения приоритетных факторов, влияющих на принятие решения о покупке товара в онлайн-среде. Среди них можно выделить и отдельные демографические характеристики покупателей, имеющих разную степень воздействия на выбор и покупку товара. Исследование было проведено на основе применения аналитических инструментов и методов. Проведен опрос в Google Forms по изучению потребительского поведения при онлайн-покупках с оценкой собранных данных с помощью программного обеспечения для статистического анализа IBM SPSS STATISTICS. Применен метод представления многомерного частотного распределения двух или более признаков, предназначенный для исследования статистической связи между исследуемыми переменными с помощью анализа сопряженности. Выдвинутые авторами гипотезы о наличии положительной связи между двумя признаками были проверены с помощью теста Фишера или критерия согласия Пирсона хи-квадрат.

Авторы пришли к выводу, что вопрос принадлежности к тому или иному полу потребителя не имеет взаимосвязи с выбором канала сбыта, однако при анализе факторов, важных во время совершения онлайн-покупки, выявилось, что они влияют на поведение потребителей разной гендерной принадлежности. Результаты исследования носят прикладной характер: изучение поведения потребителей при онлайн-покупках предоставит возможность предпринимателям понять предпочтения своей целевой аудитории и выстроить эффективную гендерно-сбалансированную стратегию продвижения товаров.

Ключевые слова: онлайн-покупка, гендерная принадлежность, анализ сопряженности, поведение потребителей, маркетинг.

Введение

Развитие розничной торговли, в частности, ее цифровизация, является одной из приоритетных задач отраслевого развития экономики в Казахстане. Это подтверждается и направлениями Государственной программы развития торговли Республики Казахстан на 2021-2025 годы, где обозначена необходимость обеспечения оптимизированного цифрового торгового процесса для эффективного функционирования профессиональной коммерческой системы [1]. Необходимо отметить, что за счет цифровизации происходит множество изменений в различных отраслях экономики. Сфера розничной торговли не является исключением. В ней наблюдается множество изменений инновационного характера. Так, увеличивается количество пользователей интернета, приобретающих различные товары на сайтах онлайн-продавцов. При этом потребители начинают менять свои привычки и поведение, переходя из офлайн системы торговли в среду онлайн-покупок. Совершение покупок становится для них более удобным и практичным. Таким образом, можно сказать, что появление интернет-магазинов и онлайн-торговых площадок стало одним из вариантов образа жизни современных людей. В то же время замечено, что одним из личностных факторов, влияющих на потребительское поведение, является гендерная принадлежность покупателей. Так, потребительское поведение покупателей мужского и женского пола при совершении покупки на интернет-платформах может иметь свои особенности.

В контексте вышесказанного актуальность научной потребности в теме исследования связана с тем, что наблюдается активная трансформация поведения потребителей в условиях развития онлайн-покупок, также становится важным углублять знания, используя различные аналитические инструменты, для выявления связи между гендерными различиями и потребительским поведением в данной торговой среде. Исходя из этого целью исследования в статье является выявление особенностей поведения потребителей, совершающих покупки в режиме реального времени.

Объектом исследования в статье является изучение поведения конечного потребителя; предметом исследования - выявление взаимосвязи между гендерными различиями потребителей и их поведением на интернет-платформах при совершении онлайн-покупок.

Литературный обзор

Динамика роста продаж в сфере онлайн-покупок привлекла внимание ученых из разных стран мира, и свидетельством этому является немалое количество проведенных исследований. Так, в экономической литературе отмечается рост интереса потребителей к использованию интернет-платформ при совершении покупок в онлайн-среде [2]. При этом наблюдается увеличение не только количества пользователей интернет по всему миру, например, как отмечается в проведенных

исследованиях - с 23% до 54%, но и объемов розничной торговли в онлайн-среде - с 1 до 3,8 трлн долларов США, а также числа людей, пользующихся услугами онлайн-покупок, в два раза [3]. Одной из причин сложившейся ситуации является пандемия COVID-19, в ее результате повысилась доступность и увеличился спрос на услуги онлайн-покупок. Russell Redman отмечает, что в 2021 году большинство потребителей стали покупать продукты в интернете больше, чем до пандемии COVID-19 [4]. Можно сделать заключение, что онлайн-торговля получила значительный стимул для своего развития в условиях пандемии. Потребители большей частью именно в этой ситуации изменили свое покупательское поведение с физических точек продаж на интернет-магазины.

Не стали исключением и отечественные потребители розничной торговли. Так, согласно данным Бюро национальной статистики РК, объем розничной торговли через интернет, начиная с 2019 года по 2021 год, вырос почти в два раза, что говорит о значительном росте интереса к онлайн-покупкам [5].

Надо отметить, что рост интереса у потребителей к онлайн-покупкам связан не только с ситуацией пандемии. Так, многие потребители осознали значимость онлайн-покупок в своей повседневной жизни за счет ряда ее преимуществ, например, экономия времени, удобство, онлайн-консультации, индивидуальное обслуживание, более широкий доступ к информации, а также отсутствие необходимости организации трансфера [6]. Согласно данным отчета PWC за 2016 год, 56% немецких респондентов заявили, что удобство является основным фактором, влияющим на покупку товаров онлайн. Напротив, только 35% немецких респондентов заявили, что цена является их основным мотивом для совершения покупок онлайн [7]. Abhinav Siddharth Srivastava, Park Thaichon в своих исследованиях к преимуществам онлайн-покупок добавляют также: удовлетворение личных потребностей и отказ от использования наличных денег [8]. В то же время Joseph W Alba, Wesley Hutchinson отмечают, что ключевое преимущество онлайн-покупок перед офлайн-покупками заключается в способности онлайн-потребителей получать больше информации как о ценовых, так и о неценовых атрибутах [9]. Несмотря на явные преимущества, а также на рост продаж в сфере интернет-покупок, отдельные онлайн-ритейлеры продолжают сталкиваться с серьезными проблемами. Так, многие потребители по-прежнему неохотно совершают покупки в интернет из-за неудовлетворительного онлайн-обслуживания клиентов [10]. С другой стороны, покупки в режиме реального времени связаны с возможными рисками, как отсутствие безопасности и конфиденциальности данных, а также может быть долгое ожидание товара [11]. Это означает, что важно понимать, как потребители совершают покупки в интернет, чтобы повысить лояльность клиентов.

Выявилось, что немаловажным вопросом при проведении исследований является изучение гендерных различий покупателей в потребительском поведении. В частности, Mohammad Kamal Hossain и др. изучили вопросы восприятия покупок, влияние социально-демографических показателей на поведение потребителей при онлайн-покупках бангладешских покупателей [12]. При этом было выявлено, что мужчины тратят на покупки в интернет больше денег, чем женщины. В то время как мужчины и

женщины совершали покупки примерно с одинаковой частотой, в среднем мужчины тратили больше на одну транзакцию – 220 долларов США против 151 доллара США для женщин – при их последней покупке. Во многом это можно объяснить тем фактом, что потребители-мужчины чаще покупали товары более дорогих категорий, таких, как предметы роскоши (55 процентов сделок с предметами роскоши совершались именно ими) или электронику (72 процента электронных сделок совершались также мужчинами), в то время как женщины чаще покупали товары по более низким ценам, по таким категориям, как косметика или продукты питания [13].

В исследовании Syed Akhter говорится о том, что демографические характеристики и их психологические зависимые переменные существенно влияют на вероятность покупки через интернет [14]. В результате этого исследования и было выяснено, что мужчины совершают покупки в онлайн-среде более охотно, чем женщины. Результаты исследования Pallavi Dua Bhavna, Meenal Pachory Pandey показали, что такие демографические характеристики, как возраст, доход и уровень образования потребителей являются значимыми предикторами частоты покупок в данной торговой среде [15]. Однако было обнаружено, что другие социально-демографические данные не влияют на частоту онлайн-покупок.

В связи с проанализированными в научной литературе вышеназванными положениями авторы настоящей статьи провели анализ, с помощью которого можно будет выяснить: как влияет гендерная принадлежность на выбор канала онлайн-покупок, а также определить наиболее важные факторы, имеющие решающее значение на решение о покупке в онлайн-среде как мужчин, так и женщин.

Методы исследования

Методы исследования базировались на общей методологии проведенного изучения, которая включала несколько этапов. Для начала с целью сбора необходимых данных был проведен онлайн-опрос на тему: «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках» в Google Forms как одного из распространенных методов сбора первичной информации. Респондентами, которые являются непосредственными потребителями в системе онлайн-продаж, выступали преимущественно жители г.Алматы. Из собранных данных от 226 респондентов 224 анкеты считаются достоверными для данного исследования. Преобладающим числом среди респондентов, заполнивших анкету, составляют женщины (59,4%) в возрастных группах: 18-23 лет (63,9%) и 14-18 лет (24,8%), что указывает на то, что среди респондентов преобладает молодое поколение. Это соответствует заявлению Mazzini Muda и др., в котором говорится, что среди онлайн-потребителей по-прежнему преобладает молодежь [16]. Количество респондентов мужского пола составило 40,1%, преобладающая доля среди которых также молодое поколение (2/3 от всего количества респондентов). В процессе отбора респондентов использовался метод случайной выборки. Опрос проводился в 2023 году дважды: в феврале и марте месяцах. Вопросы касались основных характеристик участников

опроса и предпочтений по выбору канала онлайн-покупок. Следующим этапом была оценка собранных на первом этапе данных с помощью программного обеспечения для статистического анализа IBM SPSS STATISTICS. Далее был применен метод представления многомерного частотного распределения двух или более признаков, предназначенный для исследования статистической связи между ними, а именно анализ сопряженности. В качестве независимой переменной выступила гендерная принадлежность, а в качестве зависимых переменных было принято отношение респондентов к онлайн-покупкам. Данный метод был использован для проверки выдвинутых авторами данной статьи нижеследующих гипотез о наличии связи между двумя признаками с использованием теста Фишера или критерия согласия Пирсона хи-квадрат:

- Н1: Выбор канала покупки (онлайн-покупка или физический магазин) зависит от гендерной принадлежности потребителя;
- Н2: Гендерная принадлежность потребителя влияет на его отношение к онлайн-покупкам (положительное, нейтральное или отрицательное);
- Н3: Одни и те же факторы имеют разную степень воздействия на принятие решения о покупке онлайн потребителями мужского и женского пола;
- нулевая гипотеза Н0: связи между полом потребителей и остальными переменными, относящимися к выбору каналов сбыта и факторами, влияющими на решение о покупке, нет.

Результаты и обсуждение

Итак, для того, чтобы определить, имеется ли взаимосвязь между полом потребителей и остальными переменными, представленными в вышеизложенных гипотезах, был проведен анализ таблиц сопряженности по зависимой и независимым показателям с применением статистического критерия. Для начала проверим корректность собранных данных для проведения анализа сопряженности. Все данные являются валидными, то есть они корректные для достоверного последующего анализа. По всем вопросам анкеты респондентами-потребителями были даны полные ответы. Следовательно, ответы 224 респондентов-потребителей могут быть приняты во внимание при дальнейшем анализе.

На следующем этапе необходимо провести анализ сопряженности с целью выявления взаимосвязи между полом респондентов-потребителей и их предпочтениями при покупке товара через интернет. Анализ был проведен в несколько подэтапов: начиная от выявления взаимосвязи между гендерными особенностями потребителей и их предпочтениями при выборе канала покупки товара, а также непосредственно во время совершения покупок онлайн.

Таблица 1. Данные по анализу сопряженности выбора каналов сбыта товаров и гендерной принадлежности потребителей

Выбор канала покупки товаров		Гендерная принадлежность потребителей	Всего потребителей	В том числе, из них:	
				женский пол	мужской пол
Общее количество респондентов, принявших участие в опросе (чел.)			224	133	91
Выбор офлайн-магазина	Количество респондентов (чел.)		146	91	55
	Количество респондентов (%)		65,2%	68,4%	60,4%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)		65,2%	40,6%	24,6%
Выбор онлайн-покупки (интернет-магазин)	Количество респондентов (чел.)		78	42	36
	Количество респондентов (%)		34,8%	31,6%	39,6%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)		34,8%	18,8%	16,1%
Примечание – составлено авторами с помощью IBM SPSS 28 на основе результатов проведенного опроса «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках»					

По данным таблицы 1 мы видим, что большей частью как женщины (68,4%), так и мужчины (60,4%) предпочитают делать покупки товаров в физическом магазине. Процентное содержание данных является примерно одинаковой. Наблюдается также небольшая разница при выборе канала онлайн-покупок как среди женщин (31,6%), так и мужчин (39,6%). Анализ показал, что не существует значительной разницы между количеством респондентов (в соответствии с гендерным признаком), отдавших предпочтение выбору того или иного канала покупки. Следовательно, выбор канала покупки (онлайн-покупка или физический магазин) не зависит от гендерной принадлежности потребителя. Для проверки статистической достоверности данного вывода вычислим критерий согласия Пирсона хи-квадрат и точный критерий Фишера (соответствующие только для ситуации 2x2, то есть с двумя переменными выбора канала покупки и двумя переменными по гендерной принадлежности потребителей). Они используются для вычисления тесноты связи между переменными (таблица 2):

Таблица 2. Критерий хи-квадрат и точный критерий Фишера: проверка статистической достоверности взаимосвязи между полом потребителей и выбором канала покупки

Критерии хи-квадрат					
Критерии	Значение	кол-во степеней свободы	Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	Точная значимость (2-сторонняя)	Точная значимость (1-сторонняя)
Хи-квадрат Пирсона	1,517 ^a	1	,218		

Поправка на непрерывность b	1,185	1	,276		
Отношения правдоподобия	1,509	1	,219		
Точный критерий Фишера				,254	,138
Количество допустимых наблюдений	224				
а. Для числа ячеек 0 (,0%) предполагается значение, меньше 5. Минимальное предполагаемое число равно 31,69					
б. Вычисляется только для таблицы 2x2					
Примечание – составлено авторами с помощью IBM SPSS 28 на основе результатов проведенного опроса «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках»					

Вместе с критерием согласия Пирсона хи-квадрат вычисляется P – уровень значимости. При значении P больше 0,05 считается, что переменные независимы. Если значение P меньше 0,05, то это говорит о том, что переменные зависят друг от друга, а гипотеза о независимости переменных отклоняется. Асимптотическая значимость критерия Хи-квадрат Пирсона равна $P=0,218$. Далее сопоставление данного числа с критическим уровнем значимости, обычно принимаемым в исследованиях за 0,05, показало значение асимптотической значимости критерия хи-квадрат Пирсона $P>0,05$. Данный результат свидетельствует о том, что необходимо опровергнуть наличие взаимосвязи между полом респондентов-потребителей и выбором канала покупки. Для таблиц сопряженности 2x2 необходимо вычислить точный критерий Фишера с целью выявления связи между переменными, а также внести поправку на непрерывность при сопоставлении распределения двух признаков. Интерпретация результатов значения асимптотической значимости точного критерия Фишера аналогична асимптотической значимости критерия согласия Пирсона. Значимость точного критерия Фишера $P(F)=0,254$ ($P>0,05$) также подтверждает, что взаимосвязи между переменными нет и статистически достоверные различия не обнаружены. Таким образом, признак различия между имеющейся асимптотической значимостью и критическим уровнем значимости выявил, что пол респондента-потребителя не влияет на выбор канала покупки товара: физического магазина или интернет-покупки. Следовательно, мы опровергаем гипотезу H1.

Продолжим анализ: в гипотезе H2 говорится о положительной связи между полом потребителей и отношением к онлайн-покупкам (положительное, нейтральное, отрицательное). Для проверки данной гипотезы проведем анализ сопряженности между этими переменными (таблица 3).

Таблица 3. Данные по анализу сопряженности отношения потребителей к онлайн-покупкам и их гендерной принадлежности

Отношение к онлайн-покупкам	Гендерная принадлежность потребителей	Всего потребителей	В том числе, из них:	
			женский пол	мужской пол
Общее количество респондентов, принявших участие в опросе (чел.)		222	133	89
нейтрально	Количество респондентов (чел.)	72	48	24
	Количество респондентов (%)	32,1%	36,1%	26,4%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)	32,1%	21,4%	10,7%
отрицательно	Количество респондентов (чел.)	11	4	7
	Количество респондентов (%)	4,9%	3,0%	7,7%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)	4,9%	1,8%	3,1%
положительно	Количество респондентов (чел.)	139	81	58
	Количество респондентов (%)	62,1%	60,9%	63,7%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)	62,1%	36,2%	25,9%
Примечание – составлено авторами с помощью IBM SPSS 28 на основе результатов проведенного опроса «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках»				

Анализ показал, что 60,9% женщин относятся положительно к онлайн-покупкам, 36,1% – нейтрально и только 3% – отрицательно. Что касается мужского пола, то 63,7% относятся положительно, 26,4% – нейтрально и только 7,7% – отрицательно. Таким образом, в большинстве случаев и мужской, и женский пол потребителей относится к онлайн-покупкам положительно. Наличие потребителей, имеющих нейтральное отношение к онлайн-покупкам, в будущем может изменить процентное соотношение между положительным и отрицательным отношением. Можно предположить, что значительного влияния пола респондентов на отношение (положительное, нейтральное или отрицательное) к онлайн-покупкам не имеется. Далее рассчитаем критерий Хи-квадрат Пирсона для проверки статистической достоверности полученных выше выводов (таблица 4).

Таблица 4. Критерии хи-квадрат: проверка статистической достоверности взаимосвязи между полом потребителей и отношением к онлайн-покупкам

Критерии хи-квадрат			
Критерии	Значение	кол-во степеней свободы	Асимптотическая значимость (2-сторонняя)
Хи-квадрат Пирсона	6,995 ^a	3	,072
Отношения правдоподобия	7,658	3	,054
Количество допустимых наблюдений	224		
а. Для числа ячеек 3 (37,5%) предполагается значение, меньше 5. Минимальное предполагаемое число равно, 81			
Примечание – составлено авторами с помощью IBM SPSS 28 на основе результатов проведенного опроса «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках»			

Результаты анализа показывают, что асимптотическая значимость критерия согласия Пирсона $P=0,072$, его значение близко к 0,1, а это значит, что различия обнаружены на уровне статистической тенденции, то есть нельзя утверждать о наличии или отсутствии взаимосвязи между полом потребителей и отношением к онлайн-покупкам, так как асимптотическая значимость хи-квадрат Пирсона $P<0,05$, но в тоже время она близка к 0,1. Следовательно, мы не можем принять либо опровергнуть гипотезу H_2 . Это значит, что необходимо провести дополнительно более расширенный опрос с увеличенным количеством респондентов, проведя повторный анализ таблиц сопряженности с целью выявления взаимосвязи. Этот вопрос может быть изучен более углубленно в последующих исследованиях авторов данной статьи или же в работах других исследователей.

Далее необходимо проанализировать факторы, которые оказывают влияние на решение о покупке онлайн (таблица 5) на мужской и женский пол. Данное понимание может помочь в выстраивании эффективной стратегии продвижения товаров. Было выявлено (таблица 1), что большинство потребителей отдадут предпочтение в настоящее время все еще офлайн системе покупок, однако дальнейший анализ данных (таблица 2) выявил, что отношение к онлайн-покупкам в большей степени положительное. Поэтому авторы сочли возможным дальнейший анализ в отношении факторов, оказывающих влияние на решение о покупке онлайн проводить на основе ответов всех респондентов.

Таблица 5. Данные анализа сопряженности факторов, влияющих на решение о покупке онлайн и гендерной принадлежности потребителей

Факторы, влияющие на решение об онлайн-покупке		Гендерная принадлежность потребителей	Всего потребителей	В том числе, из них:	
				женский пол	мужской пол
Общее количество респондентов, принявших участие в опросе (чел.)			224	133	91
возможность знакомства с отзывами	Количество респондентов (чел.)		51	37	14
	Количество респондентов (%)		22,8%	27,8%	15,4%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)		22,8%	16,5%	6,3%
возможность сравнения цен	Количество респондентов (чел.)		118	67	51
	Количество респондентов (%)		52,7%	50,4%	56,0%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)		52,7%	29,9%	22,8%
индивидуальные предложения	Количество респондентов (чел.)		30	12	18
	Количество респондентов (%)		13,4%	9,0%	19,8%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)		13,4%	5,4%	8,0%
возможность обмена изображениями товаров (ознакомления)	Количество респондентов (чел.)		25	17	8
	Количество респондентов (%)		11,2%	12,8%	8,8%
	Количество респондентов от общего количества, принявших участие в опросе (%)		11,2%	7,6%	3,6%
Примечание – составлено авторами с помощью IBM SPSS 28 на основе результатов проведенного опроса «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках»					

Результаты исследования показывают, что почти в равном количестве, что на мужчин (56%), что на женщин (50,4%) больше всего на решение о покупке влияет возможность сравнения цен. Однако далее мнения расходятся. Такие факторы, как возможность знакомства с отзывами почти в два раза важнее для женщин (27,8%), нежели для мужчин (15,4%), тогда как наличие индивидуальных предложений при совершении покупки онлайн больше имеет значение для мужчин (19,8%), чем для женщин (9%). Возможность обмена изображениями товаров влияет на решение о покупке на женщин больше (12,8%), чем на мужчин (8,8%), что в принципе логично, так как женщины более склонны оценивать внешний вид товара. Таким образом, наблюдаются взаимосвязь в процессе принятия решения о покупке онлайн между гендерной принадлежностью потребителя и факторами, оказывающими влияние на данное решение. Данный вывод необходимо проверить через анализ статистической

достоверности о наличии данной связи с помощью критерия согласия Пирсона хи-квадрат (таблица 6).

Таблица 6. Критерии хи-квадрат: проверка статистической достоверности взаимосвязи между полом потребителей и факторами, влияющими на решение о покупке онлайн

Критерии хи-квадрат			
Критерии	Значение	кол-во степеней свободы	Асимптотическая значимость (2-сторонняя)
Хи-квадрат Пирсона	9,439 ^a	3	,024
Отношения правдоподобия	9,533	3	,023
Количество допустимых наблюдений	224		
а. Для числа ячеек 0 (,0%) предполагается значение, меньше 5. Минимальное предполагаемое число равно 10,16.			
Примечание – составлено авторами с помощью IBM SPSS 28 на основе результатов проведенного опроса «Исследование потребительского поведения при онлайн-покупках»			

Согласно анализу данных таблицы 6 асимптотическая значимость хи-квадрат Пирсона $P=0,024$, но так как значение P является $<0,05$, то следовательно различия статистически достоверные. Это говорит о наличии связи между полом и факторами, влияющими на решение о покупке онлайн: если тот или иной фактор влияет на женщин в большей степени, чем на мужчин, то на последних этот фактор может не влиять и вовсе. Таким образом, мы принимаем гипотезу $H3$ о том, что имеется положительная связь между полом потребителей и факторами, влияющих на решение о покупке онлайн.

Заключение

Понимание потребительского поведения, его предпочтений положительно скажется на деятельности фирм и на их экономической эффективности. Так, изучение влияния пола потребителя на его покупательское поведение при онлайн-покупках будет способствовать более глубокому пониманию их потребностей, что в будущем приведет к более эффективному бизнес-процессу в торговой сфере. Это исследование было проведено с целью выявления взаимосвязи гендерной принадлежности потребителей и выбором канала онлайн-покупок, а также факторами, влияющими на решение о покупке в режиме реального времени. В результате анкетирования были собраны данные от 224 респондентов-потребителей. Затем в процессе оценки собранных данных был использован метод анализа сопряженности для выявления

связи между полом потребителей и несколькими переменными: выбором канала покупок; отношением к онлайн-покупкам; факторами, влияющими на решение о покупке онлайн. Проведение данного анализа выявило, что взаимосвязи между полом респондентов и выбором канала покупки не существует.

Напротив, было выявлено, что взаимосвязь между полом респондента и факторами, влияющими на решение о покупке онлайн все же существует. Поэтому при выстраивании эффективной гендерно-сбалансированной стратегии продвижения товаров следует их формировать с учетом особенностей пола потребителей. Например, при выстраивании стратегии сбыта товаров для женщин необходимо учесть, что им наиболее важно иметь возможность знакомства с отзывами. При выстраивании стратегии сбыта товаров для мужчин необходимо обеспечить наличие индивидуальных предложений, например, программы лояльности, так как они оказывают воздействие больше на них. Возможность сравнения цен и знакомства с изображениями товаров воздействует почти одинаково как на мужчин, так и на женщин.

Выявить однозначную связь в сторону существования или же его отсутствия между полом потребителя и исследованием его отношения к онлайн-покупкам не удалось. Поэтому необходимо провести более углубленное исследование в будущем по изучению этой взаимосвязи. Таким образом, можно сказать, что связь наблюдается только между полом потребителей и различными факторами, влияющими на решение об онлайн-покупке. Проведенное исследование открыло нам новые направления для будущих исследований:

- необходимо дополнить факторы, влияющие на решение о покупке онлайн и провести более расширенное исследование;
- провести исследование с использованием других методов и инструментов анализа с целью подтверждения результатов;
- провести более углубленный анализ влияния гендерной принадлежности к их отношению к онлайн-покупкам, а также расширить базу респондентов, включить и другие категории потребителей, например, не только молодое поколение, но и взрослое население с высоким уровнем дохода, которые совершают больше покупок в силу своего социального положения.

Список литературы

1. Государственная программа развития торговли Республики Казахстан на 2021-2025 годы (август 2020 года) – [Электрон. ресурс] – 2020. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/documents/details/61429?lang=ru> (дата обращения 24.07.2023).
2. Arut Geevitha Consumer behavior towards-commerce: online shopping// International Journal of Scientific Research in Engineering and Management (IJSREM). – 2022. – Vol. 06. – Is. 04. – P.1058-1068.
3. Shoakhmedova N.X, Khashimova D.P., Belalova G.A. Digitalization of the economy during a Pandemic: accelerating the pace of Development// Journal Of Critical Reviews. – 2020. – Vol.7. – Is.15. P.4.
4. Russell Redman Increased use of online grocery shopping 'here to stay'// About Supermarket News – [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://www.supermarketnews.com/online-retail/increased-use-online-grocery-shopping-here-stay> (дата обращения 14.06.2023)

5. Статистический сборник РК. Розничная и оптовая торговля в Республике Казахстан 2017-2021 – [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=2021&name=17203&period=> (дата обращения 17.06.2023).
6. Weng Marc Lim Antecedents and consequences of e-shopping: an integrated model// *Internet Research*. – 2015. – Vol.25. – No.2. – P. 184-217.
7. Total retail global report. They say they want a revolution. Total Retail PWC (2016) - [Электрон. ресурс] – 2016. – URL: <https://www.pwc.com/gx/en/retail-consumer/publications/assets/total-retail-global-report.pdf> (дата обращения 07.05.2023)
8. Abhinav Siddharth Srivastava, Park Thaichon. What motivates consumers to be in line with online shopping?: a systematic literature review and discussion of future research perspectives// *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*.-2023. – Vol. 35 – No.3. – P. 687-725.
9. Joseph W Alba, Wesley Hutchinson. Dimensions of Consumer Expertise// *Journal of Consumer Research*. – 1987. – Vol.13. – Is.4. – P. 411-454. DOI: <https://doi.org/10.1086/209080>
10. Jiunn-Woei Lian, Tzu-Ming Lin. Effects of consumer characteristics on their acceptance of online shopping: Comparisons among different product types// *Computer Human Behavior*.-2008. – Vol.24. – Is. 1. – P. 48-65.
11. Mingming Shi, Jun Zhou, Zhou Jiang. Consumer heterogeneity and online vs. offline retail spatial competition//*Frontiers of Business Research in China*.-2019.– Vol.13. –Is.10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s11782-019-0059-9>
12. Mohammad Kamal Hossain, Md Abdus Salam, Sheikh Sakib Jawad. Factors affecting online shopping behavior in Bangladesh: A demographic perspective//*International Journal of Business Ecosystem & Strategy*. – 2022. – Vol.4. – Is.3. – P. 13-22. DOI: <https://doi.org/10.36096/ijbes.v4i3.351>
13. Global Online Consumer Report. KPMG [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: <file:///C:/Users/Family/Desktop/the-truth-about-online-consumers.pdf> (дата обращения 26.06.2023)
14. Syed H Akhter. Digital Divide and Purchase Intention: Why Demographic Psychology Matters// *Journal of Economic Psychology*.-2003.–Vol.24. –Is.3 – P. 321-327. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(02\)00171-X](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(02)00171-X)
15. Pallavi Dua Bhavna, Meenal Pachory Pandey. Impact of Socio-Demographics on Purchase Frequency in Online Retailing in India// *Empirical Economics Letters*. – 2021.– Vol.20. – Is.1.– P. 85-101.
16. Mazzini Muda, Rohani Mohd, Salwana Hassan. Online Purchase Behavior of Generation Y in Malaysia//*Procedia Economics and Finance*.-2016.–Vol.37.– P. 292-298. DOI: [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(16\)30127-7](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)30127-7)

Н.Т. Тулебаева, Ж.Т. Қожамқұлова

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

Онлайн сатып алу кезіндегі тұтынушылардың мінез-құлқы мен гендерлік сипаттамаларын біріктіре талдау

Аннотация. Сауда секторының цифрлық трансформациясы әлеуметтік және экономикалық өмірдің жаңа жағдайына сәйкес келетін тұтынушылардың мінез-құлқының өзгеруіне әкеледі. Интернет-ортада тауарды сатып алу туралы шешім қабылдауға әсер ететін басым факторларды анықтау үшін тұтынушылардың мінез-құлқы ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігі туындайды. Олардың ішінде тауарларды таңдау мен сатып алуға әртүрлі дәрежеде әсер ететін сатып алушылардың жеке демографиялық сипаттамаларын бөліп көрсетуге болады. Зерттеу аналитикалық құралдар мен әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. IBM SPSS STATISTICS статистикалық талдау бағдарламалық құралының көмегімен жиналған деректерді бағалай отырып, интернет-дүкендегі тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу үшін Google Forms сауалнамасы жүргізілді. Зерттелетін айнымалылар арасындағы статистикалық байланысты зерттеуге арналған біріктірілген талдау негізінде екі немесе одан да көп сипаттамалардың көпөлшемді жиілігінің таралуын көрсету әдісі қолданылған. Бұл әдіс Фишер тесті немесе Пирсон хи-квадрат сәйкестік тесті арқылы екі белгі арасында оң байланыстың болуы туралы мақала авторлары ұсынған бірқатар гипотезаларды тексеру үшін пайдаланылды.

Авторлар тұтынушының бір немесе басқа жынысына қатыстылығының тарату арнасын таңдаумен ешқандай байланысы жоқ деген қорытындыға келді. Дегенмен, онлайн-сатып алу кезіндегі маңызды факторларды талдау кезінде оның әртүрлі жыныстағы тұтынушылардың мінез-құлқысына әсер ететіні анықталды. Зерттеу нәтижелері қолданбалы сипатқа ие: онлайн-сауда кезінде тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу кәсіпкерлерге өздерінің мақсатты аудиториясының қалауын түсінуге және өнімді гендерлік теңдестірілген тиімді жылжыту стратегиясын құруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: онлайн сатып алу, жыныс, біріктірілген талдау, тұтынушылық мінез-құлқы, маркетинг.

N.T. Tulebayeva, Zh. T. Kozhamkulova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Exploring the Influence of Gender Characteristics on Consumer Behavior: A Contingency Analysis

Abstract. The digital transformation of the shopping sector has changed consumer behavior, becoming a new reality of social and economic life. There is an emerging need to study the peculiarities of consumer behavior to identify the priority factors that influence the online purchase decision. Among these factors, we can highlight individual demographic characteristics of buyers,

which have different degrees of influence on the choice and purchase of goods. The study was conducted using scientific methods and analytical tools. The authors conducted a Google Form survey to study consumer online shopping behavior, the results of which were processed using the SPSS STATISTICS program.

To study the statistical correlation of variables, the authors used contingency analysis to represent the multivariate frequency distribution of two or more characteristics. The paper's authors made several hypotheses tested using Fisher's and Pearson's chi-square test of agreement.

The authors found that gender does not influence the choice of marketing channel. However, when analyzing the factors that matter when respondents are making an online purchase, it was found that gender affects consumer behavior. The study results are applied and enable entrepreneurs to understand the preferences of their target audience and build an effective gender-balanced product promotion strategy.

Keywords: online purchase, gender, contingency analysis, consumer behavior, marketing.

References

1. Gosudarstvennaya programma razvitiya trgovli Respubliki Kazakhstan na 2021-2025 gody. [The State program of Trade development of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025] 2020. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/documents/details/61429?lang=ru> [in Russian] (accessed 24.07.2023)
2. Arut Geevitha Consumer behavior towards-commerce: online shopping, International Journal of Scientific Research in Engineering and Management (IJSREM). 06. 04(2022).
3. Shoakhmedova N.X., Khashimova D.P., Belalova G.A. Digitalization of the economy during a Pandemic: accelerating the pace of Development, Journal Of Critical Reviews.7(15).4(2020).
4. Russell Redman Increased use of online grocery shopping here to stay, About Supermarket News. 2021. Available at: <https://www.supermarketnews.com/online-retail/increased-use-online-grocery-shopping-here-stay> (accessed 14.06.2023)
5. Statisticheskij sbornik RK. Roznichnaya i optovaya trgovlya v Respublike Kazakhstan 2017-2021. [Statistical collection of the Republic of Kazakhstan. Retail and wholesale trade in the Republic of Kazakhstan 2017-2021] 2021. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=2021&name=17203&period=> [in Russian] (accessed 17.06.2023)
6. Weng Marc Lim Antecedents and consequences of e-shopping: an integrated model, Internet Research.25(2)184-217(2015).
7. Total retail global report. They say they want a revolution. Total Retail PWC (2016) 2016. Available at: <https://www.pwc.com/gx/en/retail-consumer/publications/assets/total-retail-global-report.pdf> (accessed 07.05.2023)
8. Abhinav Siddharth Srivastava, Park Thaichon What motivates consumers to be in line with online shopping?: a systematic literature review and discussion of future research perspectives, Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics.35(3) 687-725(2023).
9. Joseph W Alba, Wesley Hutchinson Dimensions of Consumer Expertise, Journal of Consumer Research.13(4). 411-454(1987). DOI: <https://doi.org/10.1086/209080>
10. Jiunn-Woei Lian, Tzu-Ming Lin Effects of consumer characteristics on their acceptance of online shopping: Comparisons among different product types, Computer Human Behavior.24(1).48-65(2008).

11. Mingming Shi, Jun Zhou, Zhou Jiang Consumer heterogeneity and online vs. offline retail spatial competition, *Frontiers of Business Research in China*.(13)10(2019). DOI: <https://doi.org/10.1186/s11782-019-0059-9>
12. Mohammad Kamal Hossain, Md Abdus Salam, Sheikh Sakib Jawad Factors affecting online shopping behavior in Bangladesh: A demographic perspective, *International Journal of Business Ecosystem & Strategy*.4(3). 13-22(2022). DOI: <https://doi.org/10.36096/ijbes.v4i3.351>
13. Global Online Consumer Report. KPMG 2017. Available at: <file:///C:/Users/Family/Desktop/the-truth-about-online-consumers.pdf> (accessed 26.06.2023)
14. Syed H Akhter Digital Divide and Purchase Intention: Why Demographic Psychology Matters, *Journal of Economic Psychology*.24(3).321-327(2003). DOI: [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(02\)00171-X](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(02)00171-X)
15. Pallavi Dua Bhavna, Meenal Pachory Pandey Impact of Socio-Demographics on Purchase Frequency in Online Retailing in India, *Empirical Economics Letters*.20(1). 85-101(2021).
16. Mazzini Muda, Rohani Mohd, Salwana Hassan Online Purchase Behavior of Generation Y in Malaysia, *Procedia Economics and Finance*.(37).292-298(2016). DOI: [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(16\)30127-7](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)30127-7)

Сведения об авторах:

Тулбаева Н.Т. – автор для корреспонденции, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-4675-7979>.

Кожамкулова Ж.Т. – кандидат экономических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-2929-384X>.

Tulebayeva N.T. – corresponding author, 2nd year doctoral student of the specialty «Marketing», Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-4675-7979>.

Kozhamkulova Zh.T. – Candidate of Economic Sciences, Acting Professor of the Department of Business Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-2929-384X>.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 76.01.11:

Тип статьи (научная статья)

<https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

<https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

<https://orcid.org/0000-0002-1478-6505>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-142-158>

Основные векторы реализации государственной антикоррупционной политики, направленные на сокращение неравенства доходов

А.Ж. Панзабекова¹, Р.М. Рузанов², Т.М. Жарлыгасинов*³

Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹aksanat@mail.ru, ²rashid_ruzanov@mail.ru, kaztalgin@gmail.com)

Аннотация. В современном мире проблема коррупции и социального неравенства остаются одними из ключевых вызовов для многих стран. Коррупция, будучи одним из основных факторов, способствующих увеличению разрыва между богатыми и бедными слоями населения, требует внимания и системного подхода в контексте разработки мер по сокращению социальной диспропорции. Данная статья посвящена изучению основных направлений реализации государственной антикоррупционной политики с акцентом на снижение социального и экономического неравенства. В данной работе рассматриваются различные стратегии борьбы с коррупцией, оценивается их влияние на уровень доходов различных социальных групп, а также предлагаются практические подходы к улучшению ситуации через эффективную антикоррупционную политику и меры по повышению прозрачности финансовых операций. Исследование представляет собой анализ эффективности различных механизмов борьбы с коррупцией и их влияния на уровень неравенства доходов. Основные векторы антикоррупционной политики, рассматриваемые в работе, включают в себя укрепление правовой базы, повышение прозрачности государственных закупок, обеспечение независимости судебной системы, развитие антикоррупционной культуры и образования. Основными методами исследования являются анализ, исторический метод исследования и метод прогнозирования. Результаты данного исследования могут послужить основой для разработки и внедрения мер, направленных на уменьшение неравенства доходов через эффективную антикоррупционную деятельность, а также вносит вклад в академическую дискуссию о взаимосвязи между коррупцией и неравенством доходов и предлагает практические рекомендации для снижения этой проблемы в современном обществе.

Ключевые слова: антикоррупционная политика, менеджмент, экономика Казахстана, устойчивое развитие, неравенство доходов, социальная диспропорция, законодательство.

Введение

Коррупция – это социальное явление, характеризующееся злоупотреблением властью, публичным положением или ресурсами в личных интересах с целью получения незаконных выгод. Чаще всего под этим имеется в виду именно деятельность со стороны представителей власти, которые с помощью доступных инструментов государственного управления влияют на внутренние процессы в стране. Она несет исключительно негативный характер для основных принципов функционирования государства: она подрывает принципы справедливости, равенства и эффективного управления, создавая неблагоприятные условия для развития и укрепления институций. В связи с этим государственные власти проводят целенаправленную политику противостояния коррупционным действиям. Она имеет множество направлений, что по-разному влияет на государственных деятелей, не позволяя им использовать свое положение в корыстных целях, либо же демотивируя их совершать любые подобные действия. Однако то, насколько грамотным является проведение такой политики, более важно в результате, нежели просто её наличие. Таким образом, исследование проблемы коррупции и оценки эффективности ведения государственной политики имеет важное значение и оказывает влияние на развитие страны в целом.

Актуальность данной статьи заключается в том, что коррупция и социальное неравенство являются серьезными проблемами современного общества и исследование их взаимосвязи имеет большое практическое значение для разработки эффективных государственных политик в сфере экономики. Исследование основных векторов реализации антикоррупционной политики, направленных на сокращение неравенства доходов, позволит выявить эффективные меры и инструменты, которые могут быть использованы государством для уменьшения разрыва в доходах различных социальных групп. Это также позволит оценить действенность существующих механизмов борьбы с коррупцией и их влияние на социальное неравенство, а также предложить новые подходы и стратегии для улучшения ситуации в Республике Казахстан.

Целью данной статьи является исследование влияния коррупции на социальное неравенство в области доходов и выявление эффективных мер и инструментов антикоррупционной политики, направленных на уменьшение неравенства доходов в обществе. Кроме того, статья направлена на анализ действующих механизмов борьбы с коррупцией и их влияния на социальное неравенство, а также на разработку практических рекомендаций для улучшения ситуации в данной области.

Изучению проблем коррупционности в Казахстане уделяли внимание достаточно большое количество ученых. Так S. Akhmetzharov и S. Orazgaliyev [1] оценивали то, каким образом развивается коррупция внутри профсоюзов. Было показано, что внешние факторы негативно влияют на возможности данных организаций выполнять свои функции, то есть защищать интересы работников, устанавливая эффективные связи между работниками и работодателями. На основании этого были также

предоставлены отдельные рекомендации, что должны позволить улучшить ситуацию в разрезе функционирования данных организаций в стране, однако не были предложены механизмы реального их внедрения. Z. Khamitov, С. Knox и G. Junusbekova [2] в рамках своего исследования также оценивали ситуацию с коррупцией в Казахстане. Ученые отмечали, что хотя ситуация в стране в целом улучшается, все ещё остаются значительные проблемы и трудности, среди которых неэффективность проведения государственных закупок, проблемы со сбором первичных данных у организаций и т.д.

S. Janenova и С. Knox [3] оценивали влияние морали на борьбу с коррупцией. В рамках работы они предлагали формировать оценку влияния членов комиссии по этике в рамках данного вопроса, однако также отмечали, что на данный момент инициатива не пользуется успехом у политиков. Тем не менее, ученые уделяли мало внимания проблемам создания и последующего использования данной методологии. Возможности борьбы с коррупцией в Казахстане с помощью законодательства оценивали E. Mitskaya [84]. Ученые отмечали большую роль принятия законодательных мер (их усиления) для борьбы с коррупцией, а также успехи страны в направлении создания соответствующей базы. Y. Kalyuzhnova и M. Belitski [5] в рамках своей работы делали выводы о том, что коррупция в действительности может приносить не только негатив, но и позитив для развития предприятий. Однако, учитывая большую роль негативной составляющей, они все-таки предлагают меры, направленные на то, чтобы противостоять данному явлению.

Исследование по поводу проявлений и причин коррупции на государственной службе развивающихся стран было проведено Y. Desta [6]. Ученый продемонстрировал, как распространённость коррупции в государственных органах и ее общий высокий уровень пагубно влияют на экономический рост, социальную справедливость и политическую стабильность в развивающихся странах. В исследовании были выделены различные формы коррупционной практики: от мелкого взяточничества со стороны местных чиновников до крупномасштабных хищений, организованных в результате сговора между политиками, бюрократами и недобросовестными бизнесменами. Результаты исследования показали, что политизация государственных услуг, низкие зарплаты в государственном секторе, отсутствие подотчетности, слабые правоохранительные механизмы и чрезмерные нормативные процедуры являются постоянными ключевыми факторами, что способствуют развитию коррупции в государственных службах в развивающихся странах.

Влияние принятия международных стандартов финансовой отчётности для общественного сектора (IPSAS) на борьбу с коррупцией изучал V. Tawiah [7]. Ученый считает, что применение данных стандартов в развивающихся странах является перспективной стратегией, направленной на борьбу с коррупцией. В рамках их исследования были выбраны 77 развивающихся стран и данные за период с 2005 по 2017 год. Было продемонстрировано, что принятие международных стандартов финансовой отчетности для государственного сектора привело к снижению уровня коррупции в различных странах. Исследование показывает, что стандартизация системы государственного учета через принятие IPSAS предоставляет дополнительный

инструмент для развивающихся стран в их усилиях по борьбе с коррупцией. Положительный эффект более заметен в тех странах, которые полностью перешли на применение IPSAS, а не ограничились частичным внедрением его отдельных принципов. Однако ученые также отмечают, что принятие данных стандартов требует значительного инвестирования в соответствующую инфраструктуру, обучение персонала и другие составляющие, а значит может оказаться достаточно проблематичным в реализации.

Оценку возможностей использования новейших технологий в борьбе коррупцией оценивали I. Adam и M. Fazekas [8]. Ученые рассматривали влияние информационных и коммуникационных технологий на коррупцию, подчеркивая их влияние на различные заинтересованные стороны, включая государственные учреждения, организации гражданского общества, частный сектор и средства массовой информации. Они писали о существовании потенциальных преимуществ использования такого рода технологий, однако их эффективность может варьироваться в зависимости от того, насколько распространенной является коррупция в стране.

Нахождением методов борьбы с коррупцией занимался также и В. Aliev [9]. Ученый отмечал, что немедленное повышение заработной платы в государственном секторе по сравнению с частным сектором не приводит к немедленному снижению уровня коррупции. Однако это предполагает, что это имеет положительные долгосрочные эффекты. Также отмечалось, что одним из эффективных инструментов для борьбы с коррупцией может оказаться сведение к минимуму дискреционных полномочий и предотвращения доминирования на рынке посредством защитного регулирования.

Методы исследования

В данном исследовании было использовано значительное количество разного рода показателей, целью которых является анализ эффективности работы антикоррупционной службы в Республике Казахстан. Одним из них является «Степень доверия респондентов к коррупционной службе», данные о котором использовались из сайта Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [10]. Стоит отметить, что опрос в период с 2021 года и далее проводился дважды: в апреле-мае и ноябре-декабре (октябре-ноябре), тогда как за 2019 и 2020 года предлагается только одно значение данного показателя. Для упрощения восприятия и анализа этих данных в исследовании применяется усредненное значение за два данных периода. Ввиду того, что Агентство задавало вопрос по поводу того, как относятся корреспонденты к антикоррупционному бюро (полностью доверяют, частично доверяют, скорее не доверяют, не доверяют и никогда с ним не сталкивались), оценить присущие стране тенденции оказалось достаточно затруднительно. Ввиду этого было решено сделать единственный индекс, что формировался следующим образом: значения ответов каждого из респондентов умножались на коэффициенты в зависимости от выбранного варианта. Коэффициенты для ответов были следующими: 1, 0,5, -0,5, -1 и -0,25. Последнее значение было

выбрано отрицательным ввиду того, что жители страны должны быть осведомлены о деятельности организации для того, чтобы её можно было считать такой, что работает эффективно. В таком случае максимальное значение показателя может равняться 100 (если все респонденты доверяют бюро), а минимальное – -100 (если все респонденты не доверяют бюро). При этом значение индекса больше стремится в отрицательную зону. В соответствии с индексом, эффективным можно считать действие бюро в том случае, если его значение хотя бы больше 0. В другом случае это может быть свидетельством того, что подход к его работе нужно менять, либо же реорганизовывать структуру. Кроме уже описанных выше источников, были использованы данные индекса, созданного Transparency International по поводу индекса восприятия коррупции в Казахстане [11]. Также использовались данные непосредственно из отчетов Агентства по противодействию коррупции Республики Казахстан [12] и из сайта Всемирного Банка [13].

В исследовании был построен авторский индекс, оценивающий состояние коррупционности в стране на основании пяти факторов в период с 2019 по 2022 год. Для нахождения значения индекса был использован следующий алгоритм: находилось среднее значение для показателя за период в 4 года; находилось значение индекса для показателя в год n путем деления его значения в этот год на среднее (либо, наоборот, в зависимости от того, положительным или отрицательным является увеличение значения фактора для борьбы с коррупцией в стране); значение нормализовалось (находился квадратный корень); находилось среднее геометрическое для нахождения значения индекса. Такая последовательность действий позволила сгладить значение индекса и снизить влияние резкого изменения факторов из года в год.

Основным методом, что использовался в исследовании, стал анализ, что дал возможность оценить значительные объемы данных и сделать выводы на их основании по поводу состояния борьбы с коррупцией в Казахстане. Исторический метод дал возможность провести оценку прошлых данных, характеризующих борьбу с коррупцией в стране и сделать выводы по поводу текущей ситуации. Прогнозирование же позволило сделать предположения по поводу будущего развития ситуации. Статистические методы позволили провести аналитику полученных данных по поводу коррупционности в стране, а также создать отдельные индексы, позволяющие лучше её описать. Изображение данных в рамках работы проводилось с помощью графического и табличного методов.

Результаты и обсуждение

Одним из показателей, что применялся для оценки функционирования государственной политики в сфере коррупции, был уровень доверия граждан к работе антикоррупционного бюро. По данным опросов, проведенных государственными властями, были получены следующие значения ответов на заданные респондентам вопросы:

Таблица 1. Процентные соотношения ответов на вопросы респондентов по поводу их доверия работе антикоррупционного бюро в период с 2019 по 2023 г., %

Показатель	2019	2020	2021	2022	2023
Полностью согласны	25,3	24,5	26,95	26,8	51,1
Частично согласны	39,9	27,1	27,65	30,9	31,1
Частично не согласны	2,2	4,4	3,3	3,7	5,3
Полностью не согласны	1,6	1,8	1,5	1,8	3,9
Никогда не сталкивались с данной структурой	31,0	42,1	40,6	37,0	8,6

Источник: составлено авторами на основе данных [10].

Как видно из Таблицы 1, тенденции отношения респондентов к антикоррупционному бюро отличаются. К примеру, показатель «полностью согласны» со временем возрастает, «частично согласны» – снижается, «частично не согласны» – возрастает, «полностью не согласны» – возрастает, «никогда не сталкивался с данной структурой» – возрастает. Таким образом сложно определить, какая динамика все-таки в стране преобладает, то есть увеличивается доверие к структуре или нет. Для решения данной проблемы был создан индекс, описание логики работы которого более детально было описано в материалах и методах. Его значения показаны на Рисунке 1:

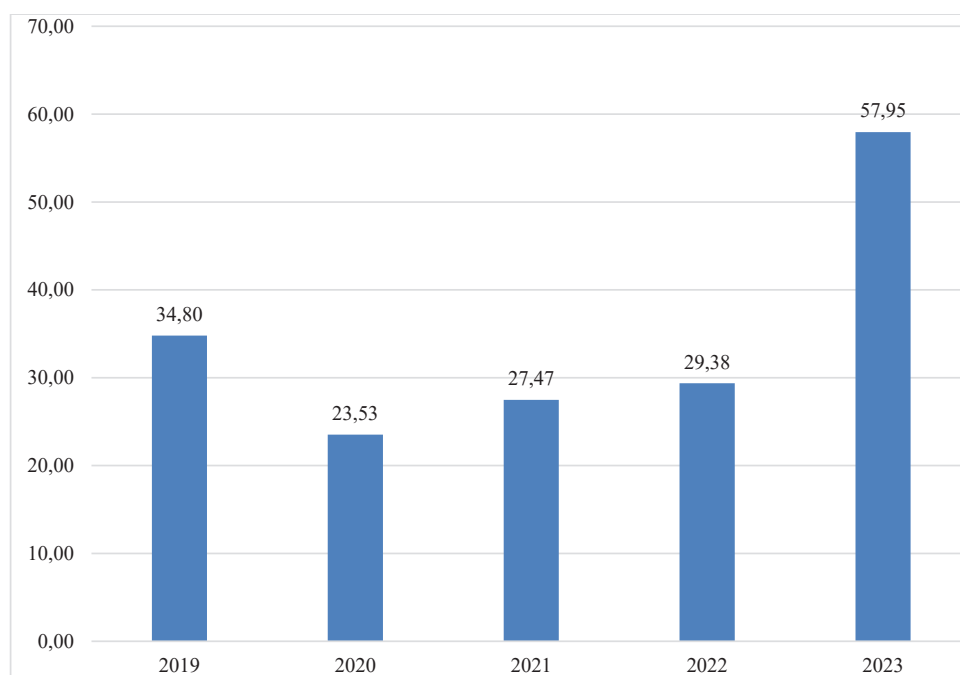


Рисунок 1. Значение индекса доверия респондентов к деятельности антикоррупционного бюро в Республике Казахстан на основании проведенных опросов в период с 2019 по 2023 год.

Источник: составлено авторами на основе данных [10].

Как можно заметить на Рисунке 1, значения данного индекса значительно снизились в период с 2019 по 2020 год, однако на данный момент возрастают и достигли очень высокого значения в 2023 году. На основании этого стоит предположить о существующем тренде на увеличение эффективности функционирования антикоррупционного бюро в стране. К тому же, на основании выставленных параметров для индекса (для характеристики эффективно или нет работает бюро), можно сделать вывод в целом о доверии населения к работе структуры, а значит и эффективном его функционировании.

Оценка уровня коррупции в стране проводится и в рамках оценки устойчивого развития. Так в 16-й цели (содействие построению миролюбивого и открытого общества в интересах устойчивого развития) наблюдается несколько показателей, которые могут охарактеризовать уровень коррупции в стране. Они показаны на Рисунке 2:

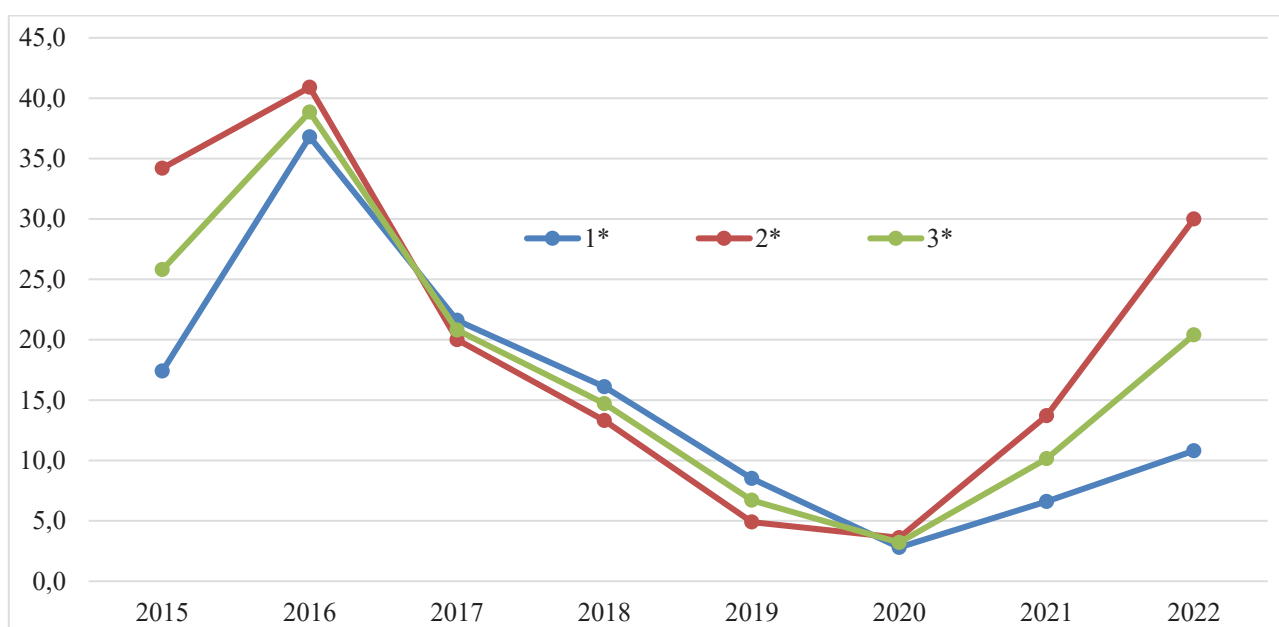


Рисунок 2. Значения показателей по поводу части компаний и лиц, что так или иначе взаимодействовали с коррупционной составляющей в период с 2015 по 2022 год, %.

Примечание:

1* – доля коммерческих компаний, которые в предыдущие 12 месяцев хотя бы один раз имели контакт с государственным должностным лицом и которые заплатили взятку государственному должностному лицу или от которых это государственное должностное лицо требовало взятку;

2* – доля лиц, которые в предыдущие 12 месяцев хотя бы один раз имели контакт с государственным должностным лицом и которые заплатили взятку государственному должностному лицу или от которых это государственное должностное лицо требовало взятку;

З* – среднее значение между долей лиц и коммерческих компаний, которые в предыдущие 12 месяцев хотя бы один раз имели контакт с государственным должностным лицом и которые заплатили взятку государственному должностному лицу или от которых это государственное должностное лицо требовало взятку.

Источник: составлено авторами на основе данных [10].

На Рисунке 2 первые два показателя являются достаточно схожими по своей сути, однако все-таки отслеживают несколько разные характеристики противостояния коррупции. Каждое из данных значений может иметь разные тенденции, и они должны быть рассмотрены, однако важно оценить также и то, насколько снизилось взаимодействие предприятий и граждан с коррупционной составляющей в среднем, ввиду чего в рамках анализа рассмотрен также показатель, знаменующий среднее арифметическое между данными двумя. Как можно заметить из Рисунка 2, значения для каждого из показателей значительно коррелируют между собой. В целом же в стране наблюдалась положительная тенденция вплоть до 2020-го года, однако после этого количество взаимодействия с теми или иными представителями власти, что имеют отношение к коррупции, значительно увеличилось. Это может свидетельствовать о том, что антикоррупционные органы стали со значительно более низкой эффективностью решать актуальные проблемы, связанные с противостоянием коррупции.

Ещё одним показателем, который стоит оценить, является Восприятие населением уровня коррупции. Его расчетом занимается Transparency International, и чем выше данное значение – тем лучшим является показатель. Данные можно увидеть в рамках Рисунка 3 ниже:

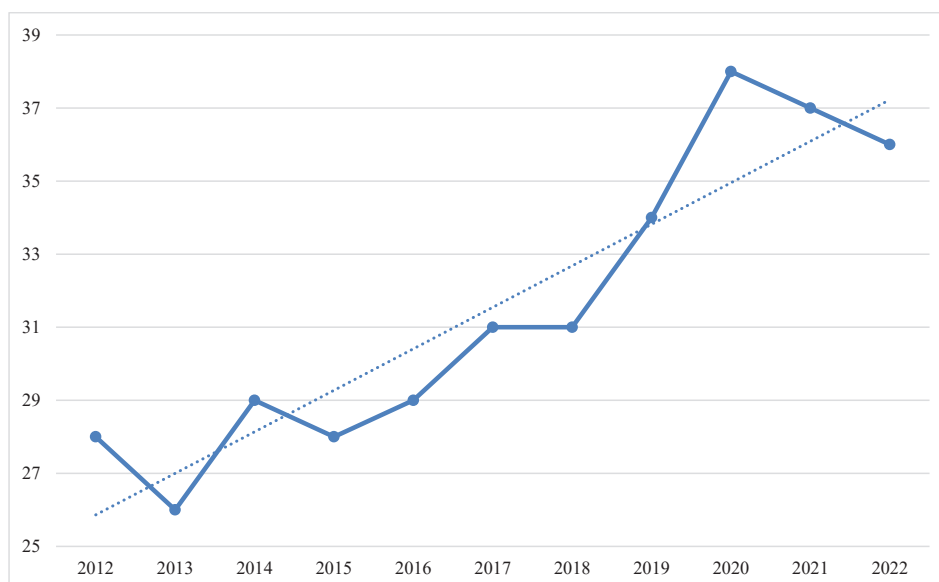


Рисунок 3. Значение индекса восприятия коррупции для Казахстана в период с 2012 по 2022 год.

Источник: составлено авторами на основе данных [11].

Как можно заметить из Рисунка 3, значение индекса постепенно увеличивается. Тем не менее, оно все ещё является достаточно низким, а страна находится ниже сотни других стран. Тем не менее, подобные положительные тенденции свидетельствуют о постепенном улучшении ситуации.

Кроме того, важно оценить и некоторые другие метрики, связанные с коррупцией, в частности – преступления и их количество в стране и их изменения с каждым годом в разрезе коррупционной составляющей. Это данные показаны ниже, в Таблице 2.

Таблица 2. Данные по виду преступления и их количестве в Казахстане

Вид преступления	2019	2020	2021	2022
Получение взятки	649	568	449	446
Дача взятки	440	624	568	549
Мошенничество	327	316	160	311
Присвоение или растрата вверенного чужого имущества	243	268	123	110
Злоупотребление должностными полномочиями	283	193	116	87

Источник: составлено авторами на основе данных [12].

Как можно увидеть из Таблицы 2, тенденции в разрезе количества найденных преступлений по поводу коррупции значительно отличаются в зависимости от вида преступления. К примеру, количество получения взяток снизилось на 31%, мошенничества – на 4%, присвоения вверенного имущества – 54% и злоупотребления полномочиями – 69%. В то же время количество дачи взяток возросло на 25%. Если найти общее количество всех преступлений, то их количество снизилось на 22%. Хотя может показаться, что это в целом положительный признак (ввиду того, что в стране все меньшее количество чиновников участвует в коррупционных схемах), на самом деле это может быть не так, а снижение количества случаев, связанных с коррупцией, становится причиной снижения эффективности работы организации. Однако в рамках данного исследования будем считать, что такая тенденция в целом связана с уменьшением количества подобных случаев, поскольку нет достаточных доказательств для того, чтобы утверждать обратное.

Последним значением, что описывает уровень коррупции в стране и рассмотрено в рамках исследования, является индекс Контроля Коррупции, предоставляемого Всемирным Банком. Данные показаны в рамках Рисунка 4:

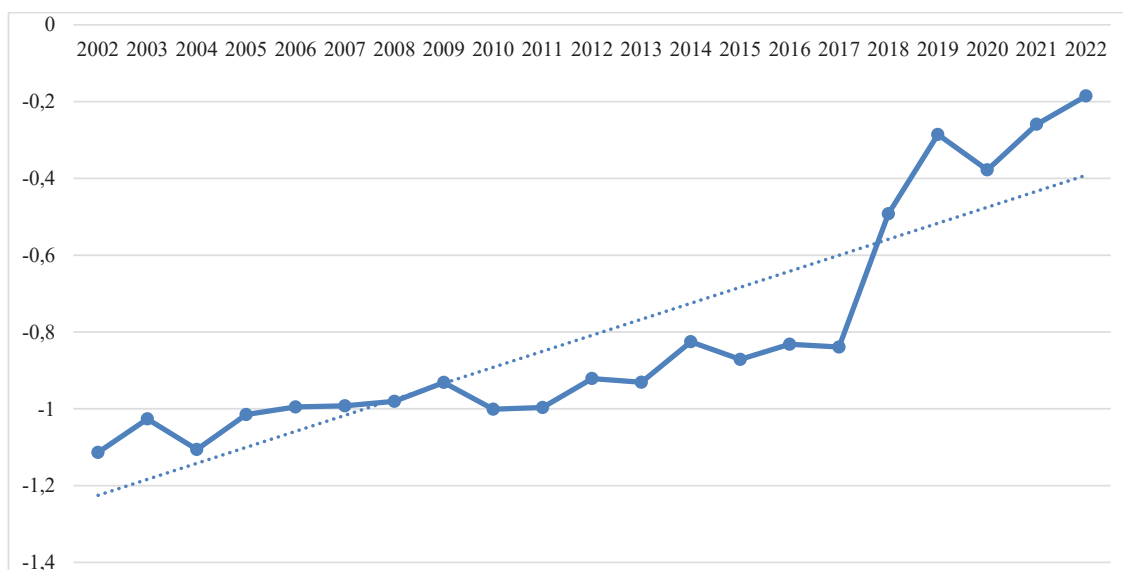


Рисунок 4. Значения показателя контроля коррупции в Казахстане в период с 2002 по 2022 год.

Источник: составлено авторами на основе данных [13].

Значение данного индекса может варьироваться от уровня в -2,5 до 2,5. Можно заметить, что ситуация в Казахстане со временем постепенно и постоянно улучшается, что также может быть доказательством того, что ситуация в разрезе контроля над коррупцией в стране постепенно улучшается, что в целом подтверждается и за счет тенденций, описанных выше.

Все показанные выше данные хоть и описывают уровень коррупции в стране, однако делают это с разных сторон. Таким образом, можно собрать их все воедино для того, чтобы оценить состояние коррупции в Казахстане, создав единственный индекс. Он основывается на анализе средних значений показателей за определенный период, а значение его в каждый год для каждой из его составляющих свидетельствует о том, на сколько процентов оно является выше среднего за период. Значение общего индекса находится как среднее геометрическое всех показателей после их нормирования. Показатели (составные) индекса являются следующими: значение индекса доверия к антикоррупционному бюро; среднее значение между долей лиц и коммерческих компаний, которые в предыдущие 12 месяцев хотя бы один раз имели контакт с государственным должностным лицом и которые заплатили взятку государственному должностному лицу или от которых это государственное должностное лицо требовало взятку; индекс восприятия коррупции; количество коррупционных преступлений; значение индекса контроля над коррупцией. Значение индекса, созданного с помощью данной методологии, можно увидеть на Рисунке 5 ниже:

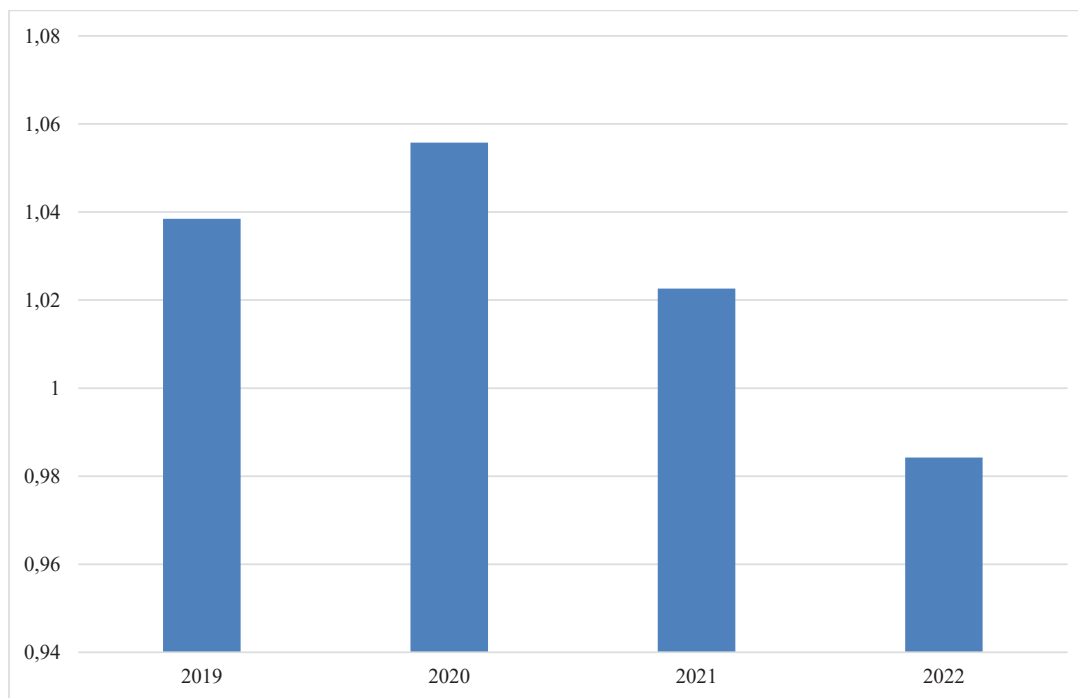


Рисунок 5. Значения индекса ситуации с коррупцией в Казахстане в период с 2019 по 2022 год.

Источник: составлено авторами.

Как можно увидеть из Рисунка 5, значение индекса росло вплоть до 2020 года, однако начало снижаться в последующем и получило показатель ниже 1 в 2022 году. Это свидетельствует о том, что коррупционная составляющая в 2022 году находится на уровне ниже среднего за последние 4 года. Действительно, значение удалось построить только на временном промежутке в 4 года ввиду ограниченности данных, в особенности предоставляемых статистическими службами Казахстана. Это также свидетельствует о роли увеличения доступности информации в стране для упрощения анализа внутренней ситуации и понимания текущих тенденций экономического и социального развития в стране.

Для понимания того, что стало причиной снижения в 2022 году, стоит рассмотреть отдельные составляющие индекса и их значения, которые показаны в Таблице 3 ниже:

Таблица 3. Значения субиндексов после нормализации

Годы	2019	2020	2021	2022
Значение индекса доверия к антикоррупционному бюро	1,10	0,90	0,98	1,01
Среднее значение между долей лиц и коммерческих компаний, которые	1,23	1,78	1,00	0,70

в предыдущие 12 месяцев хотя бы один раз имели контакт с государственным должностным лицом и которые заплатили взятку государственному должностному лицу или от которых это государственное должностное лицо требовало взятку				
Восприятие коррупции	0,97	1,02	1,01	1,00
Количество преступлений	0,94	0,93	1,10	1,07
Контроль коррупции	0,98	0,86	1,03	1,22

Источник: составлено авторами.

Как видно из Таблицы 3, снижение было вызвано снижением показателя средней доли лиц и компаний, которые имели контакт с лицами, что так или иначе связаны с коррупционной составляющей. Другими словами, причиной ухудшения ситуации в среднем стало значительное увеличение ситуаций, связанных с коррупционной деятельностью. В этом же контексте можно наблюдать снижение количества преступлений, которые антикоррупционное бюро расследует, что может быть фактором, указывающим на снижение эффективности его работы.

Проведенный целостный анализ разного рода показателей, характеризующих ситуацию в разрезе борьбы с коррупцией в Казахстане, свидетельствует о том, что в стране ведутся активные действия для противостояния ей, однако в последние годы (после начала пандемии COVID-19) начали наблюдаться и определенные негативные тенденции. В связи с этим можно предложить несколько рекомендаций для улучшения ситуации. Так, эффективным является усиление работы с общественностью для того, чтобы увеличить её уровень информированности по поводу ситуации с коррупцией в стране. Для этого также стоит работать и над свободой СМИ, чтобы они активнее освещали события в стране, связанные с коррупцией. Эффективным является и увеличение прозрачности статистических данных как в общем, так и в сфере государственных закупок, поскольку именно эта сфера является одной из основной, в которой могут происходить действия со стороны государственных властей, направленные на использование бюджетных средств в своих целях. Также важным остается постоянное рассмотрение и улучшение законодательной базы, антикоррупционных законов, работа над закрытием «лазеек» в написанных законах. Эффективно себя показали также новейшие технологии для борьбы с коррупцией, в частности, те, которые автоматизируют взаимодействие между государственными властями и другими составляющими общества, а именно гражданами и предприятиями. Кроме того, государство должно вести политику на обеспечение постоянного обучения своих работников, объясняя им недопустимость любых действий, связанных с коррупцией. Это же касается и работников антикоррупционной службы, улучшить функционирование которой можно с помощью привлечения

экспертов по борьбе с коррупцией из других стран. Выполняя все предложенные выше действия, можно достичь значительного улучшения существующих результатов по борьбе с коррупцией.

Заключение

В рамках исследования было проанализировано значительное количество разного рода показателей, что характеризует борьбу с коррупцией в Казахстане. Каждый из выбранных факторов описывал разные составляющие антикоррупционной политики страны. Так, с помощью оценки уровня доверия граждан антикоррупционному бюро был сделан вывод в основном в положительном отношении к нему. Однако ситуация на данный момент является хуже, чем в 2018-м году, хотя и имеет положительную тенденцию. С другой стороны, количество взаимодействий с коррумпированными чиновниками значительно увеличилось со времени пандемии, что свидетельствует о существующей негативной тенденции. В индексе восприятия коррупции, создаваемым Transparency International, также наблюдались в общем положительные тенденции, как и в составном индексе коррупции от Мирового Банка. Позитив наблюдался и в разрезе снижения коррупционных случаев.

Учитывая определенную разношерстность полученных выводов за каждым из показателей, было решено их объединить, создав ещё один индекс. Описанная в методологии модель позволила обеспечить максимально адекватное влияние изменения каждой из характеристик на общий индекс, минимизировав влияние нестандартных и чрезмерно больших движений, что были характерными для отдельных показателей. При анализе полученных результатов индекса был сделан вывод о том, что общая ситуация в разрезе противостояния коррупции все же ухудшается, что связано с увеличением зафиксированных случаев коррупции. Важно отметить, что при этом снизилось количество преступлений, зафиксированных антикоррупционным бюро, что может свидетельствовать о снижении эффективности его работы.

Основываясь на полученных выводах, были предложены рекомендации, связанные с изменением государственной политики в данном направлении. Они были связаны в первую очередь с более высоким уровнем информирования общественности по поводу существующих проблем с коррупцией, повышением прозрачности деятельности государственных органов и увеличением доступности данных в целом, регулярной оценкой законодательной базы, работой над государственными сотрудниками и привлечением для этого иностранных экспертов и т. д. Такие действия должны помочь увеличить эффективность функционирования антикоррупционного бюро в Казахстане. Актуальным для проведения последующих исследований остается проведение анализа иностранного опыта в борьбе с коррупцией, анализ цифровых решений противостояния данному явлению, а также оценка тенденций в международном сотрудничестве в борьбе с коррупцией.

Благодарность, конфликт интересов

Статья подготовлена в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по проекту ИРН AP14869922 «Влияние коррупции на деформацию распределительных отношений и социальное расслоение казахстанского общества».

Список литературы

1. Akhmetzharov S., Orazgaliyev S. Labor unions and institutional corruption: The case of Kazakhstan // Journal of Eurasian Studies. - 2021. - №12(2). - P.133-144, <https://doi.org/10.1177/18793665211041>
2. Khamitov Z., Knox C. Junusbekova G. Corruption, public procurement and political instability in Kazakhstan // Central Asian Survey. - 2023. - №42(1). - P.89-108, <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2072811>
3. Janenova S., Knox C. Combatting corruption in Kazakhstan: A role for ethics commissioners? // Public Administration and Development (Special Issue: Public Service Ethics, Values and Spirituality: Challenges and Opportunities for Developing and Transitional Countries). - 2019. - №40(3). - P.186-195, <https://doi.org/10.1002/pad.1873>
4. Mitskaya E. Fighting corruption in Kazakhstan by force of criminal law // Cosmopolitan Civil Societies: An Interdisciplinary Journal. - 2023. - №15(2). - P.1-18, <https://doi.org/10.5130/ccs.v15.i2.8346>
5. Kalyuzhnova Y., Belitski M. The impact of corruption and local content policy in on firm performance: Evidence from Kazakhstan // Resources Policy. - 2019. - №61. - P.67-76, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.01.016>
6. Desta Y. Manifestations and Causes of Civil Service Corruption in the of Developing Countries // Journal of Public Administration and Governance. - 2019. - №9(3). - P.23-35, <https://doi.org/10.5296/jpag.v9i3.14930>
7. Tawiah V. The impact of IPSAS adoption on corruption in developing countries // Financial Accountability and Management. - 2021. - №39(1). - P.103-124, <https://doi.org/10.1111/faam.12288>
8. Adam I., Fazekas M. Are emerging technologies helping win the fight against corruption? A review of the state of evidence // Information Economics and Policy. - 2021. - №57. - P.100950, <https://doi.org/10.1016/j.infoecopol.2021.100950>
9. Aliev B. Concept of Corruption, Essence and History of Emergence // Journal of modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. - 2023. - №19. - P.1-11. <https://www.periodica.org/index.php/journal/article/view/571>
10. Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. - [Электрон. ресурс] - URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-crime/dynamic-tables/> (дата обращения: 18.08.2023).
11. Transparency International. - [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/media-kit> (дата обращения: 27.09.2023).
12. Агентство Республики Казахстан по противодействию коррупции. - [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/152774?lang=ru> (дата обращения: 11.10.2023).
13. World Bank. Worldwide Governance Indicators. - [Электрон. ресурс] - URL: <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators#> (дата обращения: 29.11.2023)

А.Ж. Панзабекова, Р.М. Рузанов, Т.М. Жарлыгасинов

*Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің
Экономика институты, Алматы, Қазақстан*

Кірістер теңсіздігін қысқартуға бағытталған мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асырудың негізгі бағыттары

Аңдатпа. Қазіргі әлемде сыбайлас жемқорлық пен әлеуметтік теңсіздік мәселесі көптеген елдер үшін негізгі сын-қатерлердің бірі болып табылады. Халықтың бай және кедей топтары арасындағы алшақтықты арттыруға ықпал ететін негізгі факторлардың бірі ретінде сыбайлас жемқорлықты зерттеу әлеуметтік диспропорцияны азайту шараларын әзірлеу контексінде назар аударуды және жүйелі көзқарасты талап етеді. Аталған мақала әлеуметтік және экономикалық теңсіздікті төмендетуге баса назар аудара отырып, мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асырудың негізгі бағыттарын зерделеуге арналған. Бұл жұмыста сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің әртүрлі стратегиялары қарастырылады, олардың әртүрлі әлеуметтік топтардың табыс деңгейіне әсері бағаланады, сондай-ақ тиімді сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат және қаржылық операциялардың ашықтығын арттыру жөніндегі шаралар арқылы жағдайды жақсартудың практикалық тәсілдері ұсынылады. Зерттеудің негізгі мақсаты сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің әртүрлі тетіктерінің тиімділігін және олардың табыс теңсіздігі деңгейіне әсерін талдау болып табылады. Мақаланың зерттеу нысанына сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың негізгі векторларына құқықтық базаны нығайту, мемлекеттік сатып алудың ашықтығын арттыру, сот жүйесінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет пен білім беруді дамыту кіреді. Зерттеудің негізгі әдістері – талдау, тарихи зерттеу және болжау әдістері. Зерттеудің нәтижелері сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді қызмет арқылы табыс теңсіздігін төмендетуге бағытталған шараларды әзірлеу және енгізу үшін негіз бола алады, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық пен табыс теңсіздігі арасындағы өзара байланыс туралы академиялық пікірталасқа үлес қосып, қазіргі қоғамда аталмыш проблеманы азайту үшін практикалық ұсыныстар енгізеді.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, менеджмент, Қазақстан экономикасы, орнықты даму, табыс теңсіздігі, әлеуметтік диспропорция, заңнама.

A.Zh. Panzabekova, R.M. Ruzanov, T.M. Zharlygassinov

*Institute of Economics of the Committee Science of the Ministry of Science and Higher Education
of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan*

The Main Directions of the Implementation of the State Anti-Corruption Policy Aimed at Reducing Income Inequality

Abstract. In the modern world, the problem of corruption and social inequality remain one of the key challenges for many countries. Corruption, being one of the main factors contributing to the widening gap between rich and poor segments of the population, requires attention and a

systematic approach in the context of developing measures to reduce social disparities. This article is devoted to the study of the main directions of the implementation of the state anti-corruption policy with an emphasis on reducing social and economic inequality. This paper examines various anti-corruption strategies, assesses their impact on the income levels of various social groups, and suggests practical approaches to improving the situation through effective anti-corruption policies and measures to increase transparency of financial transactions. The study is an analysis of the effectiveness of various anti-corruption mechanisms and their impact on income inequality. The main vectors of anti-corruption policy considered in the work include strengthening the legal framework, increasing transparency of public procurement, ensuring the independence of the judicial system, and developing an anti-corruption culture and education. The main research methods are analysis, historical research method and forecasting method. The results of this study can serve as a basis for the development and implementation of measures aimed at reducing income inequality through effective anti-corruption activities and contributes to the academic discussion on the relationship between corruption and income inequality and offers practical recommendations for reducing this problem in modern society.

Keywords: Anti-corruption Policy, Management, Economy of Kazakhstan, Sustainable Development, Income Inequality, Social Imbalance, Legislation.

References

1. Akhmetzharov S., Orazgaliyev S. Labor unions and institutional corruption: The case of Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*.12(2).133-144(2021), <https://doi.org/10.1177/18793665211041>
2. Khamitov Z., Knox C. Junusbekova G. Corruption, public procurement and political instability in Kazakhstan. *Central Asian Survey*.42(1).89-108(2023), <https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2072811>
3. Janenova S., Knox C. Combatting corruption in Kazakhstan: A role for ethics commissioners? *Public Administration and Development (Special Issue: Public Service Ethics, Values and Spirituality: Challenges and Opportunities for Developing and Transitional Countries)*.40(3).-186-195(2019), <https://doi.org/10.1002/pad.1873>
4. Mitskaya E. Fighting corruption in Kazakhstan by force of criminal law. *Cosmopolitan Civil Societies: An Interdisciplinary Journal*.15(2).1-18(2023), <https://doi.org/10.5130/ccs.v15.i2.8346>
5. Kalyuzhnova Y., Belitski M. The impact of corruption and local content policy in on firm performance: Evidence from Kazakhstan. *Resources Policy*.61.67-76(2019), <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.01.016>
6. Desta Y. Manifestations and Causes of Civil Service Corruption in the of Developing Countries. *Journal of Public Administration and Governance*.9(3).23-35(2019), <https://doi.org/10.5296/jpag.v9i3.14930>
7. Tawiah V. The impact of IPSAS adoption on corruption in developing countries. *Financial Accountability and Management*.39(1).103-124(2021), <https://doi.org/10.1111/faam.12288>
8. Adam I., Fazekas M. Are emerging technologies helping win the fight against corruption? A review of the state of evidence. *Information Economics and Policy*.57.100950(2021), <https://doi.org/10.1016/j.infoecopol.2021.100950>

9. Aliev B. Concept of Corruption, Essence and History of Emergence. *Journal of modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*. 19.1-11(2023). Available at: <https://www.periodica.org/index.php/journal/article/view/571> (accessed: 29.11.2023)

10. Вјуро Националној Статистичкој Агенцији за Стратегијско Планирање и Реформи Републике Казахстан. [Bureau of National Statistics Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-crime/dynamic-tables/> (accessed: 18.08.2023)

11. Transparency International. Available at: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/media-kit> (accessed: 27.09.2023)

12. Агентство Республики Казахстан по противдействию коррупции. - [Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan] Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/152774?lang=ru> (accessed: 11.10.2023)

13. World Bank. Worldwide Governance Indicators. Available at: <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators#> (Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan) (accessed: 29.11.2023)

Сведения об авторах:

Панзабекова Аксанат Жакитжановна – г.н.с., к.э.н., ассоц. профессор, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Рузанов Рашид Муратбекович – к.э.н., заместитель генерального директора, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

Жарлыгасинов Талгат Мейрканович – н.с., Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1478-6505>

Axana Zh. Panzabekova – PhD, Associate Professor, Chief Scientific Officer, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Rashid M. Ruzanov – Cand. Sc. (Econ.), deputy general director, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

Talgat M. Zharlygassinov – researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1478-6505>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



Specifics of the implementation of key parameters for the systematization of PPP projects

А.О. Сыздықова¹, Г.Ж. Азретбергенова², Ж.К. Жетибаев³

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

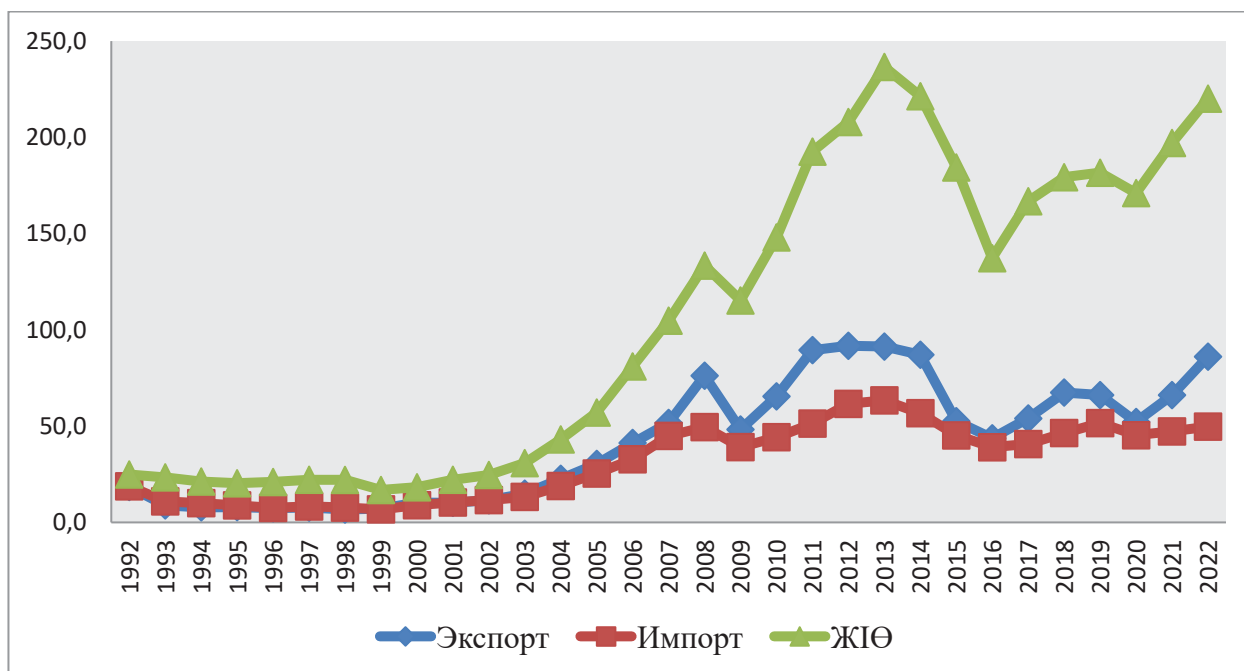
(E-mail: ¹aziza.syzdykova@ayu.edu.kz, ²gulmira.azretbergenova@ayu.edu.kz, ³zhanture.zhetibayev@ayu.edu.kz)

Аңдатпа. Әлемдегі соңғы орын алған Covid-19 пандемиясынан кейін мемлекеттер экономикасын қайта қалпына келтіруге үлкен күш салуда. 2019-2021 жылдар арасында сыртқы сауданың елдер арасында ауытқулар көлемі орын алды. Жалпы алғанда, еліміздің экономикасының өсуіне сыртқы сауда оң ықпал етеді. Осы негізде сыртқы сауданың көлемін ұлғайтуда, мемлекеттер өз саясатын сауатты жүргізуге тырысады. Сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасындағы байланыс халықаралық экономиканың пайда болуынан басталады. Сыртқы сауда экономикалық өсудің негізгі факторларының бірі болып табылады. Елдер бір-бірімен экономикалық қарым-қатынаста болу үшін экспорттық потенциалын арттыра отырып, валюта ағынын қамтамасыз ететін қызметпен айналысуы керек. Сыртқы сауданың негізгі міндеттері экономикалық өсу мен дамуды қамтамасыз ету және жеделдету болып табылады. Экономикадағы зерттеулер сыртқы сауданың ұлттық экономиканың өсуіне оң және теріс әсер ететінін көрсетеді. Зерттеуде Қазақстанның экономикалық өсімі мен сыртқы сауда арасындағы байланыс 1995-2022 жылдар аралығындағы деректер бойынша талданды. Айнымалылар арасындағы ұзақ мерзімді байланыстың болуын зерттеу үшін Йохансен коинтеграциялық талдауы қолданылды. Сонымен қатар айнымалылар арасындағы себеп-салдарлы байланысты талдау мақсатында Гренджердің себептілік сынағы жасалды. Гренджердің себеп-салдарлы талдауына сәйкес, экспорт пен өсу арасында екі жақты себептілік және экономикалық өсуден импорт айнымалысына бір бағытты себептілік байланыс бар. Бұл нәтижелер Қазақстанда импортталатын тауар немесе қызметтердің экономикалық өсуінің себебі бола алмайтындығын көрсетеді.

Түйін сөздер: сыртқы сауда, экспорт, импорт, экономикалық өсу, халықаралық экономика, Қазақстан, коинтеграциялық талдау

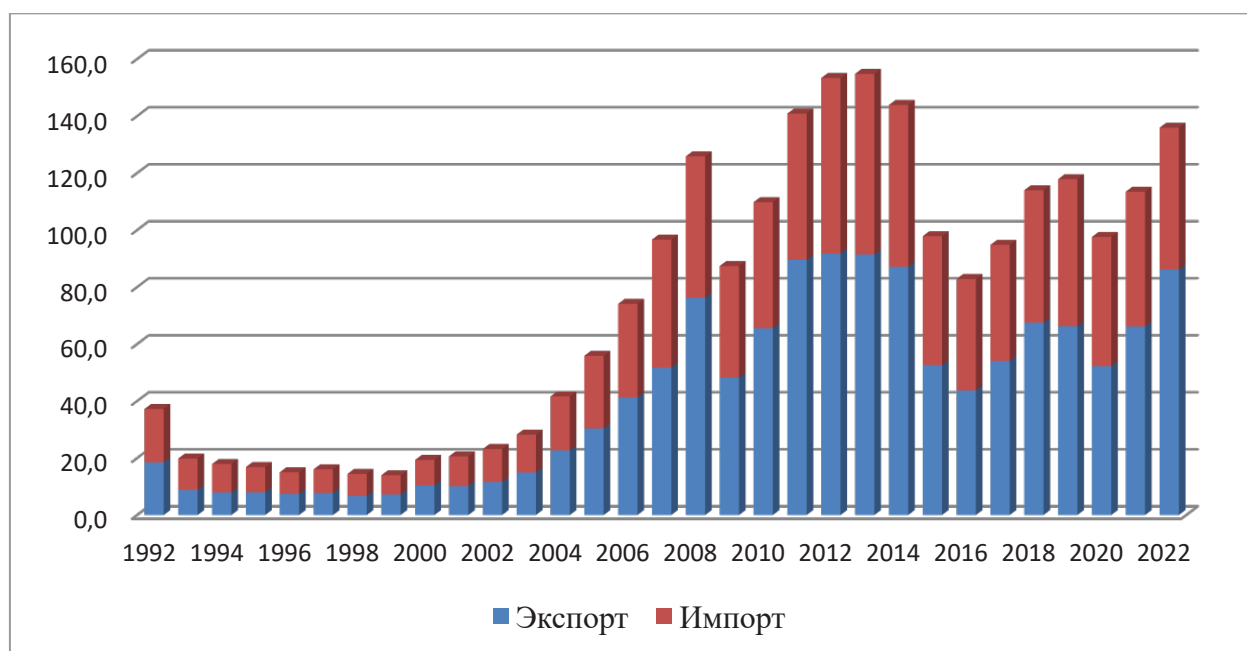
Кіріспе

Қазіргі таңда әлемде белең алған халықаралық сауда-саттық елдердің экономикалық даму процесінде аса маңызды жоғары рөлге ие. Өйткені ішкі серпінді белсендіретін сыртқы сауда болып табылады. Сыртқы саудасыз дамуға қол жеткізу мүмкін емес. Сыртқы сауданы жүзеге асыруға мүмкіндік беретін салаларға ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және қызмет көрсету жатады. Өнеркәсіп секторының экономикалық өсуге әсерін арттыру дамуды қамтамасыз етуде маңызды. Дамушы елдер өздерінің экономикалық өсуін жүзеге асыру үшін экспорттан алатын кірісті өнеркәсіптік және инвестициялық тауарларды импорттау арқылы қамтамасыз ете алады. Даму инвестицияларын қаржыландыру экспорттан алынатын табысқа байланысты болғандықтан, дамуды жеделдету үшін экспорттық кірістерді көбейту керек. Экспорттың өзгеруі ЖІӨ-нің сол бағытта өзгеруін тудырады. Басқаша айтқанда, экспорттың артуы өсімнің жоғарылауына әкеледі. Бұл экономикаға екі жолмен әсер етеді. Біріншіден, үй шаруашылығының кірісі артады, демек, кедейлік деңгейі төмендейді. Екіншіден, экспорттың ұлғаюы нәтижесінде өндірілетін өнім көлемінің артуы (оны жанама әсер деп атауға болады) салықтың өсуін қамтамасыз ету арқылы мемлекеттік шығыстардың ұлғаюына мүмкіндік береді. Төмендегі 1-суретте 1992-2022 жылдар арасындағы Қазақстанның ЖІӨ, экспорт және импорт көрсеткіштері берілген.



Сурет 1. Қазақстанның ЖІӨ, экспорт және импорт деректері (млрд АҚШ доллары)
 Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі
 Ұлттық статистика бюросы (<https://stat.gov.kz>) және ҚРҰБ (<https://www.nationalbank.kz>)
 деректерімен авторлар құрастырған.

Қазақстан Республикасының ЖІӨ-нің өсу қарқыны 1992 жылдан бастап 2022 жылдар арасында динамикалық көрсеткіштерге саралайтын болсақ, 1992 -2002 жылдар арасында тұрақты болған. 2003 жылдан бастап 2008 жылға дейін өсу қарқынын көрсетті, 2008 жылы әлемдегі орын алған дағдарыстан кейін, 2009 жылы еліміздегі ЖІӨ, импорт пен экспортта төмендеу үрдісі байқалды. Алайда 2010 жылдан бастап көрсеткіштердің өткен жылдармен салыстырғанда артқандығын көруге болады. Жалпы алғанда Қазақстанда ЖІӨ мен экспорт көрсеткішінің бірдей қозғалысын байқауға болады. Себебі Қазақстанның экономикасы негізінен мұнай экспортына тәуелді болғандықтан экспорттың өзгерісі ЖІӨ-ге тікелей әсерін тигізеді.



Сурет 2. Қазақстанның сыртқы саудасындағы экспорт пен импорттың көлемі (млрд АҚШ доллары)

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы (<https://stat.gov.kz>) және ҚРҰБ (<https://www.nationalbank.kz>) деректерімен авторлар құрастырған.

2-сурет бойынша сыртқы саудадағы экспорт пен импорттық көлемі Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін елімізде 1992 жылы өндірістердің тоқырауға ұшырауына байланысты импорт көлемі экспорт көлемінен жоғары болды. Ал 1994 -2003 жылдар арасында импорт пен экспорт көлемі тұрақты түрде болса, 2004-2008 жылдар арасында өсу қарқыны орын алды. 2008 жылы орын алған әлемдік дағдарыстан кейін көрсеткіштердің күрт төмендегендігін, 2010 жылдан бастап қайтадан артқандығын көруге болады. 2012 жылы Қазақстанның сыртқы сауда көрсеткіші дағдарыстан бұрынғы мөлшерден асып түскен. 2014 жылдың соңында әлемдегі мұнай бағасының

күрт төмендеуіне байланысты Қазақстанның экспорт көлемі де күрт түскен. 2022 жылдың соңында Қазақстанның экспорт көлемі 86,1 млрд АҚШ долларын құраса, импорт көлемі 49,8 млрд АҚШ долларын құраған. Жалпы алғанда Қазақстан сыртқы сауда профициті беретін елдердің қатарында.

Әдебиетке шолу

Сыртқы сауданың экономикалық өсуге әсері, әсіресе дамушы елдерде, академиялық зерттеушілер мен практиктер арасында көп пікірталасқа өзек болды. Осы зерттеулердің көпшілігі сыртқы саудамен айналысатын және шетелдік инвестицияларға есік ашатын елдер тек ішкі нарыққа арналған өнімдер өндіретін елдерге қарағанда тиімдірек екенін көрсетеді. Экспорт мемлекеттік бюджетті шетел валютасымен қамтамасыз етеді, елге инвестицияларды арттырады, ал импорт елді техникамен және жаңа технологиямен қамтамасыз етеді [1,2,3,4,5,6]. Сондай-ақ, жаһандану мен ырықтандыруға байланысты елдің экономикасы ашықтық, мұнай бағасы және жаһандық нарық сияқты сыртқы факторларға көбірек байланысты болады. Сыртқы сауданың экономикалық өсуге әсері туралы зерттеулер әртүрлі эконометрикалық әдістермен талданған. Бұл зерттеулердің әдістері, қамтылған елдер мен кезең және олардың нәтижелері төмендегі кестеде жинақталған (1-кесте).

1-кесте: Әдебиеттегі зерттеулердің нәтижелерін саралау

Авторлар	Қамтылған кезең, елдер	Нәтиже
Kravis (1970)	1835-1966, 55 таңдалған ел	Автор экспортқа негізделген гипотезаның дұрыс екенін алға тартқан [7]
Riezman және т.б. (1995)	1950-1990, 126 таңдалған ел	Бұл зерттеуде сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасында екі жақты байланыс орныққан [8]
Frankel және Romer (1996)	1960-1985, 7 шығыс елі	Сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасында маңызды байланыс бар [9]
Henriques және Sadorsky (1996)	1870-1991 Канада	Авторлар экспортқа негізделген өсуді қолдады. Алайда белгілі бір кезеңдерде олар бұл гипотезаның тиімсіздігін байқады [10]
Al-Yousif (1997)	1973-1993 Сауд Арабиясы, Кувейт, Біріккен Араб Әмірліктері және Оман елдері	Сынақтардың нәтижесінде экспорт пен өсім арасында айтарлықтай байланыс бар екені анықталған [11]
Akbar және Naqvi (2000)	1972-1998 Пәкістан	Ол экспорттан өсуге оң қатынасты және өсімнен экспортқа теріс қатынасты тапқан. Автор экспортқа негізделген өсімге оң қарамады [12]
Dritsakis және Adamopoulos (2004)	1960-2000 Греция	Ол қаржылық ашықтықтан дамуға дейінгі байланыс бар екенін анықтаған [13]

Hameed және т.б.(2005)	1973-2002 Оңтүстік Азия елдері	Олар экспорттан өсімге дейін себептілік бар екенін анықтаған [14]
Shahbaz және т.б.(2011)	1990-2008 Пәкістан	Олар экспорт пен өсу арасындағы байланысты тапқан [15]
Epi және т.б. (2013)	Гана	Зерттеуде ұзақ мерзімді перспективада экспорттың нақты жалпы ішкі өнімге оң әсерін тигізетіні және нәтижесінде экспорттың артуы нақты жалпы ішкі өнімнің жақсаруына әкелетіні анықталған [16]
Were (2015)	Африка елдері	Олар Ресей, Бразилия, Түркия және Қытай үшін ЖІӨ-ге экспорттан бірбағытты себептік байланысты тапқан [17]
Srinivasan (2016)	БРИКС елдері	Бразилиядан басқа БРИКС елдері үшін экспорт пен экономикалық өсу арасында айтарлықтай ұзақ мерзімді байланыс және экспорт пен өсу арасында екі жақты себептілік бар [18]
Makhmutova және Mustafin (2017)	Қытай, АҚШ, Ресей және Германия	Қорытындыларға сәйкес, ұлттық экономикалар тұрғысынан сыртқы сауданың маңыздылығы келесідей тізілген: Германия, Қытай, Америка Құрама Штаттары және Ресей [19]
Blavasciunaite және т.б. (2020)	Еуропалық Одақ елдері	Нәтижелер сауда балансының экономикалық өсімге кері әсерін көрсеткен [20]
Hobbs және т.б.(2021)	Албания	Нәтижелер ЖІӨ өсімі қысқа мерзімді перспективада экспорт пен тікелей шетелдік инвестициялардың өсуіне әкелетінін көрсеткен [21].
Дереккөз: Әдебиеттер негізінде авторлар құрастырған		

1-кестеде 1970 жылдан кейінгі кезеңдегі сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасындағы байланысты қарастыратын зерттеулер келтірілген. Зерттелетін әдебиеттер аясында сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасындағы оң байланысты анықтайтын зерттеулер, сондай-ақ керісінше көзқарасты дәлелдейтін зерттеулер бар. Сонымен қатар, белгілі бір уақыт пен орынға байланысты өзгеретін аралас нәтижелер де алынған. Ал Қазақстанда сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасындағы байланысты зерттеген эмпирикалық жұмыстар жоқ деп айтуға болады. Сол себепті бұл жұмыс отандық әдебиетке үлес қосады және нәтижелері маңызды болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында Қазақстандағы сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасындағы байланыс 1995 жылдан 2022 жылға дейінгі тоқсандық мәліметтермен талданды. Жалған

регрессия мәселесіне тап болмау үшін айнымалылар арасындағы маңызды қатынасты табу қажет. Айнымалыларда бірлік түбірі болса, стационарлы бола алмайды, ал айнымалылар стационарлық болмаса, қатарлар арасындағы мағыналы байланыс туралы айту мүмкін емес. Қатардың стационарлығы екі уақыт шамасының айырмашылығына, қатардың орташа және дисперсиясының тұрақты болуына байланысты. Жалған регрессияны болдырмау үшін бірнеше сынақ қажет. Олардың біріншісі – бірлік түбір сынағы. Қарым-қатынастың жалған немесе шынайы екенін түсіну үшін қатардың қаншалықты стационарлық екенін анықтау керек. Бұл сынақ үшін кеңейтілген Дики Фуллер (ADF) сынағы пайдаланылды. Егер екі қатардың айырмашылықтары бірдей стационарлық болса, осы екі қатардың арасында нақты байланыс туралы айтуға болады. Бұл жағдайда бұл екі қатар коинтеграцияланған қатарлар болып табылады. Коинтеграциялық тест қатарлар арасындағы ұзақ мерзімді байланыстың болуын зерттеу қажет болғанда қолданылады. Осы себепті Йохансен коинтеграциялық талдау жасалды. Соңында, ұзақ мерзімді қатынас нәтижесінде айнымалылар арасындағы сәйкессіздіктерді түзету үшін қолданылатын қателерді түзету моделі қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Біріншіден, бірлік түбірді тексеру нәтижелері 2-кестеде келтірілген. Ықтималдық мәндерін пайдалану арқылы айнымалылардың стационарлық немесе стационарлық еместігін анықтауға болады. Барлық айнымалылардың бірінші айырмашылық ықтималдық мәндері 0,05-тен төмен болғандықтан, олар 5% маңыздылық деңгейінде стационар болады. Сондықтан барлық айнымалылар I (1) болады. Содан кейін VAR талдауын қолдану үшін сәйкес кідіріс ұзақтығы табылады (3-кесте).

2-кесте . ADF түбірлік сынағының нәтижесі

Айнымалылар	Деңгей (тұрақты және тренд)		Бірінші айырмашылық (тұрақты және тренд)	
	ADF мәні	Ықтималдық мәндері	ADF мәні	Ықтималдық мәндері
Экспорт	-1.7047	0.8906	-6.8897	0.0000
Импорт	-1.2480	0.9910	-5.2230	0.0130
Экономикалық өсу	-2.3071	0.3970	-5.7056	0.0004

Кешігу ұзақтығын анықтау кезінде ең жиі қолданылатын тесттер – Akaike Information Criteria (AIC) және Schwarz Information Criteria (SIC). Осы сынақтарға сәйкес нәтижелер 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте. Кешігу ұзақтығы

Кешігулер	1	2	3	4
Ақпараттық критерийлер				

LR	363.00	36.76	64.16	33.16*
FPE	7.27e+20	7.12e+20	4.22e+20	3.28e+20*
AIC	66.77	66.62	66.00	66.74*
SIC	67.14	67.13	66.87*	66.88
HQ	66.73	66.77	66.36	66.20*
* Критерийдің қай кешігу ұзындығын қабылдайтынын көрсетеді. (Әр тест 5% маңыздылық деңгейінде бағаланды).				

Осы шеңберде VAR талдауы үшін сәйкес кешігу ұзақтығы LR, FPE, AIC және HQ критерийлері бойынша 4-ті, бірақ SIC критерийі бойынша 3-ті құрайды. Кешігу уақыты AIC критерийі негізінде 4 ретінде қабылданады. I (1) болып табылған қатардың ұзақ мерзімді байланысын түсіндіру үшін коинтеграциялық тест қолданылады. Төрт кешігу ұзындығы үшін Йохансен коинтеграциялық тесті орындалады (4-кесте).

4-кесте. Йохансен коинтеграция тестінің нәтижелері

Trace Test	%5 критикалық мән	Ықтималдық мәні	Коинтеграция
39.2891	29.7970	0.0030	Коинтеграция жоқ*
12.6004	15.4947	0.1303	1 коинтеграция бар
0.2572	3.8414	0.6120	2 коинтеграция бар
Maximum Eigenvalue	%5 критикалық мән	Ықтималдық мәні	Коинтеграция
26.6887	21.1316	0.0074	Коинтеграция жоқ*
12.3431	14.2646	0.0984	1 коинтеграция бар
0.2572	3.8414	0.6120	2 коинтеграция бар

4-кестедегі Йохансен коинтеграциясының нәтижелеріне сәйкес айнымалылар арасында кем дегенде бір коинтеграциялық байланыс табылды. Басқаша айтқанда, ұзақ мерзімді қарым-қатынас бар деп айтуға болады. Айнымалылар арасындағы коинтеграцияның болуы қате терминінің өсу бағытында жүруіне жол бермейтін ескерту процесінің бар екенін көрсетеді. Сонымен бірге коинтеграциялық тест қателерді түзету моделін жасау үшін қажет деп саналады. Коинтеграция табылғаннан кейін қатарлар арасындағы себептілік талдауын жасау керек. Бұл талдауда қатені түзету үлгісі (Error Correction Model-ECM) пайдаланылды. Бұл модель айнымалылар арасындағы теңгерімсіздіктерді түзету үшін қолданылады. Айнымалылар арасында ұзақ мерзімді тепе-теңдік туралы болжам бар және қысқа мерзімді кезеңде осы ұзақ мерзімді тепе-теңдіктен ауытқулар болады. Қатені түзету үлгісі ұзақ мерзімді перспективада осы ауытқулардың жойылуына қанша уақыт кететінін анықтау үшін қолданылады (5-кесте).

5-кесте. Қатені түзету үлгісі

Қатені түзету	d(Экономикалық өсу)	d(Импорт)	d(Экспорт)
CointEq1	-0.139713	-0.012677	0.008744
	(0.06363)	(0.01733)	(0.00863)
	[-2.08835]	[-0.73157]	[0.80782]

Қатені түзету теңдеуінен алынған түзету коэффициенті теріс болуы керек және нөл мен минус бір арасындағы мәндерді қабылдауы тиіс. Мән 1-ге неғұрлым жақын болса, соғұрлым ұзақ мерзімді тепе-теңдікке қол жеткізіледі. 5-кестеде қате нәтижелері бойынша түзету коэффициенті 0,1397 болып табылды. Тиісінше, экспортта шамамен 0,1397 ауытқу әр үш ай сайын қысқа мерзімде жойылады. Сонымен, бұл ауытқулар $1/|ЕСМ| = 1/|0,1397|$ Ол өзінің ұзақ мерзімді тепе-теңдігіне шамамен 7 кезеңде жетеді.

6-кесте. Гренджердің себептілік сынағы

H_0	Chi квадрат	Мән	Шешім
Импорт \neq экономикалық өсу	3.030	0.987	H_0 қабылданады
Экспорт \neq экономикалық өсу	15.024	0.001	H_0 қабылданбайды
Экономикалық өсу \neq импорт	26.033	0.000	H_0 қабылданбайды
Экономикалық өсу \neq экспорт	15.770	0.003	H_0 қабылданбайды
Экспорт \neq импорт	14.564	0.002	H_0 қабылданбайды
Импорт \neq экспорт	3.312	0.346	H_0 қабылданады

Ескерту: \neq белгінің мағынасы А айнымалысынан В айнымалысына Гренджер себептілік байланысы жоқ дегенді білдіреді.

Бірінші бағанда және 5% маңыздылық деңгейінде берілген гипотезаларды ескере отырып, нөлдік гипотезалар қабылданбады, себебі алғашқы төрт гипотеза үшін ықтималдық мәндері 0,05-тен аз болды. 6-кестеде экспорттан экономикалық өсуге Гренджер себептілік байланысы болғанымен импорт өсудің Гренджер себебі емес. Яғни Қазақстанда экспорт пен экономикалық өсу арасында екі жақты Гренджер себептілік байланысы бар. Сонымен қатар елімізде экономикалық өсу импорттың Гренджер себебі болғанымен, импорттан экономикалық өсуге себептілік байланысы жоқ.

Қорытынды

Жүргізген зерттеуімізді қортындылай келе, сыртқы сауда елдердің экономикалық өсу және даму процестерінде стратегиялық рөл атқарады. Елдер алған шетел валютасымен және импорттық инвестициялық тауарлармен ең өнімді секторлар мен

аймақтарға инвестиция салады және бұл шетел несиелерінің төлемдерін қамтамасыз етеді. Сонымен бірге экспорт нәтижесінде елге технологиялар мен білім трансферті қамтамасыз етіледі. Классикалық экономистердің пікірінше, либералдық саясатпен бірге сыртқы сауданы ырықтандыру елдердің әлемдік әл-ауқаттағы үлесі барлық елдерде өзара табыстармен бірге арта түсетінін атап көрсетеді. Экспортты кеңейту Қазақстан сияқты дамушы елдер үшін өте маңызды. Алайда кейбір ескеретін жайттар бар. Сыртқы сауда әл-ауқатты арттыра ма, жоқ па, оны эконометрикалық сынақтармен зерттеп, елге тигізетін пайдасын қарастыру керек. Адам Смиттен бері еркін сауда әл-ауқатты арттырады деген пікір қалыптасқан. Бұл зерттеуде Қазақстандағы сыртқы сауда мен экономикалық өсу арасындағы байланыс 1995-2022 жылдар арасындағы тоқсандық деректермен талданды. Сыртқы сауда және экономикалық өсу сияқты экономикалық айнымалыларға қысқа мерзімді талдаулар аясында саяси ұсыныстарды айқындау күрделі. Өйткені бұл айнымалылар әдетте деңгейлік тұрғыда стационарлық емес. Егер олар бірлік түбірлік талдауды орындамай деңгейде ең кіші квадраттар әдісімен талданса, жалған регрессия қателері кездесуі мүмкін, өйткені олардың ұзақ мерзімді қатынастары назарға алынбайды. Бірлік түбір тестімен барлық айнымалылар бірінші айырмашылықта стационарлы екені анықталғаннан кейін, яғни I (1), ұзақ мерзімді байланыстың бар-жоғын анықтау үшін Йохансен коинтеграциялық тест орындалды және ұзақ мерзімді байланыс бар деген қорытынды жасалды. Ұзақ мерзімді байланыс анықталғаннан кейін қателерді түзету моделі қысқа мерзімді ауытқулар ұзақ мерзімді перспективада тепе-теңдікке қашан жететінін анықтау үшін қолданылды. Қателерді түзету моделінің нәтижесінде қысқа мерзімді тұрақсыздықтар 2 жылдан кейін түзетіледі. Бұл саясатты өзгерту нәтижесінде қандай да бір жағымсыз ауытқу болса, ол тек 2 жыл ішінде тепе-теңдікке жетеді дегенді білдіреді. Сонымен қатар, қателерді түзету үлгісіне қолданылатын Гренджердің себеп-салдарлық талдауына сәйкес, экспорт пен өсу арасында екі жақты себептілік және экономикалық өсуден импорт айнымалысына бір бағытты себептілік байланысы бар. Бұл нәтижелер Қазақстанда импортталатын тауар немесе қызметтердің экономикалық өсудің себебі бола алмайтындығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Feldstein M. Domestic saving and international capital movements in the long run and the short run. – National Bureau of Economic Research, 1982. – №. w0947
- 2 Osaghale B. D., Amonhienan E. E. Foreign debt, oil export and FDI and economic performance in nigerian //Nigerian Journal of Economic and Social Studies. – 1987. – Т. 29. – С. 359-380
- 3 Choe J. I. Do foreign direct investment and gross domestic investment promote economic growth? //Review of development economics. – 2003. – Т. 7. – №. 1. – С. 44-57
- 4 Nasreen S., Anwar S. Causal relationship between trade openness, economic growth and energy consumption: A panel data analysis of Asian countries //Energy Policy. – 2014. – Т. 69. – С. 82-91
- 5 Bal D. P., Dash D. P., Subhasish B. The effects of capital formation on economic growth in India: Evidence from ARDL-bound testing approach //Global Business Review. – 2016. – Т. 17. – №. 6. – С. 1388-1400

6 Bayer Y., Marius D. G. FDI inflows and financial development in central and Eastern EU Union countries: A panel co integration and causality //International Journal of Financial Studies. – 2018. – Т. 6. – №. 55. – С. 1-13

7 Kravis I. B. Trade as a handmaiden of growth: Similarities between the nineteenth and twentieth centuries //The Economic Journal. – 1970. – Т. 80. – №. 320. – С. 850-872

8 Riezman R. G., Whiteman C. H., Summers P. M. The engine of growth or its handmaiden? A time-series assessment of export-led growth. – Physica-Verlag HD, 1996. – С. 77-110

9 Frankel J., Romer D. Does trade cause growth? american Economic review, v. 89, n. 3. – 1999. – С. 379-399

10 Henriques I., Sadorsky P. Export-led growth or growth-driven exports? The Canadian case // Canadian journal of Economics. – 1996. – С. 540-555

11 Al-Yousif Y. K. Exports and economic growth: Some empirical evidence from the Arab Gulf countries //Applied Economics. – 1997. – Т. 29. – №. 6. – С. 693-697

12 Akbar M., Naqvi Z. F., Din M. Export diversification and the structural dynamics in the growth process: The case of Pakistan [with comments] //The Pakistan development review. – 2000. – С. 573-589

13 Dritsakis N., Adamopoulos A. Financial development and economic growth in Greece: An empirical investigation with Granger causality analysis //International Economic Journal. – 2004. – Т. 18. – №. 4. – С. 547-559

14 Hameed A. et al. The Growth Impact of Exports in South Asian Countries [with Comments] // The Pakistan Development Review. – 2005. – С. 901-919

15 Muhammad S., Pervaz A., Ahmad K. Exports-led growth hypothesis in Pakistan: further evidence // – Asian Economic and Financial Review. – 2011. – Т. 1. – №. 3. – С. 182-197

16 Enu P., Havi E. D. K., Hagan E. The Impact of Foreign Trade on Economic Growth in Ghana (1980-2012) //International journal of academic research in economics and management sciences. – 2013. – Т. 2. – №. 5. – С. 174

17 Were M. Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation //Journal of african trade. – 2015. – Т. 2. – №. 1-2. – С. 71-85

18 Palamalai S. Causal nexus between export and growth: BRICS Nations //Srinivasan, P.(2016), 'Causal Nexus between Export and Growth: BRICS Nations', SCMS Journal of Indian Management. – 2016. – Т. 8. – №. 1. – С. 67-80

19 Makhmutova D. I., Mustafin A. N. Impact of international trade on economic growth // International journal of scientific study. – 2017. – Т. 5. – №. 6. – С. 140-144

20 Blavasciunaite D., Garsviene L., Matuzeviciute K. Trade balance effects on economic growth: Evidence from European Union Countries //Economies. – 2020. – Т. 8. – №. 3. – С. 54

21 Hobbs S., Paparas D., E. AboElsoud M. Does foreign direct investment and trade promote economic growth? Evidence from Albania //Economies. – 2021. – Т. 9. – №. 1. – С. 1

А.О.Сыздықова, Г.Ж.Азретбергенова, Ж.К.Жетібаев

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

Эмпирический анализ влияния внешней торговли на экономический рост в Казахстане

Аннотация. В мире страны после пандемии COVID-19 прилагают большие усилия для восстановления своей экономики. В период с 2019 по 2021 год объем внешней торговли между странами колебался, сохраняется нестабильность в международной торговле. В целом внешняя торговля оказывает положительное влияние на рост экономики страны. Исходя из этого, увеличивая объем внешней торговли, государства стараются грамотно проводить свою политику. Связь между внешней торговлей и экономическим ростом начинается с появлением международной экономики. Внешняя торговля является одним из основных факторов экономического роста. Для того, чтобы страны имели экономические отношения друг с другом, они должны заниматься деятельностью, обеспечивающей приток валюты, повышая их экспортный потенциал. Основными задачами внешней торговли являются обеспечение экономического роста и развития, ускорение роста. Исследования в области экономики показывают, что внешняя торговля оказывает как положительное, так и отрицательное влияние на рост национальной экономики. В этом исследовании взаимосвязь между экономическим ростом Казахстана и внешней торговлей была проанализирована с данными за 1995-2022 гг. Коинтеграционный анализ Йохансена использовался для проверки наличия долгосрочных связей между переменными. Кроме того, для анализа причинно-следственной связи между переменными был проведен тест причинности Грейнджера. Согласно анализу причинно-следственной связи Грейнджера, существует двунаправленная причинно-следственная связь между экспортом и ростом и однонаправленная причинно-следственная связь между экономическим ростом и переменной импорта. Эти результаты показывают, что импортированные товары или услуги не могут быть причиной экономического роста в Казахстане.

Ключевые слова: внешняя торговля, экспорт, импорт, экономический рост, международная экономика, Казахстан, коинтеграционный анализ.

A.O. Syzdykova, G.Zh. Azretbergenova Zh.K. Zhetibayev

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Empirical analysis of the impact of foreign trade on economic growth in Kazakhstan

Abstract. Following the global pandemic of COVID-19, countries around the world are making significant efforts to restore their economies. Between 2019 and 2021, the volume of international trade fluctuated. In general, foreign trade has a positive influence on the growth of the country's economy. On this basis, increasing the volume of foreign trade, states try to conduct their policies

competently. The relationship between foreign trade and economic growth begins with the emergence of the international economy. Foreign trade is one of the main factors of economic growth. In order for countries to have economic relations with each other, they should be engaged in activities that provide currency flow, increasing their export potential. The main tasks of foreign trade are to ensure economic growth and development and to accelerate growth. Research in economics shows that foreign trade has both positive and negative effects on the growth of national economies. In this study, the relationship between Kazakhstan's economic growth and foreign trade was analyzed with data from 1995 to 2022. Johansen's cointegration analysis was used to examine the presence of long-term relationships between variables. In addition, in order to analyze the causal relationship between the variables, the Granger causality test was performed. According to Granger causality analysis, there is bidirectional causality between exports and growth and unidirectional causality from economic growth to import variable. These results show that imported goods or services cannot be the cause of economic growth in Kazakhstan.

Keywords: foreign trade, export, import, economic growth, international economy, Kazakhstan, co-integration analysis

Information about authors:

Сыздықова А.О. – PhD, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, экономика, қаржы және есеп кафедрасы, Түркістан, Қазақстан

Азретбергенова Г.Ж. – э.ғ.к. профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, экономика, қаржы және есеп кафедрасы, Түркістан, Қазақстан

Жетібаев Ж.К. – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, экономика, қаржы және есеп кафедрасы, Түркістан, Қазақстан

Syzdykova A.O. – Ph.D., Associate professor of Department of Economics, Finance and Accounting, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Azretbergenova G.Zh. – Candidate of Economical Sciences, professor, Head of Department of Economics, Finance and Accounting, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Zhetibaev Zh.K. – PhD, «Economics, finance and accounting» department, International Kazakh-Turkish University named after Kozha Ahmet Yasawi, Turkestan, Kazakhstan



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAXP 06.56.31

<https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>

<https://orcid.org/0000-0003-4753-2672>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-171-190>

Аграрлық секторды қаржылық қолдаудың шетелдік және отандық тәжірибесі

Д.С. Махметова*, Э.Б. Тлесова, Е.К. Молдакенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: dana.makhmetova.90@bk.ru, t.ilvira@mail.ru, erke_totai_77@mail.ru)

Аңдатпа. Жаңа жаһандық ахуал жағдайында аграрлық секторды жедел дамытуға басымдық беріледі. Жақын арада ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және қайта өңдеу әртараптандырудың негізгі көзі және экономикалық өсудің драйвері болуға тиіс. Осыдан экономиканың осы саласын мүмкіндігінше тұрақты қолдау және қаржыландыру міндеті туындайды. Ғылыми мақаланың мақсаты шет елдердің аграрлық секторын қаржылық қолдаудың негізгі бағыттарын зерделеу және ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік реттеудің отандық тәжірибесін жүйелеу болып табылады. Зерттеу барысында статистикалық және салыстырмалы талдау, жалпылау, жүйелік тәсіл, логикалық, синтетикалық әдіс қолданылды. Зерттеу нәтижесінде табысы жоғары, орташа және төмен елдердің аграрлық секторын қаржылық қолдаудың негізгі бағыттары айқындалды: ауыл шаруашылығы өнімдерінің нарықтық бағаларын белгілеу және реттеу; басым бағыттар бойынша түрлі субсидиялар, өтемақы төлемдері; көлемі егіс алқаптарының мөлшеріне байланысты қаржы қаражатын төлеу. Отандық аграрлық секторды қаржыландыру ерекшеліктерін талдау, саладағы кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау, субсидиялар беру, жеңілдікті кредиттеумен қамтамасыз ету және т.б. жолымен жүзеге асырылатынын анықтады. Талдау нәтижелері бойынша саладағы проблемалар айқындалды, сондай-ақ қолданыстағы субсидиялау жүйесі алдын ала белгіленген нақты нәтижелерді көздемейтіні және одан әрі нысықтауды талап ететіні көрсетілді. Зерттеу қорытындысы ретінде мыналарды атап өтуге болады: қаржылық қолдаудың шетелдік тәжірибесіне жүргізілген талдау ауыл шаруашылығы саласын дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасаудағы мемлекеттің белсенді рөлін көрсетеді. Салық және несие саясатын жүргізу кезінде ауыл шаруашылығына қолдау көрсету саласындағы шет елдердің тәжірибесін пайдалану мүмкін деп санаймыз.

Түйін сөздер: аграрлық сектор, субсидия, мемлекеттік қолдау, несиелеу, ауыл шаруашылығы, реттеу, қаржыландыру.

Кіріспе

Көп салалы экономиканы дамыту, меншіктің әртүрлі нысандарын пайдалануға көшу жағдайында мемлекеттің нарықтық экономикадағы рөлі мен функцияларын, мемлекет пен ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің өзара әрекеттесуін анықтау міндеті өте өзекті болып табылады. Аграрлық секторды мемлекеттік реттеу саясаты экономикалық саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл саясат - белгілі бір мақсаттарға ие, салалық және жалпыұлттық міндеттерді шешіп, нақты қағидаттарға негізделеді және де ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау бағыттарының жүйесін, оны ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге жеткізу тетіктерін қамтиды. Оған дамыған елдердің ақша-несие және бюджет-салық саясаттарының ынталандырушы шаралары, ауыл шаруашылығы нарығындағы икемді баға реттеу тәжірибесі дәлел.

Шет елдерде ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік қолдау аграрлық секторда экономикалық және қаржы саясатын жүргізудің қуатты тетігі болып табылады. Қазіргі жағдайда нарықтық экономика айқын циклдермен дамиды: көтерілу кезеңдері құлдыраумен ауыстырылады және керісінше. Осыған байланысты кейбір шешімдер бюджеттік шығындарды талап етсе, басқалары тек әкімшілік араласуды қажет етеді; кейбіреулері салық төлеушілер есебінен, ал басқалары сатып алушылар есебінен қаржыландырылады. Кейбір елдер либералды аграрлық саясатты ұстанса, басқа мемлекеттер протекционизмнің жоғары деңгейін ұстанады. Қазақстанда да мемлекеттік реттеу шаралары қолданылады, алайда олардың ауқымы аграрлық сектордың тиімді жұмыс істеуі үшін жеткіліксіз. Сала мемлекет тарапынан белсенді қолдауды қажет етеді, бұл оның тиімді жұмыс істеуі, серпінді дамуы, сондай-ақ бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейін ұстап тұру үшін қажет.

Зерттеудің мақсаты – аграрлық секторды мемлекеттік қаржылық қолдауды ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесін зерделеу және осы тәжірибені Қазақстан Республикасында пайдаланудың негізгі бағыттарын айқындау.

Жұмыста табысы жоғары, орташа және төмен елдер бөлінісінде аграрлық секторды қаржылық қолдаудың негізгі құралдарына салыстырмалы талдау жүргізілді. Сонымен қатар, қаржылық қолдау көрсетудің ерекшеліктері, атап айтқанда, аграрлық сектордың проблемалары айқындалып, Қазақстан Республикасының субсидиялау бағыттары анықталды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу аграрлық секторды қаржылық қолдаудың негізгі бағыттарының отандық және шетелдік тәжірибесін талдауға арналған. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту мәселелері бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрады. Жұмыстың ақпараттық-эмпирикалық негізіне шетелдік және отандық статистика деректері, анықтамалық әдебиеттер алынды.

Жалпылау әдісі арқылы аграрлық секторды мемлекеттік қаржылық қолдау теориясы зерттеліп, 2019-2022 жж. аралығында кіріс деңгейі бойынша елдер топтарындағы өнім құнының үлесі ретінде аграрлық азық-түлік секторын қолдау

бағыттары талданды. Салыстырмалы талдау арқылы елдердің кіріс деңгейі бойынша ауыл шаруашылығын қолдау шараларын салыстырып, Қазақстандағы осы секторды қаржылық қолдаудың ерекшеліктерін айқындап, оны дамытуда ұсыныстар берілді. Логикалық әдіс осы процестер мен құбылыстардың ерекшеліктері мен қасиеттерін анықтау үшін қолданылды. Синтетикалық әдіс пен статистикалық талдау аграрлық секторды қаржылық қолдаудың өткен жылдардағы ерекшеліктерін анықтау, ағымдағы жағдайын сандық бағалау, өзекті мәселелерді жүйелеу және оларды жетілдіру жолдарын ұсыну үшін пайдаланылды.

Талқылау мен нәтижелер

Нарықтық экономика жағдайында, Батыс Еуропаның дамыған елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, агроөнеркәсіптік өндірістің тиімділігі және ауылдық аумақтардың дамуы көбінесе мемлекеттік реттеу мен қолдауға байланысты. Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу жалпы әлемдік тәжірибе болып табылады және барлық елдерде қолданылады. Бұл ретте көптеген елдердің басым бағыты әртүрлі экономикалық тетіктерді пайдалана отырып өндірушілерді жан-жақты қолдау (өндіріс шығындарын өтеу, бағаларды қолдау, өндірістік құрылым үшін субсидиялар, түрлі бағдарламаларды іске асыру) болып табылады. Алайда, оның агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қолайлы жағдай жасауға бағытталған нысандары мен әдістері әр елдің АӨК даму ерекшелігіне, сондай-ақ табиғи-климаттық жағдайларына байланысты бір-бірінен ерекшеленеді.

Кейбір елдердің аграрлық секторын мемлекеттік қаржылық қолдаудың негізгі құралдары 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Жекелеген елдер мысалында аграрлық секторды қаржылық қолдаудың негізгі бағыттары

№	Ел	Аграрлық секторды қаржылық қолдау
1	Ұлыбритания	Шаруа қожалықтары ауылшаруашылық өнімдері құнының төрттен бірінен астамын құрайтын және әлемдегі ең ірілердің бірі болып табылатын мемлекеттік субсидиялармен қамтамасыз етіледі, сала жақсы жолға қойылған.
2	Германия	Ұзақ мерзімді несиелер үшін пайыздық мөлшерлемені 4%-ға төмендетуге мүмкіндік беретін инвестицияларды ынталандыру бағдарламасы бар. Ипотекалық банктердегі несиенің пайызы 6–8,5%-ды құрайды. Ауыл шаруашылығы өнімдерін тауар өндірушіні қорғау негізінен сатып алу бағасының, сатып алу көлемдерінің белгілі бір деңгейін ұстап тұруға, тауарлардың жекелеген түрлерін субсидиялауға және ауыл шаруашылығы өнімдерін сатып алу көлемінің мемлекеттік инвестициялар мен несиелендіру көлеміне теңгерімді арақатынасын сақтауға бағытталған [1].

3	Франция	Мемлекеттің қатысу нысандары: мемлекеттік қаражатты пайдалану; мемлекеттің пайыздық мөлшерлеменің бір бөлігін субсидиялауы. Жұмыс істеудің ерекше шарттары: несиелеу төмен пайыздық мөлшерлемелерді қарастырады. Ерекше режим: «Аграрлық қаржыландырудың тұрақты комитеті» арқылы аграрлық несиелендіруге қатысатын әртүрлі ұйымдарды үйлестіру, ол жалпы несиелеу көлемі және жылдар бойынша нақты сомаларға қатысты ұсыныстар дайындайды [2].
4	АҚШ	«Фермерлердің кірістерін тұрақтандыру» фермерлік қозғалысты қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы жұмыс істейді, оны жүзеге асыруға ауыл шаруашылығына бөлінген барлық бюджеттік қаражаттың 30-50%-ы бөлінеді, оның құрамына басқа бағдарламалар кіреді, мысалы «Бағаны қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы», «Егінді сақтандыру» және «Ауылшаруашылық несиесі» [3].
5	Жапония	Аграрлық саланың өз тауар өндірушілерін бағалық қолдаудың жарқын мысалы. Ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу бағасы әлемдік бағадан бірнеше есе жоғары [4].
6	Польша	Мемлекеттік қолдау жеңілдетілген несиелер мен көмектің басқа түрлері түрінде жүзеге асырылады. Ұлттық аграрлық саясатқа сәйкес, коммерциялық несие ұйымдары поляк фермелеріне 15 жылға дейін жылдық 9% несие береді, бұл мөлшерлеменің 7%-ы қарыз алушылар үшін несие берушілерге ауыл шаруашылығын қайта құрылымдау және жаңғырту агенттігі (ARiMR) өтейді. Сондай-ақ, коммерциялық банктер фермерлерге мынаны ұсынады: инвестициялық несиелер; фермерлер топтары үшін олардың кооперациясын, бірлескен сатылымын ынталандыратын арнайы несиелер [5].
7	Финляндия	Аграрлық саланы мемлекеттік қолдау ауыл шаруашылығы қоры арқылы жүзеге асырылады, ол несиелер бойынша пайыздарды және жер учаскелеріне салынатын салықтарды мемлекеттік аудару есебінен қалыптастырылады. Қор ауыл шаруашылығы тауар өндірушілеріне ғимараттар мен коммуникациялар салуға, ауыл шаруашылығы жабдықтарын сатып алуға, жерді рекультивациялауға, өңірге байланысты жылдық 4-7% өнім тобын қалыптастыруға несиелер береді [6].
8	Қытай	Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау шаралары: тікелей төлемдер мен субсидиялар; салық саясаты; ауылдық инфрақұрылымды дамытуға инвестициялар; ауылдық тауар өндірушілерге несие беру; бағалық қолдау.

9	Ресей	Шағын агробизнесті және оның инвестициялық белсенділігін дамыту үшін 2021 жылдан бастап АӨК мемлекеттік бағдарламасына «Агропрогресс» жобаларын іске асыруға ШОБ (шаруа (фермер) қожалықтарынан басқа) субъектілері үшін гранттық қолдаудың жаңа түрі енгізілді. «Агропрогресс» грантының қаражаты есебінен іске асырылатын жобалар инвестициялық несиелік қаражаттың қатысуымен жобалық қаржыландыру қағидаттарында ғана іске асырылатын болады [7, 8].
10	Қазақстан	Қаржылық қолдау ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдықтарын жалға алу, оны сатып алуға инвестициялар салу, ауыл шаруашылығы несиелері және жалға алу бойынша төленуге жататын пайыздарды субсидиялау, кооперативтердің ішкі аудитін субсидиялау, сондай-ақ «ҚазАгро» Ұлттық басқарушы холдингі арқылы несиелеуді де, лизингті де оңайлату болып табылады.
11	Үндістан	Сауда және нарықтық шаралардан туындайтын баға антистимулдарының әсерін өтеу, елде өндірісті ынталандыру және оның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін ҒЗТҚЖ және инфрақұрылым сияқты жалпы қызметтерге өндіріс субсидиялары мен шығындары қолданылады.
12	Африка елдері	Африка елдері Африканың ауыл шаруашылығын дамытудың кешенді бағдарламасы аясында мемлекеттік шығындардың кем дегенде 10%-ы ауыл шаруашылығына бөлуге міндеттенеді.

Ескерту: дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған

Экономикасы дамыған елдердің аграрлық секторында қаржыландырудың өзіндік ерекшелігі бар ауыл шаруашылығын несиелеу жүйесі жұмыс істейді.

Ұлыбританияда мамандандырылған аграрлық банк жоқ және ауыл шаруашылығына қатысты банктік саясат экономиканың басқа салалары сияқты қағидаттарға негізделген. Алайда, әртүрлі мемлекеттік субсидиялар коммерциялық банктер арқылы өтеді, бұл көптеген жағдайларда несиені жеңілдетеді [9].

Соңғы жылдары Германияда кооперативтік бірлестіктер тарапынан ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау деңгейі айтарлықтай өсті. Бұл субъектілер жылыжайларды қажетті отырғызу материалдарымен, электр энергиясымен қамтамасыз ету, мал шаруашылығы саласында көмек көрсету, оның ішінде мал ұрықтандыру және т.б. қызметтерді көрсетеді. Қазір Германияда Франциядағыдай кооперативтер барлық ауыл шаруашылық кәсіпорындарының 80%-ын біріктіреді. Германияда және ЕО-тың басқа елдерінде ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің сипаты аграрлық саясатпен анықталады.

Францияда «Аграрлық қаржыландырудың тұрақты комитеті» арқылы аграрлық несиелендіруге қатысатын әртүрлі ұйымдарды үйлестіру жүзеге асырылады.

Бұл жалпы несиелеу көлемі мен жылдарға қатысты нақты сомалар бойынша ұсыныстар дайындайды. Жұмыс істеудің ерекше шарттары ретінде төмен пайыздық мөлшерлемелер мен тарифтерді атап өткен жөн. Пайыздық мөлшерлемелер несиенің қолданылу мерзіміне және оның санатына байланысты қатаң ережелерге бағынады. Жеңілдік мөлшерлемелері 6-10%-ды құрайды [10].

АҚШ-та 1-кестеде көрсетілген бағдарламаларға сәйкес фермерлер Ауыл шаруашылығы министрлігінен өндірісті қаржыландыру үшін несиені алады, ал егін нарықтық бағамен сатылғаннан кейін қарызды қайтарады. Егер нарықтық бағалар Конгресс белгілеген бақылау деңгейінен төмен түссе, өнімдерді мемлекет сатып алады. Сонымен қатар, АҚШ-та мемлекет сұранысты ұлттық өндіруші қанағаттандыратын және артық ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу үшін шетелдік сатып алушыларға мақсатты несиелер беретін өнім түрлерінің импортын шектейді.

Жапонияның ауыл шаруашылығы біріккен ведомствоның – Жапонияның Ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы министрлігінің құрамына кіреді және ел экономикасының дамуында маңызды рөл атқарады. Жапонияның ауылшаруашылық өндірісін мемлекеттік қолдауды талдау ауылшаруашылық өнімдерінің шамамен 80%-ы үкіметтік бағдарламалар мен іс-шараларға жататынын көрсетеді [11].

Польшада аграрлық сектор – халық шаруашылығының маңызды саласы болып саналады. Польшада агросектор жалпы қосылған құн құрылымында 3%-дан астамға және жұмыспен қамтылғандардың шамамен 14%-на ие. Польшада агроазық-түлік саясатын әзірлейтін және жүзеге асыратын негізгі мемлекеттік ұйым Ауыл шаруашылығы және ауылды дамыту министрлігі болып табылады. Аграршылардан бюджеттік қолдауға өтінімдерді екі құрылым қабылдайды және бағалайды: ауыл шаруашылығын қайта құрылымдау және жаңғырту Агенттігі (ARiMR) және аграрлық нарық Агенттігі (ARR). Бұл ретте ARR нарықтық интервенциялар саласында көмек көрсетеді, бұл мемлекеттік көмек қаражатының шамамен 10%-ын құрайды.

Финляндияның ауылдық жерлерін дамыту үшін қолданылатын қолдау жүйесіне ЕО қолдауы, ішінара ЕО қаржыландыратын қолдау схемалары және Ұлттық қолдау кіреді. Фермерлерді қолдау жүйесі ЕО-ның Жалпы ауылшаруашылық саясатының (CAP) шараларына негізделген. Қолдаудың осы түрлерінің ішіндегі ең маңыздысы – толығымен ЕО қаржыландыратын қолдау (тікелей қолдау, мысалы фермерлік шаруашылықтарды қолдау), қолайсыз аудандардағы фермерлерге көмек (LFA) және ішінара ЕО қаржыландыратын экологиялық ауыл шаруашылығын қолдау [12].

Финляндиядағы фермерлерді қолдау гранттар, несиені бойынша пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау, мемлекеттік несиені кепілдігі немесе осы үш нысанның жиынтығы түрінде жүзеге асырылады.

Қытайдың ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу мен қолдаудың негізгі шаралары:

– тікелей төлемдер мен субсидиялар. Мемлекеттік төлемдер шаруаларға дәнді дақылдар алқабына байланысты төленеді, дегенмен төлемдер АҚШ және ЕО-мен салыстырғанда салыстырмалы түрде аз деңгейде қалады. Сондай-ақ өндірушілерге

жоғары сапалы тұқым, асыл тұқымды мал және ауыл шаруашылығы техникасын сатып алуға субсидиялар беріледі;

– салық саясаты. Өндірушіге салық жүктемесін азайту үшін мемлекет ауылшаруашылық салығын алып тастады;

– нарықтық инфрақұрылымды жетілдіру. Бұл топқа көтерме сауда нарықтарын, тауар биржаларын және фьючерстік нарықтарды құру және қолдау, электрондық коммерцияны дамыту және өнімді сақтау мен тасымалдауды қолдау шаралары кіреді;

– ауылдық инфрақұрылымды дамытуға инвестициялар. Бұл шаралар электрлендіру бағдарламаларын, ауылдық жолдар желісін салуды, сумен жабдықтау жүйелерін, оның ішінде өндірістік қажеттіліктерге, өндірістік базаны дамытуды қолдауды көздейді;

– ауылдық тауар өндірушілерге несие беру. Несиелік кооперативтерді қолдау, жеңілдетілген банктік несие беру;

– жерді қорғау. Мұндағы мемлекеттік реттеу егістік жерлерді ауылшаруашылық емес пайдалануға айырбастау немесе сату ережелерін қатаң сақтауға бағытталған;

– ауыл шаруашылығындағы ғылыми-зерттеу қызметін қолдау;

– азық-түліктің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Реттеу химиялық тыңайтқыштарды (Қытай тыңайтқыштарды қолдану бойынша әлемдік көшбасшы болғандықтан) және басқа да зиянды заттарды, азық-түлік сапасын және т.б. пайдалану стандарттарын әзірлеуге және енгізуге бағытталған;

– бағаны қолдау. Бағалар ірі өндірістік аудандарда астықтың белгілі бір түрлері бойынша сақталады. Бұл шара жедел және тұрақты емес. Бағаның белгілі бір деңгейін ұстап тұру үшін үкімет сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігін сақтауға жеке дақылдар өндірісін ұлғайту бойынша әкімшілік нұсқаулар шығара алады [13].

Ресейлік ауыл шаруашылығын мемлекет тарапынан қолдаудың артуы осы салада басқа салаларға қарағанда ертерек несие ресурстарының қолжетімділігін субсидиялау арқылы тікелей субсидиялаудан қолдауға көшу болғандығымен ерекшеленеді. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялаудың заманауи жүйесі әлі де пайыздық мөлшерлемелерді өтеуге сүйенеді. 2013-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарлама шеңберінде «Бірыңғай субсидияны» қамтитын «Агроөнеркәсіптік кешен салаларын дамыту» бағыты бойынша субсидияларды бөлудің, салада байланысты емес қолдау көрсетудің, өсімдік шаруашылығын дамытудың, сүтті мал шаруашылығында өнімділікті арттырудың жаңа тетігі енгізілді, ол «Өтемдік» және «Ынталандырушы» субсидиялар шеңберінде іске асырылды, бұл аймақтарға бөлінген бюджет қаражатын бөлу арқылы олардың тиімділігін арттыруға мүмкіндік берді [14].

Үндістанның азық-түлік және ауылшаруашылық саясаты дәстүрлі түрде тұтынушыларды қорғауға бағытталған және экспорттық шектеулер (атап айтқанда бидай, күріш пен сүттің әртүрлі сорттарына) арқылы азық-түліктің қол жетімді бағасын қамтамасыз етуді және баға белгілеу мен мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік азық-түлік қорларын құру және ауылшаруашылық тауарларының кең ассортиментін тарату арқылы сатудың реттілігін көздейді.

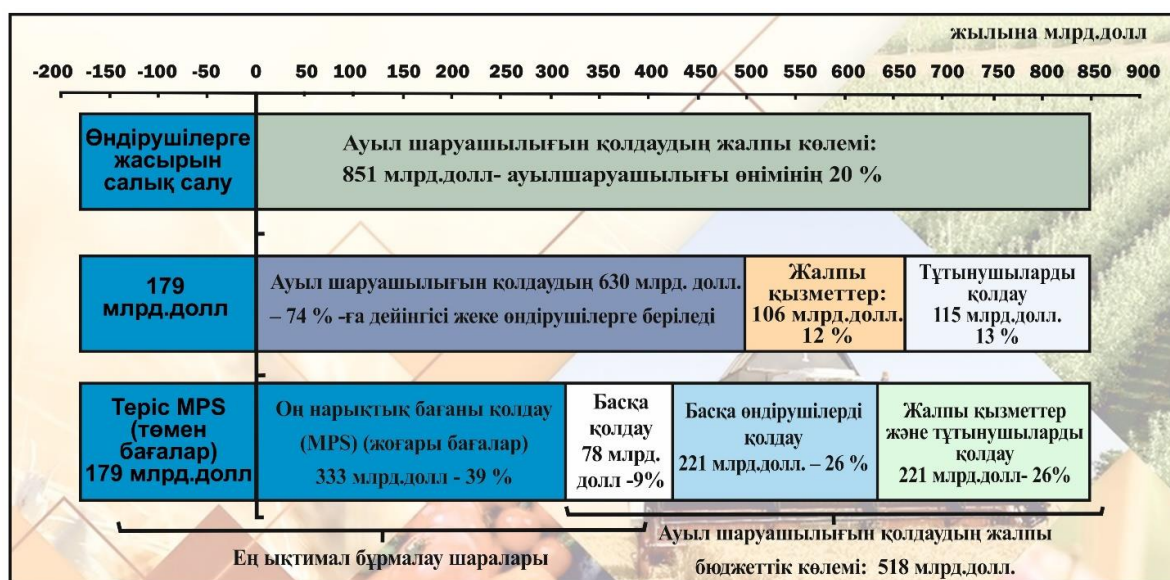
Сахараның оңтүстігіндегі Африканың бірқатар елдерінде соңғы уақытта тұтынушыларға субсидия көлемі өсті. Бұл қолданыстағы бюджеттік шектеулер

аясында аз қаржылық қолдау ала бастаған өндірушілерге зиян тигізеді, ақша аударымдары, заттай көмек және мектептегі тамақтану бағдарламалары кеңейтілді [15].

Жалпы қолдауды бағалау (TSE) ЭЫДҰ қолдау көрсеткіштерінің ішіндегі ең кеңі болып табылады. Ол үш бөлек элементті біріктіреді: а) ауыл шаруашылығы өндірушілеріне жеке трансферттер; б) бастапқы ауыл шаруашылығы секторы үшін барлық саясат шығындары; в) ауыл шаруашылығы өнімдерін тұтынушыларға бюджеттік қолдау. TSE оң және теріс элементтерді қамтитын таза трансферттердің көрсеткіші ретінде көрсетіледі.

Өндірушілерді қолдауды бағалау (PSE) ауыл шаруашылық өндірушілеріне барлық аударымдарды жеке өлшейді. Трансферттердің екі негізгі түрін ажыратуға болады: Нарықтық бағаны қолдау (MPS) ішкі және сауда саясатына байланысты халықаралық анықтамалық бағадан жоғары ішкі бағалар арқылы салық төлеушілер мен тұтынушылардан ауыл шаруашылығы өндірушілеріне берілетін трансферттерді білдіреді. MPS сонымен қатар теріс болуы мүмкін, бұл анықтамалық бағадан төмен ішкі бағалар арқылы өндірушілерден тұтынушыларға трансферттерді білдіреді. Бюджеттік қолдауды тек салық төлеушілер қаржыландырады және одан әрі базалық саясатты әр түрлі жүзеге асырумен ерекшеленетін әртүрлі санаттарға бөлінеді. PSE көрсеткіші оң және теріс элементтерді қамтитын таза трансферт ретінде көрсетіледі.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, «ЭЫДҰ-ның 2023 ауыл шаруашылық саясатының мониторингі мен бағалауына» енгізілген 54 елдің арасында ауыл шаруашылығын қолдаудың жалпы көлемі 2020-2022 жылдар аралығында жылына орта есеппен 851 миллиард АҚШ долларын құрады (1-сурет).



Сурет 1 Ауыл шаруашылығын қолдау құрылымы, елдер бойынша барлығы, 2020-2022 жж.
Ескерту: дереккөз негізінде құрастырылған [16]

Өндірушілерге берілетін трансферттер 20%-ға өсті, ал ауыл шаруашылығын тұтынушыларға бюджеттік қолдау 2017-2019 жылдармен салыстырғанда 2020-2022 жылдары екі есеге жуық өсті.

2020-2022 жылдардағы жалпы соманың 630 миллиард доллары (жалпы қолдаудың 74%) өндірушілерге тікелей мемлекеттік бюджеттерден немесе жанама түрде нарықтық бағаны қолдау (MPS) арқылы келеді. Қолдаудың қалған бөлігі жалпы қызметтерді қолдау (106 миллиард АҚШ доллары, 12,5%) және ауылшаруашылық өнімдерін тұтынушыларға бюджеттік трансферттер (115 миллиард АҚШ доллары, 13,5%) арасында тең бөлінді. Сонымен қатар, экономикасы дамып келе жатқан кейбір елдер экспорттық салықтар және ішкі нарықтағы бағаны басатын басқа шаралар арқылы өз өндірушілеріне жанама түрде салық салды. Бұл жасырын салық 2020 және 2022 жылдар аралығында орташа есеппен жылына 179 миллиард АҚШ долларын құрады.

Кіріс деңгейі бойынша елдердің әртүрлі топтарында өндірушілерді қолдау әртүрлі құрылымға ие (2-кесте).

Табысы орташадан төмен және табысы төмен елдерде қолдау дәстүрлі түрде аз қамтылған тұтынушыларды қорғау түрінде болды және ішкі бағаларды төмен деңгейде ұстауға және ауыл шаруашылығы секторы үшін жасырын антистимулдар жасауға бағытталған сауда және нарықтық саясат шараларын қолдану арқылы жүзеге асырылды. Табысы орташа деңгейден төмен елдерде фермерлер үшін баға антистимулдары үнемі жасалады, бірақ кейбір жағдайларда олар өндіріс факторларына субсидия түрінде қолдау алады.

Кесте 2. Кіріс деңгейі бойынша елдер топтарындағы аграрлық азық-түлік секторын қолдау, 2019-2022 жж.

Кіріс деңгейі бойынша елдер топтары	Фермерлік шаруашылықтардың жалпы кірісіне қатысты өндірушілерді қолдауды бағалау (% PSE)	Өндірушілердің жиынтық жалпы трансферттеріндегі ықтимал неғұрлым бұрмалаушы трансферттердің үлесі (%)	Ауыл шаруашылығы өнімінің құнын ескере отырып, жалпы қызмет көрсетуді қолдауды бағалау (%)	Өндіруші бағасының шекаралық бағаға қатынасы	ЖІӨ-ге қатысты жалпы қолдауды бағалау (% TSE)
Табысы жоғары елдер	27,1	58,9	1,35	4,9	0,73
Табысы орташа деңгейден жоғары елдер	10,4	73,7	1,07	1,3	1,1
Табысы орташа деңгейден төмен елдер	3,5	91,2	1,0	2,9	0,8

Табысы төмен елдер	2,6	95,0	1,02	1,5	0,3
--------------------	-----	------	------	-----	-----

Ескерту: дереккөз негізінде құрастырылған [17, 18, 19]

Табысы жоғары елдердің қатарына кіретін Австралиядағы ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау (PSE) ЭЫДҰ-дағы ең төменгі көрсеткіштердің бірі болып табылады және 2019-2022 жылдарға арналған жалпы фермерлік түсімдердің 3,1%-ын құрайды, жалпы ауыл шаруашылығын қолдау (TSE) ЖІӨ-нің 0,2%-ына тең. АҚШ-тағы ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен төмен. Өндірушілерге қолдау 2019-2022 жылдардағы жалпы кірістің орта есеппен 11%-ын құрады, бұл 1980 жылдардың ортасы мен 2000 жылдардың басында өлшенген 20%-дан айтарлықтай төмен, бірақ он жыл бұрынғыдан жоғары. Норвегиядағы ауыл шаруашылығын қолдау ЭЫДҰ елдеріндегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып табылады және негізінен нарықтық ынталандыруды ең бұрмалайтын санаттағы нысандардан тұрады. Өндірушілерге берілетін трансферттер 2019-2022 жылдары ауыл шаруашылығынан түсетін жалпы түсімдердің ең көп үлесін құрады (52%).

Табысы орташа деңгейден жоғары елдер қатарына кіретін Бразилия ауылшаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілетті экспорттаушысы болып табылады, оны экспорттың салыстырмалы түрде жоғары деңгейі және секторды қолдау мен қорғаудың төмен деңгейі көрсетеді. Фермерлердің жалпы кірісінің (PSE) үлесі түріндегі өндірушілерді қолдау 2000-2002 жылдардағы 7,6%-дан 2019-2022 жылдары 2,3%-ға дейін төмендеді. Дегенмен, ішкі бағалар халықаралық нарықтық бағаларға толығымен сәйкес келеді және өндіруші бағасының шекарадағы бағаға қатынасы (NPC) бірліктен сәл жоғары. Өндірушілерді қолдау сонымен қатар салынған төлемдер, атап айтқанда жеңілдік мөлшерлемесі бойынша несие және егінді сақтандыру арқылы жүзеге асырылады. Қытай Халық Республикасында ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау үлесі 2019-2022 жылдары ауыл шаруашылығынан түсетін жалпы түсімдердің орта есеппен 14,8%-ын құрады. Бұл 2000-2002 жылдардағыдан үш есе жоғары, бірақ соя, рапс, мақта және жүгері үшін нарықтық интервенцияларға, сондай-ақ сатып алудың ең төменгі бағасына қатысты реформалар жүргізілген 2016-2018 жылдардағы (14,5%) орташа қолдау деңгейінде қалады. Бұл реформалар жиырма жылдық тұрақты өсуден кейін қолдау деңгейлерін тұрақтандырды. Түркияның ауыл шаруашылығы өндірушілеріне фермерлік шаруашылықтардан түсетін жалпы түсімдердің үлесі түріндегі трансферттері ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен сәл асады. Өндірушілерді қолдау 2000-2002 жылдардағы 24%-бен салыстырғанда 2019-2022 жылдардағы фермерлердің жалпы түсімдерінің шамамен 20%-ын құрады. Қолдаудың көп бөлігі экспорттаушылардың қарыздарын қысқартумен және мемлекеттік кәсіпорындарға капитал құюмен бірге тарифтермен қамтамасыз етілген нарықтық бағаны қолдау (MPS) түрінде болады. Бұл ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен едәуір жоғары.

Табысы орташа деңгейден төмен елдер қатарына кіретін Үндістандағы өндірушілерді қолдауға жалпы шаруашылық түсімдерінің 8,6%-на сәйкес келетін бюджет шығыстары, қолдау көрсетілетін тауарлар үшін жалпы шаруашылық түсімдерінің +2,0%-ы оң нарықтық баға қолдауы (MPS) және салық салынатындар үшін -17%-ы теріс MPS кіреді. Соңғы екі онжылдықта өндірушілердің қолдауы теріс болды, бірақ айтарлықтай өзгерді. Өндірушілерді қолдауды теріс бағалау отандық өндірушілерге орташа есеппен жанама түрде салық салынғанын көрсетеді, өйткені фермерлерге бюджеттік төлемдер күрделі ішкі сату ережелері мен сауда саясаты шараларының бағаны төмендететін әсерін өтемеді. Жалпы өндірушінің барлық дерлік трансферттері (оң немесе теріс болсын) өндіріс пен сауданы ең көп бұрмалайтын нысандарға ие. Украинадағы ауылшаруашылық тауар өндірушілерін қолдау, өндірушілерді қолдау (ОПП) бағасымен өлшенеді, басқа елдермен салыстырғанда төмен. PSE соңғы үш онжылдықта тұрақсыз болды, негізінен нарықтық бағаны қолдаудың (MPS) өзгеруіне байланысты. Алайда, соңғы жылдары PSE ауытқулары нөлге дейін төмендеп, 2019-2022 жылдардағы жалпы шаруа қожалықтарының орташа 1,7% құрады.

Табысы төмен елдер қатарына кіретін Оңтүстік Африка 1990-шы жылдардың ортасындағы реформалар кезінде ауыл шаруашылығын қолдауды қысқартты, ал 2010 жылдан бастап фермерлік шаруашылықтарды қолдау жалпы фермерлік түсімдердің 5%-дан төмен болды. 2019-2022 жылдары ауыл шаруашылығын қолдау фермерлік шаруашылықтардан түсетін жалпы түсімдердің 2,6% құрады.

Қазақстан табысы орташа деңгейден жоғары елдер қатарына кіреді. Қазақстанда өндірушілерді қолдау 2000-2002 жылдардағы фермерлік шаруашылықтардың жалпы табысының 8,5%-дан 2019-2022 жылдары 6,4%-ға дейін төмендеді. Өндірушілердің ықтимал бұрмаланатын жалпы трансферттерінің үлесі 2000-шы жылдардың басында орта есеппен 98%-дан 2019-2022 жылдары 80%-ға дейін төмендеді, бұл негізінен нарықтық бағаны қолдауды (MPS) қоса алғанда, өнім негізінде және өзгермелі ресурстарды шектеусіз пайдалану арқылы жүзеге асты. Айнымалы ресурстарды пайдалануға және негізгі капиталды жинауға негізделген қолдау өндірушілерге бюджеттік аударымдардың көп бөлігін құрайды. Кейбір ауылшаруашылық тауарларының ішкі бағасы әлемдік бағадан төмен болды, бұл MPS жиынтық көрсеткішін 2019-2022 жылдардағы фермерлік шаруашылықтардың жалпы кірісінің шамамен -1%-ын құрады. Жекелеген тауарлар бағасының айырмашылығын көрсете отырып, 2019-2022 жылдардағы жекелеген тауарлар бойынша трансферттер күріш, күнбағыс және жүгері үшін теріс болды, ең үлкен оң трансферттер арпа мен бидайға түсті. Жалпы қызмет көрсетуді қолдау (GSSE) 2019-2022 жылдардағы ауыл шаруашылығын бюджеттік қолдаудың жалпы көлемінің 15%-ын құрады және ауыл шаруашылығы өндірісі құнының 1,9%-на сәйкес келді. Оның ішінде инспекция және бақылау шығындары 39%, ал инфрақұрылым шығындары (негізінен суару және дренаж, сондай-ақ цифрлық жер кадастрын құру) 38%-ға жетті. Ауыл шаруашылығын қолдаудың жалпы көлемі (TSE) 2000 жылдардың басындағы ЖІӨ-нің 1,6%-дан 2019-2022 жылдары 1,1%-ға дейін төмендеді. Сонымен қатар, Қазақстан республикасының агроөнеркәсіптік кешені саласында кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау АӨК субъектілері

үшін жеңілдікті салық салуды енгізу, субсидиялар беру, көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарын жүргізуге жеңілдікті несиелермен қамтамасыз ету жолымен жүзеге асырылады.

Қазақстан республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі мемлекеттік қолдаудың мынадай түрлерін көздейді:

– Инвестициялық салымдар кезінде АӨК субъектісі шеккен шығыстардың бір бөлігін өтеу бойынша субсидиялау;

– Технологиялық жабдықтардың несиелері мен лизингіне, ауыл шаруашылығы жануарларын сатып алуға, сондай-ақ ауыл шаруашылығы техникасын лизингке алуға пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау.

АӨК индустриялық дамуын ынталандыру жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыруды жүзеге асыратын ұйым «Бәйтерек» Ұлттық басқарушы холдингі» АҚ және оның еншілес ұйымдары: «Аграрлық несиелер корпорациясы» АҚ, «ҚазАгроҚаржы» АҚ болып табылады.

ҚР қаржы құралдары бойынша субсидиялаудың барлық бағыттары өзгеріссіз қалады:

– бағытына байланысты 15%-дан 80%-ға дейінгі нормативтермен инвестициялық субсидиялау;

– қарыз алушы үшін мөлшерлемені жылдық 6%-ға дейін төмендете отырып, несиелер мен лизинг бойынша сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау;

– сақтандыру сыйлықақыларын субсидиялау. Норматив 50%-дан 80%-ға дейін ұлғайтылды, бұл барлық туындайтын тәуекелдерді азайтуға, сақтандырылған егіс алқаптарын кеңейтуге, сондай-ақ мал мен құстарды сақтандыруды ұлғайтуға мүмкіндік береді;

– кепілдік мөлшері негізгі борыштан 50%-ға дейін, басым бағыттар бойынша 85%-ға дейін қарыздарға кепілдік беруді сақтандыруды субсидиялау.

Инвестициялық субсидиялаумен АӨК-нің 34 басым бағыты қамтылды.

Инвестициялық субсидиялау бағдарламасын іске асырудың жыл сайынғы тәжірибесі бюджет қаражатының негізгі көлемі орта есеппен 50% ауыл шаруашылығы техникасы паркін жаңартуға тиесілі екенін көрсетеді.

2022 жылдың қорытындысы бойынша бюджет қаражатының негізгі көлемі 67,7 млрд теңгеден астам немесе 65% ауыл шаруашылығы техникасын сатып алуды субсидиялауға тура келді. 2019-2022 жылдары сатып алынған техника субсидиялаумен қамтылды. Шамамен 13,3 млрд теңге немесе 13% мал шаруашылығы саласындағы инвестициялық жобаларды субсидиялауға, өсімдік шаруашылығы саласындағы жобаларды қолдауға 23 млрд теңге немесе 22% бағытталды.

Жүргізілген талдаудан көріп отырғанымыздай, аграрлық өндіріс үшін ең қолайлы табиғи-климаттық және географиялық жағдайлары бар елдер, мысалы, Норвегия, Исландия, Жапония, Корея ауыл шаруашылығы өндірушілеріне барынша ауқымды қолдау көрсетеді. Мемлекеттік қолдау көлемі елдің табыс деңгейіне тікелей байланысты. Экономикалық дамыған мемлекеттердің көпшілігі ынталандырушы аграрлық саясатты жүргізеді, оның мазмұны ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге түрлі

субсидиялар мен жеңілдіктер беру болып табылады. Оның негізгі құралдары өтемақы төлемдері, табиғи апаттардан келген залал кезіндегі төлемдер, ауыл шаруашылығы тауарлары нарығын бағалық реттеу, кедендік-тарифтік саясат, ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамытуға қаражат бөлу, агролизинг және басқалар болып табылады. Мемлекеттік қолдаудың осы көздерін толыққанды пайдалану ҚР аграрлық бюджетін абсолютті шамада да, ЖІӨ-ге қатысты да ұлғайтуды талап етеді.

Осылайша, ҚР аграрлық секторын мемлекеттік қолдауды талдау мынадай негізгі проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді:

- АӨК-нің төмен инвестициялық тартымдылығы;
- банктік несиелерге қолжетімділіктің төмен дәрежесі және несиелер мен лизинг бойынша пайыздық мөлшерлемелерді төмендетуге мемлекеттік емес қаржы секторын ынталандырудың болмауы;
- саланы қаржыландыру үшін квазимемлекеттік даму институттары ресурстарының шектелуі;
- кепілді қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, өтімділігі төмен болғандықтан ауыл шаруашылығы жерлерінің тартымсыздығы;
- фермерлердің қаржылық сауаттылығының төмен деңгейі;
- субсидия алушының қарсы міндеттемелерінің және субсидиялардың нәтижелілігін көрсететін нақты, оңай бақыланатын индикаторлардың болмауы;
- субсидиялауды тиімді жоспарлау және мониторингілеу жүйесінің болмауы.

Қорытынды

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау тетіктерін енгізудің шетелдік тәжірибесіне жүргізілген талдау ауыл шаруашылығы саласын дамыту және бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін қолайлы қаржылық жағдайлар жасауда мемлекеттің белсенді рөлін айғақтайды.

Саясаттың әртүрлі құралдарын қолдауды талдау көрсеткендей, бағаны ынталандыру және бюджеттік субсидиялау табысы жоғары елдерде жиі қолданылады және бұл шаралар бірқатар кірісі орташа елдерде, әсіресе олардың ең ауқатты елдерінде де танымал болып келеді. Табысы төмен елдерде дәстүрлі түрде тұтынушыларға төмен бағамен азық-түлікке қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін фермерлерге бағаға қарсы ынталандырулар жасайтын саясат жүргізілді. Бұл елдерде өндірушілер мен тұтынушыларға бюджеттік субсидиялар беру және бүкіл аграрлық азық-түлік секторы пайдалана алатын жалпы қызметтерді қаржыландыру үшін ресурстар шектеулі.

Елдер қолдау көрсету тәсілдерімен ерекшеленеді. Қытай секторға оң нарықтық бағаларды қолдау түрінде барлық қолдауды ұсынады, ал Үндістан өндірушілердің өзгермелі ресурстарды пайдаланғаны үшін төлемдерінің жоғары деңгейін, сондай-ақ тұтынушыларға бюджеттік қолдауды қамтамасыз етеді. Үндістанда жалпы қолдау жоғары болғанымен, оның ішкі бағаны басу саясаты ауылшаруашылық секторын теріс таза қолдауға әкеледі.

Қаржылық қолдау шараларына қарамастан, еңбек өнімділігінің төмендігі және өндірістің ұсақ тауарлылығы Қазақстан республикасы ауыл шаруашылығына тән белгілері болып қала береді. Қазақстанда ауыл шаруашылығын қолдау стратегияларының көпшілігі әлі де белгілі бір мақсаттармен нашар келісілген.

ЭБДҰ сарапшылары ауыл шаруашылығына жалпы жылдық мемлекеттік қолдаудың шамамен 80%-ы жекелеген ауыл шаруашылығы өндірушілеріне ұсынылғанын ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар, инфрақұрылым сияқты жалпы қызметтердің аз ғана бөлігі (14%) болғанын атап көрсетеді. Қолданыстағы субсидиялау жүйесінің тиімділігі бойынша да сұрақтар бар. Қолданыстағы субсидиялау жүйесі нақты алдын ала белгіленген нәтижелерге қол жеткізуді, тиімді технологияларды міндетті түрде енгізуді және т.б. көздемейді. Сонымен қатар, соңғы жылдар субсидиялау түрлері мен шарттарының тұрақсыздығымен сипатталады, оның түпкілікті критерийлері пысықталмаған. Мұның бәрі ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің наразылығын тудырады.

Аграрлық секторды қаржылық қолдаудың шетелдік тәжірибесін зерттей келе, экономикасы дамыған елдердің АӨК саласын мемлекет түрлі бағдарламалар арқылы қолдайтынын көре аламыз. Бұл өз кезегінде саланың тиімді экономикалық дамуының нәтижелеріне әсер етеді.

Дамыған және дамушы елдердің ауыл шаруашылығына мемлекеттік қолдау шараларын талдай отырып, Қазақстан агроөнеркәсібінің дамуын арттыру үшін келесідей ұсыныстарды келтіруге болады:

1) ЕО елдеріндегі ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдау жүйесі мынадай бағыттарды біріктіреді: 1) кредиттік ұйымдар арқылы мемлекеттік қарыздарды, коммерциялық банктермен несие пайызын төмендету туралы шарттарды көздейтін кредиттік бағдарламалар; 2) ауыл шаруашылығы өнімінің қандай да бір түрін сату көлемін ұлғайтуға бағытталған іске асыру бағдарламалары; 3) бір жағынан сауда кедергілерін алып тастауға және экспорттық-импорттық жеткізілімдерді реттеуге, екінші жағынан - экспорттық-импорттық операцияларды кедендік-тарифтік реттеу жолымен отандық өндірушілерді қорғауға бағытталған халықаралық сауда бағдарламалары; 4) тауарлардың сұранысы мен ұсынысын теңестіру мақсатында ауыл шаруашылығы өндірісі көлемін реттеу бағдарламалары, мысалы, бірқатар дақылдардың егіс алқаптарын консервациялау, қысқарту жолымен жерді айналымнан шығару бағдарламалары.

2) Қолдау деңгейі әр түрлі елдерде түрліше болды. Орташа алғанда, 2020-2022 жылдары өндірушілерді қолдау ауыл шаруашылық өнімдері құнының 5%-ын немесе одан азы Бразилияда, Оңтүстік Африкада, Жаңа Зеландияда және Украинада байқалды, Норвегия, Швейцария және Исландияда 70%-дан астамын көрсетті. Аргентина, Вьетнам және Үндістанда таза қолдау теріс болды.

3) Субсидиялар елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты және мемлекеттік қолдаусыз субсидиялау қағидаларының тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, жағдайды жақсы жаққа өзгерту қиын болатын АӨК-нің басым бағыттарына бағытталуы тиіс.

4) Қазақстанға әр түрлі мемлекетаралық интеграция жағдайында ішкі ауылшаруашылық өндірушілерді қорғау мақсатында баға белгілеу саясатын жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Елімізде ауылшаруашылығында бағаны қолдау іс-шаралары мүлде жүргізілмейді деп айтуға болады, ал көптеген шет елдерде бұл бағыт мемлекеттік қолдаудың басты бағыттарының бірі болып отыр. Сонымен қатар, Қазақстанға өткізу кооперациясын және ауыл шаруашылығы үшін инфрақұрылым құрубойынша тәжірибені қабылдау, сондай-ақ АӨК мемлекеттік қолдау шараларының тұрақтылығы және аграрлық ғылымды қаржыландыруды арттыру жөнінде шаралар қабылдау қажет.

5) Нарықтық экономикасы дамыған елдердегі мемлекеттік қаржыландырудың қағидаттары мен нысандары ауыл шаруашылығы салаларын қолдаудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеу кезінде ескерілуі тиіс. Олар аграрлық секторға жан-жақты қаржылық көмек көрсетеді. Қазақстанда экономикасы дамыған елдерде қолданылатын ауыл шаруашылығы саласын реттеу мен қолдаудың мынадай тетіктері мен құралдары пайдаланылуы мүмкін: 1) өндірушілердің кірістеріне кепілдік беретін баға саясаты; 2) нарықты дамыту бағдарламаларын, сондай-ақ азық-түлік тауарларын және ауыл шаруашылығы өндірісін қамтамасыз ететін тауарларды барлық көліктік тасымалдауды бюджеттік қаржыландыру; 3) аграрлық өндірісті дамытудың өңірлік бағдарламаларын қаржыландыру; 4) жанама қаржы саясатының құралдары (салық салу, экспорттық және импорттық кедендік тарифтер мен квоталар).

Қорытындылай келе, нарықтық экономикасы дамыған елдердің ауылшаруашылық саласында әртүрлі және жақсы жолға қойылған мемлекеттік қолдау жүйесінің бар екенін көре аламыз. Мемлекет қолдауының нәтижесінде дамыған елдердегі ауыл шаруашылығы жергілікті нарықты ауылшаруашылық өнімдерімен қамтамасыз етіп, көптеген елдерге импорттаушы болып табылады. Біз осы елдердің тәжірибесін Қазақстанның климаттық, экономикалық және саяси жағдайларына бейімдей отырып пайдалануымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Бурых Е.С. Зарубежный опыт организации сельскохозяйственного кредитования // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2012. - № 1(87). – С. 106-110
2. Полянская Н.М., Колесняк А.А., Колесняк И.А. Государственная финансовая поддержка развития агропродовольственного сектора: опыт ведущих зарубежных стран // Экономические отношения. – 2020. – Т. 10. № 3. – С. 857-878. doi: 10.18334/eo.10.3.110746
3. Алимкулова Э.С., Айтмуханбетова Д.А. Государственное регулирование отрасли сельского хозяйства // Проблемы агрорынка. – 2020. - № 4. – С. 47-53. doi./10.46666/2020-4-2708-9991.05
4. Селезнев А.Г. Зарубежный опыт развития фермерских хозяйств и перспективы его применения в России // Экономические отношения. – 2019. – Том 9. № 1. – С. 245-260. doi: 10.18334/rp.20.2.39971

5. Юсуфов Р.А. Зарубежный опыт адаптации аграрного сектора к условиям ВТО: уроки для импортозамещения в АПК России // Экономика сельского хозяйства России. – 2014. – № 12. – С. 78-84
6. Рыкова И.Н., Шкодинский С.В., Юрьева А.А. Опыт отдельных стран Европейского Союза в поддержке агропромышленного комплекса // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2019. - № 1. – С. 166-174
7. Denisova D.A., Levanova N.G., Dibrova Z.N., Isakova G.K., Hafizov D., Lizina O.M. Indicators of state financial support for capital reproduction in the agricultural economic sector: The European Union and Russia // Universal Journal of Agricultural Research. – 2021. – Vol. 9. n. 5. - P. 176-183. doi: 10.13189/ujar.2021.090504
8. Parkhomchuk M.A., Sentishcheva E.A., Kuzmina V.M., Golovin A.A. Increasing the state regulation efficiency of the agro-industrial complex // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. - 2021. 1010(1), 012115. doi:10.1088/1755-1315/1010/1/012115
9. Кучин С.А. Мировой опыт финансовой поддержки аграрного сектора экономики и возможность его адаптации в России // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2012. - № 8(44). – С. 27-44
10. Бугай Ю.А., Кранц Ю., Сергеев О.Ю. Зарубежный опыт государственного регулирования аграрного сектора // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2016. - № 12(146). - С. 174-180
11. Морковин Д.Е. Анализ зарубежного опыта государственной поддержки агропромышленного комплекса и возможности его использования в России в условиях импортозамещения // Сельское хозяйство. – 2018. - № 3. – С. 9-19
12. Полушкина Т.М., Якимова О.Ю., Коваленко Е.Г., Акимова Ю.А., Кочеткова С.А., Королева Т.П. Органическое сельское хозяйство в системе устойчивого развития сельских территорий: учебник/ под общ. ред. Т.М. Полушкиной. – Саранск: Изд-во: Мордов. ун-т, 2019. - 284 с.
13. Вахрушев Н.П., Севастьянов Д.Б. Зарубежный опыт государственного регулирования сельского хозяйства // Экономика сельского хозяйства России. - 2016. - № 3. - С. 13-19
14. Холодова М.А. Основные направления совершенствования механизмов реализации государственной поддержки аграрного сектора // Beneficium. - 2022. - № 3(44). – С. 73-82. doi: 10.34680
15. Pernechele V., Fontes F., Baborska R., Nkuingoua J., Pan X. & Tuyishime, C. 2021. Public expenditure on food and agriculture in sub-Saharan Africa: trends, challenges and priorities. Rome, FAO. <https://doi.org/10.4060/cb4492en>
16. Мониторинг и оценка аграрной политики 2022. [Электрон. ресурс]. – URL:https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2022_7f4542bf-en / (дата обращения: 23.06.2022)
17. Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.fao.org/3/cc0639ru/online/sofi-2022/food-agricultural-policy-support.html/> (дата обращения: 15.12.2022)
18. Мониторинг и оценка аграрной политики 2020. [Электрон. ресурс]. – URL:https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2020_928181a8-en/ (дата обращения: 30.06.2020)

19. Мониторинг и оценка аграрной политики 2021. [Электрон. ресурс]. – URL:https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2021_2d810e01-en/ (дата обращения: 22.06.2021)

Д.С. Махметова, Э.Б. Тлесова, Е.К. Молдакенова
*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Зарубежный и отечественный опыт финансовой поддержки аграрного сектора

Аннотация. В условиях новой глобальной реальности приоритетное значение отводится ускоренному развитию аграрного сектора. В ближайшее время производство и переработка сельхозпродукции должны стать основным источником диверсификации и драйвером экономического роста. Отсюда вытекает задача – как можно стабильнее поддерживать и финансировать данную отрасль экономики. Цель научной статьи - изучение основных направлений финансовой поддержки аграрного сектора зарубежных стран и систематизация отечественного опыта государственного регулирования сельскохозяйственного производства. В ходе исследования использовались методы статистического и сравнительного анализа, обобщения, системного подхода, логический, синтетический метод. В результате исследования были определены основные направления финансовой поддержки аграрного сектора стран с высоким, средним и низким уровнем дохода: обеспечение рентабельности сельскохозяйственного производства путем установления и регулирования рыночных цен на сельхозпродукцию; различные субсидии, компенсационные выплаты для целевого использования по приоритетным направлениям; выплаты финансовых средств, величина которых зависит от размеров посевных площадей. Анализ особенностей финансирования отечественного аграрного сектора выявил, что государственная поддержка предпринимательства в этой сфере осуществляется путем предоставления субсидий, обеспечения льготным кредитованием и т.д. По результатам анализа были выявлены проблемы данной отрасли, а также определено, что действующая система субсидирования не предусматривает заранее определенных результатов и требует дальнейшей отработки. В качестве выводов можно отметить, что проведенный анализ зарубежного опыта финансовой поддержки свидетельствует об активной роли государства в создании благоприятных условий для развития данной сферы. Считаем возможным при проведении налоговой и кредитной политики использовать опыт зарубежных стран в области предоставления поддержки сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрный сектор, субсидии, государственная поддержка, кредитование, сельское хозяйство, регулирование, финансирование.

D.S. Makhmetova, E.B. Tlessova, Y.K. Moldakenova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Foreign and domestic experience of financial support
of the agricultural sector**

Abstract. In the conditions of the global reality, priority is given to the development of the agricultural sector. In the near future, the production and processing of agricultural products should become a source of diversification, and a driver of economic growth. Hence, it is necessary to support and finance this industry. Therefore, the purpose of the scientific article is to study the main directions of financial support for the agricultural sector of foreign countries and systematize the domestic experience of state regulation of agricultural production. In the course of this study, methods of statistical and comparative analysis, generalization, system approach, logical, synthetic method were used. As a result of this study, the main directions of financial support for the agricultural sector of countries with high, medium and low income levels were identified: ensuring the profitability of agricultural production through the establishment and regulation of market prices for agricultural products; various subsidies for targeted use in priority areas; various compensation payments; payments of financial resources, the amount of which depends on the size of acreage. The analysis of the specifics of financing the domestic agricultural sector revealed that state support for entrepreneurship in this area is carried out by introducing preferential taxation for subjects of the agro-industrial complex, providing subsidies, providing preferential loans, etc. The features of financing of the domestic agricultural sector are analyzed, the problems existing in this industry are identified. Conclusions - the conducted analysis of foreign experience testifies to the active role of the state in creating favorable conditions for the development of the agricultural sector. We consider it possible to use the experience of foreign countries in the field of providing support to agriculture during conducting tax and credit policy.

Keywords: agricultural sector, subsidies, state support, lending, agriculture, regulation, financing.

References

1. Buryh E.S. Zarubezhnyj opyt organizacii sel'skhozjajstvennogo kreditovaniya [Foreign experience in the organization of agricultural lending]. Vestnik Altajskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - Bulletin of the Altai State Agrarian University, 1 (87), 106-110(2012). [in Russian]
2. Poljanskaja N.M., Kolesnjak A.A. & Kolesnjak I.A. Gosudarstvennaja finansovaja podderzhka razvitija agroproduktivnogo sektora: opyt vedushhix zarubezhnyh stran [State financial support for the development of the agro-food sector: the experience of leading foreign countries]. Jekonomicheskie otnoshenija - Economic relations, 10, 3, 857-878(2020). – doi: 10.18334/eo.10.3.110746. [in Russian]
3. Alimkulova Je.S. & Ajtmuhanbetova D.A. Gosudarstvennoe regulirovanie otrasli sel'skogo hozjajstva [State regulation of the agricultural sector]. Problemy agrorynka - Problems of agrimarket, 4, 47-53(2020). <https://doi.org/10.46666/2020-4-2708-9991.05>. [in Russian]

4. Seleznev A.G. Zarubezhnyj opyt razvitiya fermerskih hozjajstv i perspektivy ego primenenija v Rossii [Foreign experience in the development of farms and prospects for its application in Russia]. *Jekonomicheskie otnoshenija - Economic relations*, 9, 1, 245-260(2019). – doi: 10.18334/rp.20.2.39971. [in Russian]

5. Jusufov R.A. Zarubezhnyj opyt adaptacii agrarnogo sektora k uslovijam VTO: uroki dlja importozameshhenija v APK Rossii [Foreign experience in adapting the agricultural sector to WTO conditions: lessons for import substitution in the Russian agro-industrial complex]. *Jekonomika sel'skogo hozjajstva Rossii - The economy of agriculture in Russia*, 12, 78-84(2014). [in Russian]

6. Rykova I.N., Shkodinskij S.V. Jur'eva A.A. Opyt otdel'nyh stran Evropejskogo Sojuza v podderzhke agropromyshlennogo kompleksa [The experience of individual countries of the European Union in supporting the agro-industrial complex]. *Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Jekonomika i upravlenie - Bulletin of Tver State University. Series: Economics and Management*, 1, 166-174(2019). [in Russian]

7. Denisova D.A., Levanova N.G., Dibrova Z.N., Isakova G.K., Hafizov D. & Lizina O.M. Indicators of state financial support for capital reproduction in the agricultural economic sector: The European Union and Russia. *Universal Journal of Agricultural Research*, Vol. 9, 5, 176-183(2021). DOI: 10.13189/ujar.2021.090504.

8. Parkhomchuk M.A., Sentishcheva E.A., Kuzmina V.M. & Golovin A.A.. Increasing the state regulation efficiency of the agro-industrial complex. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1010(1), 012115. (2021). DOI:10.1088/1755-1315/1010/1/012115.

9. Kuchin S.A. Mirovoj opyt finansovoj podderzhki agrarnogo sektora jekonomiki i vozmozhnost' ego adaptacii v Rossii [World experience in financial support of the agricultural sector of the economy and the possibility of its adaptation in Russia]. *Upravlenie jekonomicheskimi sistemami: jelektronnyj nauchnyj zhurnal - Management of economic systems: electronic scientific journal*, 8(44), 27-44(2012). [in Russian]

10. Bugaj Ju. A., Kranc Ju. & Sergeev O.Ju. Zarubezhnyj opyt gosudarstvennogo regulirovanija agrarnogo sektora [Foreign experience of state regulation of the agricultural sector]. *Vestnik Altajskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - Bulletin of the Altai State Agrarian University*, 12 (146), 174-180(2016). [in Russian]

11. Morkovin D.E. Analiz zarubezhnogo opyta gosudarstvennoj podderzhki agropromyshlennogo kompleksa i vozmozhnosti ego ispol'zovanija v Rossii v uslovijah importozameshhenija [Analysis of foreign experience of state support of the agro-industrial complex and the possibility of its use in Russia in the context of import substitution]. *Sel'skoe hozjajstvo - Agricultural industry*, 3, 9-19(2018). [in Russian]

12. Polushkina T.M., Jakimova O.Ju., Kovalenko E.G., Akimova Ju.A., Kochetkova S.A. & Koroleva T.P. Organicheskoe sel'skoe hozjajstvo v sisteme ustojchivogo razvitiya sel'skih territorij [Organic agriculture in the system of sustainable rural development]. Saransk: Mordov. un-t, 284 p. (2019). [in Russian]

13. Vahrushev N.P. & Sevast'janov D.B. Zarubezhnyj opyt gosudarstvennogo regulirovanija sel'skogo hozjajstva [Foreign experience of state regulation of agriculture]. *Jekonomika sel'skogo hozjajstva Rossii - The economy of agriculture in Russia*, 3, 13-19(2016). [in Russian]

14. Kholodova M.A. The main directions of improving the mechanisms of implementation of state support for the agricultural sector [The main directions of improving the mechanisms for the implementation of state support for the agricultural sector]. *Beneficium*, 3 (44), 73-82. DOI: 10.34680/BENEFICIUM.2022.3(44).73-82(2022). [in Russian]

15. Pernechele V., Fontes F., Baborska R., Nkuingoua J., Pan X. & Tuyishime, C. (2021). Public expenditure on food and agriculture in sub-Saharan Africa: trends, challenges and priorities. Rome, FAO. <https://DOI.org/10.4060/cb4492en>

16. Monitoring i ocenka agrarnoj politiki 2022 [Monitoring and evaluation of agricultural policy 2022] - Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2022_7f4542bf-en / (Accessed: 23.06.2022).

17. Polozhenie del v oblasti prodovol'stvennoj bezopasnosti i pitaniya v mire [The state of food security and nutrition in the world] - Available at: <https://www.fao.org/3/cc0639ru/online/sofi-2022/food-agricultural-policy-support.html> (Accessed: 15.12.2022).

18. Monitoring i ocenka agrarnoj politiki 2020 [Monitoring and evaluation of agricultural policy 2020]. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2020_928181a8-en/ (Accessed: 30.06.2020).

19. Monitoring i ocenka agrarnoj politiki 2021 [Monitoring and evaluation of agricultural policy 2021]. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2021_2d810e01-en/ (Accessed: 22.06.2021).

Авторлардың мәліметтері:

Махметова Дана Сейсенқызы – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008 Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан

Тлесова Эльвира Булатовна – Экономика және кәсіпкерлік кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008 Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>

Молдакенова Еркежан Коксегеновна – PhD, менеджмент кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008 Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4753-2672>

Makhmetova Dana Seisenovna – PhD student; L.N. Gumilyov Eurasian National University; 010008 Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan;

Tlessova Elvira Bulatovna – Associate Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship; L.N. Gumilyov Eurasian National University; 010008 Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>

Moldakenova Yerkezhan Koksegenovna – Ph.D; Senior Lecturer of the Department of Management; L.N. Gumilyov Eurasian National University; 010008 Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-4753-2672>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 06.52.13

<https://orcid.org/0000-0003-2781-3039>

<https://orcid.org/0000-0002-8203-7565>

<https://orcid.org/0000-0003-3467-8453>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-191-209>

Проблемы и перспективы финансового обеспечения индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в условиях трансформации глобальной финансовой системы

А.О. Оңдаш¹, М.Н. Нургабылов², А.В. Хамзаева³

¹Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

²Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹ainur.ongdash@narhoz.kz, ²murat_tdd@bk.ru, ³hamzaeva.a@inbox.ru)

Аннотация. Цель исследования. Целью данной статьи является выявление проблем и перспектив финансового обеспечения индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в условиях трансформации глобальной финансовой системы на основе использования методики экономико-математического моделирования.

Методология. Для достижения поставленной цели в статье использовались следующие методы: изучение статистических данных с целью выявления проблем финансирования инновационного развития Республики Казахстан; классификация и структурирование процесса финансирования на этапе формирования параметрических оснований модели финансирования инновационного развития национальной экономики Казахстана; алгоритмизация, в процессе разработки алгоритма моделирования процесса финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики Казахстана.

Оригинальность / ценность исследования. Данное исследование является результатом авторских разработок проблемы финансового обеспечения индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в условиях трансформации глобальной финансовой системы. Все принципиальные положения и предложения, приведенные в данной статье, принадлежат непосредственно авторам данной статьи и не являются заимствованием, о чем свидетельствует отсутствие в статье существенных элементов плагиата. Ценность исследования состоит в том, что авторами предложен методический подход к моделированию процесса финансирования инновационного развития экономики Казахстана с учетом вариативности параметров, определяющих эффективность данного процесса.

Результаты исследования. В результате исследования было установлено, что в настоящее время основная нагрузка по финансированию инновационного развития Республики Казахстан лежит на государственном бюджете. Определено, что текущая экономическая ситуация, главным образом ситуация на рынке энергоресурсов, позволяет наращивать объемы финансирования инноваций за счет государственных финансов, учитывая, что высокие доходы бюджета от нефтяных поступлений в полной мере компенсируют бюджетные расходы, в результате чего общее сальдо бюджетных расходов и доходов является позитивным для страны, и может служить предпосылкой наращивания государственного финансирования инновационной экономики Казахстана.

На этапе обсуждения полученных результатов предложены параметрические основания модели финансирования инновационного развития национальной экономики, а также алгоритм моделирования процесса финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики Казахстана.

Ключевые слова: экономика, инновации, финансирование, бюджет, модель, алгоритм, стимулирование.

Введение

Объективная необходимость научных исследований теории и практики инновационного развития экономики и разработка практических рекомендаций по внедрению мер по предотвращению или уменьшению влияния негативных экономических явлений и процессов на финансовую составляющую инновационной деятельности предприятий Казахстана является особенно острой в настоящих условиях. Глобальные тенденции развития мировой экономики свидетельствуют о растущей роли инноваций в формировании конкурентоспособности национальных экономик и их структурных составляющих. В этой связи научно обоснованное понимание процессов, связанных с внедрением инноваций, должно учитываться в стратегии финансовой деятельности предприятий, отраслей, регионов и экономики в целом.

Современное состояние научно-технической сферы, доминирование низко-технологических производств обуславливают недостаточный уровень использования инновационного потенциала Республики Казахстан. В этой связи актуализируется необходимость совершенствования концепции развития национальной экономики, где инновационные факторы будут играть решающую роль. Реализация модели инновационного развития в условиях эффективного и оптимального финансирования инновационной деятельности, как свидетельствует мировая практика, играет особенно важную роль в росте экономики, а опыт ведущих стран подтверждает, что инновации являются не только высокотехнологичными продуктами, но и фундаментом для возможности национальной экономики занять достойное место в глобальной экономической системе.

При этом именно финансовое обеспечение инновационного развития, приобретая системный характер, будет способствовать формированию инновационных возможностей роста национальной экономики в контексте современных тенденций глобализации экономических отношений.

Обзор литературы

Значимый вклад в создание теоретических основ финансирования инновационной деятельности внесли следующие зарубежные ученые: Й. Шумпетер [1], П. Друкер [2], Н. Кондратьев [3], С. Кузнец [4], Э. Менсфилд [5], D. Archibugi, J. Michie [6], H. Etzkowitz, M. Gulbrandsen, J. Levitt [7], J. Fagerberg, M. Srholec [8] и др.

Ценность работ перечисленных авторов для данного исследования состоит в том, что в них рассмотрены принципиальные вопросы инновационной деятельности, раскрыты возможности создания и внедрения инноваций посредством использования методологии инвестиционного менеджмента в числе инструментов, среди которых финансированию отводится значимая роль.

Вопросами финансирования инновационных действий в условиях необходимости формирования инновационной модели развития, с учетом тенденций глобализации экономики, занимались следующие ученые: M. Mazzucato, G. Semieniuk [9], C.W. Wessner [10], J. Lerner, R. Nanda [11], R. Mandt, K. Seetharam, Chung Hon Michael Cheng [12] и др.

Также в разработку проблем развития и финансирования инновационной деятельности внесли свой вклад и казахстанские ученые, такие, как Г. М. Аубакирова [13], Е. Т. Тулекбаев [14], Е. Шевченко [15] и другие.

В данных работах приведены принципиальные схемы финансирования инновационной деятельности, раскрыты вопросы участия различных субъектов инвестиционного процесса в финансовом обеспечении инноваций, определены параметры эффективности финансового обеспечения инновационной деятельности на микро- и макроуровнях.

Несмотря на значимость имеющихся научных наработок, система финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики требует дальнейшего исследования в направлении ее усовершенствования в контексте настоящего. В частности, существует потребность в разработке комплексного подхода к финансированию инновационной деятельности с привлечением различных форм финансирования и инструментов, стимулирующих данную деятельность.

Таким образом, целью данной статьи является выявление проблем и перспектив финансового обеспечения индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в условиях трансформации глобальной финансовой системы на основе использования методики экономико-математического моделирования.

Методология

В статье используются методы междисциплинарного исследования, поскольку тема охватывает несколько направлений и дисциплин. Методы дедукции и индукции использовались для выявления состояния финансирования инновационного развития Республики Казахстан и для оценки проблем финансирования, а также активно используются методы анализа и синтеза, предполагающие изучение финансовых аспектов финансирования инноваций как по частям (анализ), так и в целом (синтез). За счет сочетания анализа и синтеза обеспечен системный подход к исследованию поднятой проблемы. При написании данной работы использовались статистические материалы государственных органов и холдингов, регулирующих инновационную деятельность в Казахстане. Например, мы получили данные по объемам инвестиций в инновационную деятельность за 2010-2022 годы, имеющиеся в распоряжении Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан; также для объективной оценки развития инноваций в Казахстане необходимо было рассмотреть и аналитические данные Global Innovation Index, который разрабатывается Международной бизнес-школой, Корнельским университетом и Всемирной организацией интеллектуальной собственности.

Для достижения поставленной цели, авторы использовали метод классификации и структурирования процесса финансирования на этапе формирования параметрических оснований модели финансирования инновационного развития национальной экономики Казахстана; кроме того, использовался метод алгоритмизации, в процессе разработки алгоритма моделирования процесса финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики Казахстана.

Результаты и обсуждение

Традиционные экономические системы, ориентированные на торговлю ресурсами, обычно преследуют цель экономического роста и процветания, однако ученые-экономисты отмечают, что такая модель экономического роста далеко не всего обеспечивает интенсивное экономическое развитие. В этой связи в современной экономической науке широко подняты вопросы создания новой теории экономического развития с учетом новых технологий, управления, организации, институтов и других системных изменений в мировом хозяйстве.

Научные исследования в данном направлении убедительно свидетельствуют о том, что обеспечение динамичного роста требует соответствующего уровня технического, технологического, научного и кадрового обеспечения, внедрения новых инновационных проектов, являющихся вопросами инновационной безопасности как составляющей экономической безопасности Республики Казахстан в условиях трансформации глобальной финансовой системы.

Смысл данной трансформации заключается в том, что мировая финансовая система становится все более «прагматичной» в плане предоставления кредитов. В основе ее формирования лежит понимание того, что в условиях ограниченного объема финансовых ресурсов только эффективно работающие инновационные экономики могут рассчитывать на достаточное внешнее финансирование. Что касается развивающихся стран, то они должны убедительно доказать свои инновационно-технологические возможности, обеспечить высокую рентабельность зарубежным инвестициям. В этих условиях указанные страны должны, в большей степени, ориентироваться на свои национальные финансовые возможности и эффективные инструменты стимулирования экономики [11, с. 242].

Данная ситуация вполне относится к казахстанским реалиям инновационного развития, когда проблемы пандемии COVID-19 снизили интерес зарубежных инвесторов к казахстанской «сырьевой» части экономики, а современная военно-политическая ситуация создала условия для общемировой финансово-экономической стагнации.

В этих условиях инновационное развитие экономики Республики Казахстан является наиболее желательным средством достижения экономического роста. Использование инноваций оказывает значительное влияние на ускорение структурной перестройки экономики страны и повышение ее инвестиционной привлекательности, конкурентоспособности и финансовой стабильности.

Как заявил Президент Республики Казахстан, в настоящее время перед государством стоит задача не просто копировать чей-то опыт, а развивать и продвигать новые форматы услуг, выходить за пределы Казахстана. Государство будет всячески способствовать этим инициативам, осознавая тот факт, что страна находится только в начале пути создания новой, инновационной экономики [16].

Реализация данной концепции предполагает вхождение республики в «цифровую эпоху», за счет чего планируется в значительной степени повысить эффективность экономики республики, создать условия для того, чтобы граждане Казахстана смогли ощутить все преимущества цифровизации (удаленные финансовые расчеты,

цифровая коммуникация и удаленная работа, дистанционное обучение, цифровые государственные услуги, предоставляемые в цифровом формате; цифровая медицина и фармацевтика и т.д.).

В экономике цифровизация ориентирована на формирование индустриально-инновационной политики; на использование технологий «искусственного интеллекта», «больших данных», блокчейна, что обеспечит синергию экономического роста за счет синтеза традиционной модели индустриально-инновационного развития Казахстана и цифровых технологий.

Активная государственная инновационно-инвестиционная политика уже сегодня приносит свои плоды: в 2020 году Республика Казахстан вошла в тройку лидеров (наряду с Индией и Ираном) в регионе Центральной и Южной Азии по Глобальному инновационному индексу, однако, при этом, из 39 стран с уровнем дохода выше среднего Казахстан занимает последнее место по уровню инновационного развития, после таких стран, как Алжир и Доминиканская Республика [17].

Проблемным аспектом государственной политики, направленной на ускорение индустриально-инновационного развития, является и ее финансовый аспект, который не соответствует поставленным амбициозным целям развития экономики страны. В настоящее время расходы на НИОКР в Казахстане составляют 0,15-0,17 % от ВВП, в то время как в странах-лидерах инновационного развития аналогичные расходы составляют 3,5 %-7,0 % и, таким образом, отставание Республики Казахстан от развитых стран мира в сфере инновационного развития увеличивается [18].

Недостаток финансирования сказывается на инвестиционной активности предприятий, которая уже на протяжении значительного количества лет находится в пределах 8,0 % – 11,0 % (табл. 1), при том, что, например, в Китае данный показатель колеблется в пределах 19,0% – 23,0% [19].

Таблица 1

Динамика инновационной активности предприятий Казахстана [20]

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Количество предприятий, всего единиц	22070	24068	31784	31077	30854	30501	28411	28087	28203	30750
Из них, имеющих инновации, всего единиц	1774	1 940	2 585	2 879	2 974	3 230	3 206	3 236	2 960	3 390
Уровень активности в области инноваций, %	8,0	8,1	8,1	9,3	9,6	10,6	11,3	11,5	10,5	11,0

При этом весьма низкой является доля добавленной стоимости продукции среднетехнологичных и высокотехнологичных отраслей в общем объеме добавленной стоимости (табл. 2), что является показателем недостаточного уровня инновационности казахстанской экономики.

Таблица 2

Доля добавленной стоимости продукции среднетехнологичных и высокотехнологичных отраслей в общем объеме добавленной стоимости [21]

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Процент в добавленной стоимости	1,5	1,4	1,2	1,2	1,3	1,4	1,7	2,0	2,1	2,5

В настоящее время снижение уровня инвестиционной активности, по нашему мнению, связано со сложностью доступа к кредитному финансированию предприятий, разрабатывающих и внедряющих инновации, также имеет место нехватка долгосрочного венчурного капитала (Бондал, 2020), что также является препятствием для способности казахстанских предприятий, в том числе промышленного сектора, осуществлять исследования и разработки инновационного характера. Данная ситуация является причиной того, что на мировых рынках казахстанским компаниям невозможно конкурировать, например, с китайскими и индийскими предприятиями.

Что касается финансирования инноваций из государственного бюджета, то на данный источник финансирования приходится существенная доля в финансировании инновационной деятельности в стране, в то время как зарубежные инвестиции составляют незначительную часть финансовых вложений в экономическое развитие, при существенном значении собственных финансовых ресурсов предприятий, которые, собственно, и составляют финансовую основу развития национальной экономики (табл. 3),

Таблица 3

Инвестиции в основной капитал по источникам финансирования [22]

	2022		Справочно: в процентах к итогу	
	тыс. тенге	в процентах к итогу	2021	2020
Инвестиции в основной капитал	15 251 104 090	100.0	100.0	100.0
в том числе за счет средств:				
государственного бюджета	2 368 507 596	15.5	15.6	19.2
собственных средств	11 161 041 078	73.2	70.7	68.7
кредитов банков	483 220 847	3.2	2.6	2.3
из них:				
кредитов иностранных банков	27 004 598	0.2	0.5	0.4

других заемных	1 238 344 569	8.1	11.1	9.8
из них:				
заемных средств нерезидентов	294 974 652	1.9	2.2	2.8

В то же время, безусловно, что в текущих реалиях мирового экономического развития, когда по итогам 2022 года объем мирового финансового состояния сократился на 4%, до 255 трлн. долл США – из-за роста мировой инфляции и военного конфликта на Украине [23], сложно ожидать того, что инвестиционная ситуация в республике изменится и инновационное развитие сможет происходить на основе зарубежных инвестиций, объем которых и без того незначительный, уменьшается, при том, что в последние годы имеет место отток зарубежных инвестиций из национальной экономики [24].

Также проблематичным является и наращивание инвестиционной активности на основе использования финансов предприятий, учитывая, что объемы финансирования из этого источника неуклонно снижались из года в год и общий негативный тренд не дает повода для оптимизма (табл. 4).

Таблица 4

Доля расходов бизнеса в общем объеме затрат на НИОК, (%) [21]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Доля расходов %	36,5	51,6	40,2	29,4	36,7	40,1	43,4	41,6	42,9	41,2	41,4	35,0	26,3

Таким образом, мы можем констатировать наличие проблем в финансировании инновационного развития Казахстана в связи с ограниченностью объемов финансовых ресурсов, обращающихся в мировой экономике, а также в связи с ограниченными возможностями казахстанских предприятий в полной мере удовлетворить потребности инновационного развития страны.

В то же время текущая экономическая ситуация, главным образом ситуация на рынке энергоресурсов, позволяет наращивать объемы финансирования инноваций за счет государственных финансов, учитывая, что высокие доходы бюджета от нефтяных поступлений в полной мере компенсируют бюджетные расходы, в результате чего общее сальдо бюджетных расходов и доходов является позитивным для страны и может служить предпосылкой наращивания государственного финансирования инновационной экономики Казахстана [24, с. 5].

Таким образом, в настоящее время на макроэкономическом уровне реализация стратегии инновационного развития может осуществляться через бюджетную политику государства.

Зарубежный опыт показывает, что в настоящее время существует и реализуется две формы бюджетной политики. Первая форма предполагает опору исключительно на использование средств государственного бюджета, без привлечения иных источников финансирования инновационного развития. Такая форма бюджетной политики характерна для стран, имеющих существенные доходы, как правило, от продажи нефти и газа, при желании сохранить полный контроль над секторами экономики, в которые направляются бюджетные ресурсы (Кувейт, ОАЭ, Саудовская Аравия, Венесуэла). Существенным недостатком данной формы бюджетной политики (как показал опыт Венесуэлы) является то, что любое снижение цены на углеводороды (при отсутствии достаточного объёма средств, вложенных государством в различные стабилизационные фонды поддержки социально-экономического развития) в течение относительно короткого периода времени, не только тормозит процессы инновационного развития, но и приводит экономику в состояние острого кризиса [25].

Иная, более привлекательная форма предполагает привлечение финансов из различных источников, что, наряду с использованием средств государственного бюджета, гарантирует более устойчивый инновационный процесс, снижая нагрузку на государственные финансы. Именно такая форма бюджетной политики характерна для таких стран, как Китай (5-е место в «Annual Statistical Bulletin 2023»), Бразилия (7-е место в «Annual Statistical Bulletin 2023»), Норвегия (10-е место в «Annual Statistical Bulletin 2023») [26].

Для Казахстана как страны, которая значительную часть бюджета формирует за счет доходов нефтегазового комплекса, не имея при этом такой «подушки финансовой безопасности», как страны Персидского Залива, безусловно, наиболее предпочтительной формой финансирования инновационного развития является вторая (вариативная) форма привлечения финансовых ресурсов.

Данный подход должен стимулировать инновационную деятельность, в том числе через использование политики финансирования на вариативной основе, а также на научном предвидении и практическом прогнозировании результатов финансирования, целью которого является активизация инновационной деятельности в промышленном секторе национальной экономики.

Принципиальная схема механизма активизации инновационной деятельности экономических субъектов на основе формирования методики стимулирования национальной экономики представлена на рис. 1.



Рис. 1 – Механизм активизации инновационной деятельности экономических субъектов на основе формирования методик стимулирования национальной экономики с участием государства (разработаны авторами).

Как видно из данной схемы, финансирование осуществляется с привлечением средств из различных источников при руководящей роли государства, создающего условия для активизации инвестиционного процесса. Реализация данного подхода позволит нарастить объёмы инвестиций в инновационное развитие с целью достижения паритета в данном аспекте финансирования с развитыми странами мира и достижения эффекта, выраженного в форме коммерциализации инноваций.

Оценка данного эффекта, по нашему мнению, кроме определения общей эффективности, предполагает и использование инструментов моделирования, позволяющих рассмотреть параметры финансирования с точки зрения их воздействия на общую результативность финансово-экономической деятельности, направленной на повышение инновационности национальной экономики.

Как известно, любую эконометрическую модель следует рассматривать как логическое математическое описание процесса, позволяющего при изменении исходных параметров определять будущее состояние формируемой системы, в данном случае системы финансирования.

В результате исследования процесса моделирования сформирована принципиальная многоуровневая иерархическая схема моделирования процесса финансирования национальной экономики (рис. 2).

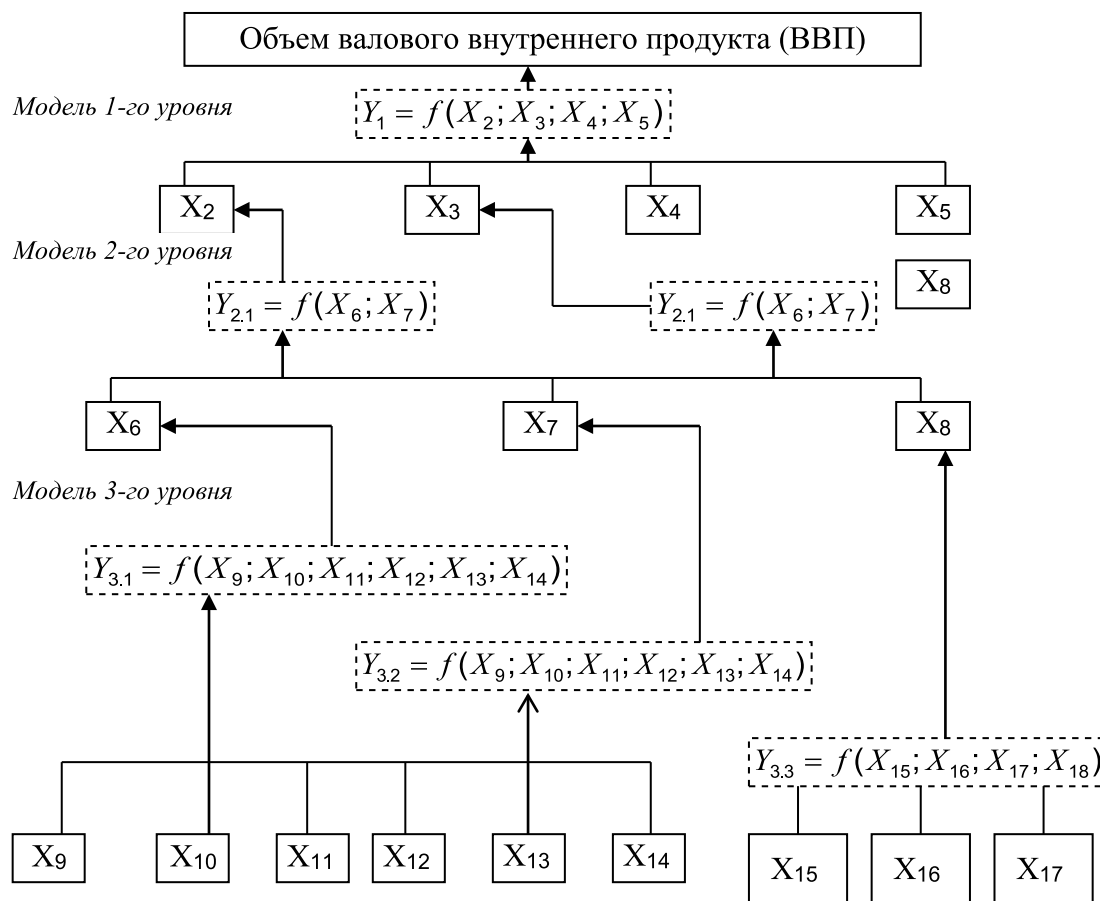


Рис. 2. Схематическое отражение процесса финансирования национальной экономики Казахстана (разработаны авторами).

В таблице 5 приведены данные относительно параметров, которые целесообразно включить в данную модель.

Таблица 5

Параметрические основания модели финансирования инновационного развития национальной экономики Казахстана (разработаны авторами)

Индекс показателя	Название показателя
x^2	Объем финансирования технологических инноваций за счет собственных средств субъектов инновационной деятельности, млн. тенге

x^3	Объемы финансирования технологических инноваций за счет средств бюджета Республики Казахстан, млн. тенге
x^4	Объем финансирования технологических инноваций за счет средств иностранных инвесторов, млн. тенге
x^5	Объем финансирования из других источников, млн. тенге
x^6	Удельный вес реализованной инновационной продукции в объеме промышленной продукции, %
x^7	Освоено инновационных видов продукции, наименований
x^8	Объем выполненных научных и научно-технических работ по фактическим ценам, млн. тенге
x^9	Удельный вес предприятий, занимавшихся инновациями, %
x^{10}	Объем финансирования предприятий на исследования и разработки, млн. тенге.
x^{11}	Объем финансирования предприятий на приобретение новых технологий, млн. тенге
x^{12}	Объем финансирования предприятий на подготовку производства для внедрения инноваций, млн. тенге
x^{13}	Объемы финансирования предприятий на приобретение машин и оборудования, связанных с внедрением инноваций, млн. тенге
x^{14}	Внедрены новые технологические процессы, процессы.
x^{15}	Количество организаций, выполняющих научные исследования и разработки
x^{16}	Численность ученых, лиц
x^{17}	Численность докторов и кандидатов наук в экономике Республики Казахстан, лиц

Предлагаемый обобщенный метод моделирования процесса денежного обеспечения инновационного развития государственной экономики приведен на рис. 3.

На основе данных подходов мы имеем возможность предложить математическую модель финансирования процесса инновационного развития национальной экономики Казахстана, которая будет отвечать требованиям логичности и статистической значимости, адекватно описывая ситуации финансирования, давая основания для адекватного финансово-экономического анализа.

Данный алгоритм позволяет организовать начальный этап разработки механизма финансирования инновационного развития Казахстана на основе четкого представления о необходимости включения в модель тех параметрических оснований, которые формируют процессы финансирования и инновационного развития; определить принципиальное набавление дальнейшего моделирования.

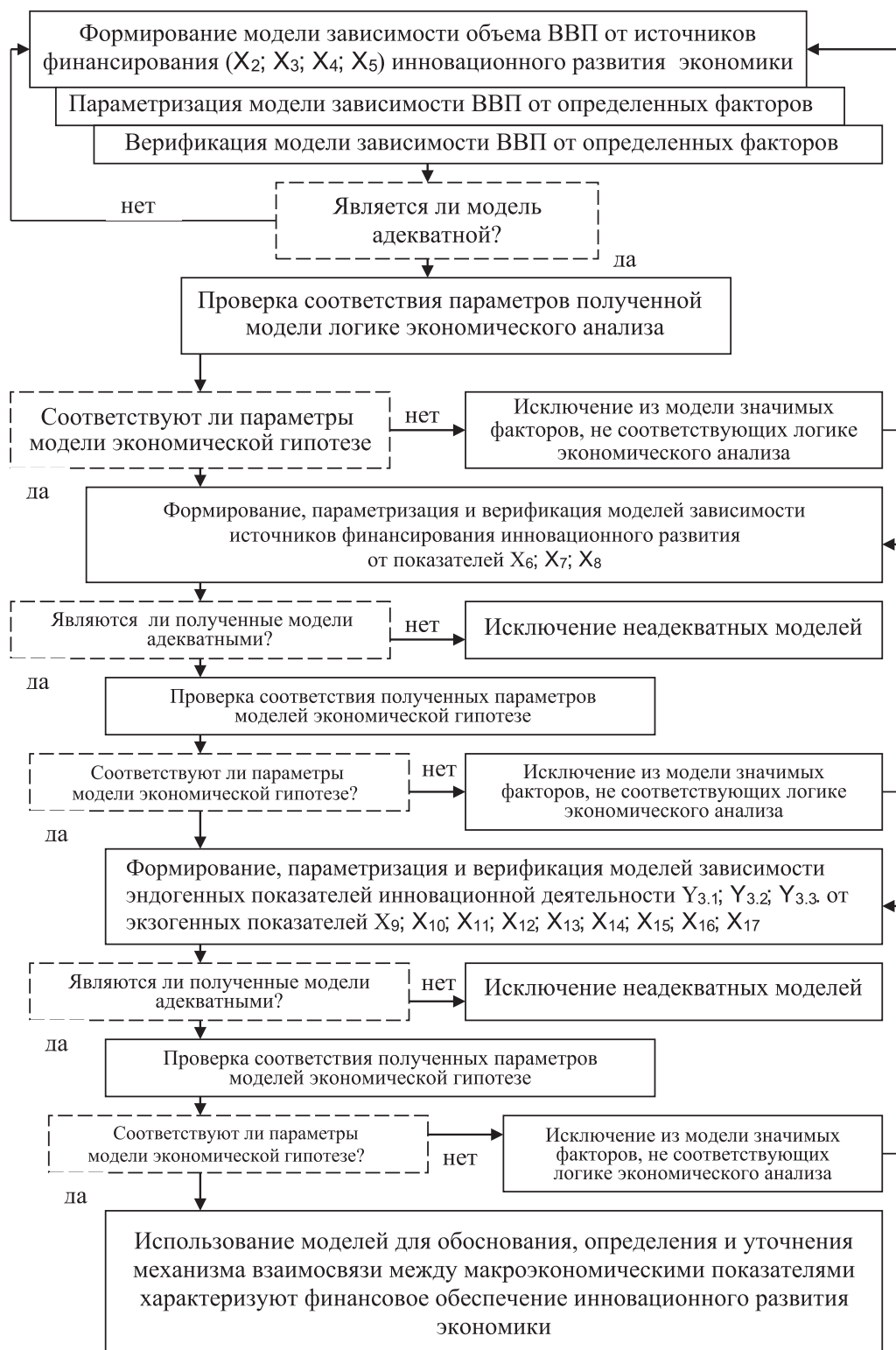


Рис. 3 – Алгоритм моделирования процесса финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики Казахстана (разработаны авторами).

Соответственно, дальнейшим направлением научного поиска будет разработка математической модели, которая отвечает разработанному алгоритму и включает в себя параметры, избранные для исследования ситуаций, связанных с финансированием инновационного развития экономики Казахстана.

Выводы

Проведенное исследование по определению состояния финансового обеспечения национальной экономики Казахстана показало, что данная проблематика требует наработок, направленных на совершенствование механизма финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики.

На сегодняшний день ситуация, сложившаяся в мировой экономике, а также в экономике Казахстана не способствует притоку иностранных инвестиций, а также затрудняет привлечение собственных средств предприятий и организаций для финансирования процессов инновационного развития страны.

В то же время существенный рост цен на энергоносители способствует тому, чтобы формирование инновационной экономики Казахстана осуществлялось за счет государственных финансов, что требует качественного обоснования финансовой политики в данной сфере экономического развития.

В основе данной политики должен лежать научный подход, который даст возможность изучать перспективы финансирования инновационного развития экономики с учетом различных факторов внешней среды, определяющих эффективность использования государственных финансов.

Предложенные в данной статье параметрические основания модели финансирования инновационного развития национальной экономики Казахстана, а также разработанный алгоритм моделирования процесса финансового обеспечения инновационного развития национальной экономики Казахстана способствуют решению данной задачи и открывают возможности для дальнейшей разработки математической модели, раскрывающей содержание и потенциальную результативность процесса финансирования инновационного развития национальной экономики Казахстана.

Список источников

1. Шумпетер Й.А Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
2. Drucker Peter F. (1999). Management Challenges for the 21st Century. New York: Harperbusiness, 207 p.
3. Кондратьев Н. Длинные волны: научно-технический прогресс и социально-экономическое развитие. 4-е изд. Новосибирск: Наука, 1991. 224 с.
4. Kuznets S. Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread. New Haven and London: Yale University Press, 1966. – 529 p.

5. Mansfield E. The Economics of Technological Change. Norton, New York, 1970. 260 p.
6. Archibugi D, Michie J (1997) Technological globalisation or national systems of innovation. *Futures* 29(2): 121-137.
7. Etzkowitz H, Gulbrandsen M, Levitt J (2001) *Public venture capital: government funding sources for technology entrepreneurs*, 2nd edn. Harcourt, New York
8. Fagerberg J, Srholec M. (2008) National innovation systems, capabilities and economic development. *Res Policy* 37(9): 1417-1435
9. Mazzucato M., Semieniuk, G. (2017). Public financing of innovation: new question. *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 33 (1): 24-48.
10. Wessner, C.W. (2007) "Innovation policies for the 21st century" Report of a symposium, The National Academies Press, Washington, D.C.
11. Lerner J., Nanda R. Venture capital's role in financing innovation: what we know and how much we still need to learn. *Journal of economic perspectives*. Vol. 34, №. 3, 2020. pp. 237-261.
12. Mandt R., Seetharam K., Chung Hon Michael Cheng (2020). Federal R&D funding: the bedrock of national innovation. *MIT Science Policy Review*. Aug. 20,. vol. 1. pp. 44-55
13. Аубакирова Г.М. Стратегические приоритеты инновационного развития постиндустриальной экономики (на примере Республики Казахстан) // *Проблемы прогнозирования*. 2013. №4. С. 102-117.
14. Тулекбаев Е. Т. Построение национальной инновационной системы в Казахстане. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/postroenie-natsionalnoy-innovatsionnoy-sistemy-v-kazahstane> (Дата обращения: 12.12.2023).
15. Шевченко Е. Анализ пробелов в сфере науки, технологий и инноваций (НТИ) в Казахстане. URL: [https://unesco.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Kazakhstan_Report_Elena % 20Shevchenko_ RUS.pdf](https://unesco.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Kazakhstan_Report_Elena%20Shevchenko_RUS.pdf) (Дата обращения: 10.01.2023).
16. Токаев назвал свою приоритетную задачу. URL: [https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ tokaev-nazval-svoyu-prioritetnyu-zadachu-454462/](https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-nazval-svoyu-prioritetnyu-zadachu-454462/) (Дата обращения: 12.02.2024).
17. Глобальный инновационный индекс 2020 г. URL: https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII_2020_KeyFindings_RU_web.pdf (Дата обращения: 10.01.2023)
18. Реформы в Казахстане. Успехи, задачи и перспективы. Обзор проектов. URL: <https://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Opport.pdf> (Дата обращения: 05.02.2023).
19. Neufeld D. Mapped: The Most Innovative Countries in the World in 2022. URL: <https://www.visualcapitalist.com/most-innovative-countries-2022/> (Дата обращения: 15.07.2023)
20. Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: [https://stat.gov.kz/ ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/?sphrase_id=221660](https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/?sphrase_id=221660) (Дата обращения: 16.10.2023).
21. Индустриализация, инновации и инфраструктура. URL: [https://stat.gov.kz/ ru/sustainable-development-goals/goal/9/](https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/9/) (Дата обращения: 06.11.2023).
22. Об инвестиционной деятельности в Республике Казахстан (2022 г.). URL: [https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-invest/ publications/5216/](https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-invest/publications/5216/) (Дата обращения: 06.11.2023).

23. Мировое богатство сократилось, но ненадолго. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6069303> (Дата обращения: 06.11.2023).

24. Иностранные инвестиции в Казахстан в 1 кв. 2023 года: продолжается пятилетний тренд по оттоку капитала из страны. URL: <https://halykfinance.kz/download/files/analytics/investments1q2023.pdf> (Дата обращения: 06.11.2023).

25. Tyukhtenko N., Makarenko S., Gluc K., Portugal E. Innovative development of the regions: cooperation between enterprises and state institutions. *Marketing and Management of Innovations*. 2019. Issue 3. P. 354-366.

26. ОПЕС Annual Statistical Bulletin 2023. URL: https://www.opec.org/opec_web/en/publications/7108.htm (Дата обращения: 12.02.2023)

A.O. Ongdash^{1*}, M.N. Nurgabylov², A.V. Khamzayeva³

¹*Narxoz University, Almaty, Kazakhstan*

²*International Taraz innovative institute, Taraz, Kazakhstan*

³*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

Problems and prospects of financial support for the industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan in the context of the transformation of the global financial system

Abstract. Purpose of the research. The purpose of this article is to identify problems and prospects of financial support for industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan in the context of transformation of global financial systems. This will be achieved through the use of economic and mathematical modelling methodology.

Methodology. To achieve this goal, the article used the following methods: studying statistical data to identify problems in financing the innovative development of the Republic of Kazakhstan; classifying and structuring the financing process at the stage of forming the parametric foundations of the model for financing the innovative development of the national economy of Kazakhstan; In addition, the algorithmization method was used in the process of developing an algorithm for modeling the process of financial support for the innovative development of the national economy of Kazakhstan.

Originality/value of the research. This study is the result of the author's development on the problem of financial support for industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of transformation of the global financial system. All fundamental provisions and proposals given in this article belong directly to the author of this article and are not borrowed, as evidenced by the absence of significant elements of plagiarism in the article. The value of the study lies in the fact that the author proposed a methodological approach to modeling the process of financing the innovative development of the economy of Kazakhstan, taking into account the variability of parameters that determine the effectiveness of this process.

Research results. As a result of the study, it was found that currently the main burden of financing the innovative development of the Republic of Kazakhstan lies with the state budget. It has been

determined that the current economic situation, mainly the situation in the energy market, makes it possible to increase the volume of financing innovations at the expense of public finances, given that high budget revenues from oil revenues fully compensate for budget expenditures, resulting in the overall balance of budget expenditures and revenues being positive for the country, and can serve as a prerequisite for increasing government funding for the innovative economy of Kazakhstan.

At the stage of discussing the results obtained, parametric foundations for the model of financing the innovative development of the national economy were proposed, as well as an algorithm for modeling the process of financial support for the innovative development of the national economy of Kazakhstan.

Keywords: economics, innovation, financing, budget, model, algorithm, incentive.

А.О. Оңдаш^{1*}, М. Н. Нурғабұлов², А.В. Хамзаева³

¹Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

²Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Дүниежүзілік қаржы жүйесінің трансформациясы жағдайында Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық дамуын қаржылық қолдау мәселелері мен келешегі

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты экономикалық-математикалық модельдеу әдістемесін пайдалану негізінде жаһандық қаржы жүйелерін трансформациялау жағдайында Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуын қаржылық қамтамасыз етудің проблемалары мен перспективаларын анықтау болып табылады.

Әдістемесі. Мақалада қойылған мақсатқа қол жеткізуде Қазақстан Республикасының инновациялық дамуын қаржыландыру проблемаларын анықтау үшін статистикалық деректерді зерделеу әдісі пайдаланылды. Авторлар Қазақстанның ұлттық экономикасы инновациялық дамуын қаржыландыру моделінің параметрлік негіздерін қалыптастыру кезеңінде қаржыландыру процесін жіктеу және құрылымдау әдісін пайдаланды; сонымен қатар, Қазақстанның ұлттық экономикасының инновациялық дамуын қаржылық қамтамасыз ету процесін модельдеу алгоритмін әзірлеу процесінде алгоритмдеу әдісі қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі/құндылығы. Зерттеу жаһандық қаржы жүйесінің трансформациясында Қазақстанның индустриялық-инновациялық дамуын қаржылық қамтамасыз ету проблемасын авторлық әзірлеулердің нәтижесі болып табылады. Мақалада келтірілген барлық принциптік ережелер мен ұсыныстар зерттеу авторларына тиесілі әрі көшіру болып табылмайды, бұған мақалада плагиат элементтерінің жоқтығы дәлел. Зерттеудің құндылығы: авторлар осы процестің тиімділігін анықтайтын параметрлердің өзгергіштігін ескеріп, Қазақстан экономикасының инновациялық дамуын қаржыландыру процесін модельдеуге тиісті әдістемелік тәсілді ұсынды.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу нәтижесінде қазіргі уақытта Қазақстан республикасының инновациялық дамуын қаржыландыру бойынша негізгі жүктеме мемлекеттік бюджетке

міндеттелетіні анықталды. Ағымдағы экономикалық ахуал негізінен энергоресурстар нарығындағы жағдай бюджеттің мұнай түсімдеріне тиесілі жоғары кірісі бюджет шығыстарын толық көлемде өтейтінін ескере отырып, мемлекеттік қаржы есебінен инновацияларды қаржыландыру көлемін ұлғайтуға мүмкіндік беретіні дәлелденді. Нәтижесінде бюджет шығысы мен кірісінің жалпы сальдосы ел үшін оң болып табылады және Қазақстанның инновациялық экономикасын қаржыландыруда мемлекеттік бюджетті ұлғайтудың алғышарты бола алады.

Алынған нәтижелерді талқылау кезінде ұлттық экономиканың инновациялық дамуын қаржыландыру моделінің параметрлік негіздерін, Сондай-ақ Қазақстанның ұлттық экономикасының инновациялық дамуын қаржылық қамтамасыз ету процесін модельдеу алгоритмі ұсынылды.

Түйін сөздер: экономика, инновация, қаржыландыру, бюджет, үлгі, алгоритм, ынталандыру.

References

1. Shumpeter Y.A. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. Kapitalizm, sotsializm i demokratiya. Moscow, Eksmo, [Theory of economic development. Capitalism, socialism and democracy. – M.: Eksmo]. 864 (2007) [in Russian].
2. Drucker Peter F. Management Challenges for the 21st Century. New York: Harperbusiness, 207(1999).
3. Kondrat'yev N. Dlinnyye volny: nauchno-tehnicheskii progress i sotsial'no-ekonomicheskoye razvitiye. 4-ye izd. Novosibirsk, Nauka [Long waves: scientific and technological progress and socio-economic development. 4th ed. Novosibirsk: Science]. 224 (1991). [In Russian].
4. Kuznets S. Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread. New Haven and London: Yale University Press, 529(1966).
5. Mansfield E. The Economics of Technological Change. Norton, New York, 260(1970)
6. Archibugi D, Michie J Technological globalisation or national systems of innovation. Futures 29(2):121-137(1997)
7. Etzkowitz H., Gulbrandsen M., Levitt J (2001) Public venture capital: government funding sources for technology entrepreneurs, 2nd edn. Harcourt, New York
8. Fagerberg J., Srholec M. National innovation systems, capabilities and economic development. Res Policy 37(9):1417–1435(2008)
9. Mazzucato M., Semieniuk, G. Public financing of innovation: new question. Oxford Review of Economic Policy, Volume 33 (1): 24–48(2017).
10. Wessner C.W. “Innovation policies for the 21st century” Report of a symposium, The National Academies Press, Washington, D.C. (2007)
11. Lerner J., Nanda R. Venture capital's role in financing innovation: what we know and how much we still need to learn. Journal of economic perspectives. Vol. 34, №. 3, 2020. pp. 237-261.
12. Mandt R., Seetharam K., Chung Hon Michael Cheng (2020). Federal R&D funding: the bedrock of national innovation. MIT Science Policy Review. Aug. 20,. vol. 1. pp. 44-55.
13. Aubakirova G.M. Strategicheskiye priority innovatsionnogo razvitiya postindustrial'noy ekonomiki (na primere Respubliki Kazakhstan). Problemy prognozirovaniya [Strategic priorities

of innovative development of the post-industrial economy (on the example of the Republic of Kazakhstan). Problems of forecasting]. 4.102 – 117(2013). [in Russian]

14. Tulekbayev Ye. T. Postroyeniye natsional'noy innovatsionnoy sistemy v Kazakhstane. [Building a national innovation system in Kazakhstan]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/postroyeniye-natsionalnoy-innovatsionnoy-sistemy-v-kazakhstane> (accessed: 12.12.2022). [in Russian].

15. Shevchenko Ye. Analiz probelov v sfere nauki, tekhnologiy i innovatsiy (NTI) v Kazakhstane. [Gap analysis in the field of science, technology and innovation (STI) in Kazakhstan.]. Available at: https://unece.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Kazakhstan_Report_Elena%20Shevchenko_RUS.pdf (accessed: 10.01.2023). [in Russian].

16. Tokayev named his priority task. Available: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-nazval-svoyu-prioritetnyu-zadachu-454462/ (accessed: 02.12.2024)

17. Global'nyy innovatsionnyy indeks 2020 g: [Global innovation index 2020] Available at: https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII_2020_KeyFindings_RU_web.pdf (accessed: 10.01.2023)

18. Peformy v Kazakhstane Uspekhi, zadachi i perspektivy. Obzor proyektov. [Reforms in Kazakhstan Achievements, challenges and prospects. Review of projects]. Available at: <https://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Opport.pdf> (accessed: 05.02.2023). [in Russian].

19. Neufeld D. Mapped: The Most Innovative Countries in the World in 2022. Available at: <https://www.visualcapitalist.com/most-innovative-countries-2022/> (accessed: 07.2023)

20. Byuro natsional'noy statistiki agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics, Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.]. Available at: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/?sphrase_id=221660 (accessed: 16.10.2023)

21. Industrializatsiya, innovatsii i infrastruktura [Industrialization, innovation and infrastructure]. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/9/> (accessed: 06.11.2023)

22. Ob investitsionnoy deyatel'nosti v Respublike Kazakhstan (2022 g.). [On investment activities in the Republic of Kazakhstan (2022).] Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-invest/publications/5216/> (accessed: 06.11.2023)

23. Mirovoye bogatstvo sokratilos', no nenadolgo [World wealth has declined, but not for long]. Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/6069303> (accessed: 06.11.2023)

24. Inostrannyye investitsii v Kazakhstan v 1kv 2023 goda: prodolzhayetsya pyatiletniy trend po ottoku kapitala iz strany [Foreign investments in Kazakhstan in the 1st quarter. 2023: the five-year trend of capital outflow from the country continues]. Available at: <https://halykfinance.kz/download/files/analytics/investments1q2023.pdf> (accessed: 06.11.2023)

25. Tyukhtenko N., Makarenko S., Gluc K., Portugal E. Innovative development of the regions: cooperation between enterprises and state institutions. Marketing and Management of Innovations. 2019. Issue 3. P. 354-366.

26. OPEC Annual Statistical Bulletin 2023. Available at: https://www.opec.org/opec_web/en/publications/7108.htm (accessed: 12.02.2024)

Сведения об авторах:

Оңдаш Айнұр Оңдашқызы – автор для корреспонденции, PhD, Школа экономики и менеджмента, Университет Нархоз, Жандосова, 55, Алматы, Казахстан, ORCID ID 0000-0003-2781-3039.

Нургабылов Мурат Нуридинович – PhD, Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы, улица Шерхана Муртазы, 101а, Тараз, Казахстан, ORCID ID 0000-0002-8203-7565.

Хамзаева Асель Валитхановна – PhD, и. о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан, ORCID ID 0000-0003-3467-8453.

Ongdash Ainur Ongdashkyzy – corresponding author, PhD doctor, assistant professor at the School of Economics and Management, Narxoz University, Zhandosova 55, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID 0000-0003-2781-3039

Nurgabylov Murat – PhD doctor, Dean of the faculty of Natural sciences, International Taraz innovative institute, Sherkhan Murtaza str., 101a, Taraz, Kazakhstan, ORCID ID 0000-0002-8203-7565.

Khamzayeva Assel Valithanovna – PhD doctor, acting associate professor of chair «International Relations and World Economy», Al-Farabi Kazakh national university, Al-Farabi Avenue 71, Almaty 050040, Kazakhstan, ORCID ID 0000-0003-3467-8453.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



IRSTI 06.39.31

<https://orcid.org/0000-0001-8421-226X>

<https://orcid.org/0000-0002-2437-2103>

<https://orcid.org/0009-0006-4465-1587>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-210-222>

Problems of ensuring transparency of the fiscal sphere of Kazakhstan

G.A. Maulenberdieva¹, M.T. Bayetova², I.M. Baubekova³

¹ «Turan» university, Almaty, Kazakhstan

²University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan

³M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: ¹guldar_2018g@mail.ru, ²viper89@mail.ru, ³indira2277@mail.ru)

Abstract. *Kazakhstan, as a country with a diverse economy and rich natural resources, strives for sustainable economic development and strengthening its position in the world arena. One of key factors contributing to achievement of these goals is transparency in the fiscal sphere.*

The purpose of article is to study impact of financial transparency on citizens' trust in local authorities and their behavior in relation to income payment. When explaining relationship between financial transparency, trust and willingness to pay, it relies on management and public choice theories.

Based on the conducted research, it was found that financial transparency has a positive effect on citizens' trust in local authorities and their willingness to pay taxes and fees. The study also showed that both financial transparency and trust in local authorities in Kazakhstan are not at a high level.

The practical significance lies in assessing importance of financial transparency to increase trust and willingness to pay. Thus, local authorities are encouraged to look for innovative ways to improve the quality and accessibility of financial information for citizens.

The study shows that heads of local authorities who maximize budget prefer to increase mobilization of income in order to be able to provide more public services that meet expectations of citizens.

Keywords: *transparency, financial literacy, fiscal policy, economic transformation.*

Introduction

Transparency within the fiscal domain constitutes an integral component of the contemporary economic system. The effective administration of public finances and tax revenues assumes a pivotal role in cultivating trust among both domestic and international investors. When information regarding the government's revenue collection and expenditure is accessible to citizens and entrepreneurs, it serves to mitigate corruption and fortify the nation's stability.

A crucial facet of transparency pertains to the availability of information regarding tax regulations and incentives. Instances where specific companies or industries receive tax preferences may evoke dissatisfaction within society. Therefore, it is imperative to disclose information about the objectives, as well as the criteria for the allocation of tax benefits.

Another area warranting improvement is the level of scrutiny and supervision over budgetary funds. Vigilant oversight of the budget acts as a deterrent against the misuse of funds. Transparent auditing and monitoring processes contribute to bolstering confidence in the financial stability of the nation.

In the contemporary era, the principle of governance known as transparency is widely employed. Leaders of nations are strongly advised to be transparent with their citizens. In public administration, transparency involves providing the public with access to information regarding governmental decisions and activities [1]. It serves not only as a means to an end but also as an end in itself [2]. As a means, transparency fosters democratic participation, builds trust, combats corruption, and facilitates well-informed decision-making [3-5]. Transparency is an end in itself because citizens have the right to be informed about governmental affairs. Some governments have voluntarily embraced transparency as a strategy to enhance organizational efficiency and operational effectiveness [5, 6]. The government's transparency policy is influenced by the cultural milieu, encompassing public attitudes towards information, stakeholder involvement in governance, the vitality of independent media, and the enactment of laws pertaining to freedom of information [7]. Recently, governments have implemented various measures to enhance transparency in the public sector, including initiatives promoting open access to government data, the enactment of Freedom of Information (FOI) laws, and endeavors to establish e-government [4, 6].

Methodology

To test the hypotheses of the study, a model of partial least-square structural equations (PLS-SEM) was used.

A theoretical model has been proposed illustrating the supposed interrelationships between financial transparency, citizens' trust and willingness to pay taxes. Integration of management and public choice theories to explain these relationships.

The PLS-SEM model is designed taking into account the theoretical basis and the collected data.

A statistical analysis of the data using PLS-SEM was carried out to assess the impact of financial transparency on trust and willingness to pay taxes.

Interpretation of the results:

- Interpretation of statistical results in order to verify or refute hypotheses.
- Analysis of the impact of financial transparency on trust and willingness to pay taxes.

Formulation of conclusions and recommendations:

- Drawing conclusions based on the results obtained.
- Formulation of recommendations for local authorities aimed at improving financial transparency and increasing the trust of citizens.

This methodology provides a systematic and structured approach to the study of the impact of financial transparency on the behavior and attitudes of citizens in the context of the fiscal sphere of Kazakhstan.

Discussion and Results

Scientists underscore the potential of transparency to enhance the operational efficiency and effectiveness of organizations. The transparency of public administration contributes to heightened financial efficiency and accountability, facilitating improved monitoring and evaluation of the organization's activities by stakeholders [6, 8]. They delve into the correlation between government transparency and regulatory effectiveness, concluding that transparency positively impacts the regulatory effectiveness of government inspectors [9].

Local authorities possess a distinct connection with residents at the policy-making and decision-making levels. They are dedicated to increasing participation in policy-making and evaluating accountability [4]. Transparency at the local level is vital for fostering citizen cooperation necessary to achieve common goals in service provision. One of the responsibilities of local authorities is to garner sufficient «own income» from citizens. Inability in developing countries to mobilize necessary resources continues to hinder public service provision [10, 11]. Reasons for low income mobilization in local authorities include income leakage due to corrupt activities of tax collectors, weak revenue management systems, and insufficient control over legislative compliance. There is evidence of a growing reluctance of citizens to pay taxes and fees, possibly as a protest against the lack of transparency in resource utilization.

Studies highlight the role of management efficiency in influencing citizens' tax payment behavior, suggesting that accountable and transparent management positively affects citizens' willingness to fulfill financial obligations to local authorities [12, 13]. Additionally, clear information about policies increases their significance and promotes compliance [14].

While financial reporting in local authorities, like in other organizations, is mandatory, it is often conducted according to the law without maximizing budget impact. Porumbescu's work illustrates how local authorities can use financial reporting as a tool to deepen citizens' understanding of how their money influences their willingness to pay. Some developed countries' local governments have recognized the power of financial transparency in creating understanding and compliance with citizens' requirements through the Financial Reporting initiative.

According to the Concept of Public Finance Management in our country, transparency and openness of the entire mechanism of the budget process require compliance with specific rules. These include access to information about budget policy and how it is implemented, complete data on sources and directions where these funds are spent, civil society should

increase participation in discussions concerning priority budget expenditures. Budget information should be available to all target groups without exception.

In order for the mechanism of public participation to really work, information must be available both in composition and in content. Budget data should be detailed, clear, structured and of course posted on the online portal.

Such a platform should work and the interaction of all levels of the board should be carried out through the portal of open budgets. It serves as a center for the presentation of all relevant budget data. There should be a wide circle in the public council. Then the involvement of citizens will be better and more effective. And accordingly, public confidence will also increase.

Budget documentation encompasses forecasts and explanations on key macroeconomic variables, including economic growth rates, inflation, balance of payments, fiscal policy aggregates, and social indicators. The PSER (Forecasts of socio-economic development) is part of the documentation of the republican budget and local authorities' budgets, containing forecasts and discussions on growth prospects and sectoral components. While inflation forecasts present a range, potential errors in forecasts of real growth and inflation may impact other predictions. Forecasts indicate an overall upward trend in economic growth rates in the coming years, with a decline in inflation, possibly influenced by the inflation targeting regime of the National Bank of the Republic of Kazakhstan, demonstrating commitment to a long-term target range of inflation of 3-4 percent.

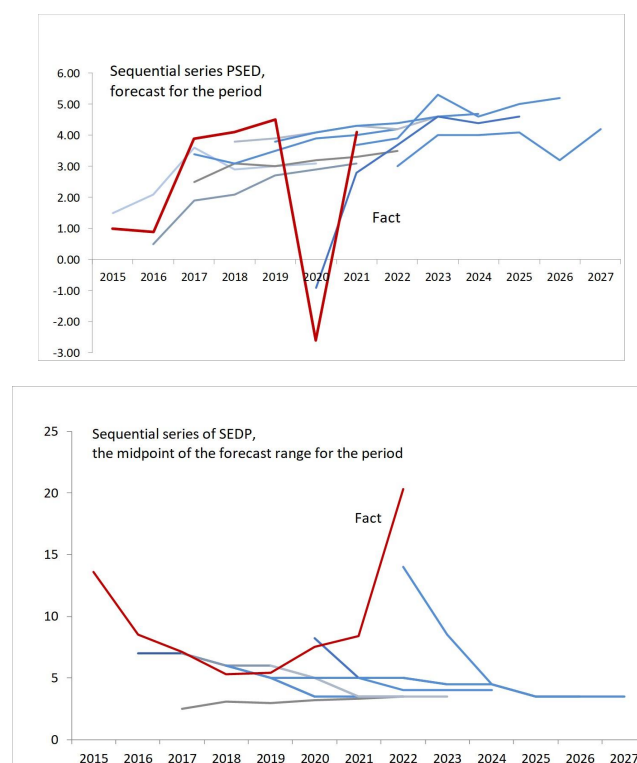


Fig. 1 – Forecasts of real growth and inflation in the PSE variants and actual results
Source: Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan

The draft republican budget is submitted to the Parliament and brought to the attention of the public four months before the start of the upcoming fiscal year, and the final approval and publication of the budget takes place 3 weeks before the start of the new fiscal year. These deadlines correspond to articles 71 and 74 of the Budget Code, respectively. If the final approval and publication of the budget takes place in the last week of November, Kazakhstan will be able to reach a higher («advanced») level according to this principle.

Table 1
Summary assessment of the Code of Transparency in the Fiscal Sphere

I. Budget Reporting	II. Budget Forecasting and Budgeting	III. Budget Risk Analysis and Management	IV. Revenue Management from the Extractive Industries
1.1. Institutional Coverage	1.1. Budget Unity	1.1. Macroeconomic risks	1.1. Regulatory Framework
1.2. Coverage of Balance Sheet Positions	1.2. Macroeconomic forecasts	1.2. Specific Budget Risks	1.2. Subsoil Use Rights
1.3. Flow Coverage	1.3. Medium-Term Fiscal Framework	1.3. Long-term sustainability of public finances	1.3. Disclosure of information about holdings
1.4 Coverage of tax expenses	1.4. Investment projects	2.1. Unforeseen budget expenditures	2.1. Tax regime
2.1. Periodicity of interim reporting	2.1. Budget legislation	2.2. Asset and Liabilities Management	2.2. Revenue Administration
2.2. Timeliness of Annual Financial Statements	2.2. Timeliness of budget documentation	2.3. Warranties	3.1. Revenue Forecasting
3.1. Classification	3.1. Objectives of Fiscal Policy	2.4. Public-Private Partnerships	3.2 Budget Integration
3.2. Internal Consistency	3.2. Result-oriented information	2.5. Financial Sector	3.3. Extractive Industries Revenue Funds
3.3. Retrospective adjustments	3.3. Public participation	2.6. Subsoil Use	4.1. Reporting and Auditing
4.1. Reliability of statistics	4.1. Independent Assessment	2.7. Environmental risks	4.2. Reporting of subsoil user companies
4.2. External Audit	4.2. Budget Clarification and Adjustment	3.1. Subnational governments	4.3. National companies in the field of subsoil use
4.3. Comparability of budget data	4.3 Consistency of forecasts	3.2. State Corporations	4.4 Operational, social and environmental reporting

LEGEND	LEVEL				
	Mismatch	Base	Proper	Advanced	Not applicable

PLS-SAM employs a composite model that considers the overall, specific, and erroneous variances of independent variables, thereby enhancing the prediction of dependent variable variances [16]. This choice of a composite model over a factor model is made due to its effectiveness in maximizing the explanation of variance in trust and willingness-to-pay indicators.

The summary of descriptive statistics for the constructs is presented in Table 2. It reveals that respondents generally perceive financial transparency to fall below average expectations, with all six items scoring below 2.5. This contrasts with the global trend of increasing use of information technologies to enhance transparency in local government. Additionally, respondents exhibit low trust in the prudent use of public funds, reflected in a mean score of 2.5. This suggests a lack of confidence in the local government's ability to utilize public resources economically and effectively. Furthermore, the data indicates a low willingness to pay, indicating a high degree of resistance and reluctance among respondents to make payments.

Table 2
Descriptive statistics for constructs

Indicators	Obs	Mean	Std. Dev
<i>Perceived financial transparency</i>	404	1.681	0.910
FT1: I am aware that financial information is provided on the Authority's web site			
FT2: I am aware that financial information of the Authority is on the social media	404	1.604	0.922
FT3: I am aware that financial information of the Authority is available at the Office	404	1.956	1.015
FT4: I am aware that financial information of the Authority is available at the Community Centres	404	1.839	0.990
FT5: I am aware financial information of the Authority disseminated through emails	404	1.592	0.865
FT6: I am aware the financial information of the Authority is discussed on radio/TV	404	1.735	0.849
<i>Trust in the use of public money</i>	404	2.064	0.994
T1: As for my Authority, I know it will use the money collected from us well			
T2: I believe that my Authority always conduct its financial dealings well	404	2.012	0.895
T3 My Authority has competent and honest managers to apply our money well	404	2.072	0.901
T4: I believe my Authority means well for the Community	404	1.871	0.952
<i>Willingness to Pay (WTP)</i>	404	2.2401	0.848
WTP1: I always pay the local taxes and fees without any delay			
WTP2: I always pay the local taxes and fees imposed without any hesitation	404	2.1906	0.951
WTP3: I always see local taxes and fees as reasonable	404	2.0248	0.874
WTP4: I believe that the local taxes and fees are commensurate with the services offered	404	1.9653	1.008
WTP5: I do encourage people close to me to pay their local taxes and fees promptly	404	2.0470	0.851

Source(s): Survey Instrument, 2020

Throughout the study, the internal consistency of the instruments was assessed using factor loading, composite reliability, and Cronbach's alpha. The results of factor loadings, as presented in Table 3, indicate that the elements effectively measure the corresponding constructs, surpassing the minimum convergent validity threshold of 0.5. To ensure internal consistency in measurements, a recommended composite reliability of at least 0.70 is met, as evident in the results for each indicator, signifying acceptability. The outcomes in this table affirm the achievement of discriminant validity, as the correlations between different constructs are lower than the square root of the AVE values for these constructs.

Table 3
Reliability and validity results

Construct	Item	Factor Loading	VIF	Cronbach's Alpha	Composite Reliability	AVE
Financial Transparency	FT1	0.883	3.525	0.953	0.958	0.677
	FT2	0.875	3.455			
	FT3	0.857	2.783			
	FT4	0.880	3.303			
	FT5	0.881	3.238			
	FT6	0.831	2.303			
Trust	T1	0.861	2.329	0.891	0.924	0.753
	T2	0.904	2.910			
	T3	0.866	2.381			
	T4	0.840	2.131			
Willingness to Pay	WTP1	0.726	1.822	0.856	0.896	0.634
	WTP2	0.838	2.463			
	WTP3	0.825	2.046			
	WTP4	0.801	1.858			
	WTP5	0.786	1.773			

Source(s): Survey Results, 2020

The first hypothesis states that financial transparency has a positive effect on the trust of citizens, which is confirmed by the results obtained. Thus, financial transparency strengthens the trust of citizens, and its absence leads to distrust. The result obtained is consistent with management theory, which emphasizes the positive impact of the manager's pro-organizational behavior (for example, transparency) on the trust of the principal. The results show that if the financial affairs of local authorities are conducted openly, then citizens are more likely to trust local managers.

The second hypothesis is that financial transparency affects the willingness to pay to local authorities. Financial transparency has a positive effect on the willingness to pay, which means that if citizens consider local authorities to be transparent in financial matters, they will be more willing to pay taxes and fees levied on them for development purposes. This conclusion is consistent with the theory of public choice, according to which local leaders seek

to maximize the budget of the local administration within the framework of public choice and therefore pursue policies consistent with this goal. In this case, local managers accept financial transparency mainly because it helps them increase local government revenues.

The third hypothesis states that perceived trust has a positive effect on willingness to pay, and it was accepted. The conclusion is that perceived trust and willingness to pay are positively related in local governments. This conclusion is consistent with management theory and the existing empirical literature. According to management theory, when a manager behaves in a way that contributes to the overall well-being of the organization, trust in the principal increases, which leads to favorable behavior. Consequently, management theory adequately explains the results of the study, according to which, after establishing trust, citizens are more likely to support and voluntarily implement the policies and initiatives of local managers aimed at achieving the collective good.

Recommendations:

Fiscal legislation ensures the regularity of the budget process and the timeliness of the preparation of budget documents; however, some elements of the budgeting and forecasting processes can be improved. Despite the fact that the process of drawing up the PSER is well developed and includes most of the necessary elements, it can be further strengthened by agreeing on different versions of forecasts, explaining differences and comparing the government's estimates with the estimates of independent experts. Medium-term forecasts are presented without reference to the results of previous periods, and the complexity and multiplicity of budget rules, which are regularly reviewed, makes it difficult to analyze their compliance. The ongoing reforms of information systems will ensure greater transparency of public investment, and a further reduction in the share of purchases from one source will significantly increase transparency and strengthen accountability. Based on the summary of the assessment in table 4, it is recommended to set the following priorities to increase the transparency of budget forecasting and budgeting.

Recommendation 1. To increase the degree of budget unity by including in the budget documentation information on gross revenues, expenditures and financing of all central government departments

Recommendation 2. Increase transparency of public investment projects.

Recommendation 3. Develop a reliable budget rule that will serve as a guideline for subsequent decisions in the field of fiscal policy.

Recommendation 4. Provide for the inclusion of expanded summary tables in budget documents to improve the completeness of budget information provided to the legislature and analysts.

Recommendation 5. Improve information on the assessment of the reliability of macroeconomic and budget forecasts.

Based on these conclusions, based on the results of the assessment, several recommendations can be formulated to increase the transparency of the budget system of Kazakhstan.

Table 4
Recommendations

Component I. Improve the completeness, quality, comparability and reliability of budget reporting through the following measures.

Component II. Improve the forecasting of the budget and public finances through the following measures.

Component III. Improve the analysis and disclosure of information on risks to public finances through the following measures.

Component IV. To increase transparency in the field of natural resources through the following measures.

Conclusion

Thus, the analysis showed that the Government of the Republic of Kazakhstan has determined the exact quantitative goals of fiscal policy with an indication of the deadlines for their implementation, but they are often revised, which reduces their effectiveness, the implementation and monitoring procedures are also not yet systematized. Budgets for citizens are published both at the republican level and at the level of local authorities, but without analyzing the impact of the budget on an ordinary citizen. In all these cases, the analysis of the impact on a «typical» citizen or on certain groups of citizens is not carried out. Progress is being made in expanding public participation in the budget process both at the republican and local levels. At the level of local authorities, there is more active public participation than at the republican level. This approach has proved very popular and can become a model for other local authorities, and in the future for the republican level. Providing citizens with a clear description of how new fiscal policy measures will affect an individual can further strengthen these processes.

The practical essence of the study is that local authorities should no longer perceive financial reporting as a routine matter, but take care of the quality, clarity and accessibility of financial information. This implies that financial information should be prepared in accordance with the International Public Sector Accounting Standards (IPSAS), which promise to provide high-quality and useful financial information to all users, including citizens. Thus, the study calls on local authorities to adopt and implement IPSAS to ensure financial transparency. In addition, local authorities should hire competent and professionally trained accountants to perform the financial reporting function.

Local governments should practically explore the possibilities of using social networks and websites to provide financial information to citizens in this rapidly developing world of information technology. They should not only ensure the provision of high-quality financial information, but also educate citizens on how to use this information. In order to better understand the needs of citizens and their demand for financial transparency, local authorities can organize general meetings and meetings with user groups to interact and identify information needs; conduct online surveys to reach a wider audience and identify

user needs; conduct radio broadcasts in various local languages to educate citizens so that they can better understand the financial information of local authorities. This will help to increase the level of financial literacy of citizens and improve the perception of transparency of local authorities. Thus, the preparation of financial statements and ensuring the clarity of information for citizens should become a priority for the company's management to ensure compliance with the requirements of financial transparency.

References

1. Etzioni A. Is transparency the best disinfectant? // *Journal of Political Philosophy*. – 2010. – 18(4). – pp. 389-404.
2. Birkinshaw P. Transparency as a human right // In *Proceedings-British Academy*, Oxford University Press. – 2006. – 1(135). – pp. 47-58.
3. Cuillier D., Piotrowski S.J. Internet information-seeking and its relation to support for access to government records // *Government Information Quarterly*. – 2009. – 26(3). – pp. 441-449.
4. Grimmelikhuijsen S. Linking transparency, knowledge and citizen trust in government: an experiment // *International Review of Administrative Sciences*. – 2012. – 78(1). – pp. 50-73.
5. Kim S., Lee J. Citizen participation, process, and transparency in local government: an exploratory study // *Policy Studies Journal*. – 2019. – 47(4). – pp. 1026-1047.
6. Cucciniello M., Porumbescu A., Grimmelikhuijsen S. 25 years of transparency research: evidence and future directions // *Public Administration Review*. – 2017. – 77(1). – pp. 32-44.
7. Brown E., Cloke J. Neoliberal reform, governance and corruption in the south: assessing the international anti-corruption crusade // *Antipode*. – 2004. – 36(2). – pp. 272-294.
8. Hood C. *Transparency in Historical Perspective*, Oxford University Press, Oxford. – 2006. – 135. – pp. 3-23.
9. de Boer N., Eshuis J. A street-level perspective on government transparency and regulatory performance: does relational distance matter? // *Public Administration*. – 2018. – 96(3). – pp. 452-467.
10. Fjeldstad O.H., Heggstad K. *Local Government Revenue Mobilisation in Anglophone Africa*, CMI Working Paper, WP. – 2012. – 6.
11. Adu-Gyamfi E. Effective revenue mobilisation by districts assemblies: a case study of Upper Denkyira East Municipal Assembly of Ghana // *Public Policy and Administration Review*. – 2014. – 2(1). – pp. 97-122.
12. Du Preez H., Stoman J. An analysis of current tax revolt factors in South Africa // *Meditari Accountancy Research*. – 2019. – 28(3). – pp. 455-483.
13. Iraman E., Ono Y., Kakinaka M. When do people become more willing to pay taxes? The effects of government spending information on the public's willingness to pay taxes // *The Social Science Journal*. – 2021. – pp. 1-12. doi: 10.1080/03623319.2021.1969511.
14. Porumbescu G.A., Lindeman M., Ceka E., Maria Cucciniello M. Can transparency foster more understanding and compliant citizens? // *Public Administration Review*. – 2017. – 7(6). – pp. 840-850.
15. Budget Code of the Republic of Kazakhstan No. 95-IV dated December 4, 2008. [Budget Code of the Republic of Kazakhstan No. 95-IV dated December 4, 2008]. – Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K080000095_ (Accessed: 15.10.2023).
16. Hair J.F. Jr., Matthews L.M., Matthews R.L., Sarstedt M. PLS-SEM or CB-SEM: updated guidelines on which method to use // *International Journal of Multivariate Data Analysis*. – 2017. – 1(2). – pp. 107-123.

Г.А. Мауленбердиева¹, М.Т. Баетова², И.М. Баубекова³

¹«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

²Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

³М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Қазақстанның бюджет-салық саласының ашықтығын қамтамасыз ету мәселелері

Аңдатпа. Қазақстан экономикасы алуан түрлі және табиғи ресурстары мол ел ретінде тұрақты экономикалық дамуға және әлемдік аренадағы өз орнын нығайтуға ұмтылады. Осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін негізгі факторлардың бірі бюджет-салық саласындағы ашықтық болып табылады.

Мақаланың мақсаты қаржылық ашықтықтың азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқару органдарына деген сеніміне және олардың кірістерді төлеуге қатысты мінез-құлқына әсерін зерттеу болып табылады. Қаржылық ашықтық, сенім және төлеуге дайын болу арасындағы байланысты түсіндіргенде басқару және әлеуметтік таңдау теорияларына сүйенеді.

Зерттеу негізінде қаржылық ашықтық азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқару органдарына деген сеніміне және олардың салықтар мен алымдарды төлеуге дайындығына оң әсер ететіндігі анықталды. Зерттеу сонымен қатар Қазақстандағы қаржылық ашықтық та, жергілікті билік органдарына деген сенім де жоғары деңгейде емес екенін көрсетті.

Практикалық маңыздылығы-сенімділікті арттыру және төлеуге дайын болу үшін қаржылық ашықтықтың маңыздылығын бағалау. Осылайша, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына азаматтар үшін қаржылық ақпараттың сапасы мен қолжетімділігін арттырудың инновациялық жолдарын іздеу ұсынылады.

Зерттеу көрсеткендей, бюджетті барынша арттыратын жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары азаматтардың үміттерін қанағаттандыратын мемлекеттік қызметтерді көбірек ұсына алу үшін кірістерді жұмылдыруды ұлғайтуды таңдайды.

Түйін сөздер: ашықтық, қаржылық сауаттылық, салық-бюджет саясаты, экономиканың трансформациясы.

Г.А. Мауленбердиева¹, М.Т. Баетова², И.М. Баубекова³

¹Университет «Туран», Алматы, Қазақстан

²Университет Международного бизнеса имени К.Сағадиева, Алматы, Қазақстан

³Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

Проблемы обеспечения прозрачности бюджетно-налоговой сферы Казахстана

Аннотация. Казахстан как страна с разнообразной экономикой и богатыми природными ресурсами стремится к устойчивому экономическому развитию и укреплению своего положения в мировой арене. Одним из ключевых факторов, способствующих достижению этих целей, является прозрачность в бюджетно-налоговой сфере.

Цель статьи заключается в исследовании влияния финансовой прозрачности на доверие граждан к местным органам власти и их поведение в отношении уплаты доходов. При объяснении взаимосвязи между финансовой прозрачностью, доверием и готовностью платить опирается на теории управления и общественного выбора.

На основе проведенного исследования установлено, что финансовая прозрачность положительно влияет на доверие граждан к местным органам власти и их готовность платить налоги и сборы. Исследование также показало, что как финансовая прозрачность, так и доверие к местным органам власти в Казахстане находятся на невысоком уровне.

Практическое значение заключается в оценке важности финансовой прозрачности для повышения доверия и готовности платить. Таким образом, местным органам власти рекомендуется искать инновационные пути повышения качества и доступности финансовой информации для граждан.

Исследование показывает, что руководители местных органов власти, максимизирующие бюджет, предпочитают увеличивать мобилизацию доходов, чтобы иметь возможность предоставлять больше государственных услуг, отвечающих ожиданиям граждан.

Ключевые слова: прозрачность, финансовая грамотность, налогово-бюджетная политика, трансформация экономики.

Список литературы

1. Etzioni A. Is transparency the best disinfectant? *Journal of Political Philosophy*. 18(4), 389-404 (2010).
2. Birkinshaw P. Transparency as a human right. In *Proceedings-British Academy*, Oxford University Press. 1(135), 47-58 (2006).
3. Cuillier D., Piotrowski S.J. Internet information-seeking and its relation to support for access to government records. *Government Information Quarterly*. 26(3), 441-449 (2009).
4. Grimmelikhuijsen S. Linking transparency, knowledge and citizen trust in government: an experiment. *International Review of Administrative Sciences*. 78(1), 50-73 (2012).
5. Kim S., Lee J. Citizen participation, process, and transparency in local government: an exploratory study. *Policy Studies Journal*. 47(4), 1026-1047 (2019).
6. Cucciniello M., Porumbescu A., Grimmelikhuijsen S. 25 years of transparency research: evidence and future directions. *Public Administration Review*. 77(1), 32-44 (2017).
7. Brown E., Cloke J. Neoliberal reform, governance and corruption in the south: assessing the international anti-corruption crusade. *Antipode*. 36(2), 272-294 (2004).
8. Hood C. *Transparency in Historical Perspective*, Oxford University Press, Oxford. 135, 3-23 (2006).
9. de Boer N., Eshuis J. A street-level perspective on government transparency and regulatory performance: does relational distance matter? *Public Administration*. 96(3), 452-467 (2018).
10. Fjeldstad O.H., Heggstad K. Local Government Revenue Mobilisation in Anglophone Africa, CMI Working Paper, WP. 6 (2012).
11. Adu-Gyamfi E. Effective revenue mobilisation by districts assemblies: a case study of Upper Denkyira East Municipal Assembly of Ghana. *Public Policy and Administration Review*. 2(1), 97-122 (2014).
12. Du Preez H., Stoman J. An analysis of current tax revolt factors in South Africa. *Meditari Accountancy Research*. 28(3), 455-483 (2019).
13. Iraman E., Ono Y., Kakinaka M. When do people become more willing to pay taxes? The effects of government spending information on the public's willingness to pay taxes. *The Social Science Journal*. 1-12 (2021). doi: 10.1080/03623319.2021.1969511.

14. Porumbescu G.A., Lindeman M., Ceka E., Maria Cucciniello M. Can transparency foster more understanding and compliant citizens? *Public Administration Review*. 7(6), 840-850 (2017).

15. Byudzhetnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 dekabrya 2008 goda № 95-IV. [Budget Code of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2008 No. 95-IV.] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K080000095_ (accessed: 15.10.2023).

16. Hair J.F. Jr., Matthews L.M., Matthews R.L., Sarstedt M. PLS-SEM or CB-SEM: updated guidelines on which method to use. *International Journal of Multivariate Data Analysis*. 1(2), 107-123 (2017).

Information about authors:

Maulenberdieva G.A. – Doctoral student, «Turan» university, 16a Satpayev str., Almaty, Kazakhstan.

Bayetova M.T. – PhD., Associate Professor, Department of Finance and Accounting, K. Sagadiev University of International Business, 8a Abai Avenue, Almaty, Kazakhstan.

Baubekova I.M. – Candidate of Economic Sciences, M.Auezov South Kazakhstan State University, 5 Tauke Khan Avenue, Shumkent, Kazakhstan.

Мауленбердиева М.Т. – Докторант, «Туран» университеті, Сәтпаев к-сі, 16а, Алматы, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8421-226X>.

Баетова М.Т. – э.ф.к., доцент, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Қ.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Абай даңғ., 8а, Алматы, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2437-2103>.

Бaubekova И.М. – э.ф.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Тәуке хан даңғ. 5, Шымкент, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4465-1587>.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



Современное состояние финансового обеспечения системы здравоохранения в Республике Казахстан

¹А.М. Тынгишева, ²Е.Б. Аймагамбетов

^{1,2} Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

(E-mail: ajnur-88@mail.ru, rector@keu.kz)

Аннотация. Авторами исследованы основные аспекты финансового обеспечения системы здравоохранения Республики Казахстан. Рассмотрены этапы становления модели финансирования здравоохранения. Особое внимание уделено бюджетно-страховой модели здравоохранения. Предметом исследования выступают социально-экономические отношения, связанные с совершенствованием финансового обеспечения системы здравоохранения. Авторами был проведен комплексный анализ государственных и частных расходов на здравоохранение, приведены сравнения этих расходов со странами ОЭСР. Система здравоохранения характеризуется многообразием источников финансирования: бюджетные средства, взносы фонда обязательного социального медицинского страхования, частные расходы. Среди источников финансирования наибольшая доля приходится на государственные расходы. Авторами были выявлены проблемы финансирования здравоохранения, а также сделаны соответствующие выводы.

В работе применяются следующие научные методы: сравнительно-сопоставительный анализ, синтез, обзор литературы, статистические и экономико-математические методы. Проведен прогноз расходов на здравоохранение, полученные данные показывают, что в среднесрочной перспективе показатель будет иметь незначительную тенденцию роста. Полученные результаты исследования могут быть применены органами государственного и местного управления для разработки оптимальной модели финансирования здравоохранения. Эмпирическую базу составили законодательные акты в сфере здравоохранения, официальные издания, аналитические и статистические сборники.

Ключевые слова: здравоохранение, система здравоохранения, финансирование здравоохранения, расходы на здравоохранение, обязательное социальное медицинское страхование.

Введение

Одним из значимых приоритетов социальной модернизации является эффективная и стабильная система здравоохранения, которая оказывает существенное влияние на развитие человеческого капитала, обеспечивающего устойчивый экономический рост государства. Основной целью организации системы здравоохранения является сохранение и улучшение здоровья граждан, что, в свою очередь, является объектом пристального внимания органов государственного управления.

Кроме того, создание стабильной системы здравоохранения на современном этапе развития является необходимым элементом национальной безопасности страны. Как показала практика, угрозой национальной безопасности для всех стран мира является высокий уровень распространения инфекционных заболеваний (COVID-19).

В Казахстане были приняты основные меры по противостоянию пандемии COVID-19, мобилизованы финансовые, кадровые и материальные ресурсы на охрану жизни и здоровья населения. Тем не менее, несмотря на предпринятые шаги, пандемия выявила проблемы в системе здравоохранения: нехватка квалифицированных медицинских кадров, ограниченные бюджетные средства для предоставления бесплатной медицинской помощи, высокий уровень частных расходов на здравоохранение, недостаток лекарственных средств, неэффективное использование бюджетных ресурсов и др.

Следует отметить, что решение этих проблем требует комплексного подхода, включая реформы в системе финансирования, улучшение управления, обеспечение доступности медицинских услуг для всех слоев населения.

Литературный обзор

Дж. Стиглиц в своем научном труде «Экономика общественного сектора» подробно обосновал проблемы финансирования и регулирования государством медицинского обслуживания, несоответствия рынков медицинских услуг условиям конкурентных рынков [1].

К. Эрроу исследовал специфические свойства медицинского обслуживания в контексте нормативной экономики, проблемы рынка медицинских услуг, связанные с неопределенностью спроса и внешними эффектами [2]. Т. Гетцен детально раскрыл проблемы экономического анализа услуг здравоохранения. Кроме того, в своих исследованиях он выявил определяющие факторы изменения государственных расходов на здравоохранение [3].

Большой интерес вызывают публикации современных зарубежных ученых. К примеру Ifeagwu S.C., Yang, J.C., Parkes-Ratanshi выявили, что в странах с низким и средним уровнем дохода, где большая часть населения занята в неформальном секторе, система медицинского страхования менее устойчива [4]. Regina Makuluni, William Stones в своих исследованиях рекомендуют переход от традиционных систем оплаты, основанных на затратах, к системам оплаты медицинских расходов, ориентированных на результат [5].

Анализ современного состояния системы здравоохранения в Казахстане является предметом исследования следующих ученых: Рахимбековой А.Е., Рыскуловой М.Р., Орынбасаровой С.Е. и т.д. [6, 7, 8].

Основной проблемой исследований является то, что, несмотря на значительное количество научных разработок, посвященных организационным основам управления в сфере здравоохранения, недостаточно проработанными являются проблемы финансового обеспечения данной сферы, что и определило цель исследования. Целью научного исследования является анализ финансирования системы здравоохранения, выявление проблем и разработка практических рекомендаций по повышению ее эффективности в современных условиях.

Методы исследования

В ходе исследования предлагается использовать общие и частные методы познания объективной действительности: системный подход, изучение научной литературы, статистический, экономико-математический метод и т.д.

Системный подход предполагает рассмотрение финансирования системы здравоохранения как совокупности элементов, взаимосвязанных между собой, с выделением причинно-следственных связей.

Изучение научной литературы позволяет рассмотреть и проанализировать основные труды в области экономики здравоохранения.

Авторами был проведен анализ источников финансирования системы здравоохранения. При анализе финансового обеспечения системы здравоохранения применялись статистические, экономико-математические, сравнительно-сопоставительные методы. В рамках исследования проведен прогноз текущих расходов здравоохранения методом экспоненциального сглаживания с помощью статистической функции ЛИНЕЙН. Ограничением в предлагаемом исследовании стало отсутствие данных за 2023 год.

Результаты и обсуждение

Важнейшим направлением любой программы реформирования системы здравоохранения является решение вопроса с финансированием. С целью совершенствования оказания услуг медицинской помощи в Республике Казахстан внедрена бюджетно-страховая модель здравоохранения. Бюджетно-страховая модель наиболее распространена в таких странах, как Германия, Нидерланды, Польша, Франция, Россия и др. По мнению одних экспертов, новая модель финансирования здравоохранения будет влиять на качество и доступность медицинской помощи, снижение заболеваемости и смертности, повышение ожидаемой продолжительности жизни населения. Другие эксперты ставят под сомнения вопрос эффективности ОСМС, поскольку в настоящее время ОСМС нередко подвергается обоснованной критике со стороны населения, экспертов и других стейкхолдеров.

К примеру, сотрудники центра прикладных исследований «Талап» считают, что предлагаемая система ОСМС по своему содержанию не имеет принципиальных отличий от бюджетной модели, и только увеличивает налоговую нагрузку на граждан [9].

Омирбаева Б.С. спрогнозировала риски злоупотребления системой ОСМС со стороны пациентов, также со стороны поставщиков медицинских услуг [10].

Умертаев А.К., Куренкеева Г.Т в своих исследованиях отмечают необходимость системы мониторинга эффективности внедрения ОСМС на базе информационных систем с дальнейшим принятием управленческих решений как на уровне регионов, так и на республиканском уровне [11].

Акылбеков Ж.К., напротив, говорит о том, что внедрение ОСМС дает возможность повысить эффективность системы здравоохранения, основанную на приоритетном развитии ПМСП, обеспечить предоставление населению медицинской помощи высокого качества, усовершенствовать механизмы финансирования поставщиков медицинских услуг, усовершенствовать механизмы управления в здравоохранении и т.д. [12].

Таким образом, проблемы функционирования финансирования системы здравоохранения в контексте внедрения обязательного социального медицинского страхования требуют соответствующих решений на основе исследования институционального развития казахстанской модели финансирования здравоохранения, анализа источников финансового обеспечения, экономико-математического моделирования и т.д.

Рассмотрим этапы трансформации модели финансирования здравоохранения в Казахстане.

Казахстанская модель финансового обеспечения системы здравоохранения отличается сложным механизмом взаимодействия различных элементов, унаследованных от базовых моделей: советской государственной модели (Семашко), немецкой страховой модели (Бисмарка), бюджетной – английской модели (Бевериджа), а также части элементов американской модели (частной медицины).

Запериоднезависимости трансформация модели финансирования здравоохранения прошла следующие этапы:

- 1991-1994 – постсоветская модель;
- 1995-1998 – бюджетно-страховая модель;
- 1999-2003 – бюджетная модель на основе программно-целевого финансирования;
- 2004-2015 – бюджетная модель с рыночными механизмами управления;
- с 2016 по настоящее время – бюджетно-страховая модель с рыночными механизмами управления (таблица 1).

Таблица 1

Основные этапы трансформации национальной модели финансового обеспечения системы здравоохранения

Этапы	Тип модели	Длительность этапа	Краткое описание
1	Постсоветская модель	1991-1994	Постсоветская модель государственного управления системой здравоохранения, строго регламентированная, с четкой

			управленческой вертикалью, финансируемая по остаточному принципу
2	Бюджетно-страховая модель здравоохранения	1995-1998	В данный период наряду с функционированием бюджетной модели здравоохранения осуществлялась попытка формирования институциональных основ обязательного медицинского страхования
3	Бюджетная модель на основе программно-целевого финансирования	1999-2003	Период возврата к бюджетной модели государственного управления системой здравоохранения, создания системы программно-целевого финансирования, внедрения государственного заказа на конкурсной основе
4	Бюджетная модель с рыночными механизмами управления	2004-2015	Совершенствование бюджетной модели здравоохранения путем частичного внедрения рыночных механизмов управления
5	Бюджетно-страховая модель с рыночными механизмами управления	2016 по настоящее время	Внедрение системы обязательного медицинского страхования, основанного на международном опыте и предыдущих реформах.
Примечание: составлено авторами.			

Пятый этап трансформации модели государственного управления системой здравоохранения пришелся на 2016 г. по настоящее время. Основным его ориентиром является внедрение обязательного социального медицинского страхования [13].

В этом периоде были реализованы следующие задачи:

- разработаны и приняты законодательные акты, необходимые для введения социального медицинского страхования;
- разработан перечень условий предоставления соответствующих видов и форм медицинской помощи;
- проведена информационно-разъяснительная работа среди общественности;
- вовлечены работодатели в финансирование системы социального медицинского страхования;
- поэтапно совершенствуется перечень медицинских услуг, входящий в ГОБМП и оплачиваемых ФСМС [14]

Рассмотрим динамику расходов на здравоохранение в 2017-2022 году (таблица 2).

Таблица 2.
Структура расходов на здравоохранение с 2017 - 2022 годы (млрд. тенге)

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Изменение(%)
ВВП	54 379	61 820	69 533	70 714	81 269	103 766	90,8
Общие расходы на здравоохранение	1 768	1 887	2 056	2 830	3 269	4 042,8	128,6
Текущие расходы на здравоохранение	1 665	1 768	1 940	2 678	3 114	3 871,8	132,5
Капитальные расходы на здравоохранение	103	120	116	152	155	170,9	65,9
Государственные расходы	1 033	1 087	1 163	1 771	2 012	2 389,0	131,3
в том числе ГОБМП				1 127	1 212	1553	-
в том числе ОСМС				424	539	836	-
Частные расходы	627	680	776	906	1 102	1466	133,8
ДМС + предприятия	77	96	120	170	277	268	248,1
Прямые платежи	550	583	656	736	825	1198	117,8
Донорские расходы	5,3	1,0	0,5	0,9	3,0	16,8	217

Примечание: составлено авторами на основе статистических данных РК.

По данным таблицы 2, в 2022 году объем общих расходов на здравоохранение составил 4 042,8 млрд. тенге, что на 128,6 % больше, чем в 2017 году. Объем текущих расходов на здравоохранение в Казахстане составил 3 871,8 млрд. тенге, увеличившись на 132,5 % по сравнению с 2017 годом. Государственные расходы на здравоохранение в 2022 году составили 2 389,0 млрд. тенге, увеличившись по сравнению с 2017 годом на 131,3 %.

За 2022 году поступило 836 млрд. тенге платежей обязательного социального медицинского страхования. Доля ОСМС в текущих расходах составила 21,6%. Согласно последним данным, в странах ОЭСР оплата медицинских услуг через обязательное социальное медицинское страхование составляет 39%. Что касается карманных расходов, за анализируемый период частные расходы на здравоохранение показывают рост на 133,8%.

Таблица 3
Структура расходов на здравоохранения с 2017- 2022 годы (%)

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ОРЗ в % от ВВП	3,3%	3,3%	3,0%	4,0%	4,0%	3,9%

ТРЗ в % от ВВП	3,1%	2,9%	2,8%	3,8%	3,8%	3,7%
Государственные расходы в % от ВВП	1,9%	1,8%	1,7%	2,5%	2,5%	2,3%
Частные расходы в % от ВВП	1,2%	1,1%	1,1%	1,3%	1,3%	1,4%
КРЗ в % от ВВП	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	
Государственные расходы в % от ТРЗ	62,0%	61,5%	60,0%	66,1%	64,6%	62%
Частные расходы в % от ТРЗ	37,7%	38,4%	40,0%	33,8%	35,4%	38%
Прямые платежи населения, % от ТРЗ	33,0%	33,0%	33,8%	27,5%	26,5%	31%
Примечание: составлено авторами на основе статистических данных РК.						

Доля текущих расходов на здравоохранение в 2022 году составили 3,7% от ВВП. Для сравнения: в группе стран со средним уровнем доходов, к которым относится и Казахстан, аналогичный показатель составляет 6,3%, в странах ОЭСР – 9,3%.

Анализ структуры расходов на здравоохранение в разрезе схем финансирования показывает, что в 2022 году наибольшая доля расходов приходится на государственный сектор – 62%. Как видно из таблицы 3 наблюдается высокая доля частных расходов в структуре текущих расходов в 2017 году – 37,7%, 2018 году – 38,4%, 2019 – 40%, 2020 – 33,8%, 2021 – 35,4%, 2022-38%.

Таблица 4
Структура расходов на здравоохранения с 2017-2022 годы (млрд. тенге)

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ОРЗ на душу в тенге	97 366	102 592	110 372	149 840	170 962	204 789
ОРЗ на душу в долл.США	299	298	288	356	401	444,73
ТРЗ на душу в тенге	91 696	96 088	104 134	141 786	162 838	196,128
ТРЗ на душу в долл.США	281	279	272	337	382	425,92
Примечание: составлено авторами на основе статистических данных РК.						

На основании данных таблицы 4 мы видим, что наблюдается рост подушевых расходов на здравоохранение. В 2022 году общие расходы на душу населения составили 204,8 тыс. тенге, что на 107 тыс. тенге больше, чем в 2017 году. Подушевые текущие расходы на здравоохранение в 2022 году составили 196 тыс. тенге [15].

Для прогнозирования динамики текущих расходов на здравоохранение до конца 2025 года мы построили модель на основе данных за период с 2013 по 2022 год (рисунок 1).

С использованием статистической функции ЛИНЕЙН в программе Excel и данных временного ряда на основании первых пяти точек, мы оценили коэффициенты $a_0=1212,388$ и $a_1=93,176$, соответствующие моменту времени $t=0$. Эти коэффициенты позволяют нам прогнозировать значения текущих расходов на здравоохранение.

Получили уравнение

$$Y=1212,388+93,176t$$

Параметр сглаживания $\alpha = 0,3$, получили коэффициент дисконтирования

$$\beta = 1 - \alpha = 1 - 0,3 = 0,7.$$

Начальные экспоненциальные средние определили по следующим формулам:

$$s_0^1 = a_0 - \frac{\beta}{\alpha} * a_1 = 1212,388 - \frac{0,7}{0,3} * 93,17 = 994,98$$

$$s_0^2 = a_0 - \frac{2\beta}{\alpha} * a_1 = 1212,388 - \frac{2*0,7}{0,3} * 93,17 = 777,56$$

Формулы для вычисления экспоненциальных средних прогнозных периодов:

$$S_t^{(1)} = \alpha \cdot y_t + \beta \cdot S_{t-1}^{(1)};$$

$$S_t^{(2)} = \alpha \cdot S_t^{(1)} + \beta \cdot S_{t-1}^{(2)}.$$

Скорректировали параметры модели:

$$a_{0(t)} = 2S_t^{(1)} - S_t^{(2)};$$

$$a_{1(t)} = \frac{\alpha}{\beta} (S_t^{(1)} - S_t^{(2)}).$$

Все рассчитанные значения представлены в таблице 5.

T	Y (Текущие расходы)	St1	St2	a0	a1	Ŷt
0		994,98	777,5667	1212,388	93,176	
2013	1281,5	1080,93	868,5769	1293,291	91,01024	1384,30
2014	1429,74	1185,58	963,6766	1407,475	95,0997	1502,57
2015	1479,94	1273,89	1056,739	1491,031	93,06256	1584,09
2016	1612,30	1375,41	1152,34	1598,479	95,60113	1694,08
2017	1656,10	1459,62	1244,523	1674,71	92,18293	1766,89
2018	1765,70	1551,44	1336,599	1766,285	92,07554	1858,36
2019	1940,20	1668,07	1436,04	1900,098	99,44113	1999,54
2020	2677,70	1970,96	1596,515	2345,401	160,4756	2505,88
2021	3113,8	2313,81	1811,704	2815,918	215,1886	3031,11
2022	2877,8	2483,01	2013,095	2952,92	201,3911	3154,31
2023					y11	3154,31
2024					y12	3355,70
2025	93,176	1212,388			y13	3557,09
2026					y14	3758,48

Если $t < n$, то построенную модель можно использовать для прогнозирования на будущее. Таким образом, рассчитываем прогнозные значения расходов на здравоохранение на 2024-2026 годы по данной формуле

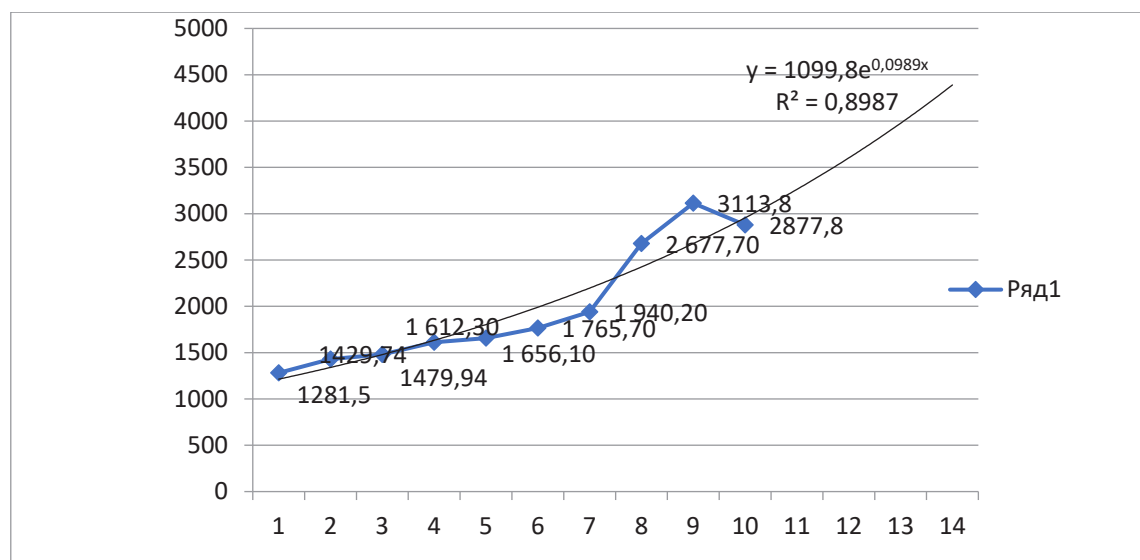


Рисунок 1. Прогнозные значения расходов на здравоохранение.

Примечание: составлено авторами на основе источника [15].

Прогнозные значения расходов на здравоохранение составили в 2024 году - 3355,70, в 2025 - 3557,09, в 2026 - 3758,48 млрд.тенге. Результаты прогноза показывают, что в среднесрочной перспективе текущие расходы на здравоохранение будут иметь незначительную тенденцию роста.

Выводы

Таким образом, проведенный анализ источников финансирования системы здравоохранения позволяет сделать следующие выводы:

Финансовое обеспечение здравоохранения характеризуется многообразием источников финансирования: бюджетные средства, взносы фонда обязательного социального медицинского страхования, частные расходы и другие источники финансирования. Среди источников финансирования наибольшая доля - 64,7% приходится на государственные расходы. Однако, несмотря на ежегодный рост государственных расходов на здравоохранение, доля текущих расходов на здравоохранение в 2021 году составила всего 3,8% от ВВП, аналогичный показатель в странах ОЭСР составил 9,3%. Ограниченные бюджетные выделения на здравоохранение могут создавать вызовы в обеспечении достаточных ресурсов для эффективного функционирования системы.

На протяжении всего анализируемого периода наблюдается высокая доля частных расходов на здравоохранение в 2014 году – 37,5%, 2015 – 38,3%, 2016 – 40,2%, 2017 – 37,9%, 2018 – 38,5%. В странах ОЭСР с бюджетно-страховой моделью системы здравоохранения удельный вес частных расходов на здравоохранение составляет 19,6%. Хотелось бы отметить, что система обязательного социального медицинского страхования должна была повлиять на сокращение частных расходов на здравоохранение, а также послужить катализатором изменения всей системы здравоохранения.

Следует отметить, что система обязательного социального медицинского страхования не получила в Казахстане должного развития, поскольку выполняет лишь функции перераспределения собираемых взносов фондом обязательного социального медицинского страхования, а также не содержит актуарных расчетов, характерных для медицинского страхования.

Наблюдаются проблемы с эффективностью использования финансовых ресурсов в здравоохранении. Недостаточная координация, избыточная бюрократия и неоптимальное управление могут привести к ненадлежащему использованию средств. Нерациональное планирование государственных средств является следствием низкой эффективности управления сферой здравоохранения на всех уровнях, что влечет к сопутствующим проблемам в здравоохранении, таким, как кадровое, материальное обеспечение и т.д.

Все вышесказанное говорит о необходимости совершенствования системы финансирования здравоохранения:

во-первых, необходимо внедрить эффективные механизмы управления расходами на здравоохранение, и обеспечить прозрачность в распределении этих средств между всеми стейкхолдерами;

во-вторых, необходимо разработать и внедрить эффективную систему управления ресурсами здравоохранения, включая более точное планирование закупок оборудования и лекарств, оплаты и тарифообразования в рамках единой информационной платформы;

в-третьих, необходимо усилить мониторинг и контроль над расходами здравоохранения, направленный на выявление и устранение неэффективности;

в-четвертых, следует разработать механизм модернизации системы обязательного социального медицинского страхования, ориентированный на повышение качества и доступности медицинской помощи населению;

в-пятых, усилить механизмы, обеспечивающие подотчетность государственных органов за результаты деятельности системы здравоохранения.

Следует отметить, что данные меры требуют согласованных действий от всех заинтересованных сторон, включая государство, медицинские учреждения, общественные организации и граждан. Комбинированный подход, ориентированный на повышение эффективности и доступности медицинских услуг, может привести к более устойчивой системе финансирования здравоохранения.

Статья подготовлена в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по проекту AP14972953 «Совершенствование государственного регулирования системы обязательного социального медицинского страхования в постпандемический период в Республике Казахстан».

Список литературы

1. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector / Joseph E. Stiglitz, W.W. Norton, 2000. – 823 p.
2. Arrow K.J. Uncertainty and the welfare economics of medical care / Kennet J. Arrow. // American Economic Review, 1963. – Vol. 53. - P. 941-973
3. Getzen T.E. Health Economics: Fundamentals and Flow of Funds / T.E. Getzen : John Wiley & Sons, 2012. – 496 p.
4. Susan C. Ifeagwu, Justin C. Yang, Rosalind Parkes-Ratanshi & Carol Brayne Health financing for universal health coverage in Sub-Saharan Africa: a systematic review.-2021. DOI <https://doi.org/10.1186/s41256-021-00190-7>
5. Makuluni R., Stones W. Correction to: Impact of the results-based financing for maternal and newborn health (RBF4MNH) program on stillbirths: a cross-sectional comparison in four districts of Malawi. BMC Pregnancy Childbirth.-2021- DOI <https://doi.org/10.1186/s12884-021-03961-9>
6. Рахимбекова А.Е. Современное состояние системы здравоохранения Республики Казахстан // Вестник Университета Туран. – 2013. – №4(60). – С. 196-201.
7. Рыскулова М.Р. Актуальные вопросы государственного управления системы здравоохранения Казахстана // Вестник Национальной Академии наук Республики Казахстан, 2017. – №4. – С.8-17.
8. Орынбасарова С.Е. Современное состояние и основные направления реформ системы здравоохранения в Казахстане // Вестник КазНУ. – 2010. – №4(80). – С.24-33.
9. Почему обязательное медицинское страхование предлагают отложить и доработать [Электронный ресурс] URL: <https://almatymed.kz/pochemu-obyazatelnoe-meditsinskoe-strahovanie-predlagayut-otlozhit-i-dorabotat> (Дата обращения 22.09.2018).
10. Омирбаева Б.С. Внедрение обязательного медицинского страхования в Казахстане и риски, связанные с ним // Актуальные проблемы гуманитарных и архитектурных наук. – 2017. – №6(3).
11. Умертаев А.К., Куренкеева Г.Т. Анализ текущей ситуации после внедрения системы обязательного социального медицинского страхования Республики Казахстан // Журнал «Развитие здравоохранения». – 2021. – №41.
12. Акылбеков М.Ж. Внедрение системы обязательного социального медицинского страхования: путь улучшения системы финансирования и управления в здравоохранении // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2017. – № 6-2(26). – С. 19-23.
13. Тынгишева А.М. Особенности становления модели финансирования и организации системы здравоохранения Республики Казахстан // «СЕЙТКАСИМОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2023»: матер. междунар. науч.-практ. конф. – Астана: «Esil University» БПО, 2023. – С. 417-422.
14. Закон Республики Казахстан. Об обязательном социальном медицинском страховании: принят 16 ноября 2015 года. [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32908862/. (Дата обращения: 24.09.2023).

15. Ежегодный отчет по НСЗ с анализом расходов на здравоохранение за 2021 год – Нур-Султан, 2022. [Электронный ресурс]. – URL:// <https://nrchd.kz/ru>. (Дата обращения: 24.09.2023).

¹А.М. Тынгишева, ²Е.Б. Аймагамбетов

Қазтұтынуодағы Қараганды университеті, Қараганды, Қазақстан

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесін қаржылық қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы

Аңдатпа. Мақала авторлары Қазақстан республикасының денсаулық сақтау жүйесін қаржылық қолдаудың негізгі аспектілерін қарастырады. Денсаулық сақтауды қаржыландыру моделінің қалыптасу кезеңдері бойынша талдау жүргізіп, денсаулық сақтаудың бюджеттік және сақтандыру моделіне ерекше назар аударған. Зерттеу пәні денсаулық сақтау жүйесін қаржылық қамтамасыз етуді жақсартуға байланысты әлеуметтік-экономикалық қатынастар болып табылады. Авторлар денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік және жеке шығындарға жан-жақты талдау жүргізіп, бұл шығындарды ЭЫДҰ елдерімен салыстырады. Денсаулық сақтау жүйесі әр түрлі қаржыландыру көздерімен: бюджет қаражаты, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру қорынан аударымдар, жеке шығыстармен сипатталады. Қаржыландыру көздерінің ішінде ең көп үлесті мемлекеттік шығыстар алады. Талдау негізінде денсаулық сақтауды қаржыландырудың негізгі проблемалары анықталып, тиісті қорытындылар жасалды.

Жұмыста келесі ғылыми әдістер қолданылады: салыстырмалы талдау, синтез, әдебиеттерге шолу, статистикалық және экономикалық-математикалық әдістер. Экономикалық-математикалық әдістер негізінде денсаулық сақтау шығындарының болжамы жасалды, болжам нәтижелері орта мерзімді перспективада көрсеткіштің өсу тенденциясы шамалы болатынын көрсетті. Зерттеу нәтижелерін денсаулық сақтауды қаржыландырудың оңтайлы моделін әзірлеу үшін мемлекеттік және жергілікті басқару ұйымдары пайдалана алады. Эмпирикалық базаны денсаулық сақтау саласындағы заңнамалық актілер, ресми басылымдар, аналитикалық және статистикалық жинақтар құрады.

Түйін сөздер: денсаулық сақтау, денсаулық сақтау жүйесі, денсаулық сақтауды қаржыландыру, денсаулық сақтау шығындары, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру

A.M. Tyngisheva, Y.B. Aimagambetov

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan

The current state of financial support for the healthcare system in the Republic of Kazakhstan

Abstract. The authors examined the main aspects of financial support for the healthcare system of the Republic of Kazakhstan. The stages of formation of the healthcare financing model are considered. Particular attention is paid to the budgetary and insurance model of healthcare. The subject of the study is socio-economic relations related to improving the financial support of the healthcare system. The

authors conducted a comprehensive analysis of public and private expenditures on health care, and compared these expenditures with OECD countries. The healthcare system is characterized by a variety of funding sources: budget funds, contributions from the compulsory social health insurance fund, private expenses. Among the sources of financing, the largest share comes from government spending. The analysis identified the main problems of healthcare financing were identified, and appropriate conclusions were drawn.

The following scientific methods are used in the work: comparative analysis, synthesis, literature review, statistical and economic-mathematical methods. Based on economic and mathematical methods, a forecast of healthcare costs was carried out; the results of the forecast show that in the medium term the indicator will have a slight growth trend. The results of the study can be used by state and local governments to develop an optimal healthcare financing model. The empirical base consisted of legislative acts in the field of healthcare, official publications, analytical and statistical collections.

Key words: healthcare, healthcare system, healthcare financing, healthcare costs, compulsory social health insurance

References

1. Stiglitz J. E. Economics of the Public Sector.-W.W. Norton, 2000. – 823 p.
2. Arrow K. J. Uncertainty and the welfare economics of medical care / Kennet J. Arrow. // American Economic Review. 53. 941-973(1963)
3. Getzen T.E. Health Economics: Fundamentals and Flow of Funds. (John Wiley & Sons, 2012. – 496 p.)
4. Susan C. Ifeagwu, Justin C. Yang, Rosalind Parkes-Ratanshi & Carol Brayne Health financing for universal health coverage in Sub-Saharan Africa: a systematic review. DOI:<https://doi.org/10.1186/s41256-021-00190-7>
5. Makuluni R., Stones W. Correction to: Impact of the results-based financing for maternal and newborn health (RBF4MNH) program on stillbirths: a cross-sectional comparison in four districts of Malawi. BMC Pregnancy Childbirth. DOI:<https://doi.org/10.1186/s12884-021-03961-9>
6. Rahimbekova A.E. Sovremennoe sostoyanie sistemy zdavoohraneniya Respubliki Kazahstan. Vestnik Universiteta Turan. [Current state of the healthcare system of the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the University of Turan], 4(60), 196-201(2013). [in Russian]
7. Ryskulova M.R. Aktualnye voprosy gosudarstvennogo upravleniya sistemy zdavoohraneniya Kazahstana. Vestnik Nacionalnoj akademii nauk Respubliki Kazahstan [Current issues of public administration of the healthcare system of Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. 4,8-17(2017). [in Russian]
8. Orynbasarova S.E. Sovremennoe sostoyanie i osnovnye napravleniya reform sistemy zdavoohraneniya v Kazahstane. Vestnik KazNU [Current state and main directions of reforms of the healthcare system in Kazakhstan. Bulletin of KazNU]. 4(80),24-33(2010). [in Russian]
9. Pochemu objazatel'noe medicinskoe strahovanie predlagajut otlozhit' i dorabotat' [Why is compulsory health insurance proposed to be postponed and finalized?] Available at: <https://almatymed.kz/pochemu-obyazatelnoe-meditsinskoe-strahovanie-predlagayut-otlozhit-i-dorabotat> (accessed 22.09.2023). [in Russian]

10. Omirbaeva B.S. Vnedrenie objazatel'nogo medicinskogo strahovaniya v Kazahstane i riski, svyazannye s nim. Aktual'nye problemy gumanitarnykh i arhitekturnykh nauk. [Introduction of compulsory health insurance in Kazakhstan and the risks associated with it. Current problems of the humanities and architectural science] 6(3),(2017). [in Russian]

11. Umertaev A.K., Kurenkeeva G.T. Analiz tekushhej situacii posle vnedrenija sistemy objazatel'nogo social'nogo medicinskogo strahovaniya respubliki Kazahstan // Zhurnal «Razvitie zdavoohraneniya» [Analysis of the current situation after the introduction of the compulsory social health insurance system of the Republic of Kazakhstan // Journal of Health Care Development]. 41.(2021). [in Russian]

12. Akylbekov M.Zh. Vnedrenie sistemy objazatel'nogo social'nogo medicinskogo strahovaniya: put' uluchshenie sistemy finansirovaniya i upravleniya v zdavoohranenii. Aktual'nye nauchnye issledovaniya v sovremennom mire [Introduction of a system of compulsory social health insurance: a way to improve the system of financing and management in healthcare. Current scientific research in the modern world]. 6-2(26), 19-23(2017). [in Russian]

13. Tyngisheva A.M. Osobennosti stanovleniya modeli finansirovaniya i organizacii sistemy zdavoohraneniya Respubliki Kazahstan: «SEITKASIMOVSKIE ChTENIYa – 2023» mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. – Astana: «Esil University» BPO. [Features of the formation of the financing model and organization of the healthcare system of the Republic of Kazakhstan: “SEITKASIM READINGS – 2023” material. international scientific-practical conf. – Astana: “Esil University” BPO] 417-422(2023). [in Russian]

14. Zakon Respubliki Kazahstan. Ob obyazatel'nom social'nom medicinskom strahovanii: prinyat 16 noyabrya 2015 goda [Law of the Republic of Kazakhstan. On compulsory social health insurance: adopted on November 16, 2015]. Available at: // <https://online.zakon.kz> (Accessed: 24.09.2023).

15. Ezhegodnyj otchet po NSZ s analizom rashodov na zdavoohranenie za 2021 god – Nur-Sultan, 2022. [Annual report on the NHA with analysis of health care costs for 2021 – Nur-Sultan, 2022]. Available at: <https://nrchd.kz/ru/> (Accessed: 24.09.2023).

Сведения об авторах:

Тынгишева А.М. – автор для корреспонденции, доктор философии PhD, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Академическая 9, Караганда, Казахстан.

Аймагамбетов Е.Б. – доктор экономических наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Академическая 9, Караганда, Казахстан.

Tyngisheva A.M. – Corresponding author, Doctor of Philosophy PhD, Karaganda University of Kazpotrebsouz, Akademicheskaya 9, Karaganda, Kazakhstan.

Aimagambetov Y.B. – Doctor of Economics, Karaganda University of Kazpotrebsouz, Akademicheskaya 9, Karaganda, Kazakhstan.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAXP 06.73.55

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-237-255>

Банк секторын цифрландыруда реттеуші технологияларды (regtech) қолдану

С.Б. Мақыш¹, *Г. Нуруллақызы

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹makysh.sb@yandex.kz, *gnurullalkyzy@gmail.com)

Аңдатпа. Реттеу технологиялары (RegTech) - бұл банк секторындағы қадағалаудың жаңа парадигмасы. Қазақстанда екінші деңгейлі банктер арасында реттеуші технологияларды қолдану кеңінен таралуда. Мақала мақсаты ретінде ережелер мен принциптерді автоматтандыру үшін RegTech шешімдерінің әлеуеті және Қазақстандағы екінші деңгейлі банк жүйесіндегі («KASPI BANK» АҚ мысалында) реттеуші технологиялардың қолданылуы қарастырылды. Қазақстанның банк секторына анализ жасау әдісі арқылы реттеуші технологияның енгізілу деңгейі зерттелді. Озық инновациялы Каспи банктің цифрлы даму деңгейі зерттеліп, оның қаржылық көрсеткіштерге әсері қарастырылды. Технологияны қолдану, күнделікті мәселелерді шешу арқылы банктік реттеушілерге шығындарды үнемдеу, ресурстарды оңтайландыру және жылдамдық пен икемділікті пайдалануға мүмкіндік береді. RegTech-бұл тәуекелдерді басқару және сәйкестік шешімдерінің жетілдірілген нұсқасы ғана емес, бұл бұлтты технологияларды, машиналық оқытуды, банктік деректерді біріктіру және талдау үшін үлкен деректерді талдауды және ұйым үшін тәуекелдерді анықтау, болжау және азайтуды қамтитын шешімдерді қамтамасыз ету үшін пайдаланады. Зерттеу нәтижесі бойынша мемлекеттегі қолма қол ақшасыз транзакциялар санының артуы мен интернет немесе ұялы телефон арқылы жасалған төлемақылардың дәстүрлі POS-терминалдан асып түсуі цифрлы технологиялардың елдің банк саласындағы даму рөлінің жоғары екенін көрсетеді.

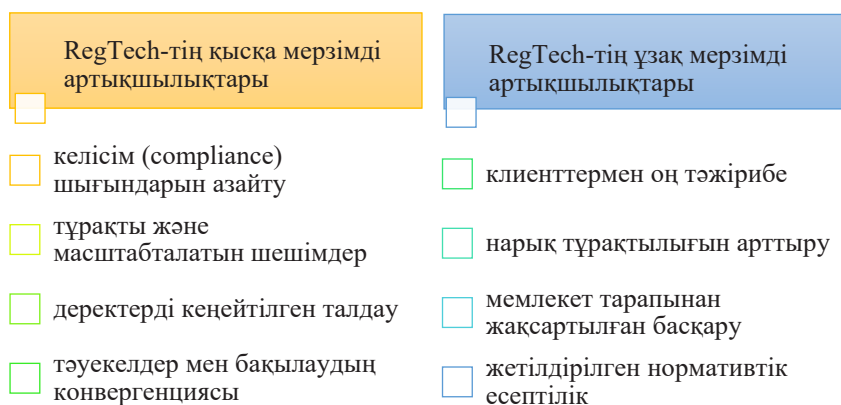
Түйін сөздер: RegTech, интернет банкинг, цифрландыру, қаржылық технологиялар, Big Data, Kaspi.kz.

Кіріспе

RegTech термині (ағылш. Regulatory Technology – реттеуші технологиялар) реттеу процестерін оңтайландыратын және жетілдіретін технологиялық шешімдерге жатады. RegTech-бұл нормативтік мониторинг, есеп беру және сәйкестік контексінде технологияларды, атап айтқанда ақпараттық технологияларды пайдалану [1].

Технологиялық инновациялар банктік бизнес-модельдерді түбегейлі өзгертіп қана қоймай, банктерге банктік реттеу саласындағы қарқынды өзгеріп жатқан заңнама талаптарын сақтау тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Регтехті финтехтің дамып келе жатқан ішкі категориясы ретінде емес, жеке құбылыс ретінде қарастыру керек. Финтехтің бастапқы қаржылық фокусынан айырмашылығы, регтех көптеген нормативтік контекстерде қолдану мүмкіндігіне ие. Сонымен қатар, финтех мен регтехтің дамуы әртүрлі қозғаушы күштермен нығайтылды. Финтехтің дамуы қаржылық технологиялардың дамуы арқылы көрсетілетін қызметтерді цифрландыруға ықпал етеді. Ал регтех қаржы технологиясында шығындарды азайту мақсатында сұранысқа жауап ретінде пайда болды.

2008 жылғы қаржылық дағдарыстан кейін нормативтік талаптар және олармен бірге реттеу шығындары өсе бастады. Реттеуші шығындар өскен сайын, қаржы институттары тұтынушылардың сұраныстарын қанағаттандыруды жалғастыра отырып, реттеуші міндеттемелерді орындау үшін RegTech шешімдеріне ауыса бастады. 1-суретте RegTech-тің қысқа және ұзақ мерзімді артықшылықтары көрсетілген.



Сурет 1. RegTech-тің қысқа және ұзақ мерзімді артықшылықтары

Ескертпе: [2] дереккөз бойынша автормен құрастырылған

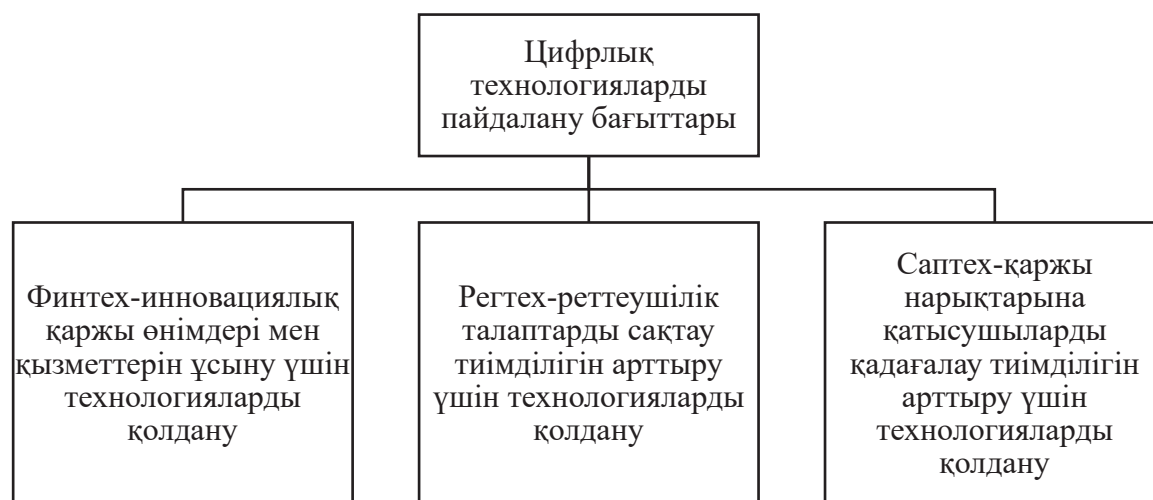
Әдебиетке шолу

Екінші деңгейлі банк қызметтеріндегі цифрландыру технологиялары жайлы көптеген ғалымдардың еңбектерінде сипатталады. Дегенмен, реттеуші технологиялардың банк қызметіне әсері бойынша зерттеулер жүргізілуде.

Осы орайда қаржы саласында қарқынды дамудағы «финтех» анықтамасына тоқталатын болсақ, Anne-Laure Mention (2019) «финтех - бұл инновациялық технологияларға негізделген қаржылық қызметтерге және осы қызметтермен бірге жүретін бизнес-модельдерге арналған қолшатыр термині. Қарапайым тілмен айтқанда, «финтех» терминін компаниялардың қаржылық қызметтерді ұсынуды және пайдалануды жақсартуға қалай ұмтылатынына байланысты кез келген инновацияны сипаттау үшін пайдалануға болады» [3].

Ғылыми әдебиеттерде RegTech көбінесе қаржылық технологияның яғни финтехтің бір түрі ретінде қарастырылатынына қарамастан, осы уақытқа дейін бұл термин туралы бірыңғай түсінік сирек кездеседі. Кейбір сарапшылар регтехті қаржылық реттеуді жетілдіру үшін сандық технологияларды қолдану деп түсіндіреді [1].

Сандық технологиялар аясында финтех және регтех ұғымдарымен қатар, саптех түсінігі де қолданылады. Осы үш ұғымдардың айырмашылығын 2-сурет арқылы көруге болады.

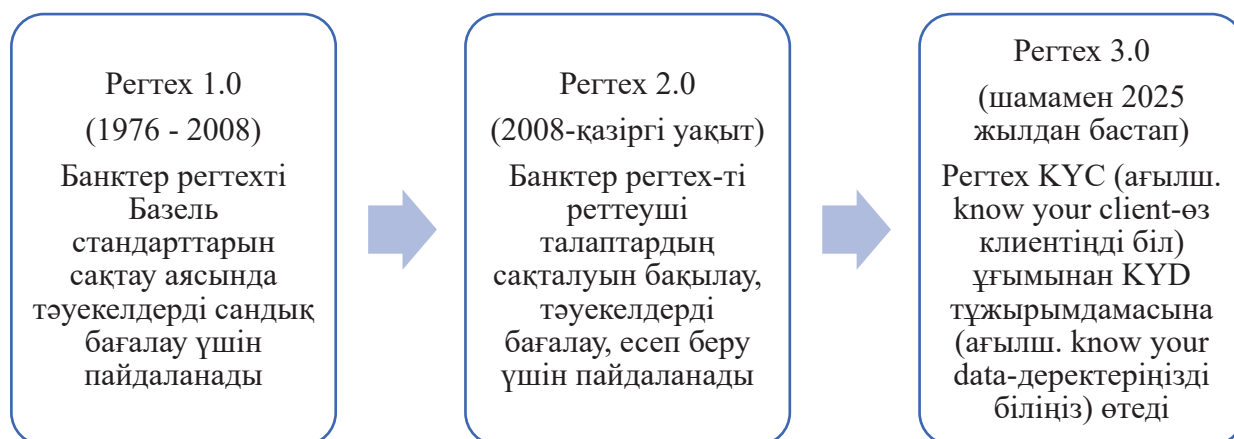


Сурет 2 – Финтех, регтех және саптех арасындағы айырмашылықтар

Ескертпе: [4] дереккөз бойынша автормен құрастырылған

Сонымен қатар Regtech дамуын зерттеуге айтарлықтай үлес қосқандар қатарында D. Arner, J. Barberis, R. Buckley (2016), N. Gurung, L. Perlman (2019) және J. Callen-Naviglia, J. James (2018) секілді ғалымдарды атап өткен жөн.

Regtech сектор ретінде дамудың әртүрлі кезеңдерінен өтті, онда үш түрлі кезең көрсетілген (3-сурет). D. Arner, J. Barberis, R. Buckley (2016) зерттеулері бойынша алғашқы екі кезең шығындарды азайтудан пайда алу үшін нормативтік мониторинг пен есептілікте технологияны қолдануды білдіреді. Болашақта regtech деректерді нарықты бақылау және фирмалардың сәйкестігін қазіргі кездегіден басқаша пайдалану үшін қолданылады деп күтілуде. Басқаша айтқанда, RegTech 1.0 - 2.0 реттеу процестерін цифрландыру болса, ал RegTech 3.0 цифрлық дәуірдің нормативтік базасы болып табылады [5].



Сурет 3 – Реттегіш технологиялардың (регтех) даму кезеңдері және оларды банктердің пайдалануы

Ескертпе: [5] дереккөз бойынша автормен құрастырған

RegTech 1.0: Жаһандық қаржылық реттеу тарихи тұрғыдан дағдарыстарға жауап ретінде дамыды. Бірінші Базель келісімі 1970 жылдардағы қаржылық реттеудің және 1982 жылы дамушы елдердің қарыз дағдарысының нәтижесі аясында болды. Сондай ақ, 1960 жылдардың аяғынан 2008 жылға дейінгі кезең қаржы институттары мен нарықтарының кеңеюімен сипатталды. Қаржылық инжиниринг және тәуекелді бағалау (VaR) жүйелері ірі қаржы институттарында енгізіле бастады.

RegTech 2.0: RegTech 2.0 – тәуекелді бағалауға бағытталған тәсілге көшудің негізіне деректерді тиімді басқару және нарықты қадағалауды ұсынады. RegTech-ті дамыту үшін қолайлы салалардың мысалдары (1) үлкен деректер тәсілдерін қолдану (2), киберқауіпсіздікті нығайту және (3) макропруденциалды саясатты ілгерілету болып табылады.

RegTech 3.0: Финтехтің де, реттегіштің де эволюциясының негізінде жатқан деректерге жаңа бағдар КҮС (“know your client” – өз клиентіңді біл) тәсілінен КҮД (“know your Data” – өз дерекіңді біл) тәсіліне терең парадигманың ауысуының алғашқы кезеңдерін білдіреді [6].

Зерттеу әдістері

Зерттеудің теориялық негізінде банк саласындағы реттеуші технологияларды, цифрлы экономика жағдайындағы инновация мен қаржылық технологияларды зерттеуге үлес қосқан шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Мәліметтер базасын статистикалық деректер, аналитикалық талдаулар, ресми ақпараттар, ғылыми басылымдар қамтиды. Реттеуші технологиялардың банк секторында қолданылуы мен пайдасы бойынша шетелдік ғалымдар тұжырымдамалары мен тәжірибесі талданды. Зерттеу барысында Қазақстанның ЕДБ статистикасы

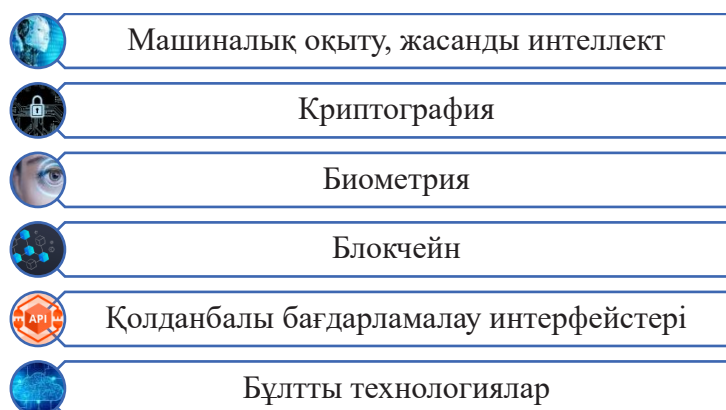
қаралып, саралау жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ регтех құралдарын қолданысқа енгізіп жүрген Қазақстандағы кәсіп банкі мысал ретінде аналитикалық талдаулар негізіне алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Реттеуші технологиялар үлкен ақпарат (big Data) жүйесімен негізделген. Заман талабына сай нарықты зерттеу – ақпаратты зерттеуден бастау алады. Банктер өз клиентін зерттеуден өз ақпаратын зерттеуге жаппай көшуде.

Банктік қадағалаудың негізгі мақсаты - банктердің қызметіндегі бұзушылықтарға ден қою және олардың қаржылық жағдайын жақсарту, банк жүйесіндегі әрбір банктің тұрақтылығы мен сенімділігін қолдау. Әлемдік деңгейдегі банк секторы бастан кешкен дағдарыс қазіргі жаһандану процесінде банк секторында қадағалауды күшейту қажеттілігін көрсетеді [7]. Жаһандану үрдісі инновациямен қатар қолданылады. Реттеуші технологиялар екінші деңгейлі банктерге машиналық оқыту, жасанды интеллект көмегі арқылы дамуды ғана емес, Ұлттық Банк қызметіне де қадағалаудың сенімді жолын ұсынады.

Белгіленген функцияларды орындау үшін регтех бірқатар сандық технологияларды қолданады, олардың негізгілері 4-суретте көрсетілген.

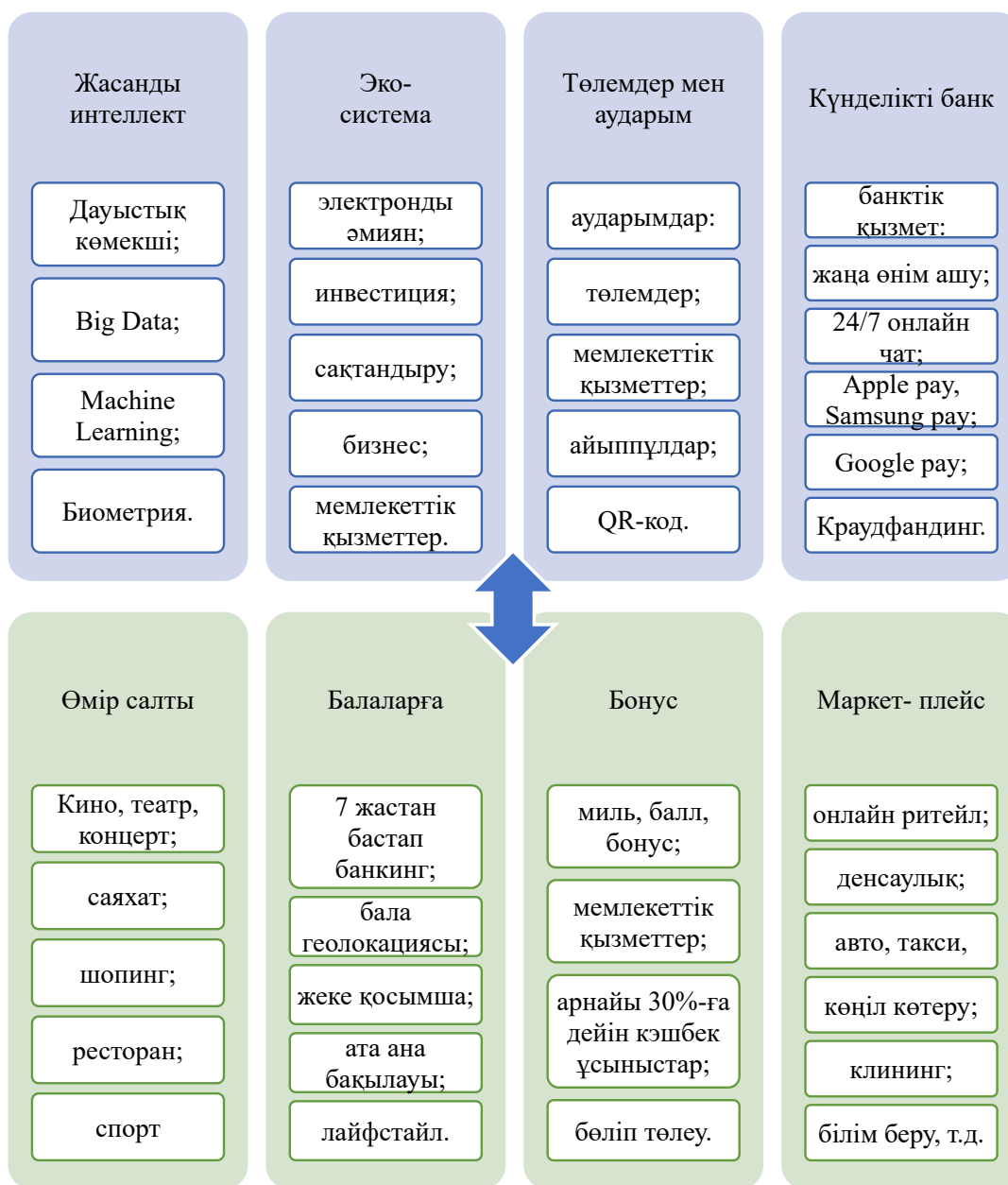


Сурет 4 – Цифрлы банктердегі нормативтік талаптарды орындау үшін реттеуші технологиялар
Ескертпе: [6] дереккөз бойынша автормен құрастырған

Аталған реттеуші технологиялар көмегі арқылы цифрлы банктің модельдік құрылымын жасауға болады (сурет 4). Цифрлы банктерде тек банктік қызметтермен қоса өмірге қажетті барлық қызмет саласының спектрін ұсынады. Осылайша тұтынушыларға ыңғайлы болуы арқылы клиенттік базаны кеңейте алады.

Мысалы, блокчейн қауіпсіздік пен тиімділікті арттыра отырып, қаржыландырудың бүкіл өмірлік циклін цифрландырса, ал бұлттық технологиялар банкте деректер алгоритмдері, мүмкіндіктер және банк операциялары үшін арнайы әзірленген бағдарламалық платформалар сияқты сандық активтерді біріктіреді. Биометрия

жеке тұлғалардың қаржылық операциялары мен төлем деректерін қорғаудың негізгі жолы болып табылады. Ал, жасанды интеллект дегеніміз – машиналардың күрделі тапсырмаларды орындауы және осы тапсырмаларды қалай жақсартуға болатындығы туралы үйрену қабілеті. Машиналық оқыту – бұл жасанды интеллекттің бір түрі. Бұл жүйелер мәліметтер негізінде білім алады, заңдылықтарды анықтайды және адамның минималды араласуымен шешім қабылдайды деген идеяны қолданады.

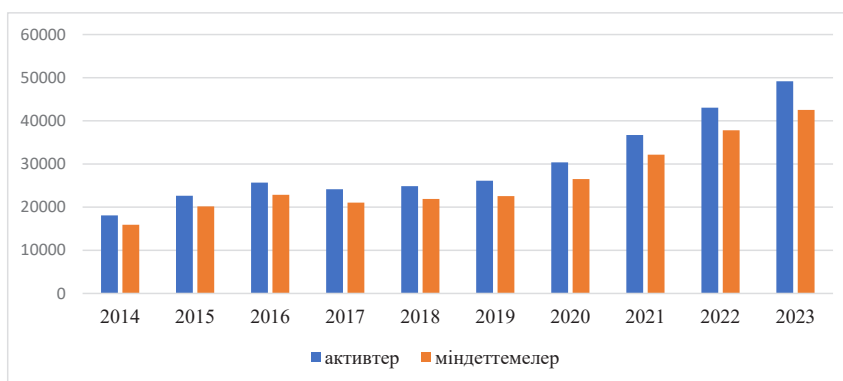


Сурет 5 – Екінші деңгейлі банктің цифрлану құрылымы

Ескертпе: автормен құрастырған

Регтех көмегі арқылы ҚР ЕДБ құрылымына 5-суретте көрсетілгендей заманауи банк экожүйесінің үлгісін құрастыруға болады. Көрсетіліп отырған модель бойынша технологиялық жаңалықтар банк секторына жаппай енгізілуде. Реттеуші технологиялардың Қазақстанның екінші деңгейлі банктер арасында қолданылуы соңғы жылдары қарқынды өсуде. Төлем карточкалары және банк көрсететін электронды қызметтер бойынша ҚР Ұлттық Банкі берген көрсеткіштер технологияның даму деңгейін көрсетеді. ЕДБ инновациясын қарамастан бұрын, қазіргі банк секторының қаржылық көрсеткіштеріне тоқталып өтеміз.

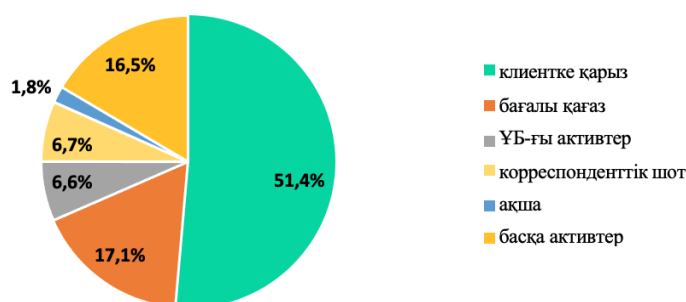
ЕДБ активтері мен міндеттемелері: 10 жыл ішінде активтер белгілі бір кезеңдерде өсті, содан кейін төмендеді, бірақ тұтастай алғанда 2014 жылғы 18 трлн - нан 2023 жылы 49 трлн - ға дейін өсті. Банктер міндеттемелерінің құрылымындағы 80% - ға жуығы клиенттер мен жеке және заңды тұлғалардың салымдары болып табылатын өзге де кредиторлар алдындағы міндеттемелерді құрайды. Осы уақыт ішінде салымдардың үлесі айтарлықтай өсіп, 62,7% - дан 79,1% - ға дейін ұлғайды (6-сурет).



Сурет 6. ЕДБ активтері мен міндеттемелері, млрд теңге (2014-2023 жж.)

Ескертпе: [10] дереккөз бойынша автормен құрастырған

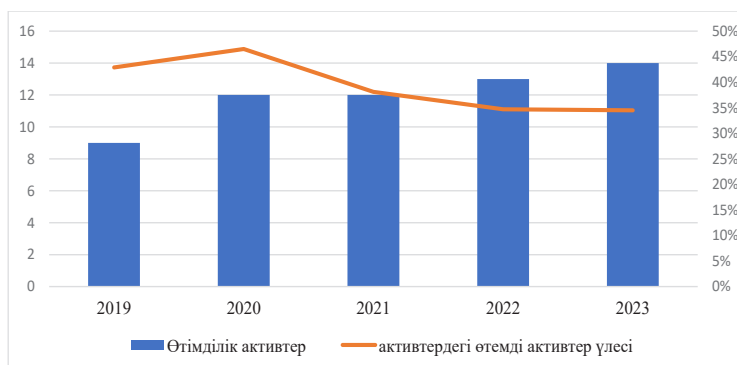
Келесі кезекте, ЕДБ активтерінің құрылымын қарастырсақ (7-сурет), 2023 жылғы көрсеткіш бойынша жартыдан астам пайызын (51,4 %) тұтынушыларға берілген қарыз құрайды. Ал, активтердің ең аз бөлігі ақшаны қамтиды (1,8 %). Сондай ақ, екінші орынды бағалы қағаздар 17,1 % қамтиды. ҚР Ұлттық Банктегі активтері мен корреспонденттік шот сәйкесінше 6,6 % және 6,7 % көрсетеді.



Сурет 7. 2023 жылдағы банк активтерінің құрылымы

Ескертпе: [13] дереккөз

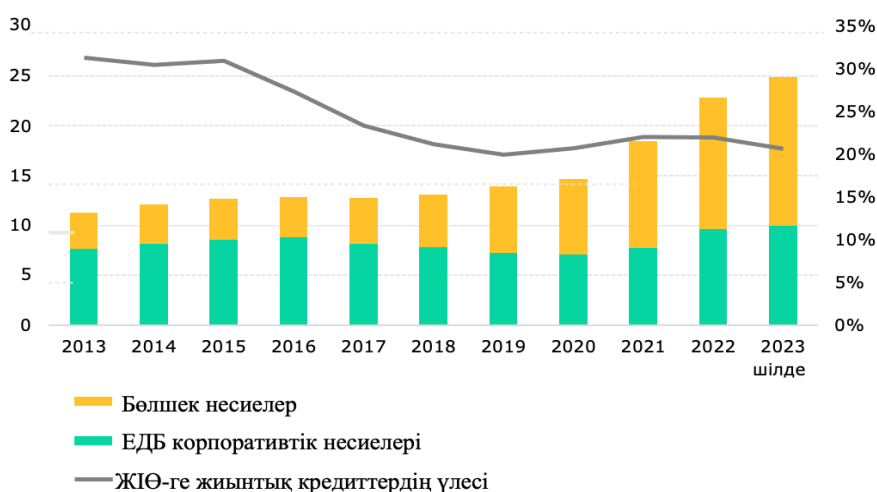
Өтімділік. Төмендегі графикке (8-сурет) сүйене отырып, Қазақстанның банк жүйесінде өтімді активтердің жоғары деңгейін байқай аламыз. Банктердің балансындағы өтімді активтердің өсуі тек Қазақстанда ғана байқалмады - әлемдегі көптеген ірі банктерде олар сақтық себептеріне байланысты 2008 жылғы әлемдік қаржы дағдарысынан кейін өсе бастады.



Сурет 8. Банк секторының өтімді активтері, трлн теңге (2019-2023 жж.)

Ескертпе: [10] дереккөз бойынша автормен құрастырған

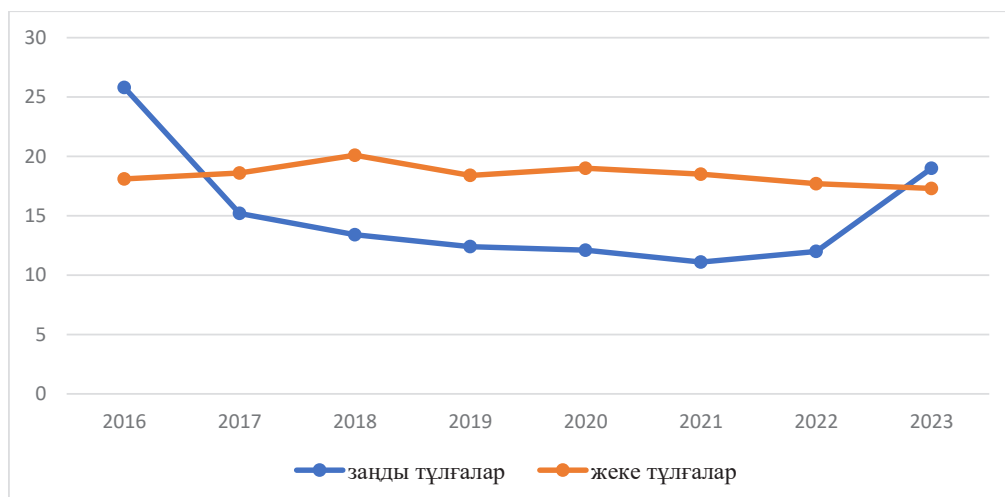
Несие нарығы. Соңғы жылдары ЖІӨ-ге несиелердің үлесі уақыт өте келе және соңғы жылдары төмендеуде. Банктердің жиынтық несие портфелі 2023 жылдың шілде айының соңында 31%-ға жетті, 2013 жылмен салыстырғанда 21% құрап, 10%-ға жоғарылаған. 2023 жылдың басынан бастап коммерциялық банктердің кредиттік портфелі тұтастай алғанда 9%-ға ұлғайса, онда бөлшек кредиттеуге 13,4%, ал корпоративтік кредиттеуге небәрі 2,9%-ға тура келді (9-сурет).



Сурет 9. ЕДБ несие портфелі және ЖІӨ үлесі, трлн теңге (2013-2023 жж.)

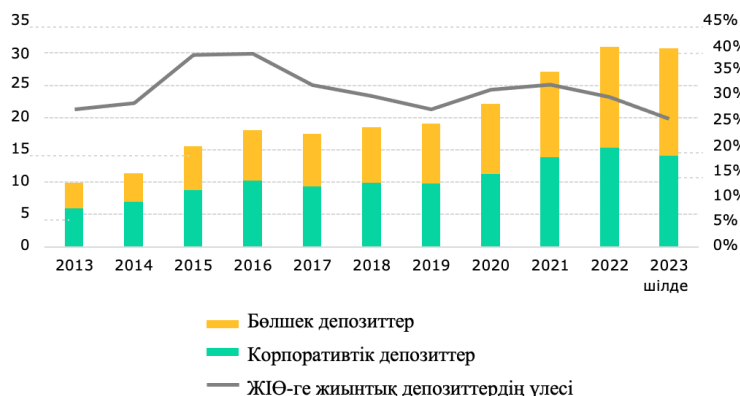
Ескертпе: [13] дереккөз

2022 және 2023 жылдың қорытындысы бойынша кредиттеу сыйақы мөлшерлемесі жеке тұлғалар бойынша аз өзгеріске ұшыраса, заңды тұлғалар үшін 12%-дан 19%-ға өсті. Жеке тұлғаларға арналған несиелік сыйақысы жылдан жылға төмен түсуде, оның себебі бөліп төлеудің барлық жерде таралуы, сондай-ақ халықтың жоғары инфляциялық күтулерінен болды (10-сурет).



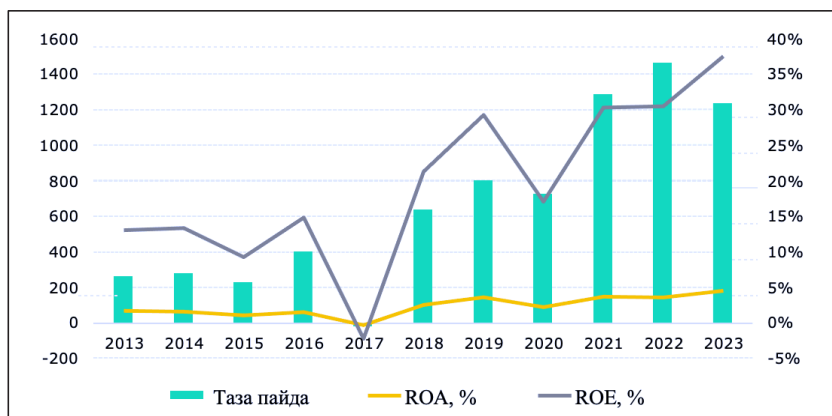
Сурет 10. ЕДБ-дің берген кредиттері бойынша сыйақы мөлшерлемелері, % (2016-2023)
Ескертпе: [10] дереккөз бойынша автормен құрастырған

Депозит нарығы. Банктік міндеттемелер құрылымында депозиттер ең үлкен үлесті (80% дерлік) алады және жеке тұлғалардың салымдарын (31.07.2023 жылға 16,6 трлн теңге) және корпоративтік салымдарды (31.07.2023 жылға 14,2 трлн теңге) білдіреді. Салымшылардың типі бойынша депозиттер құрылымы соңғы 10 жылда несиелеу сияқты бірқатар өзгерді, корпоративтік сектор бөлшек сауда секторынан артта қалды және 2022 жылдан бастап алғаш рет жеке тұлғалардың салымдары компаниялардың салымдарынан жоғары болды (11-сурет).



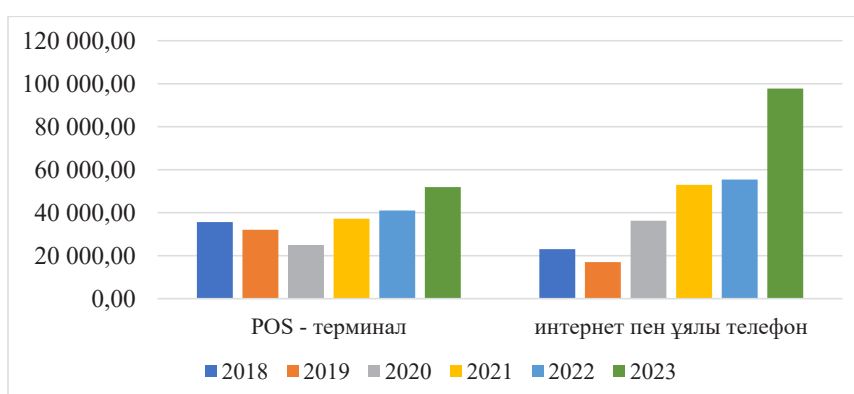
Сурет 11. Резиденттер депозиттерінің құрылымы, трлн теңге (2013-2023 жж.)
Ескертпе: [13] дереккөз

Қазақстанда таза пайда көрсеткіші – экономиканың цикліне байланысты құбылмалы индикатор (12-сурет). Сонымен қатар, активтердің кірісі (ROA) айтарлықтай өсіп – 2022 жылдың аяғындағы 3,7%-дан 2023 жылдың шілде айының соңында 4,6%-ға дейін ұлғайды. Дәл осындай динамика капиталдың кірістілігі (ROE) бойынша байқалады – 7 айда ол 30,6%-дан 37,6%-ға дейін өсті.



Сурет 12. ЕДБ таза пайдасы, млрд теңге, ROA, % және Roе, % (2013-2023 жж.)
Ескертпе: [13] дереккөз

2023 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша елімізде қолма-қол жасалмайтын транзакциялар саны 26,0% өсіп, 996,3 млн құрады және көлемі 33,9% өсіп 12,5 трлн. тенгені құрады. Төлем карточкаларын ұстаушылардың қолма-қол ақшаны алу операцияларының саны 20,0 млн. бірлікті, көлемі 1,9 трлн. теңгені құрады. 2022 жылдың осындай уақыт аралығымен салыстырғанда ақша шешу операцияларының саны 2,2%-ға түсіп, көлемі 11,0%-ға артты (13-сурет) [10].



Сурет 13. 2018-2022 бесжылдық бойынша қолма-қол ақшасыз төлемдер саны (мың транз.).
Ескертпе: [10] дереккөз бойынша автормен құрастырған

Жоғарыдағы суретте көрсетілген мәліметтерге сүйене отырып, соңғы бесжылдықта POS-терминал қолданудың ауытқу көрсеткіші үлкен емес, 2020 жылға дейін бірнеше төмен түсіп және әрі қарай жоғары көрсеткішті көрсетеді. Ал, интернет пен ұялы телефон арқылы жасалған қолма қол ақшасыз төлемдер санының соңғы жылдары едәуір өскенін көре аламыз. 2019 жылы төмен көрсеткіш көрсету себебі COVID-19 әсерінен деп болжауға болады. 2020 жылдан бастап өсім POS-терминалды асып өтіп, 2023 жылы 996,3 млн. көрсеткішке дейін жетті.

Қазақстан аумағында қолма-қол ақшасыз операциялардың негізгі үлесі интернет/мобильді банкинг (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 81,4% және 91,1%) және POS-терминалдар (қолма-қол жасалмайтын операциялардың жалпы саны, көлемінен сәйкесінше 18,6% және 8,6%) арқылы жүргізілді. Қолма-қол ақшаны беру операциялары негізінен банкоматтар арқылы жүзеге асырылған (қолма-қол ақшаны беру бойынша операциялардың жалпы саны мен көлемі сәйкесінше 98,4% және 89,3%) [10].

2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының банк секторында 21 екінші деңгейлі банк бар (2-кесте), олардың 12-сі шетелдік қатысуы бар банк, оның ішінде 8-і еншілес банк. Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің технологиялық даму деңгейін келесі кесте арқылы көруге болады.

№	Атауы	Мобильді қосымша	Онлайн банктік қызметтер	Онлайн мемлекеттік қызметтер	Маркет-рlace
1	Kaspi Bank	+	+	+	+
2	Халық банк	+	+	+	+
3	Банк ЦентрКредит	+	+	+	-
4	Отбасы банк	+	+	-	-
5	ForteBank	+	+	-	+
6	Евразийский банк	+	+	+	-
7	First Heartland Jusan Bank	+	+	+	+
8	Bank RBK	+	+	-	-
9	Bereke Bank	+	+	-	-
10	Банк Фридом Финанс Казахстан	+	+	+	-
11	Ситибанк Казахстан	-	+	-	-
12	Алтын банк	+	+	+	-
13	Home Credit Bank Kazakhstan	+	+	-	-
14	Нурбанк	+	+	-	-
15	Шинхан Банк Казахстан	-	+		
16	Қазақстандағы Қытай банкі	-	+	-	-
17	Алматы қаласындағы Қытайдың сауда-өнеркәсіп Банкі	-	+	-	-

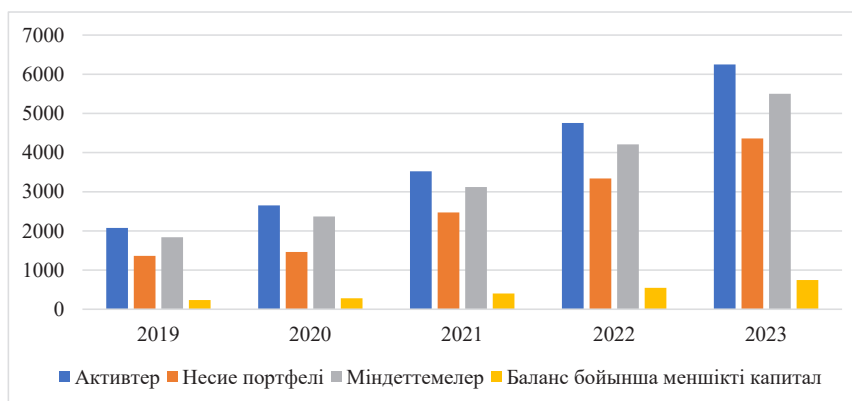
18	KZI Bank	-	+	-	-
19	VTB Bank Қазақстан	+	+	-	-
20	Al Hilal	+	+	-	-
21	Заман-Банк	-	+	-	-
Ескертпе: автормен құрастырған.					

Кесте 2. Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің инновациялық даму деңгейі

Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің технологиялық даму деңгейін мобильді қосымша, онлайн банктік қызметтер, онлайн мемлекеттік қызметтер, Маркет-рлассе-тің болуы немесе болмауы арқылы зерттеп көрдік. Айта кететін жағдай, алынып отырған онлайн қызметтердің болуы екінші деңгейлі банктердің реттеуші технологияларды қолдану деңгейін көрсетеді. Сонымен кестеде көрсетілгендей еліміздегі барлық ЕДБ цифрлы технология бойынша заман талабына сай. Барлық 21 банктің 71%-ы мобильді қосымшамен қамтамасыз етілген. Соңдай-ақ 100% ЕДБ онлайн банктік қызметтер көрсетеді, яғни электронды түрде дебеттік немесе кредиттік карта ашу, несие алу және депозит ашу секілді банк қызметтерін онлайн жүргізеді. Мобильді қосымшасы жоқ 29% банк онлайн қызметті жеке сайт арқылы көрсете алады. Соңғы жылдары елімізде коммерциялық банктер арасында еgov порталымен бірлесіп мемлекеттік қызметтерді банк қосымшасы арқылы жылдам алу мүмкіндігі туды. Қазіргі таңда аталған қызмет түрін 6 банк көрсетеді (29%). Интернет дүкендердің жаппай дамыған заманында маркет-рлассе ұғымы ЕДБ арасында да кеңінен таралу үстінде. Бүгінгі таңда Kaspi Bank, Халық банк, ForteBank және First Heartland Jusan Bank әртүрлі тауарларды сататын платформаны жеке қосымшалары арқылы ұсынады. Тұтынушыларға ыңғайлы онлайн дүкендер ел арасында танымалдылығын арттыруда.

Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің технологиялық даму деңгейі бойынша көрсетілген кестеде (1-кесте) берілген барлық цифрлық қызметтерді каспи, халық және жусан банктері қамтыды. Соның ішінде реттеуші технологияларды қарқынды енгізіп отырған kaspi.kz экожүйесіне аналитикалық талдау жүргіземіз.

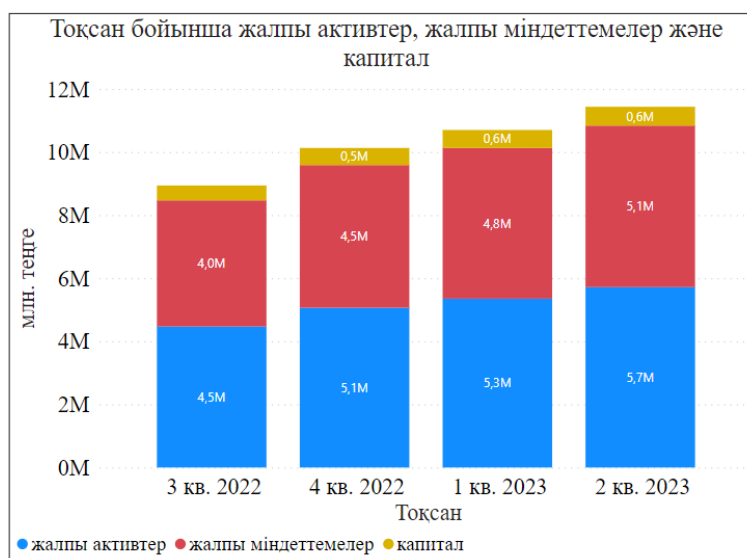
Kaspi Bank — Kaspi.kz экожүйесі арқылы инновациялық қаржылық сервистер мен өнімдерді ұсынатын қазақстандық бөлшек жүйе құраушы банк болып табылады. 2019-2023 жылдардағы банктің меншікті капитал, міндеттемелер және активтері бойынша көрсеткіштерді төмендегі сурет арқылы көре аламыз (14-сурет). Барлық категория бойынша жыл сайын көрсеткіш жоғарылауда. Активтер мөлшері соңғы бес жылда 3 есеге жоғарылап, 6 249 мың теңгені құрады.



Сурет 14. «KASPI BANK» АҚ меншікті капитал, міндеттемелер және активтері, (2019-2023 жж.)
Ескертпе: [10] дереккөз бойынша автормен құрастырған

Соңғы жылғы көрсеткіштерге сүйене отырып каспи банктің кірісін талдайтын болсақ, 2022 жылдың 4 тоқсанында 362 908 млн. теңгені құрап жоғары көрсеткіш көрсеткен. 2023 жылы 1 тоқсан таза пайда көлемі 3,4 есе төмендеп, 105 968 млн. теңгені құрады. Дегенмен 2023 жылдың 2 тоқсанында көрсеткіш көлемі 223 912 млн. теңгеге жетіп, 2 есе жоғарылаған. Қазақстан Қор биржасы деректері бойынша каспи банктің таза пайдасы 2022 жылмен салыстырғанда 2023 жылы 41%-ға артты [11].

Келесі кезекте каспи экожүйесінің жалпы активтері, жалпы міндеттемелері мен капитал көлемін төмендегі график арқылы көре аламыз (15-сурет).



Сурет 15. «KASPI BANK» АҚ жалпы активтері, жалпы міндеттемелері мен капиталы, (млн. теңге)

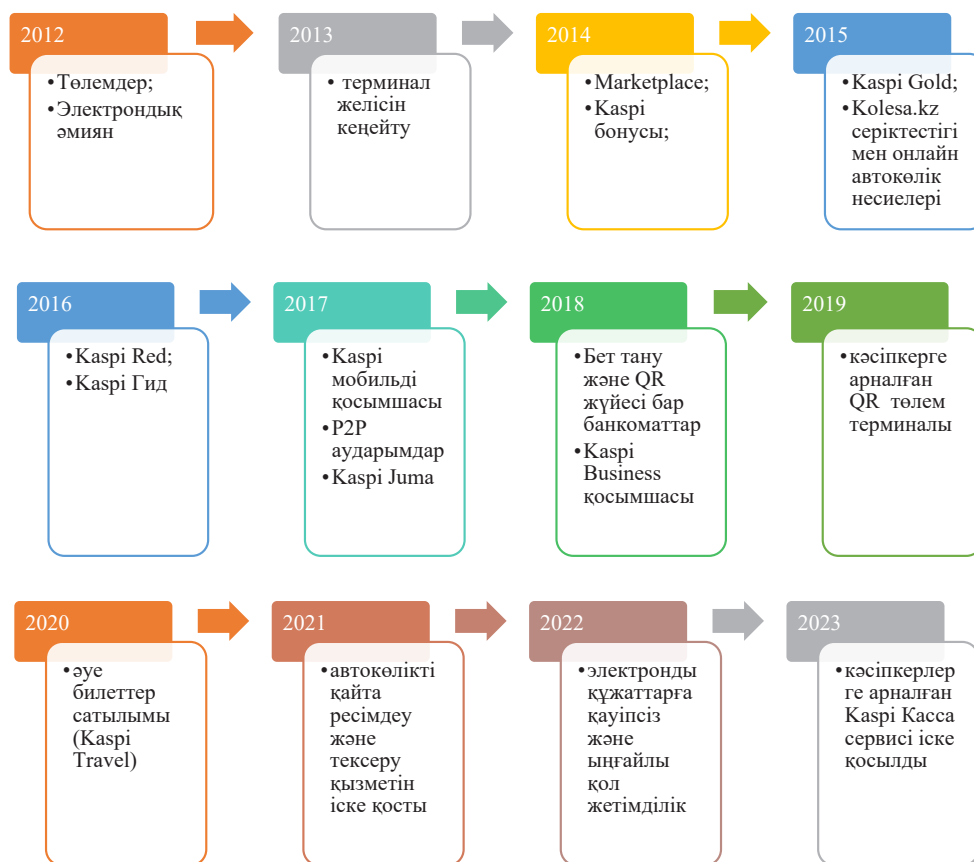
Ескертпе: [11] дереккөз бойынша автормен құрастырған

Тоқсан бойынша қарасақ, қаржылық көрсеткіштер көлемінің әр тоқсан сайын үдеу өсімін көре аламыз. Үлкен үлес жалпы активтер мен жалпы міндеттемелерге тиесілі, сәйкесінше жалпы активтер 4470074, 5064758, 5349974, 5717812 млн. теңгені құрап, 2023 жылы алдыңғы жылға қарағанда 12,9 пайызға өскен. Екі жылды салыстыратын болсақ 2023 жылы жалпы міндеттемелер 13,2% және капитал 10,2% жоғары көрсеткішке жеткен.

Қаржылық ақпарат		
Төлемдер:		
	мөлшері, млрд. теңге	жылдық өсім
Төлемдердің жалпы бағасы	7 665	42%
Табыс	125	41%
Таза табыс	82	47%
Сауда-саттық алаңы:		
тауардың жалпы құны	1,202	50%
Табыс	125	85%
Таза табыс	74	64%
Финтех:		
Жалпы қаржылық құны	2,239	41%
Табыс	268	39%
Таза табыс	77	17%
Ескертпе: [12] дереккөз бойынша автормен құрастырған.		

Кесте 3. Каспи экожүйесінің 2023 жылдың 3 тоқсаны бойынша қаржылық ақпараты

Жоғарыда берілген 3-кесте арқылы каспи экожүйесінің төлемдер, сауда алаңы және финтех бойынша қаржылық көрсеткіштері мен жылдық өсім деңгейін көруге болады. Жылдық өсім деңгейінің жоғары мөлшері реттеуші технологиялар көмегі арқылы инновациялық өнім ұсыну тиімділігін көрсетеді. Каспи маркеті арқылы табыс мөлшері 2023 жылы 85%-ға көтерілген, соның ішінде таза табыс мөлшерінің жылдық өсімі 64%-ды құрайды. Осындай орасан зор көрсеткіштер каспи маркет-плейсі Қазақстан бойынша №1 орында.



Сурет 16. «KASPI BANK» АҚ 2012-2023 ж.ж. аралығындағы инновациялық тарихы
Ескертпе: [12] дереккөз бойынша автормен құрастырған

Каспи өз кезегінде әрдайым инновациялық жаңалықтарды енгізу арқылы ерекшеленіп отырды. Реттеуші технологиялардың қолданылу тиімділігін жылдар бойы өз тәжірибесінде көрсетіп келеді. Каспи банктің соңғы 10 жылдан астам уақыт бойынша инновациялық тарихы 2012 жылдан бастау алады (16-сурет). Жыл сайын жаңа технологияларды енгізе отырып, бүгінгі күні жоғары инновациялы супер-банкке айналды. Осы мысалға қарап, реттеуші технологиялардың банктердің цифрлы дамуына үлкен үлес қосатынын байқай аламыз.

Қорытынды

Регтех цифрлы банктің реттеуші талаптарды сақтау бойынша тиімділіктің айтарлықтай артуына әкелуі мүмкін. Банк бизнесінің еліміздегі жағдайын реттеуші технологиялардың көмегімен дамыту, бәсекеге қабілеттілікті арттырып қана қоймай дәстүрлі банктік бизнестегі ұйымдастырушылық шығындарды да азайтады.

Атап өткендей, RegTech 3.0 коммерциялық банктерге өз деректеріңізді біл деген ұғымға жетелейді. Бұл дегеніміз қазіргі уақытта BigData, яғни үлкен деректер кез

келген салада өзіндік үлкен орын алады. Үлкен дерек көмегі арқылы өткен деректерді зерттей отырып алда болатын өзгерістердің алдын алуға болады. Сонымен қатар тұтынушылардың талғамын да үлкен дерек базасы арқылы зерттеп, жаңа өнімді ұсынарда өтімді етуге мүмкіндіктер зор.

Қазақстанда ЕДБ реттеуші технологияларды жаппай енгізуі заман талабынан қалмай банк ұғымын көпшілік арасында танымал етуде. Банк тек қана банктік қызмет көрсетіп қана қоймай, банк арқылы кез келген өнімді оңай және ыңғайлы түрде өткізу мүмкін екендігін көре аламыз. Бұл тұтынушыларға реттех көмегі арқылы бір терезеден барлық қызмет түрлерін алу мүмкіндігін ұсынады.

Осындай мүмкіндікті жете пайдаланған Каспи банкі қаржылық технологияның, оның ішінде реттеуші технологиялардың көмегі арқылы банк қызметін ғана емес интернет сауда, электронды құжаттар, әуе және пойыз билеттері, турлар секілді үлкен қызметтер спектрін бір терезе арқылы ыңғайлы түрде ұсынып отыр. Реттехтың қаржылық көрсеткіштерге оң әсерін Каспи банкке жасаған талдаулар арқылы көре аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Douglas W. Arner, J. Barberis, Ross P. Buckley, FinTech, RegTech, and the Reconceptualization of Financial Regulation // Journal of International Law and Business. – 2017. - Vol. 37. – P. 371-411.
2. Callen-Naviglia J., J. James, Fintech, regtech and the importance of cybersecurity // Issues in Information Systems. – 2018. - Vol. 19. – P. 220-225.
3. Anne-Laure Mention The Future of Fintech // Research-Technology Management. – 2019. - Vol.62. – P. 59-63. doi: 10.1080/08956308.2019.1613123
4. Gurung N., Perlman L., Use of Regtech by Central Banks and its Impact on Financial Inclusion [Электронды ресурc]. – 2019. – URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3285985> (қаралым11.2023).
5. Financial Conduct Authority: Call for input on supporting the development and adopters of RegTech [Электронды ресурc]. – 2016. – URL: <https://www.fca.org.uk/publication/feedback/fs-16-04.pdf> (қаралым11.2023).
6. Basel Committee on Banking Supervision: Sound Practices – Implications of fintech developments for banks and bank supervisors [Электронды ресурc]. – 2018. – URL: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d431.pdf> (қаралым10.2023).
7. Бузаубаева П.Н., Мақыш С.Б. Қазақстан Республикасында екінші деңгейлі банктер қызметін қадағалаудың қазіргі жағдайын талдау // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысының экономика сериясы. – 2022. – №3. – Б.174-186. doi: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2022-3-174-186>
8. Regtech in financial services: technology solutions for compliance and reporting [Электронды ресурc]. – 2016. – URL: <https://www.iif.com/portals/0/Files/content/RegTech%20in%20Financial%20Servies.pdf> (қаралым10.2023).
9. Douglas W. Arner, J. Barberis, Ross P. Buckley. Fintech and regtech in a nutshell, and the future in a sandbox [Электронды ресурc]. – 2017. – URL: <https://www.cfainstitute.org/-/media/documents/article/rf-brief/rfbr-v3-n4-1.ashx> (қаралым09.2023).
10. ҚРҰБ ресми сайты [Электронды ресурc]. – URL: <https://www.nationalbank.kz/ru>
11. Отчет представителя облигаций АО «Каспи Банк» [Электронды ресурc]. – 2023. – URL: https://kase.kz/files/emitters/CSBN/csb_n_otchet_010723.pdf (қаралым12.2023).
12. Kaspi.kz ресми сайты, [Электронды ресурc]. – URL: <https://ir.kaspi.kz>

13. Обзор развития банковского сектора: проблемы с кредитованием бизнеса усугубляются [Электронды ресурс]. – 2023. – URL: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/banks_12102023.pdf (қаралым 12.2023).

С.Б. Макыш, Г. Нуруллакызы

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Применение регуляторных технологий (RegTech) в цифровизации банковского сектора

Аннотация. Регулирующие технологии (RegTech) — это новая парадигма надзора в банковском секторе. В Казахстане среди банков второго уровня широко распространено применение регуляторных технологий. В качестве целей статьи был рассмотрен потенциал решений RegTech для автоматизации правил и принципов и применение регуляторных технологий в банковской системе второго уровня в Казахстане (на примере АО «KASPI BANK»). Исследован уровень внедрения регуляторных технологий в банковский сектор Казахстана методом анализа. Изучен уровень цифрового развития передового инновационного Каспи банка и рассмотрено его влияние на финансовые показатели. Использование технологий, решая повседневные проблемы, позволяет банковским регулирующим органам использовать экономию средств, оптимизацию ресурсов, а также скорость и гибкость. RegTech — это не только улучшенная версия решений для управления рисками и соответствия требованиям, она использует облачные технологии, машинное обучение, анализ больших данных для интеграции и анализа банковских данных, а также для предоставления решений, которые включают выявление, прогнозирование и минимизацию рисков для организации. Исследование показало, что увеличение количества безналичных транзакций в государстве и превышение платежей через интернет или мобильный телефон над традиционным POS-терминалом свидетельствует о высокой роли цифровых технологий в развитии банковской сферы страны.

Ключевые слова: RegTech, интернет-банкинг, цифровизация, финансовые технологии, Big Data, Kaspi.kz.

S.B. Makysh, G. Nurullakzy

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The use of regulatory technologies (regtech) in the digitalization of the banking sector

Abstract. Regulatory technologies (RegTech) are a new paradigm of supervision in the banking sector. The use of RegTech is widespread among second-tier banks in Kazakhstan. The purpose of the article was to consider the potential of RegTech solutions for automating rules and principles, and their application in the second-tier banking system in Kazakhstan (on the example of Kaspi BANK JSC).

The analysis focused on the implementation of regulatory technologies in the banking sector of Kazakhstan. The level of implementation of regulatory technologies in the banking sector of Kazakhstan was studied by the method of analysis. It studied the level of digital development of the advanced innovative bank 'KASPI Bank' and its impact on financial indicators. The use of

technology, solving everyday problems, allows bank regulators to save costs, optimize resources, and improve speed and flexibility. RegTech is not only an advanced version of risk management and compliance solution. It also utilises cloud technologies, machine learning, big data analysis to integrate and analyze banking data. Its solutions include identifying, predicting, and mitigating risks to the organisation. According to the results of the study, the increase in the number of non-cash transactions in the state and the excess of payments made via the internet or mobile phone over the traditional POS terminal indicate the high role of digital technologies in the development of the country's banking sector.

Keywords: RegTech, internet-banking, digitalization, financial technologies, Big Data, Kaspi.kz.

References

1. Douglas W. Arner, J. Barberis, Ross P. Buckley, FinTech, RegTech, and the Reconceptualization of Financial Regulation. *Journal of International Law and Business*.37.371-411(2017).
2. Callen-Naviglia J., J. James, Fintech, regtech and the importance of cybersecurity. *Issues in Information Systems*.19. 220-225(2018).
3. Anne-Laure Mention The Future of Fintech. *Research-Technology Management*. 62.59-63(2019). doi: 10.1080/08956308.2019.1613123
4. Gurung N., Perlman L. Use of Regtech by Central Banks and its Impact on Financial Inclusion. Available at: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3285985> (accessed 11.2023).
5. Financial Conduct Authority: Call for input on supporting the development and adopters of RegTech Available at: <https://www.fca.org.uk/publication/feedback/fs-16-04.pdf> (accessed 11.2023).
6. Basel Committee on Banking Supervision: Sound Practices – Implications of fintech developments for banks and bank supervisors. Available at: <https://www.bis.org/bcbis/publ/d431.pdf> (accessed 10.2023).
7. Buzaubaeva P.N., S.B. Makysh Kazақstan Respublikasynda ekinshi deңgejli bankter kyzmetin kadagalaudyn kazirgi zhagdajyn taldau. L.N. Gumilev atyndagy EYU habarshysynyn ekonomika seriyasy[Analysis of the current state of supervision of second-level banks in the Republic of Kazakhstan. Economic series of the bulletin L.N. Gumilyov Eurasian National University]. 3.174-186(2022). doi: <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2022-3-174-186>
8. Regtech in financial services: technology solutions for compliance and reporting. Available at: <https://www.iif.com/portals/0/Files/content/RegTech%20in%20Financial%20Servies.pdf> (accessed 10.2023).
9. Douglas W. Arner, J. Barberis, Ross P. Buckley. Fintech and regtech in a nutshell, and the future in a sandbox . Available at: <https://www.cfainstitute.org/-/media/documents/article/rf-brief/rfbr-v3-n4-1.ashx> (accessed 09.2023).
10. KRYB resmi sajty [The official website of the RKNB] Available at: <https://www.nationalbank.kz/ru> (accessed 12.2023).
11. Otchet predstavatelya obligacij AO «Kaspi Bank» [Report of representative of bonds of JSC «Kaspi Bank»]. Available at: https://kase.kz/files/emitters/CSBN/csbn_otchet_010723.pdf (accessed 12.2023).
12. Kaspi.kz resmi sajty, [The official website of the Kaspi.kz]. Available at: <https://ir.kaspi.kz> (accessed 12.2023).

13. Obzor razvitiya bankovskogo sektora: problemy s kreditovaniem biznesa usugublyayutsya [Overview of the development of the banking sector: problems with business lending are exacerbated]. Available at: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/banks_12102023.pdf (accessed 12.2023).

Авторлар туралы ақпарат:

Мақыш С.Б. – э.ғ.д., академиялық мәселелер жөніндегі проректор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6748-4826>.

Нуруллақызы Г. – Корреспонденция үшін автор, «Қаржы» ББ 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш. 11, Астана, Қазақстан.

Makysh S.B. – doctor of Economic Sciences, vice-rector for academic affairs, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev st., Astana. Kazakhstan.

Nurullakzy G. – Corresponding author, the 2nd year doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, st. Kazhymukan 11, Astana, Kazakhstan.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 06.35.35

<https://orcid.org/0000-0003-0655-0401>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-256-270>

Современное состояние инвестиционной политики Республики Казахстан

М.В. Петровская

Российский университет дружбы народов, Москва, РФ

(E-mail: adina2111@bk.ru)

Аннотация. В статье анализируется современное состояние инвестиционной политики Республики Казахстан с учетом ее развития и изменений за последние годы. Цель данной статьи - проанализировать и представить современное состояние инвестиционной политики Республики Казахстан с учетом текущих экономических и политических факторов. В рамках исследования были рассмотрены основные стратегии и меры, принимаемые правительством Казахстана для стимулирования инвестиций, а также их влияние на экономическое развитие страны. Анализ основан на законодательных актах, экономических показателях, внутренних и внешних инвестициях, а также на мнениях экспертов и представителей бизнес-сообщества. Предполагается выявить сильные стороны текущей инвестиционной политики, а также возможные проблемы и вызовы, с которыми сталкивается инвестиционная среда в стране. В конечном итоге статья будет предоставлять читателям глубокое понимание текущего состояния инвестиционной политики Казахстана и ее роли в экономическом развитии страны. Поскольку предприятие действует в контексте внешней среды, важно учитывать влияние этой среды на его инвестиционную привлекательность. Оценка макроэкономических факторов необходима для разработки стратегии минимизации рисков и угроз внешней среды. Изучение и прогнозирование инвестиционного рынка основывается на методологических принципах оценки привлекательности его сегментов. В свою очередь, привлекательность инвестиций предприятия во многом зависит от привлекательности отрасли, в которой оно действует, и, следовательно, оказывает влияние на привлекательность инвестиций в регионе и национальной экономике в целом. При анализе и оценке инвестиционной привлекательности следует уделять внимание исследованию влияния указанного аспекта, поскольку именно среда, в которой работает организация, может определить ряд специфических факторов, влияющих на анализ.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, инвестиционный климат, ESG факторы, отчетность, инвестиции.

Введение

Любое предприятие действует в контексте внешней среды и важно учитывать влияние этой среды на его инвестиционную привлекательность. А.А. Шапошников отмечает, что предприятию, которое успешно функционирует, но находится в непривлекательной для инвестирования отрасли (страны, региона), будет сложно привлечь необходимый объем внешних инвестиций. Кроме того, оценка макроэкономических факторов необходима для разработки стратегии минимизации рисков и угроз внешней среды [1].

Понятие «инвестиционная политика» отражает важнейший инструмент воздействия как на экономику страны в целом, так и на деятельность предпринимательских субъектов. Инвестиционная политика государства включает в себя комплекс мер, направленных на создание благоприятной среды для всех экономических субъектов с целью стимулирования инвестиционной активности, подъема экономики, повышения производственной эффективности и решения социальных проблем [2].

Механизм осуществления инвестиционной политики государства включает в себя выбор надежных источников финансирования и методов его реализации, назначение органов, ответственных за ее осуществление, разработку нормативно-правовой базы для функционирования инвестиционного рынка, а также создание условий, способствующих привлечению инвестиций, то есть формирование благоприятного инвестиционного климата [3].

Интерес к сфере инвестиций является общим как для государства, так и для бизнеса и проявляется в стремлении найти источники и способы повышения эффективности инвестиций, оптимизации инвестиционной деятельности, анализе привлекательности инвестиций в различных отраслях и в экономике в целом. При этом государство играет ключевую роль в развитии инвестиционного процесса [4].

Экономическое развитие страны в значительной степени зависит от стратегически организованной инвестиционной политики, которая основывается на тенденциях мировой экономики, особенностях региона и доступных ресурсах, а также на видении будущего развития страны. Под термином "инвестиционная политика" подразумевается часть экономической стратегии, которую проводит государство и предприятия для определения структуры и объема инвестиций, их направлений использования и источников финансирования, с учетом необходимости обновления основных средств и повышения их технического уровня [5].

Это включает систему мер, которая определяет объем, структуру и направления капиталовложений в рамках общей экономической стратегии, обеспечивая рост основных фондов и их обновлений [6]. Государственная инвестиционная политика охватывает широкий спектр действий, направленных на удовлетворение потребности экономики в капитале и стимулирование инвестиционной активности всех участников производственной деятельности. Она представляет собой "совокупность отношений между государством и хозяйствующими субъектами, основанных на обмене, распределении и использовании ограниченных инвестиционных ресурсов.

Инвестиционная политика разделяется на внутреннюю и внешнюю. Внешняя инвестиционная политика составляет часть общей внешнеэкономической стратегии государства и определяет объем и структуру как прямых иностранных инвестиций в экономику страны, так и инвестиций национальных компаний за рубежом [7].

Материалы и методы

Материалы и методы анализа инвестиционной политики страны в данной статье базируются и включают в себя разнообразные исследовательские подходы и инструменты. Изучена и проанализирована законодательная база и регулирующие документы Республики Казахстан, касающиеся инвестиционной деятельности страны. Данный анализ дал представление о правовой базе инвестиционной политики. Сбор и анализ статистических данных о макроэкономических показателях, таких, как ВВП, инвестиции, инфляция, безработица, а также приток иностранных инвестиций, инвестиционная активность в различных секторах экономики показал общее состояние экономики Республики Казахстан и ее потенциал для инвестиций. Изучение исторических и текущих тенденций в инвестициях в различные сектора экономики как внутренних, так и иностранных, помог определить предпочтения инвесторов и сильные стороны инвестиционной политики. Изучение инвестиционных проектов и программ, поддерживаемых государством, помогло оценить эффективность инвестиционной политики и ее влияние на различные сектора экономики. С помощью идентификации и оценки политических, экономических, финансовых и других рисков, а также сопоставления инвестиционной политики с другими странами или регионами послужило основой SWOT-анализа для определения сильных и слабых сторон инвестиционной политики, а также их возможностей и угроз, которые в последующем помогают выявить ключевые факторы, влияющие на инвестиционную политику страны. Комбинация этих методов и инструментов дало комплексное представление о текущем состоянии и эффективности инвестиционной политики Республики Казахстан.

Результаты и обсуждение. Ежегодные исследования Doing Business, проводимые Всемирным Банком, направлены на оценку и сравнение бизнес-климата различных стран с точки зрения удобства и прозрачности для предпринимателей. Данный анализ проводится для 190 стран мира по 10 ключевым показателям, которые в совокупности определяют позицию страны в общем рейтинге. Этот анализ позволяет оценить уровень конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности каждой страны. По последним данным Doing Business, Казахстан занимает 25 место в общем рейтинге и опережает другие страны Евразийского экономического союза: Россия – 28 место, Армения – 47, Беларусь – 49, Кыргызстан – 70 [8].

Можно отметить, что в республике установлены благоприятные налоговые условия. Так, общая ставка налогов и социальных взносов, согласно данным Doing Business, значительно ниже, чем в соседних странах, составляет 28,4%. Для сравнения: в России – 46,3%, в Китае – 64,9%, в Узбекистане – 48,17%.

Директор Департамента инвестиционной политики Министерства национальной экономики РК Алия Есдаулетова, выступая на сессии «Инвестиционная привлекательность Центральной Азии», рассказала о механизмах стимулирования инвестиционной активности в Республике Казахстан. В частности, по ее словам, в РК функционируют 14 специальных экономических и 33 индустриальных зон, которые регулируются Законом Республики Казахстан от 3 апреля 2019 года № 242-IV ЗРК «О специальных экономических и индустриальных зонах» [9].

Тройку стран, ставших лидерами по наибольшему притоку прямых иностранных инвестиций в Казахстан, возглавляют Нидерланды, влившие в страну 110,4 млрд долларов, второе место занимают США – 51,9 млрд долларов, третье место заняла Швейцария – 32,5 млрд долларов (рисунок 1).

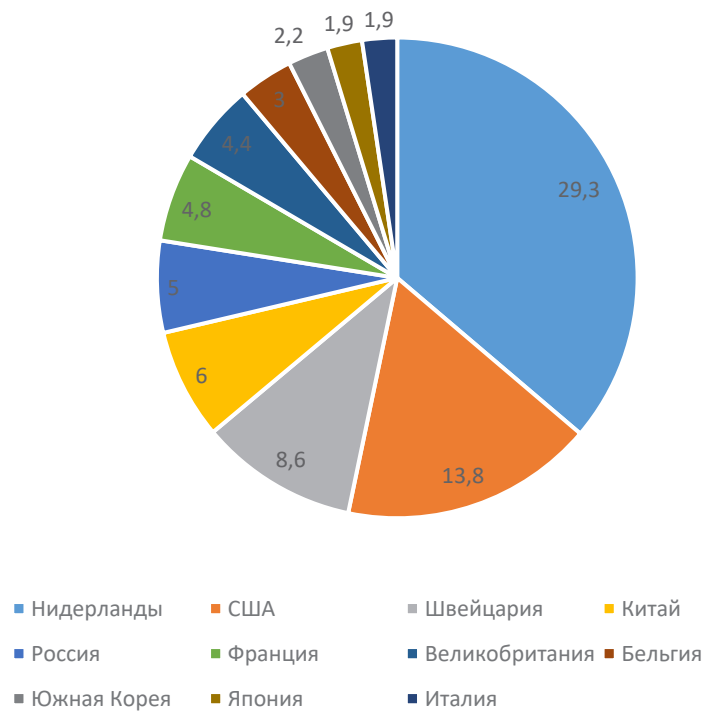


Рисунок 1. Приток прямых иностранных инвестиций в 2023 году (%).

Примечание: составлено автором на основе источника [10].

Так, доходы к выплате иностранным прямым инвесторам казахстанскими предприятиями в 2022 году составили 24,5 млрд долл. США, что на 2,5 млрд выше, чем в 2021 году. Ежегодный темп роста с 2016 года в среднем составил 1,4%. Горнодобывающая промышленность является безусловным лидером притока иностранных инвестиций (рисунок 2).

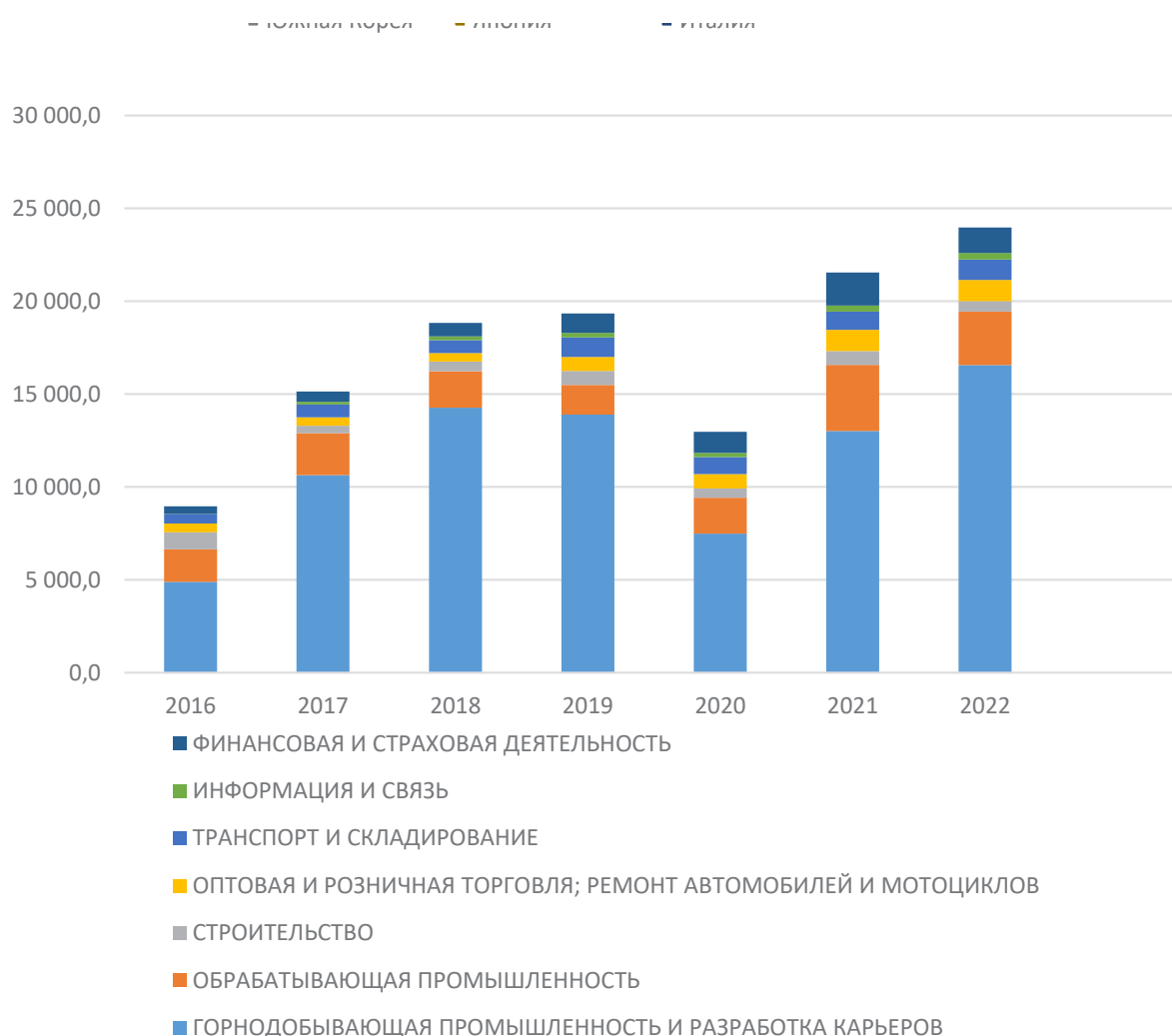


Рисунок 2. Доходы к выплате казахстанскими предприятиями иностранным прямым инвесторам по видам экономической деятельности (млн. тг).

Примечание: составлено автором на основе источника [10].

Среди стран Центральной Азии Казахстан продолжает оставаться лидером в привлечении иностранных инвестиций. Так, по результатам 2022 года валовой приток иностранных инвестиций в Казахстан составил 28 миллиардов долларов. Даже в 2020 году, который стал неудачным для мировой экономики из-за пандемии, приток прямых иностранных инвестиций в Казахстан составил 17,2 миллиарда долларов, в то время как Узбекистан в том же году привлек 11,1 миллиарда долларов иностранных инвестиций, а Кыргызстан даже в 2021 году сумел привлечь лишь 503,5 миллиона долларов прямых иностранных инвестиций (рисунок 3).

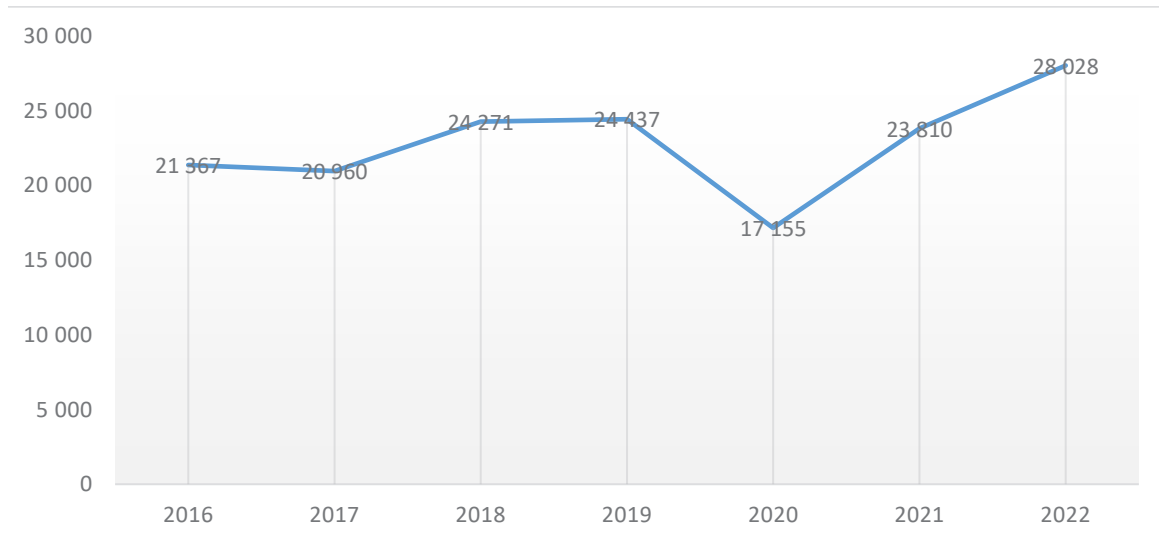


Рисунок 3. Динамика валового притока иностранных инвестиций 2016-2022 годы (млн.тг.).
Примечание: составлено автором на основе источника [10].

Кроме прочих факторов, среди позитивных показателей, влияющих на решение иностранных инвесторов вкладывать в казахстанские предприятия, следует отметить динамику ВВП. В частности, если рассматривать общий ВВП Казахстана, то в 2022 году он составил 220,5 миллиарда долларов США. Среднегодовой темп роста ВВП за последние 6 лет составляет 4,3%, в то время как в среднем по миру он составляет 2,6%. (рисунок 4).

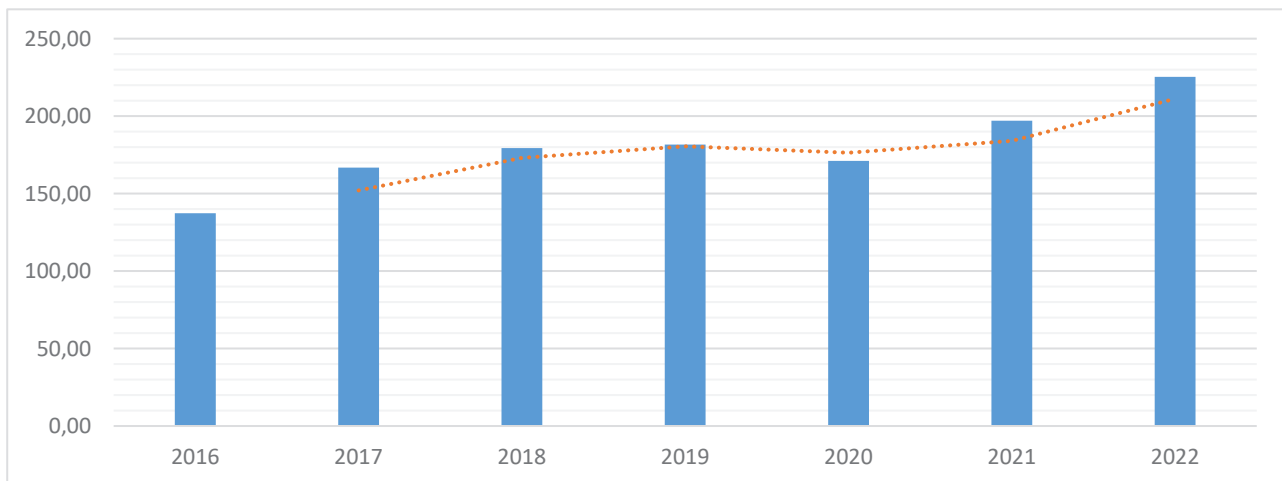


Рисунок 4. Динамика ВВП Республики Казахстан 2016-2022 годы (млрд долл. США).
Примечание: составлено автором на основе источника [10].

Казахстан также выделяется своим ведущим положением в области внешней торговли, поскольку через его территорию проходит 60% всего импорта и экспорта среднеазиатского региона. В 2022 году внешнеторговый оборот страны достиг рекордных 135 миллиардов долларов, что означает увеличение на более чем 30% по сравнению с предыдущим годом (Рисунок 5).

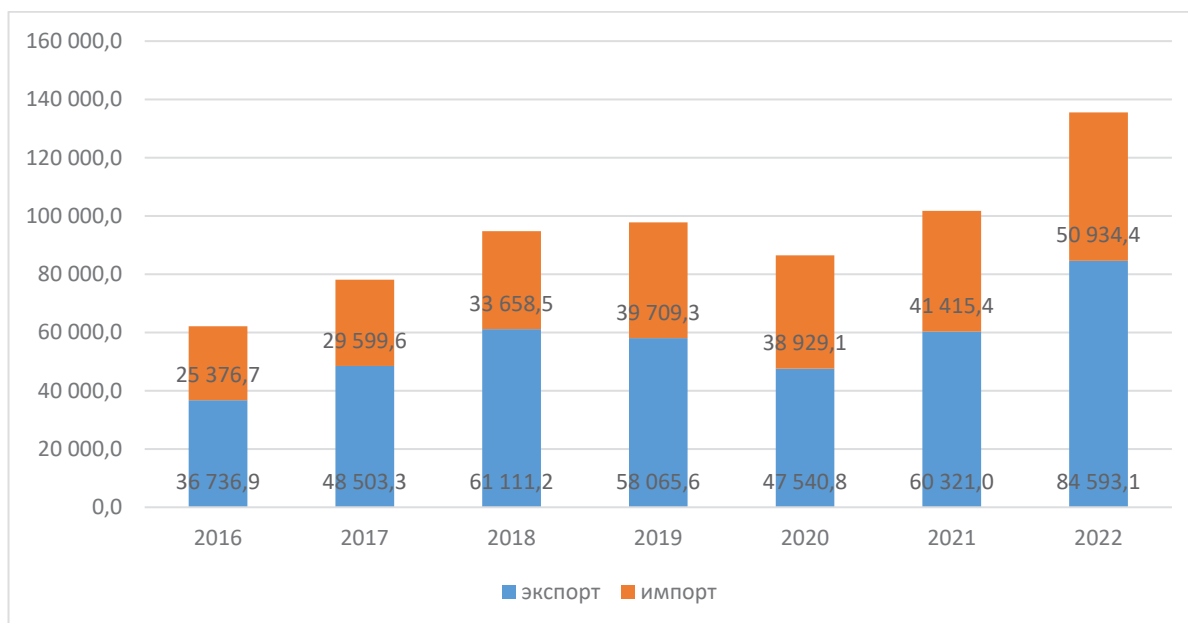


Рисунок 5. Динамика внешнеторгового оборота Республики Казахстан 2016-2022 (млн долл. США).
Примечание: составлено автором на основе источника [10].

Несмотря на то, что инвестиции в основной капитал с 2010 года увеличились с 4,7 до 15,3 трлн тенге (Рисунок 6), доля инвестиций в основной капитал относительно ВВП страны остается практически стабильной и составляет примерно 16-18%.

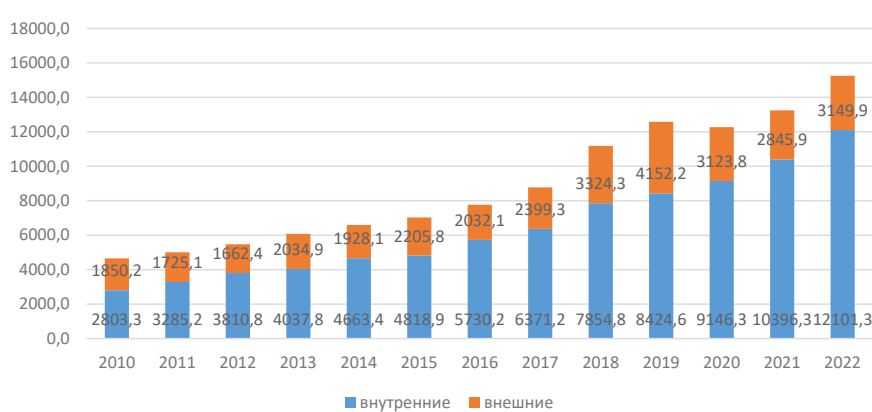


Рисунок 6. Динамика внешних и внутренних инвестиций в основной капитал (млн.тг).
Примечание: составлено автором на основе источника[10].

Несмотря на постоянный рост инвестиций в основной капитал, большинство отраслей экономики, за исключением добывающих, сталкиваются с недостатком средств для финансирования инвестиционных проектов. Высокий уровень износа основных средств и нехватка диверсификации привлекаемых инвестиций свидетельствуют об этом. Уровень износа в отдельных отраслях достигает 50-70%. Как уже отмечалось, горнодобывающая промышленность остается основной инвестиционно емкой отраслью, на которую в среднем приходится около 30% от общего объема инвестиций с 2010 года (Рисунок 7).

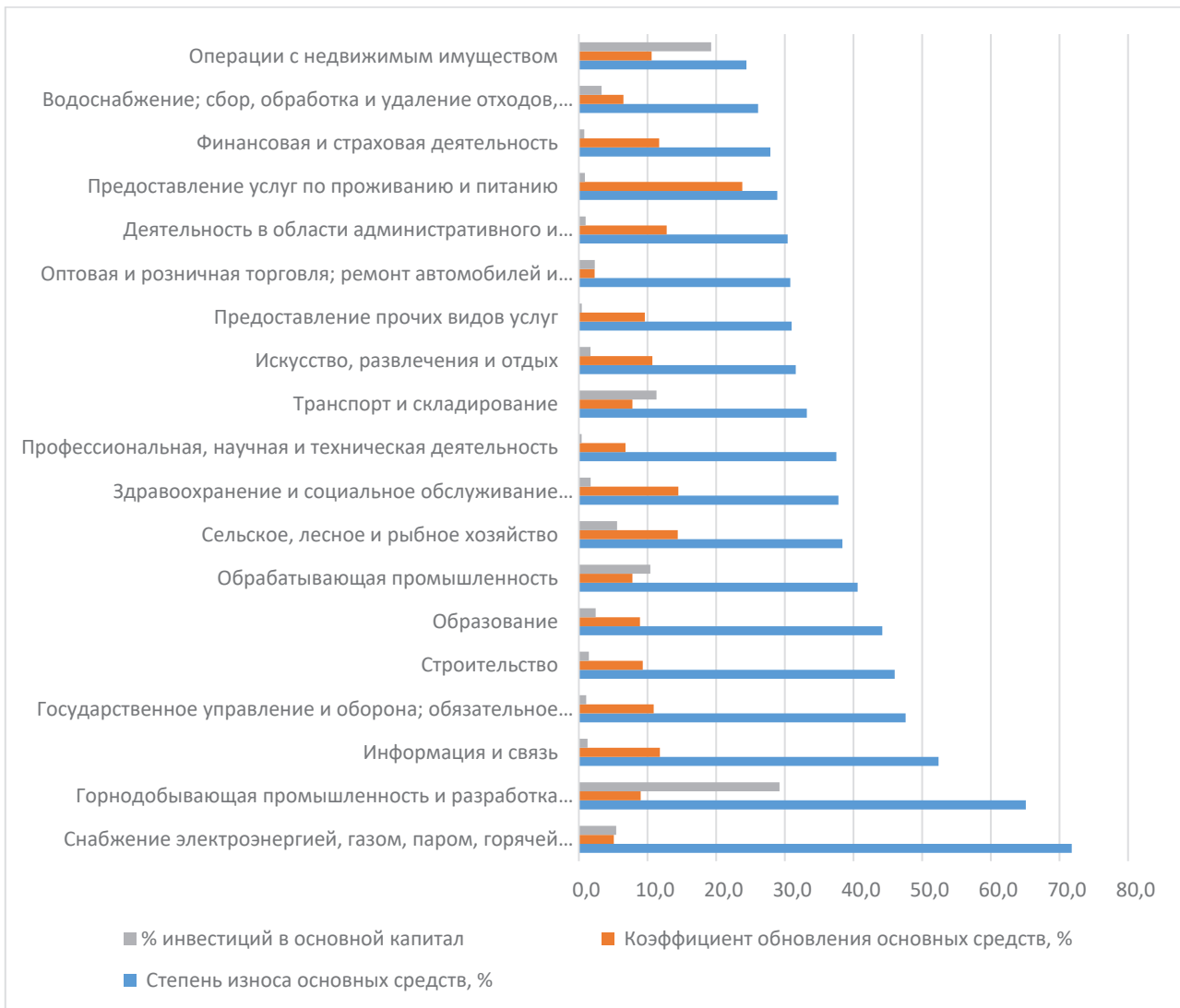


Рисунок 7. Степень износа и обновления основных средств в 2022 году по отраслям (%).

Примечание: составлено автором на основе источника [10].

SWOT-анализ выявил следующие аспекты, влияющие на эффективность привлечения инвестиций (рисунок 8).

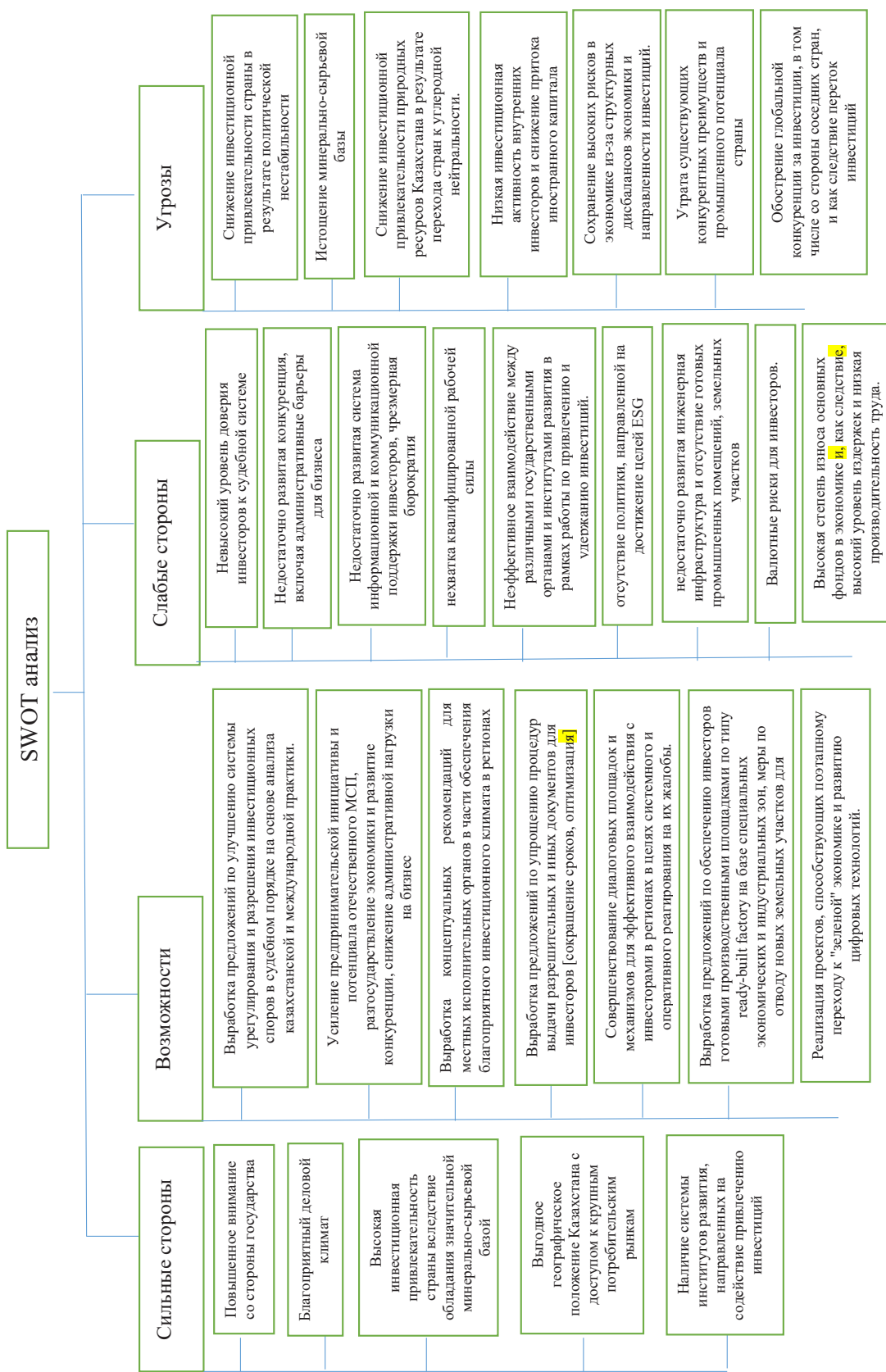


Рисунок 8. SWOT анализ инвестиционной политики Республики Казахстан. Примечание: составлено автором на основе источника [9].

В настоящее время в Казахстане предпринимаются шаги по стимулированию инвестиционной активности на территории страны. Один из ключевых элементов в этой системе – Международный финансовый центр «Астана», который направлен на привлечение инвестиций в экономику страны в соответствии с правом Англии и Уэльса и международными стандартами финансовых центров. Для решения как точечных, так и системных проблем инвесторов действуют различные органы, такие, как Совет иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан, Совет по улучшению инвестиционного климата, а также Совет по вопросам привлечения инвесторов, который возглавляет Премьер-Министр Республики Казахстан. Роль Инвестиционного омбудсмана возложена на Премьер-Министра Республики Казахстан. Национальная компания по привлечению инвестиций Kazakh Invest в рамках созданной трехуровневой системы с иностранными и региональными представителями выступает в качестве "единого переговорщика" от имени Правительства с целевыми транснациональными компаниями и крупными инвесторами, а также предоставляет полный спектр услуг по сопровождению инвестиционных проектов от идеи до реализации по принципу «одного окна».

Правительство Казахстана активно разрабатывает и реализует инвестиционные программы и проекты в различных секторах экономики, таких, как нефтегазовая промышленность, транспорт, сельское хозяйство, инфраструктура и другие. При поддержке Kazakh Invest были запущены в эксплуатацию 47 новых предприятий с участием иностранного капитала на общую сумму около 1,1 миллиарда долларов. Благодаря этим проектам было создано более 4,5 тысяч рабочих мест. Среди новых предприятий стоит выделить производство грузовиков шведского бренда Scania, производство оконных профилей с участием немецкой компании Rehau, производство мобильных буровых установок китайской компанией Shengyuan Technology, производство высококачественной извести бельгийской компании Carmeuse Group, производство аппаратов УЗИ южнокорейской компании Samsung Medison и другие. Также в 2023 году были начаты строительно-монтажные работы по 42 проектам на сумму более 3 миллиардов долларов. Среди них - строительство завода по производству теплоизоляционных материалов итальянской компании Cormatex, а также строительство нового завода KIA на сумму 250 миллионов долларов с созданием 1500 рабочих мест [11].

Выводы

Инвестиционная политика Республики Казахстан находится в центре внимания правительства и является ключевым инструментом стимулирования экономического развития страны. В целом Правительство Казахстана последовательно внедряет реформы, направленные на устранение административных и законодательных препятствий, однако они могут затруднять развитие инвестиционных процессов и негативно сказываться на инвестиционном климате в стране. Опросы инвесторов также свидетельствуют о прогрессе в данной сфере за последние годы, хотя ряд проблем все еще остается актуальным.

Несмотря на положительные изменения, инвестиционная среда в Республике Казахстан все еще сталкивается с некоторыми вызовами и проблемами, такими, как нестабильность мировых рынков, недостаточная разнообразификация экономики и несовершенство законодательства. В целом современная инвестиционная политика Республики Казахстан стремится к привлечению инвестиций, развитию экономики и повышению благосостояния населения, однако для достижения этих целей необходимо продолжать усилия по совершенствованию инвестиционного климата и устранению препятствий перед инвесторами.

Неучет указанных недостатков, выявленных при формировании SWOT-анализа может в будущем повлечь за собой реализацию выявленных потенциальных угроз для привлечения инвестиций. Однако эффективное использование сильных сторон может привести к реализации имеющихся возможностей.

Следует отметить, что в законодательстве Республики Казахстан нет термина «иностранный инвестор». Любая компания, зарегистрированная в стране и являющаяся ее налоговым резидентом, имеет равные права на доступ к государственной поддержке и финансированию, как и другие предприятия. Большинство компаний, получающих поддержку от государства, включая финансовую поддержку, принадлежат гражданам Казахстана. Этому в подтверждение служит тот факт, что лишь около 15% из тысячи инвестиционных проектов реализуются с участием иностранного капитала. Кроме того, примерно 80% инвестиционных контрактов (один из основных инструментов поддержки инвесторов) заключаются с казахстанскими предпринимателями.

Для зарубежных инвесторов привлекательными являются отрасли, которые предлагают наиболее благоприятные условия для вложений. В настоящее время, когда объемы инвестиций не такие высокие, как раньше, государство сосредотачивает свои усилия на обеспечении стабильности и оживления инвестиционного рынка. Помимо этого, правительство должно обеспечить экономическую и политическую устойчивость в стране, улучшить законодательство, предоставить преимущества для иностранного капитала, укрепить национальную валюту, разработать прозрачную налоговую систему, бороться с коррупцией и бюрократией. Влияние иностранных инвестиций на экономику принимающей страны не ограничивается созданием новых производственных мощностей. Их значимость заключается в активизации производственного, трудового и природного потенциала для социально-экономического развития. Благодаря инвестициям страна получает новые знания, технологии, опыт управления, что способствует дальнейшему росту. В общем, можно сказать, что в Казахстане сложилась собственная модель инвестиционной политики, сформированная за последние 30 лет. Были учтены многие рекомендации и прогнозы международных организаций, создана институциональная база и нормативно-правовой фундамент для деятельности иностранных инвесторов. Государство предприняло значительные усилия для улучшения инвестиционного климата, сохранения привлекательности для новых инвестиций и повышения эффективности иностранных капиталовложений в развитие экономики.

Согласно Концепции инвестиционной политики РК до 2026 года, принятой 15 июля 2022 года, в секторе услуг Казахстан сосредоточит внимание на привлечении инвестиций в торговлю, транспорт и логистику, здравоохранение, образование, туризм, информационно-коммуникационные технологии и космическую отрасль. Акцент будет сделан на развитие необходимой инфраструктуры, улучшение инвестиционного климата, поиск и реализацию новых инвестиционных проектов. Продолжится работа по внедрению наилучших доступных технологий по стандартам ОЭСР на действующих производствах, развитию «зеленых» технологий, альтернативных источников энергии, в том числе «зеленого» водорода [12].

Становится все более актуальной интеграция вопросов ESG в мировую инвестиционную практику. Организации, такие, как ОЭСР и Всемирный банк, рекомендуют правительствам стран активно поддерживать увеличение актуальности и прозрачности отчетности по ESG. Также обращается внимание на необходимость внедрения руководящих принципов, чтобы банки могли усилить интеграцию ESG и проводить комплексный анализ при кредитовании. В контексте новых тенденций мировой экономики, учета принципов ESG, необходимости энергетического перехода и технологической модернизации Президентом страны было дано поручение Правительству разработать новую концепцию национальной инвестиционной стратегии в сторону интегрированной отчетности.

Список литературы

1. Шапошников А.А. Разработка комплексного механизма анализа и оценки инвестиционной привлекательности предприятия: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Шапошников Алексей Алексеевич. – Н.Новгород, 2010. – 24 с.
2. Попова Л.В., Власова М. И. Модель организации стратегического учета в сельском хозяйстве //Экономические и гуманитарные науки. – 2020. – №. 8 (343). – С. 13.
3. Алпысбаева С.Н. Экономический рост Казахстана: факторы и приоритеты государственного регулирования: монография /Институт экономических исследований. – Нур-Султан: Полиграф-Мир, 2020. – 145, [1] с. : ил., табл. - Библиогр.: с. 139-145
4. Рахметулина Ж.Б. Международное инвестиционное сотрудничество : краткий курс лекций / Ж.Б. Рахметулина; Министерство образования и науки Республики Казахстан, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова-Усть-Каменогорск : Берел, 2015. – 104, [1] с. : ил., табл. - Библиогр.: с. 103-104.
5. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд.. М: INFRA-M, 1999 – 512 с.
6. Дело Л.И. Лопатников Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. – М.: INFRA-M, 2003 – 519 с.
7. Аминов Т.М. Инвестиционная политика Казахстана. [Электронный ресурс]. – URL: https://ehistory.kz/ru/history_ofkazakhstan/show/32557/ (дата обращения 07.02.2024)

8. Официальный сайт Всемирного Банка [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.doingbusiness.org/rankings> (дата обращения 11.02.2024)
9. Официальный сайт Правительства РК. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket> (дата обращения 03.02.2024)
10. Бюро национальной статистики. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.stat.gov.kz>. (дата обращения 01.02.2024)
11. Официальный сайт АО «НК «Kazakh Invest». [Электронный ресурс]. – URL: <https://invest.gov.kz/ru/about-us/kazakh-invest/>. (дата обращения 12.02.2024)
12. Концепция инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года, п.4. <http://zan.gov.kz/client/#!/index/169885/rus>, с.15. (дата обращения 14.02.2024)

М.В. Петровская

Ресей халықтар достығы университеті, Москва, РФ

Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатының қазіргі жағдайы

Аннотация. Мақалада қазіргі жағдайдағы Қазақстан республикасының инвестициялық саясатының дамуы соңғы жылдардағы өзгерістер ескеріле отырып талданады. Мақаланың мақсаты – заманауи сын-қатерлер мен мүмкіндіктер контекстінде инвестициялық саясаттың негізгі бағыттары мен жетістіктерін бағалау. Еңбекте ел экономикасына инвестиция тартуға және қолдауға бағытталған негізгі стратегияларға, шаралар мен реформаларға шолу жасалады. Шетелдік және отандық инвесторлар үшін инвестициялық климатқа әсер ететін факторлар мен Қазақстанның тартымдылығы талданады. Сонымен қатар одан әрі дамыту перспективаларын ерекшеліктер көрсете отырып, елдің инвестициялық саясатының қазіргі тенденциялары мен міндеттерін зерттейді. Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығында оның сыртқы орта жағдайында жұмыс жүргізетіндіктен, осы ортаның әсерін ескеру маңызды. Сыртқы ортадан келетін қауіптер макроэкономикалық факторларды бағалау мен тәуекелдерді азайту стратегиясын әзірлеу үшін қажет. Оның сегменттерінің тартымдылығын бағалаудың әдіснамалық принциптеріне негізделген инвестициялық нарықты зерттеу және болжау жүргізілді. Өз кезегінде кәсіпорынның инвестициясының тартымдылығы көп жағдайда жұмыс істейтін саланың әлеуетіне байланысты. Демек, аймаққа және жалпы ұлттық экономикаға инвестициялардың тартымдылығына әсер етеді. Талдауға ықпал ететін бірқатар нақты факторларды анықтайтын ұйым жұмыс істейтін орта болып табылады, өйткені инвестициялық тартымдылықты талдау және бағалау кезінде осы аспектінің әсерін зерттеуге назар аудару керек.

Түйін сөздер: инвестициялық тартымдылық, инвестициялық климат, ESG факторлары, есеп, инвестиция

M.V. Petrovskaya

Russian Peoples' Friendship University, Москва, РФ

The current state of the investment policy of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the current state of the investment policy of the Republic of Kazakhstan, taking into account its development and changes in recent years. The purpose of the article is to assess the main directions and achievements of investment policy in the context of modern challenges and opportunities. An overview of key strategies, measures and reforms aimed at attracting and supporting investments in the country's economy is being conducted. The factors influencing the investment climate and attractiveness of Kazakhstan for foreign and domestic investors are analyzed. The current trends and challenges faced by the country's investment policy are also considered, as well as the prospects for its further development. Since the company operates in the context of the external environment, it is important to take into account the impact of this environment on its investment attractiveness. An assessment of macroeconomic factors is necessary to develop a strategy to minimize risks and threats to the external environment. The study and forecasting of the investment market is based on the methodological principles of assessing the attractiveness of its segments. In turn, the attractiveness of an enterprise's investments largely depends on the attractiveness of the industry in which it operates, and therefore has an impact on the attractiveness of investments in the region and the national economy as a whole. When analyzing and evaluating investment attractiveness, attention should be paid to the study of the impact of this aspect, since it is the environment in which the organization operates that can determine a number of specific factors affecting the analysis.

Keywords: investment attractiveness, investment climate, ESG factors, reporting, investments

References

1. Shaposhnikov A.A. Razrabotka kompleksnogo mekhanizma analiza I ochenki investicionnoi privlekatelnosti predpriyatiya: avtoref. dis. kandidat econ.nauk 08.00.05. [Development of an integrated mechanism for analyzing and evaluating the investment attractiveness of an enterprise: abstract of the dissertation of the Candidate of Economic Sciences: 08.00.05] (Novgorod, 2010, 24 p.) [in Russian]
2. Popova L.V., Vlasova M.I. Model organizacii strategicheskogo ucheta v selskom hozyaistve [Model of the organization of strategic accounting in agriculture] //Economic and humanitarian sciences. 8. 13-18.(2020) [in Russian]
3. Alpysbaeva S.N. Ekonomicheskii rost Kazakhstana Faktory I priority gosudarstvennogo regulirovaniya [Economic growth of Kazakhstan: factors and priorities of state regulation] (Nur-Sultan, 2020, 145 p.) [in Russian]

4. Rakhmetulina Zh.B. Mejdunarodnoe investicionnoe sotrudnichestvo: kratkii kurs lekicii [International investment cooperation : a short course of lectures] (Ust-Kamenogorsk, 2015, 104 p.) [in Russian]
5. Raisberg B.A., Lozovsky L.Sh., Starodubtseva E.B. Sovremennyi ekonomicheskii slovar [Modern Economic dictionary] (Moscow, 1999, 512 p.) [in Russian]
6. L.I. Lopatnikov Ekonomicheskoe matematicheskii slovar: Slovar sovremennoi Ekonomicheskoi nauki [Economic and mathematical dictionary: Dictionary of modern Economics]. (INFRA-M, Moscow, 2003, 519 p.) [in Russian]
7. Aminov T.M. Investicionnaya politika Kazakhstana [Investment policy of Kazakhstan]. – Available at: <https://ehistory.kz/ru/history/show/32557/> (accessed 07.02.2024)
8. Oficialnyi vebсайт Vsemirnogo banka [Official website of the World Bank]. – Available at: <https://www.doingbusiness.org/rankings> (accessed 02/11/2024)
9. Oficialnyi vebсайт Pravitelstva Respubliki Kazakhstan. [Official website of the Government of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket> (accessed 02/03/2024)
10. Byuro nacionalnoi statistiki. [Bureau of National Statistics]. Available at: <http://www.stat.gov.kz> . (accessed 02/01/2024)
11. Oficialnyi vebсайт Kazakh Invest. [The official website of JSC NC Kazakh Invest]. Available at: <https://invest.gov.kz/ru/about-us/kazakh-invest/>. (accessed 12.02.2024)
12. Konceptsiya investicionnoi politiki Respubliki Kazakhstan do 2024, 4 [The concept of the investment policy of the Republic of Kazakhstan until 2026, item 4.]. Available at: <http://zan.gov.kz/client /#!/index/169885/rus>, p.15. (accessed 14.02.2024)

Сведения об авторах:

Петровская Мария Владимировна – кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета, аудита и статистики, экономический факультет, РУДН, 117198, ул. Миклухо-Маклая, 6 г. Москва, РФ.

Petrovskaya Maria Vladimirovna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor Department of Accounting, Audit and Statistics, Faculty of Economics, PFUR, 117198, Mikluho-Maklay 6 str., Moscow, RF.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAXP 06.73.21

<https://orcid.org/0009-0006-7084-653X>

<https://orcid.org/0000-0002-6748-4826>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-271-282>

Қазақстандағы қаржы даму институттарының инвестициялық портфеліне талдау жасау

М.Б. Аубакирова¹, С.Б. Мақыш²

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹a_maxabbat@mail.ru, ²makysh.sb@yandex.ru)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда инвестициялық жобаларды қаржыландыру процесіне түбегейлі қатысатын, сонымен қоса, өте маңызды орын алатын қаржы даму институттарының бірі – «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның қазіргі уақыттағы жай-күйі зерттелді. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайының көтерілуіне зор әсерін тигізетін қаржы даму институты болып табылады және сол бағытта үлкен жұмыс жүргізу процесінде екендігін атап кеткен жөн. Оның атқарып жатқан рөлі мен маңызы Қазақстанда айтарлықтай бағалы. Авторлар «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ соңғы төрт жылдағы инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін тікелей несиелеу шеңберінде кредиттік портфельдің жыл сайынғы мөлшеріне талдау жүргізді. Ресми статистикалық деректер негізінде негізгі он салалық құрылым бөлінісінде «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін берілген қарыздарға анағұрлым егжей-тегжейлі талдау жүргізілді, сондай-ақ 2022 жылдың 2019 жылға және 2022 жылдың 2021 жылға қарағандағы өзгерістері салыстырмалы түрде талқыланды. Авторлар «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның кредиттік портфелінің сандық мәндегі өңірлік құрылымын ашты.

Мақалада Қазақстандағы инвестициялық жобаларды қолдау және одан әрі дамыту үшін қаржы даму институттарын дамыту жолдары ұсынылған.

Түйін сөздер: инвестициялық жобалар, несиелік портфель, қаржы даму институты, қаржыланжыру, несиелеу, «Қазақстанның Даму Банкі» акционерлік қоғамы, экономиканың дамуы.

Кіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстанда инвестициялық қызметті мемлекеттік қолдау мақсатында инновациялық циклдің әрбір кезеңінде инновациялық-инвестициялық жобаларды іске асыруға мүмкіндік беретін даму институттарының жүйесі жұмыс жасауда. Ол Қазақстан экономикасын жаңғыртудың басты локомотивтерінің бірі саналады [1].

Қазақстанның даму институттарының негізгі функциясы инвестициялық ресурстардың әртүрлі себептермен инвестицияларға жағымсыз, сонымен қоса, жаңа жоғары технологиялық бәсекеге қабілетті тауарлар мен өндірістердің көзіне айнала алмайтын экономика секторларына қайта бөлуі болып табылады.

Нарықтық қарым-қатынастардың қалыптасуының әр кезеңі өз алдына даму институттар жүйесінің тұрақты өрістелуін талап ететін жаңа міндеттер қояды. Сол себепті, даму институттарын реформалау барысында олардың қызметін шапшаң ауысатын нарықтық жағдайға икемдеу, олардың мақсаттары мен міндеттерін мемлекеттің стратегиялық жоспарларына байланыстыру керек.

Қазақстандағы даму институттарының ортақ жүйесіне қайтып келетін болсақ, біз келесі қадағалауды атап өткенді жөн көрдік: Қазақстандағы тым қысқа тарихы бар квазимемлекеттік секторында анық құрылымы, айқын заңнамалық базасы, сонымен бірге ұзақ және орта мерзімді даму болашағы белгіленген басымдылықтары бар, айтарлықтай салаластық ұлттық даму институттарының жүйесі құрылған [2].

Қазақстанда жаңғырту үдерісін қаржыландыруына және басқаруына қатысатын қаржы құрылымдарының қатары бар. Келесіде, ол инвестицияларды қаржыландыруды, инновацияға беттелген инфрақұрылымдық жобалар мен ресурстарды тартуды қамтиды.

Біздің ойымызша, Қазақстанның ең маңызды, әрі түйінді қаржы даму институттарының бірі болып «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ саналады. Ол 2001 жылғы 18 мамырдың Қазақстан Республикасының Үкіметінің № 659 қаулысымен құрылды. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ ұзақ және орта мерзімді несиені төмендетілген пайыздық мөлшерлеме қолдану арқылы несие беру барысында мемлекеттік мекемелер мен жеке секторға қаржылық демеу көрсетеді. Бұл банк «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қорына тиесілі және өнеркәсіптік кәсіпорындарды несиелеу мен инфрақұрылымдық жобаларға бағдарланған. Міндетін қарастыратын болсақ, коммерциялық негізде мемлекет экономикасының бәсекеге қабілетті, шикізаттық емес секторының тездетіп дамуынекінші деңгейлі банктермен қамтамасыздандырылмайтын несиелік ресурстармен қанағаттандыру арқылы Қазақстанның тұрақты ұзақ мерзімді экономикалық өсіміне қол жеткізуіне көмек көрсету болып табылады [3].

Зерттеудің мақсаты

Мақаланы жазу барысында біз «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ инвестициялық жобаларды қаржыландыру барысындағы ағымдық ахуалды талдауды және оның дамуына байланысты түпкі мәселелерін анықтауды алға қойдық.

Зерттеу әдістері

Мақалада, ғылыми зерттеу нәтижесінде, Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері, уәкілетті мемлекеттік органдар ұсынған ресми статистикалық деректер мен «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның ресми жылдық есептіліктері пайдаланылды. Сондай-ақ, зерттеуге байланысты Қазақстанның нормативтік-құқықтық актілерін зерделеу зерттеу жұмысына едәуір пайдасын тигізгенін атап өткеніміз жөн.

Зерттеу барысында әрқилы әдістер қолданылды. Атап айтқанда, «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ инвестициялық жобаларды қаржыландырудың ағымдағы жағдайын талдау және бағалау кезінде келесі әдістер пайдаланылды: экономикалық-статистикалық әдіс, себеп-салдарлық талдау әдісі. Сонымен бірге, мәселелерді анықтау және «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ инвестициялық жобаларды қаржыландыру жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу барысында абстрактілі-логикалық әдіс қолданылды.

Мақаланы жазу үшін статистикалық мәліметтер ақпараттық негіз ретінде пайдаланылды.

Мағлұматтарды графикалық бейнелеу әдісін қолдану арқылы зерттеу қарастырылған көрсеткіштер динамикасын көрнекті және анағұрлым егжей-тегжейлі анықтауға, байқап білуге көмек берді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

«Қазақстанның Даму Банкі» АҚ Қазақстанның экономикасына әлеуметтік-экономикалық ықпал ететін инвестициялық жобалар мен экспорттық операцияларға белсенді түрде ұзақ мерзімді несиелік қолдау береді.

Даму Банкінің несиелік саясаты туралы Меморандумында «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның инвестициялық басымдылығы, қарыз алудағы сандық шектеулері, несиелеу мен ортақ қаржыландырудың, экспорттық операцияларды қаржыландыру мен кепілдік беруінің мерзімі мен тәртібі, лимиттері, бағыттары, ықпалды шарттары баяндалған [4].

«Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның несиелік саясаты туралы Меморандумы бойынша басым бағыты «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның ішкі актілеріне сәйкес есептелген әлеуметтік-экономикалық пайдасы бар инвестициялық жобалар мен экспорттық операцияларды қаржыландыру болып табылады. Олар келесі бағыттарды дамытуға және құруға бағдарланған:

- ауыл шаруашылығы өндірісін, сонымен қоса инвестициялық жобалар шеңберінде дайын өнімді сатуды, шикізатты тасымалдауды, сатып алу мен өндіруді;
- байланыс, энергетика, көлік және де сатып алу салаларындағы инфрақұрылым объектілерін;
- химия мен мұнай, фармацевтикалық өнімдер мен дайындамалар, пластмасса мен резеңке бұйымдар, металл емес минералды өнімдер, металлургия мен металл бұйымдар, тау-кен, машина жасау өнеркәсіптерін қамтитын өнеркәсіптік өндірісін;

• медицина, туризм, білім беру, спорт пен демалыс, қоршаған ортаны қорғау, қонақ үйлер сияқты қызмет көрсету саласындағы объектілер [5].

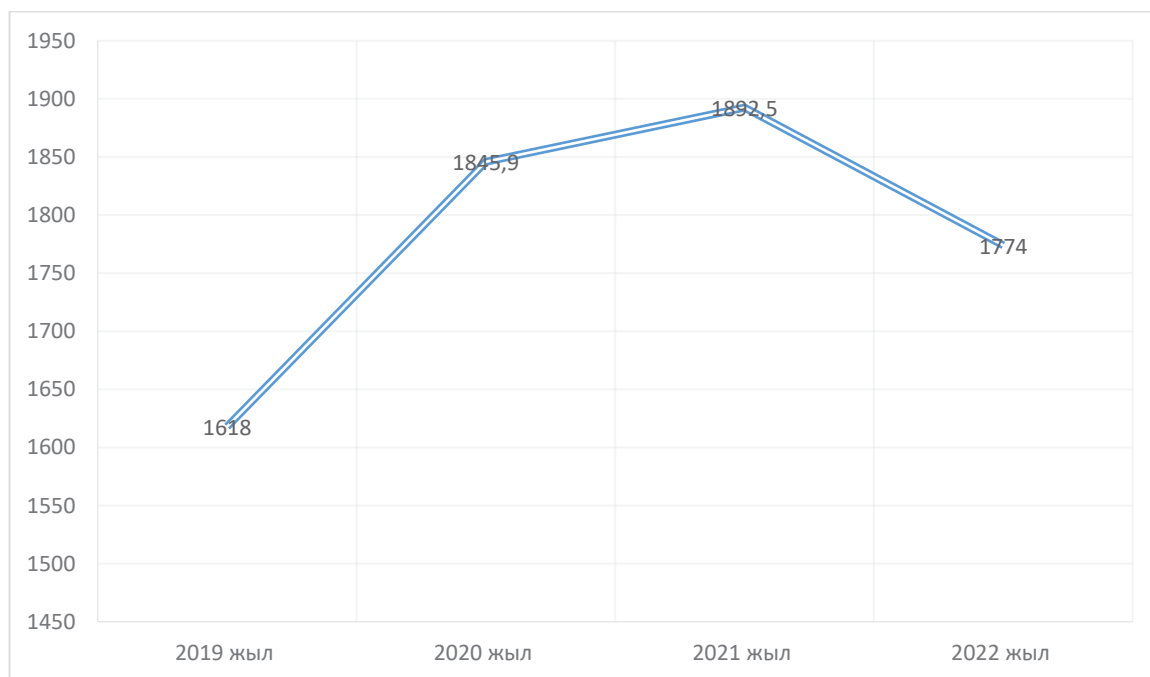
«Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның түйінді міндеттерінің бірі мемлекеттік индустриялық-инновациялық саясатқа орай стратегиялық өнеркәсіптік және инфрақұрылымдық жобаларға несие беру болып табылады.

«Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның инвестициялық жобаларды қаржыландыру барысында соңғы жылдары келесі мемлекеттік бағдарламалар аясында жүзеге асырылғанын атап өткен маңызды:

• 2015-2019 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы;

• 2015-2019 жылдарға арналған отандық көлік өндірушілерді, вагондар мен экспорттаушыларды қолдау бағыттары бойынша «Нұрлы жол» атты мемлекеттік бағдарламасы және тағы басқалар.

Индустрияландырудың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-на шикізаттық емес экономика секторларына ұзақ және орта мерзімді несиелерді төмен пайыздық мөлшерлемеде несие беру арқылы жеке сектор мен мемлекеттік бастамаларға қаржылық көмек көрсететін мемлекеттің басты инвестициялық институтының рөлі берілді. 2019-2022 жылдарға арналған «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның инвестициялық жобаларын қаржыландыру үшін тікелей несиелеу шеңберінде несиелік портфельдің жылдық мөлшерлері 1-суретте көрсетілген.



Сурет 1. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның инвестициялық жобаларын қаржыландыру үшін тікелей несиелеу шеңберінде несиелік портфельдің жылдық мөлшерлері, млрд.теңге
Ескерту: авторлар [6] дереккөзі негізінде құрастырған

1-суретте көрсетілген деректерден байқалғандай, 2019-2021 жылдар аралығында «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның инвестициялық жобаларға несиелік беру үшін бөлетін қаражат көлемінің ұлғаю үрдісі байқалады, бұл мемлекет экономикасының дамуына байланысты. 2019 жылдың соңына қарай тікелей несиелеу бойынша несиелік портфельдің мөлшері 1,618 млрд. теңгені құрады. 2020 жылдың соңына қарай клиенттерге берілген несиелік портфельдің көлемі өткен жылмен салыстырғанда 14,1 %-ға ұлғайып, 1 845,9 млрд. теңгені құраған. Негізінен өсім несиелендірудің дамуына тікелей байланысты. Ал, 2021 жылдың соңына қарай несиелік портфельдің көлемі 2020 жылмен салыстырғанда 6,3 %-ға төмендеп, 1 774 млрд. теңгені құрады. Төмендеу негізінен кейбір жобалар бойынша несиелерді жоспарлы және мерзімінен бұрын өтеуге байланысты болып келеді.

Неғұрлым егжей-тегжейлі талдау үшін біз 1-кестеде көрсетілген «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін берілген несиелердің салалық құрылымын қарауды ұсынамыз.

Кесте 1. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін берілген несиелердің салалық құрылымы, млрд. теңге

Салалар	2019		2020		2021		2022		2022 жылдан 2019 жылға қарағанда өзгерістер	2022 жылдан 2021 жылға қарағанда өзгерістер
	млрд. теңге	меншікті салмағы %	млрд. теңге	меншікті салмағы %	млрд. теңге	меншікті салмағы %	млрд. теңге	меншікті салмағы %		
Мұнай өңдеу өнеркәсібі	506,4	31,3	552	29,9	498,4	24,5	401	22,6	-105,4	-97,4
Металлургия өнеркәсібі	584	36,1	315,7	17,1	405,5	20	448,4	25,3	156	42,9
Тау-кен өнеркәсібі			280,6	15,2	309,5	15,2	291,6	16,4		-17,9
Электр қуатымен жабдықтау	259	16	221,5	12	265,9	13,1	173,3	9,8	-86	-92,6
Машина жасау	19,4	1,2	88,6	4,8	112,4	5,5	118,2	6,7	98,8	5,8
Көлік және логистика	56,6	3,5	105,2	5,7	104,9	5,2	59,9	3,4	3,3	-45
Ақпарат және коммуникация	58,3	3,6	62,8	3,4	53	2,6	39,7	2,2	-18,6	-13,3

Химия өнеркәсібі	56,6	3,5	53,5	2,9	49	2,4	40,7	2,3	-15,9	-8,3
Азық-түлік өндірісі	19,4	1,2	40,6	2,2	104,1	5,1	123,5	6,9	104,1	19,4
Құрылыс материалдарын өндіру	4,9	0,3	25,8	1,4	31,6	1,6	26,5	1,5	21,6	-5,1
Ескерту: авторлар [6] дереккөзі негізінде құрастырған.										

1-кестеге сәйкес, «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның Қазақстан республикасының экономикасын қаржыландыру қарқыны қарастырылып отырған 2019-2021 жылдар аралығында айтарлықтай өсті, алайда, 2022 жылы төмендеу де байқалады. Бұл теріс көрсеткіш емес, өйткені мемлекет қолдайтын салалық құрылымдардың мүлдем жаңа бағыттары көрінеді.

Клиенттерге берілген несиелердің жалпы балансының салалық құрылымы негізінен өңдеу өнеркәсібіндегі жобалармен ұсынылған. Салалар бойынша 2019-2021 жылдар кезеңінде «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ портфелінің ең үлкен үлесін мұнай өңдеу саласындағы жобалар алады: 2019 жылы – 31,3 %, 2020 жылы – 29,9 %, 2021 жылы – 24,5 %, ал 2022 жылы банк портфелінің ең салмақты үлесін металлургия өнеркәсібінің жобалары алады, ол 25,3 %-ды құрайды. Бұл 2019-2020 жылдардағы салалық құрылымдар даму бағытының өзгеруін айқын көрсетеді. Алайда, айта кететін жайт, бұл «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның миссиясы Қазақстан экономикасының шикізаттық емес секторын дамытуға жәрдемдесу болып табылатынына қарамастан «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ қаржыландыруындағы үлкен өзгерістер Қазақстанның мұнай-газ саласында байқалады: инвестициялар қарқыныны 2022 жылмен 2019 жылды салыстырғанда 105,4 млрд. теңгеге төмендеді, ал 2022 жылмен 2021 жылды салыстырғанда құлдырауын көре аламыз, ол -97,4 млрд. теңгені құрайды.

Металлургия өнеркәсібі саласы «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-нан тартылған қаржы ресурстары көлемінің үлесі бойынша екінші орын алды. Осы мақалада зерттеліп жатқан кезең аралығында бұл салада айтарлықтай қаржыландыру байқалады, дегенмен 2022 жылы металлургия өнеркәсібіне қаржы ресурстарының тартылуының кенет көтерілуі болды. 2019 жылға қатысты өсім 42,9 млрд. теңгені құрады.

Қазақстан республикасы экономикасының тамақ өнімдерін өндіру (2022 жылы 123,5 млрд теңге), машина жасау (2022 жылы 118,2 млрд теңге) салаларындағы инвестициялық жобаларды қаржыландырудағы үлесінің аздығына қарамастан, деректер бойынша осы салалардың 2019 жылдан бастап 2022 жылға дейінгі аралықта айтарлықтау өсім байқалады (19,4 млрд. теңгеден 123,5 млрд. теңгеге дейін, 19,4 млрд. теңгеден 118,2 млрд. теңгеге дейін), сонымен қоса 2022 жылмен 2021 жылды салыстырғанда да оң көрсеткіштерге ие.

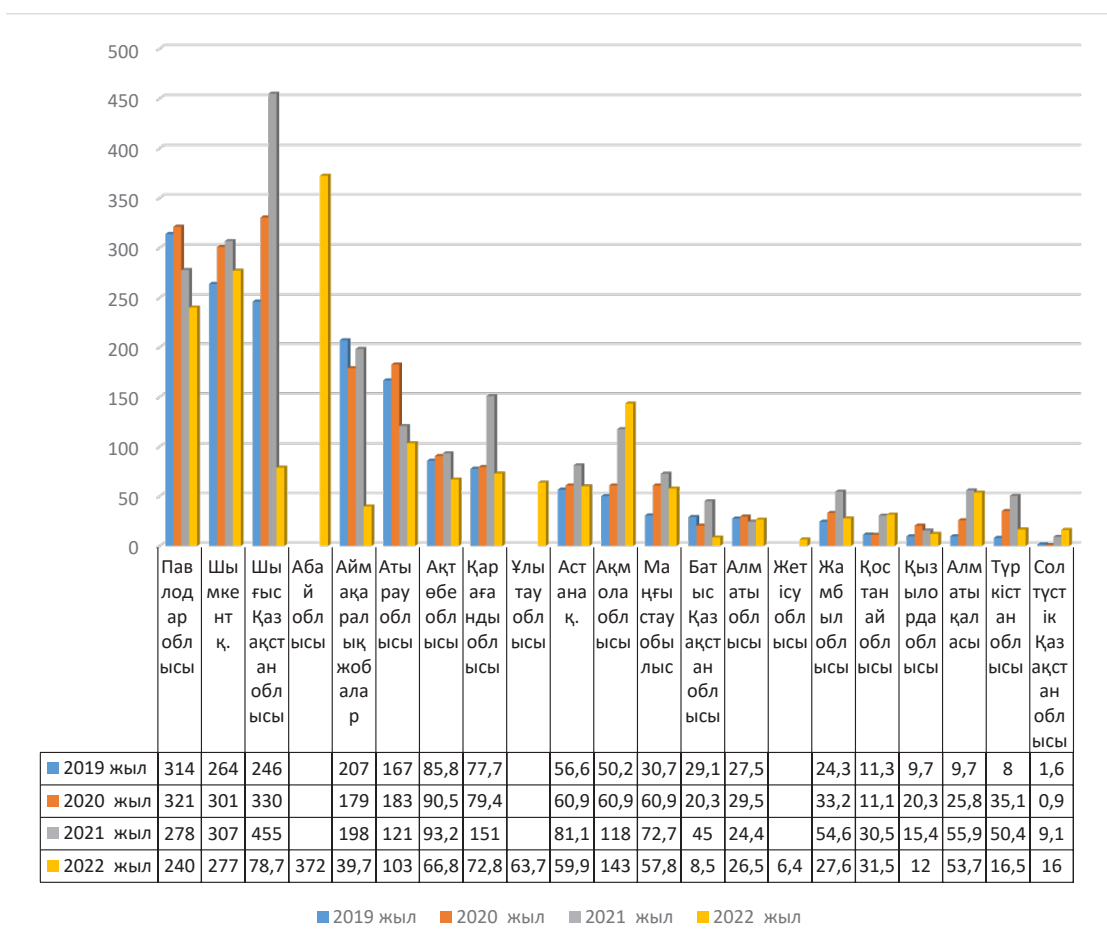
Сондай-ақ, 2019-2022 жылдар аралығында көлік және логистика (2022 жылмен 2019 жылды салыстырғанда 3,3 млрд. теңгені құрады), құрылыс материалдарын өндіру (2022 жылмен 2019 жылды салыстырғанда 21,6 млрд. теңгені құрады) салаларында едәуір өсім байқалады. Алайда, бұл салаларда түбегейлі өзгерістер 2022 жылмен 2021

жылды салыстырғанда байқалады: көлік және логистика (45 млрд. теңгеге төмендеді), құрылыс материалдарын өндіру (5,1 млрд. теңгеге төмендеді). Бұл жайт атап кеткен салалар дамуынның айқын бәсеңдеуін көрсетеді.

«Қазақстанның Даму Банкі» АҚ тарапынан қаржыландырылатын өнеркәсіптің басқа салаларында айтарлықтай өзгерістер байқалмаған, бірқалыпты десе де болады. Статистикалық деректерге сүйенсек, салыстырудан алынып тастаған салалар да бар. Өйткені, мысалы, 2022 жылы жылжымайтын мүлік және тоқыма өндірісі сияқты салаларда инвестициялық жобалар мүлдем жоқ, бірақ 2019-2021 жылы бұл салалар бойынша деректер бар.

Жалпы, үдемелі индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы мен «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламалардың іске асырылу барысында анықталған мәселелерге қарамастан, «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ қаржыландырған инвестициялық жобалардың салалық құрылымы аса өзгермеген.

2-суретте «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның несиелік портфелінің өңірлік құрылымы көрсетілген.



Сурет 2. 2019-2022 жылдар аралығында «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның несиелік портфелінің аймақтық құрылымы, млрд. теңге

Ескерту: авторлар [6] дереккөзі негізінде құрастырған

2-суретте көрсетілген деректерден көріп отырғандай, 2019 жылдан бастап 2022 жылға дейінгі кезеңде Қазақстандағы ең кредиттелетін инвестициялық жобалар Шығыс Қазақстан облысында болғанын байқауға болады (2019 жылы -246 млрд. теңгені, 2020 жылы – 330 млрд. теңгені, 2022 жылы – 455 млрд. теңгені құрады), сонымен қатар 2022 жылдан бастап ең жоғарғы көрсеткіштерінің бірі –2022 жылға дейін Шығыс Қазақстанның құрамына кірген Абай облысы саналады (372 млрд теңгені құрады) [7]. Яғни, 2019-2022 жылдар аралығында «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ қаржыландырған инвестициялық жобалардың көпшілігі Шығыс Қазақстан облысында жүзеге асырылған деген қорытынды жасауға болады.

Келесі жоғарғы көрсеткіштер Павлодар облысында (2019 жылы – 314 млрд. теңге, 2020 жылы – 321 млрд.теңге) және Шымкент қаласында (2021 жылы – 307 млрд. теңге, 2022 жылы – 277 млрд. теңге) байқалады.

Сонымен қоса, 2-суретте ерекшеленген көрсеткіштер, яғни жедел көтерілу байқалады. Мысалы, 2021 жылы «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ Қарағанды облысында орналасқан 151 млрд. теңгені құрайтын сома көлемінде инвестициялық жобаларды қаржыландырды, бұл 2019 (77,7 млрд. теңге) және 2020 жылы (79,4 млрд.теңге) жылдармен салыстырғанда 2022 жылдың көрсеткіші 2 еселенді. Айта кететін жайт, үлкен сома Ұлытау облысында (63,7 млрд. теңге) қаржыландырылды, ол 2022 жылға дейін Қарағанды облысының құрамында болған [7]. Яғни, Қарағанды облысының өңірінде 2021 жылдан бастап ірі инвестициялық жобалар қаржыландырылды, бұл өңірдегі экономиканың өсу үрдісін көрсетеді.

2-сурет бойынша Солтүстік Қазақстан облысы (2020 жылы – 0,9 млрд. теңге), Қызылорда облысы (2019 жылы –9,7 млрд. теңге) және Жетісу облысы (6,4 млрд. теңге) ең төмен көрсеткіштерге ие екенін көре аламыз. Осы аймақтарда инвестициялық жобалар тым баяу дамуда немесе қаржыландыру үшін іріктеу кезінде «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның критерийлеріне сәйкес келмеген деген қорытынды жасауға болады.

Қалған өңірлерде жалпы үрдіс дамуында қалыпты болып қалғаны байқалады. Осылайша, «COVID» сырқатымен байланысты елдегі күрделі экономикалық жағдайдағы «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның қызметіне айтарлықтай әсер еткеніне қарамастан, оның қаржылық даму институттары ретінде қызметі оң бағаланады. Индустрияландыру және басқа да мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру үшін қаржы ресурстарында қажеттілігін есекере отырып, бұл қаржы институты жақын арада экономиканың басым секторларын ұзақ мерзімді қаржыландыру бойынша негізгі орынды иеленеді.

Қорытынды

Осылайша, жүргізілген талдау Қазақстанның қаржы даму институттары елдің экономикалық дамуын қаржыландыруда және инвестициялық процестерді кеңейтуде үлкен рөл атқаратынын көрсетті. Мақалада Қазақстан республикасының жетекші қаржы даму институттарының бірі - «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ және оның қаржыландыру жолымен инвестициялық жобалардың дамуына әсері қарастырылды.

Ақшалай қаражаттың ірі сомалары инвестициялық жобаларды қолдау үшін «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-на бөлінеді. 2019 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңдегі деректерді талдай отырып, біз 2021 жылы инвестициялық жобаларды қаржыландырудың шыңы болғанын, жалпы сомасы – 1892,5 млрд. теңгені құрағанын анық көреміз. Сондай-ақ, 2019 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі өсу үрдісі байқалады, бірақ «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ында кейбір жобалар бойынша қарыздарды жоспарлы және мерзімінен бұрын өтеуге байланысты көрсеткіштер 2022 жылы төмендеді.

«Қазақстанның Даму Банкі» АҚ қаржыландырған салалық құрылымдарға келетін болсақ, мұнай өңдеу өнеркәсібіндегі жобаларға ғана емес, металлургия өнеркәсібіндегі инвестициялық жобаларға да қолдау көрсетілетінін атап өтуге болады. Қазіргі таңда, Қазақстан экономикасында шикізатқа тәуелділік пен елдегі осы жағдайдан шығу мәселесі өткір көтерілуде. Біздің ойымызша, «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ негізінен өңдеу өнеркәсібіндегі жобаларды қолдайды және қаржыландырады, алайда бұл жоғарыда аталған мәселені шешуге мүмкіндік бермейді. Біз болашақта «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ қаржыландыратын инвестициялық жобаларды қайта қарауды, жаңа салалық бағыттарды ашуды немесе бұрыннан бар басқа салалық құрылымдарға инвестиция салуды ұсынамыз. Елдің экономика диверсификациясы өте маңызды. Ол үшін бізге жаңартылған мемлекеттік бағдарламалар қажет. Өз кезегінде, ел экономикасын дамыту үшін қомақты қаражаттың дұрыс бағытта бөлінгені жөн.

Сондай-ақ, біз инвестициялық жобалардың дамуы сол баяғы аймақтарда жергілікті түрде жүріп жатқанын көре аламыз. Бұл ел экономикасының әртараптандырылуына оң әсер етпейді.

Осыған қарамастан, «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның мемлекеттің экономикасын дамытудағы ролін бағаламауға болмайды: инвестициялық жобаларды дамытуда қаржы даму институтының қосып жатқын үлесі үлкен. Қаржы даму институттарының маңыздылығы мен ролі экономикада ұзақ мерзімді қаржы ресурстарының жетіспеушілігін өтеуге көмек көрсетуімен және жоғарғы тәуелділік, ұзақ мерзімді өтелу, төмен кірістілік және бастапқы капитал салымдарының қажеттілігі сияқты себептермен коммерциялық қаржыландырылуы қиындатылған жобаларды іске асыру мүмкіндігін қамтамсыздандыруымен анықталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қаржылық есептіліктер/Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Ұлттық инвестициялық корпорациясы [Электрон. ресурс] – 2023. — URL: <https://www.nicnbk.kz/about#corporation> (қаралым: 01.12.2023)

2. Есептілік пен жоспарлар / «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры [Электрон. ресурс] – 2023. — URL: <https://www.sk.kz/about-fund/otchety-i-planu/> (қаралым: 01.12.2023)

3. Республикалық меншіктегі ұйымдар акцияларының мемлекеттік пакеттері мен мемлекеттік үлестеріне иелік ету және пайдалану жөніндегі құқықтарды беру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 ж. 27 мамырдағы № 659 Қаулысы [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P000001539_/history (қаралым: 15.12.2023)

4. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның несиелік саясаты туралы Меморандумы” [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://www.kdb.kz/bank/about-us/?sphrase_id=55590 (қаралым: 01.12.2023)

5. «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның ресми сайты [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: www.kdv.kz (қаралым: 01.12.2023)

6. 2018-2022 жылдардағы «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның жылдық есептіліктері [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.kdb.kz/investors/financial-and-annual-reporting/> (қаралым: 01.12.2023)

7. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 3 мамырдағы № 887 Жарлығы [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000887> (қаралым: 01.12.2023)

М.Б. Аубакирова, С.Б. Мақыш

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Анализ инвестиционного портфеля финансовых институтов развития в Казахстане

Аннотация. В статье представлено исследование текущего состояния финансирования инвестиционных проектов одним из значимых финансовых институтов развития – АО «Банк Развития Казахстана», которое принимает особое участие в процессе финансирования инвестиционных проектов в Казахстане. Следует отметить, что АО «Банк Развития Казахстана» является финансовым институтом развития, который оказывает огромное влияние на рост социально-экономического положения государства и находится в процессе большой работы в этом направлении. Роль и значение, которые он выполняет, очень ценны в Казахстане. Авторами проведен анализ ежегодного размера кредитного портфеля в рамках прямого кредитования для финансирования инвестиционных проектов АО «Банк Развития Казахстана» за последние четыре года. На основе официальных статистических данных произведен более детально анализ выданных займов для финансирования инвестиционных проектов АО «Банк Развития Казахстана» в разрезе основных десяти отраслевых структур, также рассмотрены изменения 2022 года к 2019 году и 2022 года к 2021 году. Авторами раскрыта региональная структура кредитного портфеля АО «Банк Развития Казахстана» в числовом значении.

В статье предложены пути развития финансовых институтов развития для поддержки и дальнейшего развития инвестиционных проектов в Казахстане.

Ключевые слова: инвестиционные проекты, кредитный портфель, финансовый институт развития, финансирование, кредитование, акционерное общество «Банк Развития Казахстана», развитие экономики.

M.B. Aubakirova, S.B. Makysh

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Analysis of the investment portfolio of financial development institutions in Kazakhstan

Abstract. The article presents a study of the current state of financing of investment projects by one of the most important financial institutions of development – JSC «Development Bank of Kazakhstan», which takes a special part in the process of financing investment projects in Kazakhstan. The authors analyzed the annual size of the loan portfolio within the framework of direct lending to finance investment projects of the Development Bank of Kazakhstan JSC over the past four years. Based on official statistical data, a more detailed analysis of loans issued to finance investment projects of Development Bank of Kazakhstan JSC in the context of the main ten industry structures was carried out, and changes in 2022 to 2019 and 2022 to 2021 were also considered. The authors have revealed the regional structure of the loan portfolio of the Development Bank of Kazakhstan JSC in numerical terms.

The article suggests ways to develop financial development institutions to support and further develop investment projects in Kazakhstan.

Keywords: investment projects, loan portfolio, financial development institution, financing, lending, joint-stock company «Development Bank of Kazakhstan», economic development.

References

1. Karzhylyk esepilikter / Kazakstan Respublikasy Ul'tytk Bankinin Ul'tytk investicijalyk korporacijasy [Financial Reports / National Investment Corporation of the National Bank of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.nicnbk.kz/about#corporation> [in Kazakh] (accessed 01.12.2023).
2. Eseptilik pen zhosparlar / «Samuryk-Kazyna» ultytk al-aukat kory [Reports and plans / Samruk Kazyna National Welfare Fund]. Available at: <https://www.sk.kz/about-fund/otchety-i-plany/> [in Kazakh] (accessed 01.12.2023).
3. Respublikalyk menshiktegi ujymdar akcijalarynyn memlekettik paketteri men memlekettik ulesterine ielik etu zhane pajdalanu zhonindegi kukyktardy beru turaly Kazakstan Respublikasynyn Ukimetinin 1999 zh. 27 mamyrdayy № 659 Kaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 27, 1999 No. 659 On the Transfer of Rights to Own and Use State Blocks of Shares and State Shares in Organizations Owned by the Republic]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P000001539_/history [in Kazakh] (accessed 15.12.2023).
4. «Kazakstannyn Damu Banki» AK-nyn nesielik sajasaty turaly Memorandumy [Memorandum on the Credit Policy of JSC “Development Bank of Kazakhstan”]. Available at: https://www.kdb.kz/bank/about-us/?sphrase_id=55590 [in Kazakh] (accessed 01.12.2023).
5. «Kazakstannyn Damu Banki» AK-nyn resmi sajty [The official website of JSC “Development Bank of Kazakhstan”]. Available at: <https://www.kdb.kz> [in Kazakh] (accessed 01.12.2023).
6. 2018-2022 zhyldardagy «Kazakstannyn Damu Banki» AK-nyn zhyldyk esepilikteri [Annual reports of the Development Bank of Kazakhstan JSC for 2018-2022]. Available at: <https://www.kdb.kz/investors/financial-and-annual-reporting/> [in Kazakh] (accessed 01.12.2023).
7. Kazakstan Respublikasynyn akimshilik-aumaktyk kurylysynyn kejbir maseleleri turaly

Kazakstan Respublikasynyn Prezidentinin 2022 zhylgy 3 мамыrdagy № 887 Zharlygy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2022 No. 887 «On some issues of the administrative and territorial structure of the Republic of Kazakhstan»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000887> [in Kazakh] (accessed 01.12.2023).

Авторлар туралы мәліметтер:

Аубакирова Махаббат Биржановна – PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан. ORCID 0009-0006-7084-653X

Мақыш Серік Биханұлы – э.ф.д, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан. ORCID 0000-0002-6748-4826

Aubakirova Makhabbat Birzhanovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID 0009-0006-7084-653X

Makysh Serik Bikhanuly – Doctor of Economics, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID 0000-0002-6748-4826



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAXP 06.73.55

<https://orcid.org/0000-0001-9817-4903>

<https://orcid.org/0000-0001-7926-0443>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-283-293>

Specifics of the implementation of key parameters for the systematization of PPP projects

B.M. Tasybay*, L.M. Sembiyeva¹

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: *mbayansulu95@mail.ru, ¹sembiyeva@mail.ru)

Abstract. *The aim of this article is to provide theoretical support for the argument that the public-private partnership system is the most effective means of enhancing energy efficiency in domestic production and transitioning towards innovative development. To improve the resource efficiency of production activities and increase the competitiveness of industrial enterprises, it is necessary to design an effective mechanism for regulating national and regional industrial markets. This requires taking into account the significant sectoral heterogeneity of these markets. The region exhibits heterogeneity not only in the presence of industries performing different economic and production functions, but also in its geographical space. This means that in the process of forming the target set of management of the aggregate industry market, it is necessary to start from the existing sectoral and institutional specifics in the market. In this case, the specifics of the company are a combination of resources and the presence of goals that represent the embodiment of the strategic vision of the company's development by its management. In the structure of the institutions of the company's external environment, elements can be identified that exist independently of its functioning, on which it cannot have a significant impact, but which have a significant impact.*

Keywords: *Audit, public-private partnership, management, integration, industrial enterprises, Kazakhstan, regulation, industry, functions, GDP.*

Introduction

Currently, in the coordination on the projects of the Industrialization Map is assigned to the authorized body in the field of support of industrial and innovative activities (currently, the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan) together with the state bodies responsible for the implementation of projects.

The overall coordination of the regional map projects is assigned to the authorized body in the field of regional development (currently the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan) together with the operators of the provision of state support measures, local authorized bodies and NCE «Atameken».

However, as the audit results showed, the authorized bodies responsible for coordinating the projects of the Industrialization Map and the Entrepreneurship Support Maps of the regions (hereinafter referred to as the Maps) do not fully coordinate the implementation of the Map projects. [1]

Thus, the execution of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan of the request of the Accounts Committee to provide information on the implementation of projects of Business support Cards of the regions took 4 months (from 12.11.2021 to 18.03.2022).

At the same time, the information provided does not correspond to real data obtained directly at the project implementation sites. This suggests weak control and coordination between the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan and local executive bodies. For example, the project «Construction of a workshop for the production of metal products» in the Karaganda region (initiated by - Avtoobedinenie LLP) according to the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, it is working stably, in fact, the project turned out to be unprofitable (due to non-fulfillment of financial obligations to the second-tier bank, rising prices for raw materials, lack of working capital), production has been discontinued since 2020.

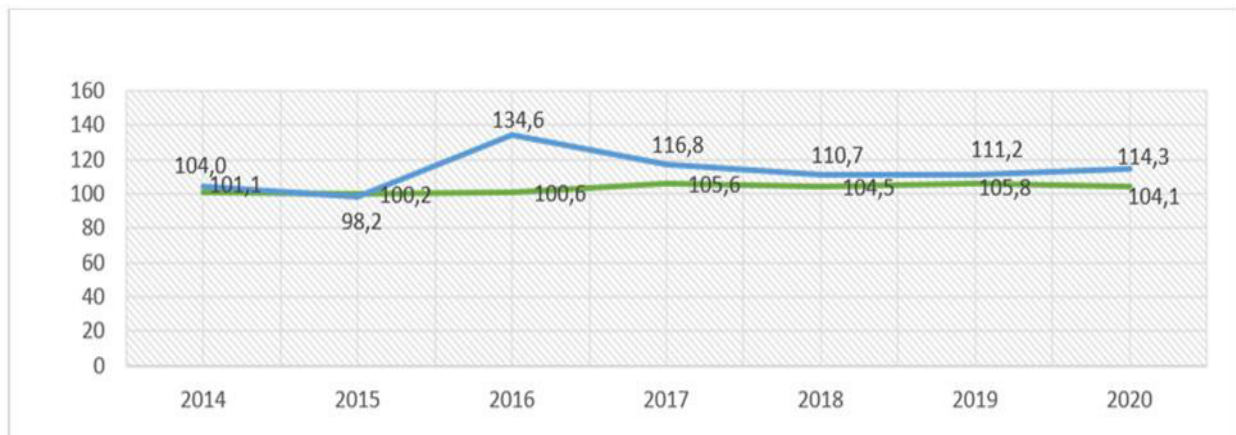
This means that the application of standards is reasonable and fundamental, but not an absolute condition for the safety of the road network and its users. As the level of motorization increases, the proportion of unprofessional drivers who are not protected by industry labor and recreation rules and often are not informed about potential road risks increases. A road safety audit checks an existing or planned road, in which a group of independent qualified experts gives an opinion on the potential risk of an accident in order to prevent emergency situations. The task of a road safety audit is not only to identify road sections with potential accident risks due to possible human error, but also to prepare recommendations for eliminating such risks before accidents occur on these sections.

Methodology

The accumulated practical experience is used to the maximum extent in order to provide the user with a defective product — unsafe elements of road infrastructure that have arisen as a result of mistakes and omissions of designers and designers. The scope of the safety audit

includes the following groups of road performance characteristics: geometric parameters, road surface characteristics, visibility, road signalling, road structures, traffic management and safety during road works. The safety audit of an existing road is aimed at determining the operational characteristics and elements that do not correspond to the function of this road and, consequently, disorient road users on this section, disrupting the smoothness of the psychological perception of the road and creating elements of surprise or ambiguity of the situation. In such situations, the behavior of drivers becomes unpredictable. An experienced driver makes one decision, an inexperienced driver makes another; local drivers' decisions differ from those made by nonresident drivers, etc.

Thus, the current system of accounting and financial reporting in the public sector of the economy of Kazakhstan does not allow obtaining complete and transparent information on the state of implementation of budgets, estimates and budget programs, which does not contribute to the widespread use and development of auditing in this sector, in particular, the audit of the effectiveness of budget programs. In addition, due to the unclear definition in the national legislation of accounting methods in the budgetary sphere and the consolidation of information on budget execution, the lack of unified approaches to the formation of financial and budgetary reporting, it is problematic to audit the annual financial statements of budgetary institutions – managers of budgetary funds to confirm the reliability of these reports.



A number of the manufacturing industry in %

Figure 1. Dynamics of changes in the volume of manufacturing industry and the industrial production index for 2014-2020

Over the years of independence, the Republic of Kazakhstan has adopted a number of strategic policy documents aimed at modernizing and diversifying the national economy through industrial development. [2]

Thus, in 2003, the Strategy of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015 was approved (it became invalid by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010 No. 958), aimed mainly at providing conditions

for the transition from a raw material orientation to a service-technological economy. It was assumed that the Strategy would be implemented in 3 stages: the 1st stage from 2003 to 2005; the 2nd stage from 2006 to 2010; the 3rd stage from 2011 to 2015. Meanwhile, in 2010, the aforementioned Strategy, without reaching its logical conclusion, was put at a loss.

Discussion

In the same year, the State Program of Accelerated Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014 (hereinafter - GPFIID) was developed and approved. The goal of the SPFIID is to ensure sustainable and balanced economic growth through diversification and increasing its competitiveness.

In total, about 25 different sectoral programs have been developed for the implementation of the SPFIID, the Scheme of rational allocation of production capacities of the Republic of Kazakhstan until 2015 has been approved (PPRK No. 304 of April 14, 2010), the Republican Industrialization Map for 2010-2014 has been approved for the first time (PPRK No. 303 of April 14, 2010). [3]

For the period from 2014 to 2021, within the framework of the developed Concepts of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 and 2021-2025, the State Programs of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 and for 2020-2025 were approved (hereinafter – SPIID for 2015-2019 and SPIID for 2020-2025). approved.

In 2014-2021, the policy of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan is focused on the development of the manufacturing industry, taking into account the long-term policy laid down in the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025. At the same time, the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 (with amendments until February 2021) states that export support and support for increasing labor productivity will be strengthened for enterprises investing in the development of the manufacturing sector. The key criterion will be the growth of added value.

Thus, the SPIID for 2015-2019, the SPIID for 2020 – 2025 are focused on stimulating the competitiveness of the manufacturing industry, aimed at increasing labor productivity and increasing the volume of exports of processed goods.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Production, billion tenge	6090,0	5978,0	8047,0	9401,0	10404,0	11573,0	13233,0	16807,0
Exports, million \$	18384,0	14034,0	12651,0	15570,0	15744,0	15826,0	15456,0	19827,0
Imports, million \$	38468,0	28290,0	23135,0	27231,0	30447,0	35738,0	36388,0	38253,0

Investments in fixed assets, billion tenge	729,0	825,0	878,0	956,0	1242,0	1017,0	1078,0	1550,0
Labor productivity, thousand tenge per person.	7634,0	7603,0	9366,0	10547,0	12170,0	13661,0	15874,0	18627,0
Employment (full) thousand people.	536,3	552,6	568,2	581,6	580,5	583,6	581,8	581,8
Operating enterprises, thousand units.	11,3	13,2	13,8	14,5	14,7	15,8	16,9	18,1
Taxes and other mandatory payments, billion tenge	779	847	1028	1194	1294	1477	1746	1450*
GDP, billion tenge	39676,0	40884,0	46971,0	54379,0	61819,0	69533,0	70649,0	81269,0
In DS, billion tenge	4094,0	4201,0	5322,0	6134,0	7065,0	7973,0	9236,0	10837,0
Share of GVA in GDP,%	10,2	10,1	11,3	11,2	11,4	11,4	13,1	13,3

Table-1. Key indicators of the manufacturing industry for 2014-2021

At the same time, the growth of the share of gross value added (GVA) in the GDP structure over the past 8 years has not exceeded 4%.

During the implementation of the SPFIID, the share of the manufacturing industry in the country's GDP was 11.3% in 2010, 11.0% in 2011, 11.0% in 2012, 11.7% in 2013 and 10.2% in 2014.

Compared with 2020, the share of the manufacturing industry in the national volume of industrial products in 2021 decreased by 3.3% (the spread of coronavirus infection had a negative impact on the economy of Kazakhstan, which negatively affected the implementation of foreign trade and the slowdown in the global economy, low technical level of production, outdated material and technical base of enterprises, high dependence from imports, shortage of qualified personnel, as well as underutilization of domestic manufacturing enterprises).

As of now, according to EAEU experts, Kazakhstan is nearing the end of the «inception» stage of the development of public-private partnerships because the following conditions have been met: the government has already made the necessary political decisions; the current legislation has been reviewed, resulting in the formation of regulatory legal acts

in the field of PPP; - a portfolio of projects is being formed- fundamental concepts, stand By November 2019, 589 projects have been started around the nation, 7 of which were at the republican level. All areas of Kazakhstan are implementing PPP initiatives, with East Kazakhstan leading the way.

The results of the activities of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan represented by the Industrial Development Committee are given below in section 2.2.1. [5]

Results

The strategic form of environmental impact can be considered as a kind of alliance of representatives of various groups with overlapping interests. In our opinion, if we consider the macro-level of the national socio-economic system, then in fact, in this case, the public-private partnership itself can be considered as a strategic form of environmental impact. The basis for this is the presence of special interest groups, which are carried by the company, authorized state authorities (or municipalities) and representatives of private capital. An expression of the strategic form of public-private partnership can be the creation of conglomerates, like special economic zones or clusters, combining private and public administration, capital, the functioning of which will be aimed at achieving not only the internal goals of the business representatives included in the cluster, but also the goals of the cluster and the goals of the entire economic system: the formation of a special administrative legal and tax regime within a separate territory, it generates special characteristics of a formal institutional environment that has a local character. Further, the process of forming the formal component of the local institutional environment is supplemented by contracts and other agreements concluded between themselves, as well as with government agencies, residents of clusters and zones.

The road safety audit expands the understanding of the interaction of human and road factors during the in-depth study of accidents and the interaction between experts in various disciplines and fields of research. The customers of the road safety audit are road administrations that own roads and are responsible for road networks and maintaining them in a useful condition for society.

Table 2. An analysis of the fundamental differences between the traditional practice and the method of road safety audit

Assessment of the level of maintenance	Road safety audit
1. During inspections, experts pay attention to the level of maintenance of highways – an indicator reflecting a certain state of the structural elements of highways in close connection with the conditions created for the movement of vehicles.	1. During the audit, experts pay special attention to assessing the perception of the road by all road users, including pedestrians and cyclists, taking into account the limitations of physical and physiological capabilities (elderly people, children).

<p>The perception of the road by some categories of road users, for example, pedestrians or cyclists, is excluded from the focus of the assessment</p> <p>2. During the inspections, the task of experts is to determine the completeness and quality of the fulfillment of the terms of contracts, compliance with the requirements of manuals, codes and standards for the maintenance of structural elements of roads, including those affecting the safety of road traffic on the part of contractors.</p>	<p>2. The task of auditors is to identify dangerous and potentially dangerous road elements for users, regardless of their degree of compliance with applicable norms and standards.</p>
<p>As a rule, inspections are carried out during the daytime under satisfactory weather conditions (without rain or snow) in order to see the road surface in all details, perform detailed measurements, etc.</p> <p>In order to more accurately determine the risk factors of accidents, a road safety audit should be carried out both during the day and at night, in all weather conditions, since it is carried out in difficult conditions when users'</p>	

As can be seen from table 2, the fundamental difference between the audit and the traditional practice of conducting regular road inspections to assess the level of maintenance and operation of highways is the assessment of such a factor as safety for all road users. The scope of the safety audit is to identify defects in the perception of the road and the environment by the driver, which can lead to erroneous actions that create a risk of an accident. The road safety audit is designed to complement the set of traditional tools and methods of their application, expanding the potential of the road industry in the field of identifying and eliminating risks for road users. The introduction of a road safety audit is a logical step towards the creation of an accident risk management system covering all risk factors and all stages of the road life cycle [Swedish Transport Authority (2012)].

The system integration of road safety audit and traditional tools for ensuring the safety of road users by coordinated and coordinated efforts of professionals from various fields is becoming a difficult task for professionals in the road industry. Currently, the interpretation of the role of the human factor in the risks of accidents in Russian and foreign practice is fundamentally different, which determines different target frameworks for reducing the risks of accidents. In Russian practice, the cause of the accident, which occurred due to the combined factor "person – road situation", is usually indicated in the accident card as "the driver lost control of the car". Thus, the blame for the accident lies entirely on the road user who knowingly or unknowingly violated the rules or made a mistake while driving. Practice shows that accidents of this kind also occur on sections of roads built in accordance with design, construction and operation standards.[4] The largest growth in the volume of

the manufacturing industry was noted in 2016 (134.6% compared to the previous year) and a decrease in the volume of the manufacturing industry compared to last year in 2015 (98.2% compared to 2014). Thus, the maximum growth rate of the Index of Physical volume (IFO) of the manufacturing industry was noted in 2017 (105.6% by 2016).

In the general structure of industrial production by type of economic activity, the share of the manufacturing industry in the republican volume of industrial production for 2019-2021 is as follows.

Conclusion

Thus, summarizing all of the above, we can formulate the following conclusions about industrial policy: industrial policy is largely determined by the latest technological order. PPP projects are being carried out in all regions of Kazakhstan, with East Kazakhstan and the three southern regions of Turkestan, Kyzylorda, and Zhambyl leading the way. Infrastructure projects for the transportation and energy sectors are being managed at the republican level. At the regional level, the supply of public goods is dominated by those in the fields of education, health care, culture, sports, and information. The implementation of the state's social responsibility to the populace in the provision of public goods is the goal of 86% of all local-level programs. Recommendations A thorough assessment is required to ascertain the circumstances of a certain country as every step of the development of the PPP system approaches completion. The Kazakhstan PPP Center has played a crucial role in the evolution of the PPP mechanism.

State intervention should ensure the optimal structure of the economy and the efficient allocation of resources; industrial policy measures aimed at the development of industries provide acceleration of the processes of changing the structure of the economy; industrial policy assumes as one of the goals achieving sustainable economic growth; the formation of factors of sustainable growth involves the redistribution of consumption over time; industrial policy involves the involvement of resources by the state in key and potentially contributing to economic growth industries; currently, representatives of state authorities at the federal level are aware of the need for the development of national industry based on PPP. Thus, the current system of accounting and financial reporting in the public sector of the economy of Kazakhstan does not allow obtaining complete and transparent information on the state of implementation of budgets, estimates and budget programs, which does not contribute to the widespread use and development of auditing in this sector, in particular, the audit of the effectiveness of budget programs. In addition, due to the unclear definition in the national legislation of accounting methods in the budgetary sphere and the consolidation of information on budget execution, the lack of unified approaches to the formation of financial and budgetary reporting, it is problematic to audit the annual financial statements of budgetary institutions — managers of budgetary funds to confirm the reliability of these reports.

References

1. Zhanbayev A., Yerkin Y., Shutaleva V., Temirbaeva R., State asset management paradigm in the quasi-public sector and environmental sustainability: Insights from the Republic of Kazakhstan [Электронный ресурс]. -10. – (2022) – URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fenvs.2022.1037023/full> (дата обращения 15.04.2023).
2. Мамулашвили М.З., Турушева М.С. Способы фальсификации записей в бухгалтерском учете и финансовой отчетности и методы их обнаружения // Успехи современной науки и образования. – 2020. - № 7. – С. 38-40.
3. Закирова Э.Р. Государственно-частное партнерство: аспекты применения в аграрной сфере Э.Р.Закирова/Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий. – 2017. – №4. – С. 260-266.
4. Михеев М.В. Бухгалтерский комплаенс как метод предотвращения искажений в бухгалтерской отчетности строительных организаций// Аудит и финансовый анализ. – 2020. - No2. – С. 69-72.
5. Rankin M. Public-private partnerships for agribusiness development – A review of international experiences / M.Rankin, E.GálvezNogales, P. Santacoloma, N.Mhlanga, C Rizzo. – Rome: FAO, 2016.- 183 p.
6. Статистика инноваций [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/23/statistic/8> (дата обращения: 20.04.2023).
7. On the differentiation of income of the population in the Republic of Kazakhstan in 2022 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the data of the Committee URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/543395?lang=en>
8. Сакенова З.М., Сакенов Н.А. Аудит: учебное пособие. – НурСултан: «Туран-Астана», 2019. – 166 с.

Б.М. Тасыбай*, Л.М.Сембиева

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности реализации ключевых параметров для систематизации проектов ГЧП

Аннотация. Целью написания данной статьи является теоретическое обоснование тезиса о системе государственно-частного партнерства как оптимальном инструменте развития энергоэффективности отечественного производства и перевода его на инновационный характер развития. При решении задачи эффективного проектирования механизма регулирования национальных и региональных промышленных рынков с целью повышения ресурсоэффективности производственной деятельности и, как следствие, для повышения конкурентоспособности промышленных предприятий необходимо учитывать наличие значительной отраслевой неоднородности этих рынков. Эта неоднородность проявляется не только в существовании отраслей, выполняющих разные экономические и производственные функции и, соответственно, выполняющих различные социальные функции, но и в

географическом пространстве региона. Это означает, что в процессе формирования целевого набора управления совокупным отраслевым рынком необходимо исходить из существующей отраслевой и институциональной специфики на рынке. В данном случае спецификой компании является сочетание ресурсов и наличие целей, которые представляют собой воплощение стратегического видения развития компании ее руководством. В структуре институтов внешней среды компании можно выделить элементы, существующие независимо от ее функционирования, на которые она не может оказать существенного влияния, но которые оказывают на нее существенное влияние.

Ключевые слова: аудит, государственно-частное партнерство, менеджмент, интеграция, промышленные предприятия, Казахстан, регулирование, промышленность, функции, ВВП.

Б.М. Тасыбай*, Л.М. Сембиева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

МЖӨ жобаларын жүйелеуде негізгі параметрлерді іске асыру ерекшеліктері

Аннотация. Мақаланы жазудың мақсаты отандық өндірістің энергия тиімділігін дамытудың оңтайлы құралы ретінде мемлекеттік – жеке меншік әріптестік жүйесі туралы тезисті теориялық негіздеу және оны дамудың инновациялық сипаты негізінде қарастыру болып табылады. Өндірістік қызметтің ресурстық тиімділігін арттыру және нәтижесінде өнеркәсіптік кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату үшін ұлттық және аймақтық өнеркәсіптік нарықтарды реттеу тетігін тиімді жобалау мәселесін шешу кезінде нарықта айтарлықтай салалық гетерогенділіктің болуын ескеру қажет. Бұл гетерогенділік әр түрлі экономикалық және өндірістік функцияларды орындайтын және сәйкесінше әртүрлі әлеуметтік функцияларды атқаратын салалардың болуымен ғана емес, сонымен бірге аймақтың географиялық кеңістігінде де көрінеді. Бұл жиынтық салалық нарықты басқарудың мақсатты кешенін қалыптастыру процесінде нарықтық қолданыстағы салалық және институционалдық ерекшелікке сүйену керектігін білдіреді. Бұл жағдайда компанияның ерекшелігі - ресурстардың үйлесуі және басқару жүйесінде компанияның стратегиялық даму көзқарасын білдіретін мақсаттардың болуы. Компанияның сыртқы орта институттарының құрылымында оның жұмысына қарамастан оған айтарлықтай әсер ете алмайтын әрі оған ықпалын тигізетін элементтерді бөліп көрсетуге болады.

Түйін сөздер: аудит, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, менеджмент, интеграция, өнеркәсіптік кәсіпорын, Қазақстан, реттеу, функция, ЖІӨ, өнеркәсіп

References

1. Zhanbayev A., Yerkin Y., Shutaleva V., Temirbaeva R., State asset management paradigm in the quasi-public sector and environmental sustainability: Insights from the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fenvs.2022.1037023/full> (accessed 15.04.2023).

2. Mamulashvili M.Z., Turusheva M.S. Sposoby fal'sifikacii zapisej v buhgalterskom uchete i finansovoj otchetnosti i metody ih obnaruzheniya [Methods of falsification of records in accounting and financial statements and methods of their detection], *Uspekhi sovremennoj nauki i obrazovaniya* [Successes of modern science and education], 7, 38-40 (2020). [in Russian]
3. Zakirova E.R. Public-private partnership: aspects of application in agricultural sector/ *Bulletin of the Voronezh State University of Engineering Technologies*. 4.260-266(2017).
4. Miheev M.V. Buhgalterskij kompliens kak metod predotvrashcheniya iskazhenij v buhgalterskoj otchetnosti stroitel'nyh organizacij [Accounting compliance as a method of preventing distortions in the accounting statements of construction organizations], *Audit i finansovyj analiz* [Audit and financial analysis], 2, 69-72 (2020). [in Russian]
5. Rankin M. Public-private partnerships for agribusiness development - A review of international experiences (Rome: FAO, 2016. – 183p.)
6. Statistika innovacii [Innovation statistics] (2022). Available at: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/23/statistic/8> (accessed: 20.04.2023) [in Russian]
7. On the differentiation of income of the population in the Republic of Kazakhstan in 2022 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the data of the Committee Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/543395?lang=en> (accessed: 20.04.2023)
8. Sakenova Z.M., Sakenov N.A. *Audit*. (Turan-Astana, NurSultan, 2019, 166 p.) [in Russian]

Information about authors:

Tassybay B.M. – Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan.

Sembiyeva L.M. – Doctor of Economics, Professor, Gumilyov Eurasian National, 11 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan.

Тасыбай Б.М. – негізгі автор; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Мемлекеттік аудит» білім беру бағдарламасының 3 курс докторанты, Қажымұқан көшесі, 11, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-9817-4903>

Сембиева Л.М. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көшесі, 11, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-7926-0443>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)



Развитие аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета

А.О. Алиева¹, Е.В. Никифорова², Б. Абжалова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

²Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, Москва, Российская Федерация

(E-mail: aao.aliyeva@gmail.com, EVNikiforova@fa.ru)

Аннотация. В настоящее время большое внимание уделяется государственному аудиту консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета как инструменту повышения прозрачности и ответственности в управлении государственными финансами. Данное исследование направлено на анализ современного состояния и выявление ключевых проблем в области государственного аудита, а также на разработку эффективных подходов к улучшению качества и эффективности аудиторских процедур. В результате анализа было установлено, что основными проблемами являются несоответствие существующих методик международным стандартам, недостаток квалифицированных специалистов в сфере аудита, а также недостаточная интеграция информационных технологий в аудиторский процесс, которые снижают общую эффективность государственного аудита, ограничивая его способность обеспечивать надежную оценку финансовой отчетности и контроль за использованием государственных ресурсов. Сформированы рекомендации по улучшению ситуации, включающие обновление и адаптацию методических подходов к аудиту в соответствии с международными стандартами, повышение квалификации аудиторов, а также более широкое внедрение информационных технологий в аудиторскую деятельность.

Ключевые слова: государственный аудит, консолидированная финансовая отчетность, республиканский бюджет, прозрачность государственных финансов, международные стандарты аудита, квалификация аудиторов.

Введение

В условиях динамично развивающейся глобальной экономики и возрастающего внимания к управлению государственными финансами, вопросы государственного аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета выступают как краеугольный камень в обеспечении финансовой стабильности и устойчивого развития государства. Актуальность темы подтверждается стратегическими инициативами и направлениями развития, очерченными на высшем государственном уровне, в частности, в контексте выступления Президента Касым-Жомарта Токаева, посвященного проекту республиканского бюджета на 2024-2026 годы [1].

В своем обращении глава государства особо акцентировал на необходимости усиления контроля за бюджетным процессом, обеспечения макроэкономической стабильности, выполнения социальных обязательств, эффективности государственных инвестиций и поддержки экономического роста. Эти задачи напрямую связаны с улучшением качества и прозрачности государственного аудита, что требует применения современных подходов и методик в этой области.

Цель данного исследования - рассмотреть актуальные вызовы и перспективы в сфере государственного аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета, осветить основные тенденции и инновации в методологии аудита, а также проанализировать пути повышения его эффективности.

Обзор литературы

В современном обществе процесс консолидации и централизации финансовой информации приобретает особую значимость, выступая в качестве ключевого механизма для обеспечения доступности и прозрачности информации о финансовом состоянии и деятельности государственных органов. Централизация финансовой информации подразумевает сбор, обработку и систематизацию данных о бюджетных поступлениях, расходах, обязательствах и активах государственных учреждений в единую информационную базу. Исследование аудита консолидированной финансовой отчетности государственного сектора представляет собой актуальную и важную тему, требующую глубокого анализа с учетом современных требований к финансовой отчетности государственных органов.

В настоящее время в законодательстве Республики Казахстан отсутствует четкое понимание аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета, что указывает на значительный пробел в нормативно-правовой базе. Отсутствие четкой законодательной рамки и определений ключевых терминов создает трудности для стандартизации процессов составления и аудита финансовой отчетности на уровне государства.

Анализ зарубежной литературы позволяет выявить разнообразные подходы и методологии в области государственного аудита консолидированной финансовой

отчетности, которые могут быть применимы для совершенствования нормативно-правовой базы в Казахстане.

GASB утверждает, что финансовая отчетность государственного сектора должна отличаться от отчетности частного сектора, поскольку государство не принадлежит акционерам, и его отчетность должна отражать ответственность перед парламентом, а не перед акционерами, что подчеркивает важность транспарентности и ответственности перед обществом.

Singleton указывает на споры вокруг включения в консолидированную отчетность финансовых отчетов материнской и связанных компаний, а также на методы ее подготовки и раскрытия, которые обычно сосредотачиваются на определениях включения, объеме раскрытия и методах подготовки [2].

Нерworth подчеркивает, что многие пользователи финансовых отчетов государственного сектора не обладают достаточными знаниями, чтобы самостоятельно оценить содержание отчетности, поэтому важно, чтобы информация была понятной и доступной для всех заинтересованных сторон [3].

В то же время в IPSASB предлагается использовать аудит как основной критерий для определения границ финансовой отчетности государственного сектора, поскольку этот критерий наилучшим образом отражает цель предоставления информации для бухгалтерского учета и принятия решений [4].

Carini and Teodori поддерживают концепцию более широкой консолидации всех организаций, зависящих от бюджета центрального правительства, чтобы учесть все ресурсы, за которые государство несет ответственность, в том числе контроль и собственность как критерии определения границы консолидации [5].

Bisogno и др. утверждают, что консолидированная отчетность государственного сектора должна включать организации, которые полностью или в значительной степени финансируются за счет общественных средств и выполняют функции общественного значения, в соответствии с бюджетным подходом [6].

Loughan подчеркивает необходимость гибкости в определении границ федеральной консолидации и внимание к профессиональному суждению и существенности при оценке организаций по различным критериям для включения в консолидированную отчетность [7].

Исследователи Tagesson and Grossi показывают различия между стандартами IPSASB и муниципальными стандартами, которые основаны на подходе к управленческой отчетности, подчеркивая, что стандарты IPSASB ориентированы на принятие решений, тогда как муниципальные стандарты основаны на подходе к отчетности о долгах [8].

Таким образом, анализ зарубежных исследований подчеркивает необходимость дифференциации подходов к финансовой отчетности государственного и частного секторов, осознание которой приводит к лучшему пониманию ответственности государства перед гражданами и обществом. Это влечет за собой акцент на обеспечение устойчивого финансового положения и отчетности, отражающей не только финансовые результаты, но и социальное воздействие государственных программ и инициатив.

Материалы и методы

Для достижения поставленных целей в статье предполагается использование комплексного подхода, включающего анализ нормативно-правовой базы, оценку текущего состояния и проблематики в области государственного аудита. Основные методологии, применяемые в данном исследовании, включают экономико-статистический анализ, оценочно-сравнительные оценки, логические рассуждения и аналитические рамки. В качестве материалов для исследования использованы исследования отечественных и зарубежных ученых на тему исследования, данные и отчеты Высшей аудиторской палаты Республики Казахстан, официальная статистика Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, публикации международных организаций, материалы с интернет-ресурсов.

Результаты и обсуждения. С 2018 года в Казахстане начался процесс формирования консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета, что стало возможным благодаря вступлению в силу норм, предусмотренных Законом от 2 июля 2014 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственного управления» [9]. Данный процесс включает подготовку бухгалтерского баланса за соответствующий финансовый год, отчета о финансовых результатах, отчета об изменениях в чистых активах/капитале, отчета о движении денежных средств, а также подготовку пояснительной записки.

С 2020 года, в соответствии с Законом Республики Казахстан «О государственном аудите и финансовом контроле», Высшая аудиторская палата уполномочена проводить аудит консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета, аудит консолидированной финансовой отчетности администраторов бюджетных программ и государственных учреждений, за исключением Национального Банка Республики Казахстан [10]. Но в настоящее время имеется ряд проблем, возникающих в процессе аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета, начиная от понятийного аппарата до методологических аспектов.

В частности, имеется несогласованность нормативно-правовых документов в части определения консолидированной финансовой отчетности и его аудита (Таблица 1).

Таблица 1. Анализ подходов в нормативно-правовых актах

Нормативно-правовой документ	Формулировка
Правила составления консолидированной финансовой отчетности администраторами бюджетных программ и местными уполномоченными органами по исполнению бюджета	Консолидированная финансовая отчетность об исполнении республиканского бюджета – это финансовая отчетность ведомства и администраторов республиканских бюджетных программ, представленная как финансовая отчетность единой организации в соответствии со статьей 120-1 Бюджетного кодекса.
Закон Республики Казахстан от 12 ноября 2015 года № 392-V ЗРК. «О государственном аудите и финансовом контроле»	Аудит консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета

300. Процедурный стандарт внешнего государственного аудита и финансового контроля по проведению аудита финансовой отчетности	Консолидированная финансовая отчетность республиканского бюджета – это финансовая отчетность ведомства центрального уполномоченного органа по исполнению бюджета, осуществляющего функции в сфере исполнения республиканского бюджета и обслуживания исполнения местных бюджетов, и администраторов республиканских бюджетных программ, представленная как финансовая отчетность единой организации
Примечание: составлено автором	

В Правилах составления консолидированной финансовой отчетности администраторами бюджетных программ и местными уполномоченными органами по исполнению бюджета дано определение «консолидированной финансовой отчетности об исполнении республиканского бюджета», а в законе «О государственном аудите и финансовом контроле» указаны полномочия Высшей аудиторской палаты РК о проведении «аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета», не делая акцента на исполнении, что расширяет рамки аудиторской проверки за пределы прямого исполнения бюджета.

При этом, согласно Процедурного стандарта внешнего государственного аудита и финансового контроля по проведению аудита финансовой отчетности, общая задача органа внешнего государственного аудита и финансового контроля при проведении аудита финансовой отчетности любого уровня состоит в получении разумной уверенности, содержит ли финансовая отчетность в своей совокупности существенные искажения информации, допущенные по причине недобросовестных действий или ошибки, что, в свою очередь, позволяет дать заключение о том, подготовлена ли финансовая отчетность во всех существенных аспектах в соответствии с законодательством Республики Казахстан в сфере бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

Конечная цель аудита финансовой отчетности – повысить степень уверенности пользователей в финансовой отчетности. Это обеспечивается посредством выражения мнения о достоверности финансовой отчетности, а также соответствии порядка ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности требованиям, установленным законодательством Республики Казахстан в сфере бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

Такое различие в формулировках и акцентах может приводить к неоднозначности в трактовке обязанностей и целей аудита, подчеркивая критическую необходимость в уточнении нормативной базы для согласования подходов и методологий аудита и финансового контроля в государственном секторе. Для решения этой проблемы необходимо устранить несоответствия и противоречия в нормативно-правовой базе.

В ходе исследования было обнаружено, что цели аудита варьируются от года к году и иногда не определяются четко, что приводит к применению недостоверных методик аудита. В частности, наблюдается путаница между проведением аудита соответствия и аудита финансовой отчетности. Такое несоответствие становится еще более заметным в свете принятия Процедурных стандартов внешнего государственного аудита и

финансового контроля 28 апреля 2020 года, согласно которому с 2021 года аудиторское заключение должно было базироваться на аудите финансовой отчетности, а не аудите соответствия.

КФО РБ за 2021 год составлена на основании КФО 36 администраторов республиканских бюджетных программ и финансовой отчетности по поступлениям.

В рамках аудита КФО РБ за 2021 год ВАП РК совместно с КВГА МФРК проведены аудиты 14 администраторов республиканских бюджетных программ, а также аудит финансовой отчетности по поступлениям и проверка правильности консолидации и составления КФО РБ.

Аудит КФО АРБП осуществляется уполномоченным органом по внутреннему государственному аудиту (далее – КВГА).

Применительно к КФО АРБП за 2022 год, КВГА аудиторские мероприятия проведены в отношении 11 АРБП. Информация по охвату аудитом КВГА КФО АРБП за 2022 год представлена в следующей таблице.

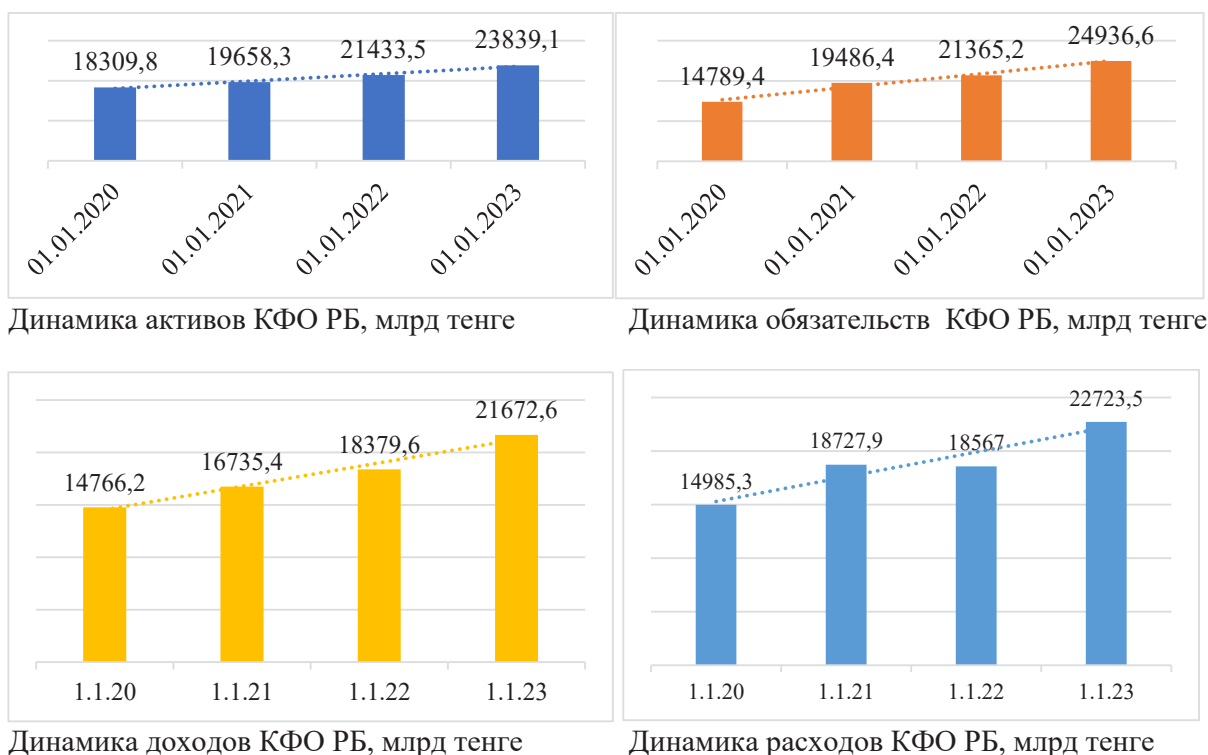


Рисунок 1. Динамика структурных элементов КФО РБ, млрд тенге.

Источник: составлено автором на основе [11].

Объем активов, охваченных аудитом, значительно различается среди министерств. Министерство индустрии и инфраструктурного развития (МИИР) демонстрирует наибольший объем активов (4 876 920,5 млн тенге), что подчеркивает значимость

инфраструктурных проектов и промышленного развития в стратегических планах государства. Министерство обороны также выделяется среди остальных ведомств с 2 626 533,2 млн тенге, отражая крупные инвестиции в оборонную способность. Остальные министерства имеют значительно меньший объем активов, что коррелирует с их функциональными задачами и бюджетами.

В рамках аудита проведена проверка достоверности отражения в КФО РБ налоговых поступлений, а также дебиторской и кредиторской задолженности, связанной с налоговыми поступлениями. По результатам проверки установлено следующее.

Порядок отражения поступлений бюджета в КФО РБ определен Правилами отражения поступлений бюджета в годовой консолидированной финансовой отчетности об исполнении республиканского, областного бюджета, бюджетов города республиканского значения, столицы, утвержденными приказом Министра финансов Республики Казахстан от 26 мая 2017 года № 340. МИИР имеет также наибольший объем обязательств (1 644 432,9 млн тенге), что может свидетельствовать о значительных внешних финансовых обязательствах, связанных с реализацией инфраструктурных проектов. Следом идет Министерство сельского хозяйства с обязательствами в размере 323 558,8 млн тенге, подчеркивая финансовые обязательства перед контрагентами и в рамках программ поддержки аграрного сектора. У остальных министерств обязательства значительно ниже, что может указывать на более ограниченный объем внешних финансовых взаимоотношений.

В ходе аудита также проверена достоверность отражения в КФО РБ дебиторской и кредиторской задолженности, связанной с исчислением и уплатой налогов. Дебиторская и кредиторская задолженность по налоговым поступлениям бюджет в КФО РБ отражается на основе КФО по поступлениям, первичным документом для составления которого в свою очередь выступает Сводный отчет КГД.

В плане расходов наибольший охват аудитом демонстрирует Министерство здравоохранения с 2 078 195,6 млн тенге, что отражает высокий приоритет государства на здравоохранение и борьбу с пандемией COVID-19. Министерство обороны и Министерство внутренних дел также показывают значительные расходы, что коррелирует с их ключевыми функциями в обеспечении безопасности и обороны страны. Остальные министерства имеют меньший объем расходов в соответствии с их спецификой деятельности. Результаты проверки показали, что данные Сводного отчета КГД соответствуют суммам дебиторской и кредиторской задолженности по налоговым поступлениям, отраженным в КФО РБ, с учетом корректировки на невыясненные поступления/возвраты, а также на суммы распределенных, но не перечисленных сумм ввозных таможенных пошлин.

Также был проведен анализ выводов по результатам государственного аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета за 2020-2022 годы, где выявлены ряд ключевых проблем и недостатков в системе учета и отражения финансовых операций в республиканском бюджете Казахстана:

1. Не регламентированный вопрос отражения инвестиций в ассоциированные организации привел к искажению данных в финансовой отчетности, что подчеркивает необходимость усиления нормативной базы по учету инвестиций, включая те, что произведены в организации, не относящиеся к квазигосударственному сектору.

2. Отражение безнадежной задолженности в качестве финансового актива указывает на серьезные недостатки в процедурах списания и учета такого рода активов, что требует уточнения и усовершенствования методологии учета и списания безнадежных долгов.

3. Различия в нормативных актах, касающихся учета займов, свидетельствуют о необходимости их гармонизации и унификации для достижения однозначности в учетных процедурах.

4. Неправильное отражение векселей выданных ведет к искажению данных о финансовых обязательствах, что указывает на необходимость более строгого соответствия нормативным требованиям учета финансовых инструментов.

5. Выраженное мнение с оговоркой по итогам аудита за 2020 год из-за искажений, превышающих уровень существенности, подчеркивает серьезность выявленных проблем в финансовой отчетности.

6. Необоснованное планирование бюджетных средств на информационные системы и несвоевременность заключения договоров с поставщиками услуг отражает недостатки в управлении и контроле расходов на информационные технологии.

7. Выявленные недостатки и противоречия в методологии ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности требуют серьезного пересмотра и адаптации к международным стандартам для обеспечения достоверности и полноты отражаемой информации.

Таким образом, результаты аудита за период 2020-2022 годов выявили значительные недостатки в системе учета и отчетности республиканского бюджета, что требует принятия мер по их устранению. Необходимо проведение реформ в области бухгалтерского учета, усиление контрольных функций и улучшение нормативно-правовой базы для повышения прозрачности и ответственности в управлении государственными финансами.

Так, анализ консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета Казахстана за 2020-2023 годы и результатов государственного аудита выявил устойчивый рост активов и обязательств бюджета, положительную динамику доходов и расходов, но также и ключевые проблемы в системе учета и отражения финансовых операций. Выявленные недостатки, включая расхождения между заявленными и фактическими показателями, неэффективное использование бюджетных средств, пробелы в системе внутреннего контроля и необходимость совершенствования нормативно-правовой базы, подчеркивают критическую необходимость реформ в учете и аудите для обеспечения прозрачности, эффективности и ответственности управления государственными финансами.

В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 10 сентября 2022 года № 1005 «Об утверждении Концепции управления государственными финансами Республики Казахстан до 2030 года» задача совершенствования консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета выходит на передний план в контексте общих усилий по улучшению управления государственными финансами. Данное направление призвано не только повысить прозрачность и ответственность в управлении государственными средствами, но и обеспечить более эффективное распределение ресурсов, что является критически важным для достижения устойчивого экономического роста и социального развития страны.

Основные проблемы, с которыми сталкивается Республика Казахстан в области финансового управления, включают неэффективность квазигосударственного сектора, его зависимость от государственного бюджета, слабое корпоративное управление и отсутствие стратегической взаимосвязи деятельности с общегосударственными целями. Также актуальной остается проблема информационной закрытости и необходимость повышения транспарентности бюджетного процесса, в том числе за счет автоматизации и цифровизации.

Решение этих задач потребует комплексного подхода, включающего пересмотр действующей классификации государственной собственности для отражения коммерческой или некоммерческой цели субъектов квазигосударственного сектора, усиление корпоративного управления и внедрение международных стандартов финансовой отчетности для более точного учета затрат и оценки государственных активов и обязательств.

Консолидация государственных финансов и усиление доходной части бюджета, в том числе за счет накопления средств Национального фонда Республики Казахстан и пересмотра долговой политики, станет фундаментом для обеспечения сбалансированности и устойчивости бюджета, что, в свою очередь, позволит повысить эффективность и экономическую отдачу бюджетных расходов и способствовать достижению стратегических целей развития Республики Казахстан.

Как показывает передовой зарубежный опыт, необходимым является поэтапный переход к составлению консолидированной финансовой отчетности государства, включающей государственный и квазигосударственный секторы на республиканском и местном уровне, а также Национальный фонд и внебюджетные фонды.

Именно такая финансовая отчетность обеспечит целостную картину финансового положения страны.

Также был проведен SWOT-анализ аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета.

Таблица 2. SWOT-анализ аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета

Strengths (Сильные стороны)	Weaknesses (Слабые стороны)
– Стабильность и прозрачность: Казахстан обычно проявляет стабильность в финансовой политике, что способствует прозрачности	– Сложность сбора данных: Некоторые государственные организации могут иметь слабые системы учета и отчетности, что

<p>в финансовой отчетности и улучшает доверие инвесторов и стейкхолдеров.</p> <p>– Профессиональные навыки аудиторов: Аудиторские фирмы в Казахстане часто обладают высоким уровнем профессионализма и опыта в области аудита финансовой отчетности, что обеспечивает качественное проведение аудита.</p> <p>– Поддержка со стороны государственных органов: Государственные органы Казахстана могут предоставить необходимые ресурсы и информацию для эффективного аудита бюджета.</p>	<p>затрудняет сбор и анализ данных для консолидированной финансовой отчетности.</p> <p>– Отсутствие стандартизации: Некоторые сегменты государственного бюджета могут использовать различные методы учета и отчетности, что затрудняет сопоставление данных и оценку финансового положения.</p> <p>– Вмешательство политики: Политические факторы могут оказывать влияние на составление бюджета и финансовую отчетность, что может повлиять на ее объективность и достоверность</p>
<p>Opportunities (Возможности)</p>	<p>Threats (Угрозы)</p>
<p>– Внедрение современных технологий: Внедрение современных информационных систем и технологий учета может улучшить эффективность и достоверность финансовой отчетности.</p> <p>– Обучение персонала: Обучение персонала государственных организаций и аудиторских фирм по использованию лучших практик аудита и отчетности может повысить качество проведения аудита</p>	<p>– Экономическая нестабильность: Экономические кризисы или нестабильность могут повлиять на доходы и расходы бюджета, что затруднит анализ и оценку финансовой отчетности.</p> <p>– Политические риски: Политические изменения или нестабильность могут повлиять на финансовую политику и составление бюджета, что может затруднить аудит и достоверность финансовой отчетности.</p>
<p>Примечание: составлено автором</p>	

Аудит консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета в Казахстане имеет ряд сильных сторон, включая стабильность и прозрачность финансовой политики, высокий уровень профессионализма аудиторов и поддержку государственных органов. Однако существуют и слабые стороны, такие, как сложность сбора данных, отсутствие стандартизации методов учета и влияние политики на финансовую отчетность. Возможности для улучшения включают внедрение современных технологий и обучение персонала, в то время как основные угрозы составляют экономическая нестабильность и политические риски. Эффективное преодоление этих проблем потребует совместных усилий всех заинтересованных сторон для обеспечения прозрачности, ответственности и достоверности в финансовом учете и аудите.

Заключение

В свете анализа актуальных вызовов и перспектив в сфере государственного аудита консолидированной финансовой отчетности республиканского бюджета, основываясь на опыте Казахстана и изучении международной практики, становится очевидной критическая необходимость комплексных реформ. Для повышения качества и

эффективности государственного аудита необходимо внедрение и адаптация международных стандартов и лучших практик, разработка четких законодательных определений, укрепление профессионализма аудиторов, а также расширение использования информационных технологий, что обеспечит высокий уровень доверия общества к государственным финансам, повышение ответственности и эффективности использования государственных ресурсов.

Для расширения аналитических возможностей Высшей аудиторской палаты необходимо применение цифровых технологий, таких, как аудит больших данных, поскольку данный контроль позволяет формулировать сложные, общегосударственные выводы; сочетать сторонние, локальные и смешанные подходы к сбору данных для мониторинга реализации основных политических направлений в режиме реального времени. Изучение передовых цифровых технологий и методов анализа данных имеет решающее значение для «аудиторов будущего», которым также необходимо интегрировать данные из различных источников и представлять результаты в удобной для пользователя форме, используя передовые инструменты визуализации данных, методы прогнозирования и универсальный опыт. Для этого изменения необходимы аудиторам, обладающим экспериментальным мышлением, хорошими навыками решения проблем, многогранным академическим и рабочим опытом, а также готовностью к непрерывному обучению и обмену знаниями между коллегами.

Таким образом, подчеркивается критическая необходимость устранения существующих проблем в системе бухгалтерского учета и финансовой отчетности государственного сектора Казахстана. Несмотря на значительные усилия по реформированию и приведению в соответствие с Международными стандартами финансовой отчетности для общественного сектора (МСФООС), остаются вызовы, такие, как недостаточное профессиональное знание бухгалтерского учета среди специалистов, чрезмерная нагрузка, несоответствующие обязанности и высокая ответственность, приводящие к оттоку квалифицированных кадров. Особое внимание требуется уделить оценке долгосрочных активов и проблем, связанных с их финансированием. Постепенная оценка государственного имущества и внедрение автоматизации для консолидации отчетности всех государственных учреждений могут стать ключом к повышению прозрачности и точности финансовой информации. Очевидно, для достижения высокого уровня финансовой прозрачности и ответственности необходим комплексный подход к решению выявленных проблем, включая разработку и утверждение национальных стандартов, соответствующих особенностям Казахстана и международным требованиям.

Список литературы

1. Касым-Жомарт Токаев провел совещание по вопросам бюджетного планирования. Электронный ресурс – URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/kasym-zhomart-tokaev-provel-soveshchanie-po-voprosam-byudzhethnogo-planirovaniya (дата обращения: 06.03.24).

2. Singleton W. R. Evidence of the effect of alternative consolidation accounting techniques on the financial decisions of users //International Journal of Commerce and Management. – 2000. – Т. 10. – №. 3/4. – С. 1-17.
3. Hepworth N. Changing from Financial Control to Financial Management in the Public Sector: An Introduction to the Changes That Will Be Required //Public Financial Management and Internal Control: The Importance of Managerial Capability for Successful Reform in Developing and Transition Economies. – Cham : Springer International Publishing, 2023. – С. 1-46.
4. van Helden J. Literature review and challenging research agenda on politicians' use of accounting information //Public Money & Management. – 2016. – Т. 36. – №. 7. – С. 531-538.
5. Carini C., Teodori C. Debate: Public sector consolidated financial statements—the hybrid approach //Public Money & Management. – 2021. – Т. 41. – №. 6. – С. 432-433.
6. Bisogno M., Santis S., Tommasetti A. Public-Sector consolidated financial statements: An analysis of the comment letters on IPSASB's exposure draft no. 49 //International Journal of Public Administration. – 2015. – Т. 38. – №. 4. – С. 311-324.
7. Loughan L. O. Consolidated financial statement information and group reporting in the central government: a user-oriented approach //Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management. – 2023. – Т. 35. – №. 6. – С. 28-51.
8. Grossi G. Consolidated financial statements in the public sector //Public sector accounting. – Routledge, 2014. – С. 63-76.
9. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственного управления» от 2 июля 2014 года № 225-V ЗРК. / Электронный ресурс. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000225> (дата обращения: 06.03.24).
10. Закон Республики Казахстан «О государственном аудите и финансовом контроле» от 12 ноября 2015 года № 392-V ЗРК. / Электронный ресурс. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000392> (дата обращения: 12.03.24).
11. Заключение к Отчету Правительства Республики Казахстан об исполнении республиканского бюджета за 2022 год. / Электронный ресурс. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/485211?lang=ru> (дата обращения: 10.03.24).

А.О. Алиева¹, Е.В. Никифорова², Б. Абжалова¹

¹Д.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Ресей Федерациясы Үкіметінің жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы

Республикалық бюджеттің шоғырландырылған қаржылық есептілігі аудитінің дамуы

Аннотация: Қазіргі уақытта мемлекеттік қаржыны басқарудағы ашықтық пен жауапкершілікті арттыру құралы ретінде республикалық бюджеттің шоғырландырылған қаржылық есептілігінің мемлекеттік аудитіне көп көңіл бөлінеді. Бұл зерттеу қазіргі жағдайды талдауға және мемлекеттік аудит саласындағы негізгі проблемаларды анықтауға, сондай-ақ аудиторлық рәсімдердің сапасы мен тиімділігін жақсартудың оңтайлы тәсілдерін

әзірлеуге бағытталған. Талдау нәтижесінде негізгі проблемалар қолданыстағы әдістемелердің халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі, аудит саласында білікті мамандардың жетіспеуі, сондай-ақ мемлекеттік аудиттің жалпы тиімділігін төмендететін, оның қаржылық есептілікті сенімді бағалауды және мемлекеттік ресурстарды пайдалануды бақылауды қамтамасыз ету қабілетін шектейтін аудиторлық процеске ақпараттық технологиялардың жеткіліксіз интеграциясы болып табылатыны анықталды. Халықаралық стандарттарға сәйкес аудитке әдістемелік тәсілдерді жаңарту мен бейімдеуді, аудиторлардың біліктілігін арттыруды, сондай-ақ аудиторлық қызметке ақпараттық технологияларды кеңінен енгізуді қамтитын жағдайды жақсарту бойынша ұсынымдар қалыптастырылды.

Түйін сөздер: мемлекеттік аудит, шоғырландырылған қаржылық есептілік, республикалық бюджет, мемлекеттік қаржының ашықтығы, халықаралық аудит стандарттары, аудиторлардың біліктілігі

A.O. Aliyeva¹, E.V. Nikiforova², B Abzhalova¹

¹*L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Finance Department university under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russian Federation*

Development of the audit of the consolidated financial statements of the republican budget

Abstract. Currently, significant attention is being paid to the state audit of the consolidated financial statements of the republican budget as a tool for enhancing transparency and accountability in the management of public finances. This study aims to analyze the current state and identify key issues in the field of state audit, as well as to develop effective approaches to improve the quality and efficiency of auditing procedures. The analysis revealed that the main problems include discrepancies between existing methodologies and international standards, a shortage of qualified specialists in the field of auditing, and insufficient integration of information technologies into the auditing process, all of which reduce the overall effectiveness of state audit, limiting its ability to provide a reliable assessment of financial reporting and control over the use of public resources. Recommendations have been formulated to improve the situation, including updating and adapting methodological approaches to auditing in accordance with international standards, enhancing the qualifications of auditors, and broader implementation of information technologies in auditing activities.

Keywords: state audit, consolidated financial statements, republican budget, transparency of public finances, international standards of auditing, qualification of auditors.

References

1. Kasym-ZHomart Tokaev provel soveshchanie po voprosam byudzhethnogo planirovaniya». [Kassym-Jomart Tokayev held a meeting on budget planning issues]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/kasym-zhomart-tokaev-provel-soveshchanie-po-voprosam-byudzhethnogo-planirovaniya (accessed: 06.03.24)

2. Singleton W. R. Evidence of the effect of alternative consolidation accounting techniques on the financial decisions of users //International Journal of Commerce and Management. 10(3/4). 1-17(2000).
3. Hepworth N. Changing from Financial Control to Financial Management in the Public Sector: An Introduction to the Changes That Will Be Required. Public Financial Management and Internal Control: The Importance of Managerial Capability for Successful Reform in Developing and Transition Economies. – Cham : Springer International Publishing, 2023. – 1-46p.
4. Van Helden J. Literature review and challenging research agenda on politicians' use of accounting information. Public Money & Management. 36(7). 531-538(2016).
5. Carini C., Teodori C. Debate: Public sector consolidated financial statements—the hybrid approach. Public Money & Management.41(6). 432-433(2021).
6. Bisogno M., Santis S., Tommasetti A. Public-Sector consolidated financial statements: An analysis of the comment letters on IPSASB's exposure draft no. 49. International Journal of Public Administration. 38(4).311-324(2015).
7. Loughan L. O. Consolidated financial statement information and group reporting in the central government: a user-oriented approach. Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management. 35(6). 28-51(2023).
8. Grossi G. Consolidated financial statements in the public sector //Public sector accounting. – Routledge, 2014. – p. 63-76.
9. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственного управления» от 2 июля 2014 года № 225-V ZRK. [Law of the Republic of Kazakhstan “On introducing amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on public administration issues” dated July 2, 2014 No. 225-V ZRK]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000225> (accessed: 06.03.24)
10. Закон Республики Казахстан «О государственном аудите и финансовом контроле» от 12 ноября 2015 года № 392-V ZRK. [Law of the Republic of Kazakhstan “On State Audit and Financial Control” dated November 12, 2015 No. 392-V ZRK]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000392> (accessed: 12.03.24)
11. Zaklyuchenie k Otchetu Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ob ispolnenii respublikanskogo byudzheta za 2022 god. [Conclusion to the Report of the Government of the Republic of Kazakhstan on the execution of the republican budget for 2022]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/485211?lang=ru> (accessed: 10.03.24)

Информация об авторах:

Алиева Айну́р Омирбековна – докторант кафедры «Государственный аудит», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Никифорова Елена Владимировна - доктор экономических наук, профессор, заместитель руководителя департамента бизнес-аналитики, Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, Москва, Российская Федерация.

Абжалова Баян – докторант кафедры «Государственный аудит», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aliyeva Ainur Omirbekovna – PhD applicant, Department of State Audit of the Faculty of Economics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nikiforova Elena Vladimirovna – Foreign scientific consultant, Professor, Doctor of Economic Sciences, Deputy Head of Business Intelligence Department, Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russian Federation.

Abzhalova Bayan – PhD student, Department of State Audit of the Faculty of Economics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



XFTAP10.23.45

<https://orcid.org/0000-0002-7467-6981>

<https://orcid.org/0000-0002-9981-704X>

<https://orcid.org/0000-0002-0755-3498>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-309-324>

Интеграцияланған есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесі

Б.О. Кайранбеков¹, М.А. Жолаева^{*2}, А.Б. Искакова³

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹Kairanbekbaur_65@mail.ru, ²r.zholaeva@mail.ru, ³aika_shagira@mail.ru)

Аннотация. Интеграцияланған есеп (ИЕ) беру процесін институционализациялау тұрғысынан басқарушылық бақылау жүйесін (ББЖ) зерттеу болып табылады. Сондай-ақ, ББ қалыптастыруға институционализациялаушы интеграцияланған әдіс, бизнесті ұйымдастырудың өзекті мәселелері қарастырылып, бизнес-құрылымдардағы ББЖ рөлі талданды. Зерттеудің мақсаты ББЖ интеграцияланған есептілік процесінің қамтамасыз етілуін немесе шектелуін түсіну болып табылады. Мақала әлеуметтік-экономикалық зерттеулер саласына жатады, өйткені үйлесімді есептілікпен жұмыс істейтін мамандардың ИЕ процесін қалай түсінетіні және түсіндіретіні зерттелді. Бизнеске басқа мүдделі тараптар үлкен алаңдаушылыққа кездеседі. Қазақстандық фирмалардың іріктемесінде, фирманың жоғары басшылығының саяси артықшылықтарына және ББ тиімді жүйесін енгізуге жоғары басшылық пен қаржылық есептіліктің сапалық әсеріне көңіл аударылды. ББЖ әдістемесі жүйеге аз әсері кері реакцияны тудыратын интеграцияланған есеп беру процесін институционализациялау үлкен ықпал етуі мүмкін, бұл сызықтық емес тәсіл ретінде танылуы керек. Әдіснамада интерактивті, интерпретациялық және сапалы зерттеуде зерттеу нәтижелерін жалпылау мүмкін еместігіне сипаттама жасалды. ББЖ мен ИЕ құру арасындағы байланысты тереңірек түсіну маңызды. Алайда ИЕ ғылыми әдебиеттерде жеткілікті зерттелмеген тақырып болғандықтан «Қазатомөнеркәсіп» АҚ мысалында қарастырылды. ББЖ, институционалдық жұмысты пайдалану, компанияның тұрақты даму мақсаттары айқындалды. Ұйымдастырушылық мәдениет, нақты міндеттер және мүдделі тараптармен тұрақты ИЕ процесінің дамуға ықпалы талданды. Мүдделі тараптармен үздіксіз өзара әрекеттесетін көп сатылы ИЕ процесі қарастырылды. Нәтижесінде, ИЕ дайындау процесіне қатысты ББЖ туралы толық ақпарат, қазіргі ИЕ мамандары мен біріктірілген есептілікті енгізуді қарастыратын ұйымдарға пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: институттандыру, интеграцияланған есеп-қисап, басқарушылық бақылау жүйесі, қаржылық, қаржылық емес, техникалық және әлеуметтік бақылау

Кіріспе

Соңғы жылдары ҚР-дағы компанияларда Корпоративтік есептілікте қаржылық емес сипаттағы ақпаратты ұсыну қажеттігі пайда болды. Осылайша, олар есеп берушілердің жаңа сұраныстарына жауап береді, алайда инвестициялық шешім қабылдау үшін дәстүрлі форматта жасалған есептілікте берілген мәліметтер жеткіліксіз. Корпоративтік есептіліктің жаңа нысаны – интеграцияланған есептілік туындаған қажеттіліктерге жауап беруге арналған. Интеграцияланған есеп беру қаржылық және қаржылық емес ақпаратты біріктіреді, сонымен қатар компанияның қаржылық және қаржылық емес капиталы арасындағы байланысты көрсетеді. Бұл пайдаланушылардың компания туралы түсінігін – оның қызметінің нәтижелерін, перспективалары мен стратегиясын және басқа да маңызды аспектілерді айтарлықтай жақсартуы тиіс [1].

Дегенмен, бүгінде интеграцияланған есептілікке қызығушылық артып келеді және оның құндылықты құруға біртұтас көзқарасын жаңадан құрылған халықаралық тұрақтылық стандарттар Кеңесі сияқты ықпалды ұйымдар ұсынды (ISSB; IFRS, 2022). Интеграцияланған есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесі тек қаржылық және қаржылық емес ақпаратты біріктіру үшін ғана емес, сонымен қатар көптеген мүдделі тараптардың әртүрлі көзқарастарын ықтимал үйлестіру үшін де пайдаланылуы мүмкін екенін көрсетеді [2].

Сипаттамалар мен жүйелі модельдер арасындағы айырмашылықты түсіну басқарылатын өзгерістердің ықтималдығын және тиімділігін арттыруға көмектеседі. Осыған байланысты жеке және ұйымдық өзгерістерді басқарушылар үшін біріктірілген есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесі қызығушылық тудырады. Сауалнама деректері бизнестегі біріктірілген есеп беруді институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесі өнімділікке, сондай-ақ фирмаға енгізілген тәжірибелер мен процедураларға айтарлықтай әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді [3].

Зерттеу барысында саяси ұстанымдар фирманың біріктірілген есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесінің тиімділігіне айтарлықтай әсер ететіні анықталды. Мұндай нәтижелер ішкі бақылаудың тиімділігіне ықпал ететін басқа экономикалық қауіп факторларын есепке алғаннан кейін күшіне енеді. Атап айтқанда, менеджерлер тағайындалған фирмалар басқа бизнеске қарағанда тиімсіз басқарушылық бақылау жағдайларының 6%-ға аз екенін хабарлады. Оған кірістірілген жоғары басшылық командасының болуы басқарушылық бақылаудың жақсырақ сапасымен байланысты екенін көрсетеді. Біріктірілген есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесінің кемшіліктері бухгалтерлік есеп сапасының төмендігі мен инвестициялардың тиімсіздігінің себеп болуы мүмкін екендігіне дәлелдер бар [4].

Менеджерлер ұстанымының бизнестің басқарушылық бақылау жүйесі арқылы біріктірілген есеп беру сапасына қаншалықты әсер ететінін анықтау мақсатында траекториялық талдауды қолданамыз [5]. Траекторияларды талдау басқарушылық

бақылау жүйесінің біріктірілген есептіліктің сапасына жоғары басшылық ұстанымының ықпалын анықтауға мүмкіндік береді. Осы қайта есептеу жиілігі мен аудиторлық төлемді пайдалана отырып, біріктірілген есептіліктің сапасын бағалаймыз. Осы нәтижелер жоғары топ менеджерлер мен біріктірілген есептіліктің сапасы арасындағы тікелей байланысты көрсетеді, ол қорытындыға сәйкес келеді [6]. Алайда, есеп беру сапасына әсер етудің едәуір бөлігі басқарушылық бақылау жүйесі арқылы жүзеге асырылатындығын анықтаймыз. Сондай-ақ бірқатар қосымша талдаулар мен сенімділік сынақтарын жүргіземіз. Себеп-салдар байланысын жақсырақ анықтауға мүмкіндік беретін өзгерістерге талдау жасап, негізгілеріне қорытынды жасаймыз [7]. Бизнес ұстанымында эндогендік түрде анықтай алады деген алаңдаушылықты болдырмау үшін айнымалы тәсіл қолданылып, негізгі нәтижелер сенімді болып қалады.

Фирманың бақылау ортасындағы басқарушылық бақылау жүйесінің елеулі кемшіліктері, ақпараттық технологиялар, бухгалтерлік есеп құжаттамасы, есеп саясаты мен процедуралары немесе бақылау құрылымы фирма қызметінің нәтижелеріне айтарлықтай теріс әсер ететінін анықтады [8]. Басқарушылық бақылау сапасы жақсарған кезде біріктірілген есеп беру процесінің әлсіз жақтары азаяды және кемшіліктерді жою шараларын басқарма мүшелері мен директорлар кеңесінің төрағалары жоғары біліктілікке ие фирмаларда қолданады [9].

Интеграцияланған есеп беру инвесторларға көбірек көңіл бөлінгендігін анықтады. Дегенмен оның бастапқы мақсаты мүдделі тараптардың кең ауқымы үшін пайдалы біртұтас есепті құру болды [10]. Басқарушылық бақылау жүйелері - бұл басшылыққа ұйымды қажетті стратегиялық мақсатқа бағыттауға көмектесетін, ақпаратты жинайтын және пайдаланатын құралдар [11].

Мәселені тұжырымдау

Кейбір басқарушылық бақылау жүйелері интеграцияланған есепті құруды қалай қамтамасыз ете алатындығына байланысты интеграцияланған есептілікке зерттеу жасалды. Институционалдық жұмыс интеграцияланған есеп беру процесіне қатысатын интеграцияланған есеп беру және ұйымдық қатысушылар институционалдық нормаларды қолдайтыны және теріс ықтималдылықтың болуы қызықтырады. Институттарды қолдау бойынша институционалдық жұмыстың үш түрі бар, олар осы зерттеуге қызығушылық тудырады, атап айтқанда: орындау, тежеу, іске асыру және ретке келтіру.

Қолайлы жұмыс институттарға көмектесетін, толықтыратын және қолдайтын ережелерді құруды білдіреді, тежеу институционалдық өзгерістерге кедергілердің қалай орнатылатынын білдіреді, ал енгізу және ретке келтіру қайталау нәтижесінде қалыптасқан тәртіп арқылы институционалдық нормаларды сақтауды қамтамасыз етеді [12].

Жұмыстың орындау, тежеу, іске асыру және ретке келтіру, біріктірілген есепті дайындау процесін ұйымдарда қалай ынталандыруға, кедергі келтіруге және енгізуге болатынына және есепті дайындау қосымша өзгерістерге қалай әкелуі мүмкін деген

қызығушылық ұйымдардың ішінде интеграцияланған ойлау арқылы болуы мүмкін [12].

Жұмысты ынталандыру және тежеу сонымен қатар басқарушылық бақылау жүйесінің жалпы ролін, атап айтқанда ынталандыру немесе тежеу туралы еске салады [13]. Сонымен қатар, басқарушылық бақылау жүйесі интеграцияланған есептерді дайындау және кешенді ойлауды қолдану сияқты процедураларды енгізе және ұйымдастыра алады да мұндай процесс институционализациялауға әкеледі [14].

Мақсаты

Зерттеу мақсаты – интеграцияланған есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесіне байланысты зерделеу. Басқарушылық есеп интеграцияланған есептіліктің шынайы еңгізілуін қамтамасыз ету үшін жаңа міндеттерді шешуге мәжбүр болады, өйткені интеграцияланған есептілікті енгізу дәстүрлі құрылымдар мен бизнес-процестерге әсер етуі мүмкін [15]. Біріктірілген есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесі үздіксіз талқылауларға сүйене отырып, келесі гипотезаны ұсынады.

Нәтижелі гипотеза: басқару әрекетіне негізделген біріктірілген есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесімен байланысты.

Тарихы

Біріктірілген есеп беру идеясы ерте пайда болса да, 2011 жылы халықаралық интеграцияланған есеп беру кеңесінің (IIRC) құрылуымен рәсімделді. Комитет инвесторлардың, компания құрылтайшыларының, стандартты реттеушілердің, кәсіби бухгалтерлердің және халықаралық коалициясы негізінде құрылды [16,17]. Олардың мақсаты есептіліктің балама түрі ретінде интеграцияланған есептілікті алға жылжыту болды. Біріктірілген есеп – мүдделі тараптарға ұйымның стратегиясы, ұйымның қысқа, орта және ұзақ мерзімді перспективада құндылықты құру және сақтау қабілетін бағалауға мүмкіндік беретін қызметінің нәтижелері туралы есептілік түрде ұсыну [1,6,15].

Басқарушылық бақылау жүйелері (ББЖ) – бұл ұйымда басшылыққа қажетті стратегиялық мақсаттарды бағыттауға көмектесетін ақпаратты жинайтын және қолданатын құралдар [18]. ББЖ ресурстардың сатып алынуын және ұйымның мақсаттарына жету үшін тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етеді. Менеджменттің негізгі міндетін шешіп, фирма мақсаттарына қызметкерлер тиімді үлес қосатындай сипатын бақылауды қамтамасыз ету [19]. Біріктірілген есепті жасақтау және енгізу басқарушылық бақылау жүйелері маңызды рөл атқаратын неғұрлым күрделі процесс кезеңдерін білдіреді [12].

Бастапқыда, басқарушылық бақылау жүйелері ұйымдардың басшылығын басқару үшін қолданды [20], осы призма арқылы интеграцияланған есеп беру процесіне талдау жасалғаннан кейін құнды ақпарат береді [21]. Дегенмен, интеграцияланған

есептілікке қызығушылық артып келеді және оған құндылықты құруға жаңадан құрылған халықаралық қаржылық есептілік стандарттар комитеті сияқты ықпалды ұйымдар ұсыныс жасай алады [22]. Біріктірілген есептілік тек қаржылық және қаржылық емес ақпаратты біріктіру үшін ғана емес, сонымен қатар, көптеген мүдделі тараптардың әртүрлі көзқарастарын ықтимал үйлестіру үшін де пайдаланылу мүмкіндігін көрсетеді.

Басқарушылық бақылау жүйесі ресурстардың (соның ішінде адами, физикалық және қаржылық) ұйымның мақсаттарына жету үшін тиімді және тиімді сатып алынуын және пайдаланылуын қамтамасыз етеді. Олар қызметкерлердің фирманың мақсатына тиімді үлес қосуы үшін мінез-құлықты бақылауға қол жеткізуден тұратын басқарудың негізгі міндетін шешеді. Біріктірілген есепті әзірлеу және енгізу басқарушылық бақылау жүйесі маңызды рөл атқаратын неғұрлым күрделі процестің кезеңдерін білдіреді. Басқарушылық бақылау жүйесін басшылық ұйымды басқару үшін қолдана алатындықтан, осы объектив арқылы біріктірілген есеп беру процесін талдау құнды ақпарат бере алады.

Интеграцияланған есеп беру тұжырымдамасы – бұл инвесторлар бизнес құны туралы толық түсінік алу үшін өткен кезеңдердегі қаржылық нәтижелермен ғана шектелмейтін ақпаратты қосу арқылы корпоративтік есеп берудің бағыты мен мазмұнын өзгертуге бағытталған әрекет.

Интеграцияланған есептілікті бизнес тиімділігінің барлық аспектілері бойынша ақпараттандыру үшін пайдалануға болады, оған әсіресе есептілікті дайындау кезінде интеграцияланған есептілік тұжырымдамасын қолдану өзекті болып табылады [11]. Осындай есеп беру тәртібі жылдық есептің бөлігі ретінде есептіліктің сипаттамалық бөлігінің сапасын жақсартуға тырысатын компаниялар мен реттеушілердің ерекше қызығушылығын тудырады, өйткені сайып келгенде бизнес секторы мен реттеушілер арасындағы диалогты жақсартуға ықпал етеді. Интеграцияланған есеп берудің бір ерекшелігі - оған енгізілген ақпарат міндетті талаптар шеңберімен шектелмейді, көбіне есеп берушіге бизнес құнын құру принциптерін түсінуді жеңілдетпейді, керісінше арттырады. Қаржылық есеп, есеп-қисап және интеграцияланған есеп беру корпоративті басқаруға тікелей емес, жанама түрде басқарушылық бақылаудың тиісті жүйелерін қажет етеді [12]. Басқарушылық есеп интеграцияланған есептіліктің шынайы енгізілуін қамтамасыз ету үшін жаңа міндеттерді шешуге мәжбүр болады, өйткені интеграцияланған есептілікті енгізу дәстүрлі құрылымдар мен бизнес-процестерге әсер етуі мүмкін [13]. Вуй және De Villiers [14] біріктірілген есеп компанияның стратегиясына негізделгенімен, ИЕ беру жүйесі өнімділіктің негізгі көрсеткіштері бойынша есеп беруді қажет етпейді және біріктірілген есептегі қызмет нәтижелері туралы ақпарат басшылықта қалады [15].

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаты – басқарушылық бақылау жүйесі интеграцияланған есеп беру процесін қалай қамтамасыз ететінін немесе шектейтінін түсіну. Аталмыш мақала

экономикалық-әлеуметтік зерттеулер саласына жатады, өйткені біріктірілген есептілікпен жұмыс істейтін адамдардың біріктірілген есеп беру процесін қалай түсінетінін және түсіндіретінін зерттейді. Әдістеме интерактивті, интерпретациялық және сапалы. Зерттеу нысаны қызметкерлерімен тереңдетілген жартылай құрылымды сұхбаттарды талдайтын кейс-стади болып табылады. Оқиға орны жарияланған интеграцияланған есептер мен компаниялардың жылдық қаржылық есептілігіне сүйене отырып, компания өзінің интеграцияланған есебін жасау кезінде басқарушылық бақылау құралдарын қолдануға нақты сілтеме жасағанын анықтау арқылы белгіленді.

Сауалнамаға қатысушылар компанияда интеграцияланған есебін дайындау жауапкершілігі инвесторлармен байланыс бөліміне тиесілі деп есептейді. Процеске меншік құқығы, сайып келгенде, компанияның қаржы директорына (CFO) қатысты, ал директорлар кеңесі жариялануы тиіс интеграцияланған есептің түпкілікті бекітілуін қамтамасыз етеді.

Тақырыпты зерттеу материалдары мен әдістерін ең алдымен кестелік түрде интеграцияланған есеп беру процесін институттандыратын басқарушылық бақылау жүйесінің негізгі сипатын елестетіп көрейік. 1 кестеде көрсетілген.

Кесте-1 Компанияда біріктірілен есептілікті дайындау процесі және басқарушылық бақылау жүйесімен өзара әрекеттесуі

Этап	Сипаттама	ББЖ өзара әрекеттесуі (мақсат, ниет, презентация және қабылдау)
	Инвесторлармен байланыс бөлімінде есептер дайындау бойынша жауапкершілік болады	Жоғары сапалы интеграцияланған есепті дайындау мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында операциялық тиімділікті (техникалық) бақылау. Қызметкерлермен оң қабылданады.
	Кеңседе бөлімдер арасындағы байланысты ынталандырады	Өнімділік мәселелері бойынша коммуникацияны қамтамасыз ету мақсатында шекараларды стратегиялық бақылау.
	Мүдделі тараптардың тұрақты өзара әрекеттесуі бар көп сатылы процесс (төмендегі қадамдарды қараңыз)	Төменде әр кезеңнің талдауы қаралады
1	Жақында жарияланған біріктірілген есеп бойынша сыртқы пікір алу	Стратегияны ұйымның көзқарасымен байланыстыруға мүмкіндік беретін стратегиялық тиімділікті бақылау (техникалық), оған жету механизмі ретінде біріктірілген есеп беру процесін пайдаланады. Басшылық мұндай басқаруды интерактивті түрде пайдаланады және оны қызметкерлер оң өзгеріспен қабылдайды

2	Жақында жарияланған интеграцияланған есеп бойынша ішкі кері байланыс алу	Біріктірілген есепті жақсарту үшін «Қазатомөнеркәсіп» АҚ не істеу керектігін бақылау үшін жедел шекаралық бақылау (техникалық). Бақылау жүйесі интерактивті режимде қолданылады және оны қызметкерлер оң қабылдайды
3	Пікірлерді ескере отырып, құрылым мен мазмұнды жаңарту	Операциялық өнімділікті бақылау (техникалық) мүмкіндік беретін бақылау ретінде пайдаланылады. Мұндай бақылауды қызметкерлер оң бағалайды
4	Мақсаттарды, жалпы КРІ көрсеткіштерін, бизнес тәуекелдері мен мүмкіндіктерін анықтау	Стратегиялық жоспарлау жөніндегі кеңестер тиімділікті стратегиялық бақылау (техникалық) және тиімділікті жедел бақылау (техникалық) ретінде қызмет етеді. Интерактивті режимде де, диагностикада да қолданылатын бұл бақылау құралдарын қызметкерлер оң қабылдайды
5	Қаржылық және қаржылық емес деректерді жинау	Стратегияға қарсы мониторинг жүргізуге мүмкіндік беретін операциялық шегінің бақылау жүйесі. Диагностикалық мақсатта қолданылады. Біріктірілген есепке қосу үшін тәуекелге қатысты ақпаратты ұсыну қажет болған жағдайларды қоспағанда, қызметкерлер негізінен оң қабылдайды
6	Басқармаға есеп беру және тіркеу	Жедел деңгейдегі қызметкерлердің әрекеттеріне шектеулер белгілейтін операциялық тиімділікті бақылау (техникалық). Қызметкерлер бұл бақылауды бейтарап қабылдайды
7	Біріктірілген есепті жасау және қорытындылау	Қорытынды есептің стратегиямен анық байланысын қамтамасыз ету үшін операциялық шекаралық бақылаулар (техникалық). Ондай бақылауды қызметкерлер оң көзқараспен бағалайды
Ескерту: авторлық зерттеме		

Инвесторлармен байланыс бөлімінің басшысы интеграцияланған есеп беру процесін орындауға, интеграцияланған есепті жариялауға, тоқсандық есептерді жариялауға, мүдделі тараптармен өзара әрекеттесуге және қаржы директорына есеп беруге жауапты. Бөлім сонымен қатар интеграцияланған есептілікке енгізу үшін әр түрлі бөлімдерден мәліметтер жинауға жауап беретін және топ басшысына көмектесетін интеграцияланған есеп беру маманын қамтиды. Сондай-ақ, командада ішкі және сыртқы кездесулерді жоспарлауға, сондай-ақ сыртқы мүдделі тараптармен өзара әрекеттесу үшін роуд-шоу ұйымдастыруға жауапты үйлестірушісі бар.

Біріктірілген есепті дайындауға нақты жауапкершілік - бұл қажетті стратегиялық мақсаттарға жету үшін қызметкерлерге шектеулер қою арқылы операциялық қызметті бақылаудың бір түрі. Менеджменттің мақсаты жоғары сапалы интеграцияланған есепті дайындауды қамтамасыз ету болды және бұл бақылауды қызметкерлер негізінен оң қабылдады. Мұны бақылау ретінде қарастырудан басқа, оны институционалдық жұмыс тұрғысынан ынталандырушы жұмыс ретінде де қарастыруға болады.

Инвесторлармен байланыс бөлімі компания стратегиясын анықтау үшін қолданылатын ішкі маңыздылық процестеріне негізделген алты капиталды мұқият бағалауды бекіткеннен кейін түпкілікті интеграцияланған есептің мазмұны мен құрылымын басып шығарып, жариялайды.

Нәтижелер

Тұрақтылық «Қазатомөнеркәсіп» АҚ жан-жақты стратегиясының механизмдерімен қаралады. «Қазатомөнеркәсіп» АҚ тұрақтылық мақсаттары менеджментті және оның тек компания ішінде ғана емес, сонымен қатар оның сыртында, әлеуметтік және экологиялық салаларда қалай әсер ететініне бағыттайды. «Қазатомөнеркәсіп» АҚ компаниясының есептілігіне әсерін тек компания ішінде ғана емес, сонымен қатар оның өнімдері мен қызметтерінің әлеуетін іске асыруға, стратегиялық түрде қалай азайтуға болатыны туралы нұсқаулық ретінде пайдаланылады. «Қазатомөнеркәсіп» АҚ тұрақты даму мақсаттары жыл сайын бағаланады, 2 кестеде көрсетілген.

Кесте-2 «Қазатомөнеркәсіп» АҚ компаниясының тұрақты даму мақсатын бағалау

Әлеуметтік құндылықтарды қамтамасыз ету	Өз қызметкерлеріне инвестиция салу
Клиент және оның қанағаттануы	Толық уақытта жұмыс істейтін қызметкерлер саны
Қаржылық қызметтерге кеңейтілген қол жетімділік	Жұмыс орнындағы әйелдердің өкілдігі
Ақшалай салық жарнасы	Ерлер мен әйелдердің орташа базалық жалақысының арақатынасы
Клиенттердің қанағаттану индексіне инвестициялар	Жұмысқа байланысты жазатайым оқиғалар
Инфрақұрылымға инвестициялар	Дағдыларды дамыту
Ауылдық желі сайттары	Атқару комитетіндегі өкілдік
	Уақытты жоғалтуға байланысты жарақаттардың жиілігі
Ескерту: «Қазатомөнеркәсіп» АҚ 2021-2022 жылдардағы тұрақты даму туралы есептері	

Өнімділіктің негізгі көрсеткіштерін анықтау «Қазатомөнеркәсіп» АҚ атқарушы тобы жаңа қаржы жылына арналған стратегияны тұжырымдаған сәттен басталады. Нәтижесінде, әрбір бөлім басшысы үшін негізгі өнімділік көрсеткіштерінің жиынтығы,

содан кейін ол қызметкерлерге каскад бойынша беріледі. «Қазатомөнеркәсіп» АҚ компаниясының тұрақты даму жөніндегі маманының айтуынша, осындай негізгі көрсеткіштердің бірі - компанияда ғана емес, одан тыс жерлерде орын алады. Алайда, «Қазатомөнеркәсіп» АҚ тұрақтылық жөніндегі маманның айтуынша, жалпы тиімділік көрсеткіштерінің болуы жұмыста әрдайым есепке алынып отырады. Біріктірілген есеп беру үшін қажетті мәліметтерді жинақтауды жеңілдетуге сұхбатты талдау «Қазатомөнеркәсіп» АҚ өзінің өнімділігін басқару жүйесін Тессье мен Отли [23] тұжырымдамасына сәйкес жедел шекаралық бақылау жүйесі ретінде пайдаланатынын көрсетеді. Операциялық тиімділікті бақылау маңызды тиімділік көрсеткіштерін және алдын ала белгіленген есеп саясатқа, жоспарға немесе стратегияға сәйкес тиімділікті өлшеуге, бақылауға және басқаруға мүмкіндік беретін басқару элементтерін қамтиды [14].

Қорытынды

Зерттемеде біріктірілген есепті дайындауда басқарушылық бақылау жүйелерінің рөлі және оның институционализациялануына ықпал ететін, біріктірілген есеп беру процесін жасайтын, шектеуге және енгізуге болатыны туралы түсінік береді. Басқарушылық бақылау жүйелері мен институционалдық жұмыстың әртүрлі формалары арасындағы байланыстар анықталды, атап айтқанда басқарушылық бақылау жүйелері процедураларға рұқсат бере алады (жұмыс жасауға мүмкіндік береді), шектейді (жұмысты тежейді) және бекітеді (жұмысты енгізеді). Осы ИЕ беру процесі ішкі пайда әкелуі мүмкін екенін көрсететін дәлелдер жиынтығын толықтырады, өйткені деректер негізінде процесті қолдайтын басқарушылық бақылау жүйелерінің нәтижесі мен онтайлы қабылдауын көрсететіндіктен, «Қазатомөнеркәсіп» АҚ қызметкерлері, әсіресе ашық жоспар кеңсе құрылымдары сияқты бейресми бақылауды қолдады. Сондай-ақ әр кезеңде басқарушылық бақылау жүйелерімен өзара әрекеттесуді көрсететін интеграцияланған есеп беру үшін өндіріс процесінің егжей-тегжейлі, кезең-кезеңімен талдауын ұсынған алғашқылардың бірі болып табылады. Зерттеудегі ИЕ дайындау процесі туралы академиялық білімге үлес қосу, мүдделі тараптармен тұрақты диалог пен стратегияны дайындаумен байланысы бар көп сатылы процесті ашу арқылы жыл сайынғы ИЕ дайындау процесіне үйлесімділік береді. Және басқарушылық бақылау жүйелері мен интеграцияланған есеп беру арасындағы өзара әрекеттесуді одан әрі зерттеуге шақырады [13]. Зерттемедегі жағдай нақты интеграцияланған есепті дайындауға ықпалы, интеграцияланған есептілікті енгізуге және оны институттандыруға мүмкіндік беретіндігін көрсетті. Қолда бар мәліметтерді бақылау ретінде, кешенді есепті дайындау кезінде тиімділікті оперативті бақылау ретінде пайдаланылуына мүмкіндік береді. Зерттеу сонымен қатар компанияның ұйымдастырушылық мәдениетін, интеграцияланған есепті дайындау процесін қамтамасыз ету үшін стратегиялық шекаралық бақылау ретінде, жедел шекаралық бақылау ретінде де қолдануға болатындығын дәлелдейді.

Қорытындылай келе, ұйымдарға жоғары сапалы интеграцияланған есептерді жасау қиынға соғатыны анықталды [24]. «Қазатомөнеркәсіп» АҚ қабылдаған үздіксіз көп

сатылы практиктерді қызықтыратын процесс. Сонымен қатар, нақты ұйымдастыру рөлі мен міндеттерін ұсынатын практикалық нұсқаулық егер қаржылық және қаржылық емес ақпарат иелерімен берік қарым-қатынас орната алса, жоғары сапалы есепті дайындауға бір команда жауапты болуы керек деп болжайды, Дегенмен, есептік-аналитикалық саладағы басқа зерттеулерге сәйкес, сыртқы есеп беру үшін берілген қаржылық емес ақпарат ішкі бақылау мақсаттарына тиімсіз екені байқалады. Барлық зерттеулер сияқты, ізденіс белгілі бір шектеулерге ұшырайды. Сондықтан теорияны жалпылауды жеңілдетсе, әрі қарай терең зерттеуге мүмкіндік беріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. De Villiers, C. & Dimes, R. Critical analysis of the contribution of integrated reporting (IR) to sustainability //In: Adams, C. Handbook of accounting and sustainability. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited. -2022. <https://doi.org/10.4337/9781800373518.00020> [in English]
2. Integrated Reporting Framework (IRF). [Electronic resource] –2021. –URL:[https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2021/01/International Integrated Reporting Framework.pdf](https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2021/01/International_Integrated_Reporting_Framework.pdf) [Accessed 21.01.2021].
3. McNally M., Cerbone D. & Maroun, W. Exploring the challenges of preparing an integrated report // Meditari Accountancy Research. -2017. -Vol.25 (4). –P.481–504. <https://doi.org/10.1108/MEDAR-10-2016-0085>
4. Большбек А.К., Сапарбаева С.С. Интегрированная финансовая отчетность: история развития и необходимость применения // Вестник университета «Туран». -2018. –№(4). – С.206-211.
5. IIRC. Creating value: the cyclical power of integrated thinking and reporting [Electronic resource]. – 2021. – URL:[https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2017/05/CreatingValue_Integrated ThinkingK1.pdf/](https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2017/05/CreatingValue_Integrated_ThinkingK1.pdf/) (Accessed 21.01. 2021).
6. De Villiers C., Venter, E. & Hsiao, P. Integrated reporting: background, measurement issues, approaches and an agenda for future research //Accounting and Finance. –2017. –Vol. 57(4). –P. 937–959. <https://doi.org/10.1111/acfi.12246>
7. Chaidali P. & Jones M.J. It's a matter of trust: exploring the perceptions of integrated reporting preparers //Critical Perspectives on Accounting. –2017. -Vol. 48. –P. 1–20. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2017.08.001>
8. Cavicchi C., Oppi C. & Vagnoni E. On the feasibility of integrated reporting in healthcare: a context analysis starting from a management commentary //Journal of Management and Governance. –2019. –Vol. 23(8). –P. 345–371. <https://doi.org/10.1007/s10997-019-09456-2>
9. Dimes R. & De Villiers C. How management control systems enable and constrain integrated thinking // Meditari Accountancy Research. – 2020. -Vol. 29. -P. 851–872. <https://doi.org/10.1108/MEDAR-05-2020-0880>
10. Zharfpeykan R., Akroyd C. Factors influencing the integration of sustainability indicators into a company's performance management system // Journal of Cleaner Production. –2022. – Vol. 331 (4). -129988. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129988>
11. Еремеева О.С. Об идее интегрированной отчетности территории как модели развития экономического региона // Вестник Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева. –2022. –№3 (55). – С.103-108. <https://doi.org/10.54596/2309-6977-2022-3-103-108>.

12. Wulf I., Niemöller J., Rentzch N. Development toward integrated reporting and its impact on corporate governance: a two dimensional approach to accounting with reference to the German two-tier system // *Journal of Management Control*. -2014. -Vol. 25(2). - P.135–164. <https://doi.org/10.1007/s00187-014-0200-z>
13. Bridges C.M., Yeoman M. & Harrison J. Implementation of integrated thinking and reporting – integrated thinking or integrated reporting, which comes first? In: De Villiers, C., Hsiao, P.C.K. & Maroun, W. (Eds.) // *The Routledge handbook of integrated reporting*. – London.: Routledge. -2020. -P.486 <https://doi.org/10.4324/9780429279621>
14. Bui B. & De Villiers C. Carbon emissions management control systems: field study evidence// *Journal of Cleaner Production*. -2017. -Vol.166. -P. 1283–1294. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.08.150>
15. De Villiers C. & Sharma U. A critical reflection on the future of financial, intellectual capital, sustainability and integrated reporting // *Critical Perspectives on Accounting*. -2020. -Vol. 70.-101999. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2017.05.003>
16. Dimes R., De Villiers C. How management control systems enable and constrain integrated thinking // *Meditari Accountancy Research*. -2020. -Vol. 29. -P. 851–872. <https://doi.org/10.1108/MEDAR-05-2020-0880>
17. Сайт Международного совета Интегрированной отчетности [Электрон. ресурс]. –URL: <http://www.theiirc.org/> (дата обращения: 17.04.2023).
18. Жолаева М.А. Концептуальные подходы к организации системы управленческого контроля в страховых компаниях // *Actual Problems of Economics*. –2015. – №8 (146). – С.349-359.
19. Merchan K.A. & Van der Stede, W.A. *Management control systems. // Performance measurement, evaluation, and incentives, 4th edition*. Pearson Education Limited. -2017.
20. Жолаева М.А., Садуакасова К.Ж., Уразбаева З.О. Мемлекеттік ұйымдарды децентрализация, есепке алу, бақылау және оның тиімділігі // *Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің жаршысы*. – 2023. – №4 (53). – Б.244-252 . DOI 10.52260/2304-7216
21. Серебрякова Т.Ю. Интегрированный учет и отчетность: институциональный подход // *Учет. Анализ. Аудит*. -2016. -№(2). -P.24-33. <https://doi.org/10.26794/2408-9303-2016--2-24-33>.
22. IFRS. Integrated reporting: articulating a future path. [Electron. resource]. -2022. -URL: <https://www.ifrs.org/news-and-events/news/2022/05/integrated-reporting-articulating-a-future-path/> [Accessed 21.01. 2022]
23. Tessier S., Otley D. A conceptual development of Simons' levers of control framework // *Management Accounting Research*. -2012.-Vol. 23 (3). -P. 171–185. <https://doi.org/10.1016/j.mar.2012.04.003>
24. Zholayeva M.A. Internal control: non-linear view // *Central Asian economic review Journal Narxoz University*. -2019.- 1 (124). - P.26-33

Б.О.Кайранбеков, М.А. Жолаева, А.Б. Исакова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Система управленческого контроля, институционализирующая интегрированный процесс отчетности

Аннотация. Актуальностью данной статьи является изучение системы управленческого контроля с точки зрения институционализирующего интегрированного процесса отчетности. Также рассмотрен институционализирующий интегрированный подход к формированию управленческого контроля, актуальные проблемы организации бизнеса, проанализирована роль системы управленческого контроля в бизнес-структурах. Целью данного исследования является понимание того, как система управленческого контроля обеспечивает или ограничивает процесс интегрированной отчетности. Наше исследование относится к сфере социальных исследований, поскольку оно изучает, как люди, работающие с интегрированной отчетностью, понимают и интерпретируют процесс интегрированной отчетности. В бизнесе акционеры и другие заинтересованные стороны вызывают большую озабоченность. Основываясь на выборке казахстанских фирм, использовали политические предпочтения высшего руководства фирмы и изучаем, влияет ли на решение о внедрении эффективной системы управленческого контроля высшее руководство и качество финансовой отчетности. Методология системы управленческого контроля, институционализирующая интегрированный процесс отчетности, в которой стимулы вызывают обратную реакцию, при малом воздействии на систему могут вызвать большие эффекты, следует признать нелинейным подходом. В интерактивном, интерпретирующем и качественном исследовании методология подчеркнула характеристику, используемую для исследования, заявив, что «результаты исследования обычно уникальны и не могут быть обобщены». Важно более глубокое понимание взаимосвязи между системами управленческого контроля и созданием интегрированных отчетов, но интегрированная отчетность рассматривается на примере АО «Казатомпром», так как тема недостаточно изучена в научной литературе. В исследовании мы подробно оцениваем цели устойчивого развития компании с использованием системы управленческого контроля, институциональной работы. Организационная культура, конкретные задачи и влияние на развитие постоянно интегрированного процесса отчетности с заинтересованными сторонами. Кроме того, помогает внедрить многоступенчатый интегрированный процесс отчетности, который постоянно взаимодействует с заинтересованными сторонами. Подробная информация о системе управленческого контроля, касающаяся процесса подготовки интегрированного отчета, может быть интересна существующим специалистам по интегрированной отчетности и организациям, рассматривающим возможность внедрения интегрированной отчетности.

Ключевые слова: институционализация, интегрированный учет, система управленческого контроля, финансовый, нефинансовый, технический и социальный контроль.

B.O.Kairanbekov, M.A. Zholayeva, A.B. Iskakova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The management control system that institutionalizes the integrated reporting process

Abstract. The relevance of this article is to study the management control system from the point of view of institutionalizing the integrated reporting process. It also considers the institutionalizing integrated approach to the formation of management control, current problems of business organization, and analyses the role of the management control system in business structures. The purpose of this study is to understand how the management control system ensures or limits the integrated reporting process. Our research belongs to the field of social research as it examines how people working with integrated reporting understand and interpret the integrated reporting process. In business, shareholders and other stakeholders are of great concern. We used a sample of Kazakhstani firms to investigate whether the decision to implement an effective management control system is influenced by top management's policy preferences and the quality of financial reporting. The methodology of the management control system institutionalizing the integrated reporting process, in which incentives cause a backlash, with a small impact on the system can cause large effects, should be recognized as a non-linear approach. Methodology in an interactive, interpretive and qualitative study noted the characteristic applied to the study as «the results of the study are usually unique and cannot be generalized». A deeper understanding of the relationship between management control systems and the creation of Integrated Reports is important, but integrated reporting is considered on the example of Kazatomprom JSC, since it is a topic that has not been sufficiently studied in the scientific literature. In the study, we evaluate the Sustainable Development Goals of the company in detail using the management control system, institutional work. Organizational culture, specific tasks and influence on the development of a constantly integrated reporting process with stakeholders. In addition, it helps to implement a multi-stage integrated reporting process that continuously interacts with stakeholders. Conclusion, detailed information about the management control system in relation to the process of preparing an integrated report, may be of interest to modern integrated reporting (owner) specialists and organizations considering the introduction of Integrated Reporting.

Keywords: institutionalization, integrated accounting, management control system, financial, non-financial, technical and social control

References

1. De Villiers C., Dimes R. Critical analysis of the contribution of integrated reporting (IR) to sustainability, In: Adams, C. (Ed.) Handbook of accounting and sustainability, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, (2022).<https://doi.org/10.4337/9781800373518.00020> [in English]
2. Integrated Reporting Framework (IRF). [Electronic resource] – Available at: <https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2021/01/International-Integrated-Reporting-Framework.pdf> [Accessed 21.01.2021].

3. McNally M., Cerbone D. & Maroun W. Exploring the challenges of preparing an integrated report. *Meditari Accountancy Research*, 25(4), 481–504 (2017). <https://doi.org/10.1108/MEDAR-10-2016-0085> [in English]
4. Bolysbek A.K., Saparbaeva S.S. Integrirovannaya finansovaya otchetnost': istoriya razvitiya i neobhodimost' primeneniya [Integrated financial reporting: history of development and need for application]. *Bulletin of «Turan» University*.(4).206-211(2018). [in Russian]
5. IIRC. Creating value: the cyclical power of integrated thinking and reporting. [Electronic resource]- Available at: https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2017/05/CreatingValue_IntegratedThinkingK1.pdf/ (Accessed 21.01. 2021).
6. De Villiers C., Venter E. & Hsiao P. Integrated reporting: background, measurement issues, approaches and an agenda for future research. *Accounting and Finance*, 57(4), 937–959 (2017). <https://doi.org/10.1111/acfi.12246> [in English]
7. Chaidali P. & Jones M.J. It's a matter of trust: exploring the perceptions of integrated reporting preparers. *Critical Perspectives on Accounting*, 48, 1–20 (2017). <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2017.08.001> [in English]
8. Cavicchi C., Oppi C., Vagnoni E. On the feasibility of integrated reporting in healthcare: a context analysis starting from a management commentary. *Journal of Management and Governance*, 23(2), 345–371(2019). <https://doi.org/10.1007/s10997-019-09456-2> [in English]
9. Dimes R., De Villiers C. How management control systems enable and constrain integrated thinking. *Meditari Accountancy Research*, 29, 851–872 (2020). <https://doi.org/10.1108/MEDAR-05-2020-0880> [in English]
10. Zharfpeykan R., Akroyd C. Factors influencing the integration of sustainability indicators into a company's performance management system. *Journal of Cleaner Production*, 331 (4), 129988 (2022). <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129988> [in English]
11. Eremeeva O.S. Ob idee integrirovannoj otchetnosti territorii kak modeli razvitiya ekonomicheskogo regiona [About the idea of integrated reporting of the territory as a model for the development of an economic region]. *Bulletin of the North Kazakhstan University named after M. Kozybayev*, 3 (55), 103-108 (2022). <https://doi.org/10.54596/2309-6977-2022-3-103-108> [in Russian]
12. Wulf I., Niemöller J., Rentzch N. Development toward integrated reporting and its impact on corporate governance: a two dimensional approach to accounting with reference to the German two-tier system. *Journal of Management Control*, 25(2), 135–164 (2014). <https://doi.org/10.1007/s00187-014-0200-z> [in English]
13. Bridges C.M., Yeoman M., Harrison J. Implementation of integrated thinking and reporting – integrated thinking or integrated reporting, which comes first? In: De Villiers, C., Hsiao, P.C.K. & Maroun, W. (Eds.) *The Routledge handbook of integrated reporting*. London, Routledge, 486 (2020). <https://doi.org/10.4324/9780429279621> [in English]
14. Bui B., De Villiers C. Carbon emissions management control systems: field study evidence. *Journal of Cleaner Production*, 166, 1283–1294 (2017). <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.08.150> [in English]
15. De Villiers, C. Sharma U. A critical reflection on the future of financial, intellectual capital, sustainability and integrated reporting. *Critical Perspectives on Accounting*, 70, 101999 (2020). <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2017.05.003> [in English]

16. Dimes R., De Villiers C. How management control systems enable and constrain integrated thinking. *Meditari Accountancy Research*, 29, 851–872 (2020). <https://doi.org/10.1108/MEDAR-05-2020-0880>[in English]
17. Website of the International Integrated Reporting Council [Electronic resource]. Available at: <http://www.theiirc.org/> (accessed 15.08.2023)
18. Zholayeva M.A. Konceptual'nye podhody k organizacii sistemy upravlencheskogo kontrolya v strahovyh kompaniyah [Conceptual approaches to the organization of the management control system in insurance companies]. *Actual Problems of Economics journal*. 8 (146). 349-359(2015). [in Russian]
19. Merchant K.A., Van der Stede, W.A. Management control systems, Performance measurement, evaluation, and incentives. 4th edition. Pearson, Education Limited, (2017). ISBN: 978-1-292-11055-4. [in English]
20. Zholaeva M.A., Saduakasova K.Zh., Urazbaeva Z.O. Memlekettik yjymdardy decentralizaciya, esepke alu, baqylau zhәне оның тиімділігі [Decentralization, accounting, control of state organizations and its effectiveness]. *Қазақ экономика, қарзhy zhәне halyқаралық sauda universitetiniң zharshysy*. №4 (53). 244-252 (2023). DOI 10.52260/2304-7216 [in Kazakh]
21. Serebryakova T.Yu. Integrirovannyj uchet i otchetnost': institucional'nyj podhod [Integrated accounting and reporting: an institutional approach]. *Accounting Analysis Audit*. (2). 24-33(2016). <https://doi.org/10.26794/2408-9303-2016--2-24-33> [in Russian]
22. IFRS Integrated reporting: articulating a future path. [Electronic resource]. Available at: <https://www.ifrs.org/news-and-events/news/2022/05/integrated-reporting-articulating-a-future-path/> (accessed 21.01. 2022) [in English]
23. Tessier S., Otley D. A conceptual development of Simons' levers of control framework. *Management Accounting Research*, 23, 171–185 (2012). <https://doi.org/10.1016/j.mar.2012.04.003> [in English]
24. Zholayeva M.A. Internal control: non-linear view. *Central Asian economic review Journal Narxoz University*. 1(124). 26-33(2019). (accessed 15.08.2023). [in English]

Информация для авторов:

Кайранбеков Бауржан Окташевич – э.ғ.к., есеп және талдау кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан, orcid.org/0000-0002-7467-698

Жолаева Маргарита Ахантаевна – есеп және талдау кафедрасының PhD доцент м.а. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан orcid.org/0000-0002-9981-704X

Искакова Айгуль Болатбековна – есеп және талдау кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі 2, Астана, Қазақстан orcid.org/0000-0002-0755-3498

Kairanbekov Baurzhan Oktashevich – candidate of economic sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and analysis L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan, orcid.org/0000-0002-7467-6981

Zholayeva Margarita Akhantaevna – PhD associate professor of the Department of Accounting and analysis L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan, orcid.org/0000-0002-9981-704X

Iskakova Aigul Bolatbekovna – Senior Lecturer of the Department of accounting and analysis L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Astana, Kazakhstan, orcid.org/0000-0002-0755-3498



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



IRSTI 06.73.15

<https://orcid.org/0000-0001-6799-0502>

<https://orcid.org/0000-0001-6662-7349>

<https://orcid.org/0000-0003-1937-7636>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-325-342>

New edition of the Budget Code and concerns of improving budget policy

G.B. Utibayeva¹, A.K. Zhussupova*², B.S. Utibayev³

^{1,3} S.Seifullin Kazakh Agro-Technical Research University, Astana, Kazakhstan

² University of International Business (UIB), Almaty, Kazakhstan

(e-mails: ¹gulzhan79@mail.ru, ²aigera2008@gmail.com, ³ubs_51@mail.ru)

Abstract. *The need to update approaches to the formation and implementation of budget policy required the development of a new edition of the Budget Code, since reforming the budget system and improving budget policy is fundamentally based on the provisions of the Budget Code. The purpose of this article is to study the relationship between the main changes and additions made to the new edition of the Budget Code and their impact on improving budget policy.*

In accordance with the goal, using abstract-logical and comparative methods, the following tasks were considered: the content of individual sections and chapters of the draft new edition of the Budget Code and their relationship; indicators of the draft republican budget for the upcoming three-year period and their compliance with the introduced standards. It was noted that the content of the draft new edition of the Budget Code is aimed at simplifying budget processes, improving inter-budgetary relations and improving the quality of public financial management. The content and significance of the amended and newly introduced sections and chapters of the new Budget Code is assessed. Dynamic and structural changes in the forecast indicators of income and expenses of the three-year republican budget have been determined.

As a result of studying the issues under consideration, it was substantiated that the content of the new edition of the Budget Code will contribute to the implementation of the new economic course outlined by the head of State in this year's Address, improving approaches to the formation and implementation of budget policy, ensuring, first of all, the consolidation of all financial flows of the state, control strict adherence to budget rules and accountability of government bodies, including entities in the quasi-public sector of the economy.

Key words: *Budget Code, budget policy, draft three-year republican budget, improvement of budget policy, National Fund.*

Introduction

The current Address of the head of state quite clearly sets out the content of the new framework of the economy of Kazakhstan. In general, they spoke about a reset of macroeconomic policy, in particular, issues of lending, denationalization of the economy, tax and budget policy, as well as the development of specific sectors of the economy.

It is expected that political changes currently underway must be backed by real economic action. One of these economic actions is the problem of budget policy, which the president of the country focused on in his Address as “an extremely important problem - budget policy.” The Message emphasized that a year earlier the government was instructed to reform the budget system “by moving from “budget management” to “results management” [1].

At the same time, increasing the efficiency of budget policy largely depends on the condition of interbudgetary relations. Moreover, dramatic changes are currently taking place in regional politics. This is, first of all, the holding of direct elections of akims, as well as the ongoing administrative reform. To this we must add the planned transition to a new economic model. From these positions, the need for fundamental changes in interbudgetary relations becomes very urgent.

Let us note that direct elections of akims of districts and cities of regional significance are one of the important and significant components of the entire management system. Our country already has experience in holding elections of akims of regional cities, towns, rural districts and villages, in which 1,576 akims were elected. This experience shows that evolutionary and consistent reform of the electoral process makes it possible to adapt the governance system to the characteristics and needs of specific regions. At the same time, the nature of the relationship between the state and society changes, acquiring a higher level and making management more open and responsible.

However, we should not forget that any elections are organized and strictly controlled by higher levels of government, since in any power vertical, neither from the point of view of personnel, nor from the point of view of any bodies, in principle, there should be any manifestation of any independence.

In fact, the election of akims does not yet solve the problem of the development of local self-government. Therefore, in the Concept for the Development of Local Self-Government it is necessary to clearly define its concept, especially, as is known, the head of state instructed to consider the possibility of ratifying the European Charter of Self-Government of October 15 1985.

In the interpretation of the charter, “local self-government is understood as the right, the real ability of local governments to regulate a significant part of public affairs and manage them within the framework of the law under their own responsibility and in the interests of the local population” [2]. Hence, the concept of local self-government includes both state and local government functions, i.e. local self-government, on the one hand, is understood as the right of citizens to independently exercise local government, on the other hand, as one of the foundations of the constitutional system, the principle of organizing power, based on the separation of powers and management system.

At the same time, one cannot help but mention the improvement of the system of interbudgetary relations, since in order for all levels of government to independently exercise their powers and responsibilities, it is necessary for each of them at the legislative level to assign sources of income that correspond to their spending powers. It seems that the optimal model of interbudgetary relations should be formed on the basis, firstly, of streamlining the assignment of expenditure powers to management levels, for which their competencies should be clearly defined, and secondly, of streamlining the distribution of revenue sources among management levels. Thirdly, improving the system of interbudgetary transfers. Here it is possible to use certain formulas to calculate the amount of the transfer, which could take into account differences between administrative-territorial entities, or it is possible to use targeted transfers. Fourthly, the establishment of institutional and functional forms of management of territorial entities with the identification of sources of financing.

Thus, the improvement of interbudgetary relations should be carried out simultaneously with the delimitation of powers between the levels of state administration and self-government, as well as the formation of an optimal model of interbudgetary relations designed to provide all levels of management with sufficient financial resources, and the population with the necessary budget services.

Literature review

The first Budget Code in our republic was enacted in 2004, marking a pivotal moment where previously fragmented regulations were unified and issues pertaining to interbudgetary relations were methodically arranged. This significantly influenced the development of the comprehensive budget system. Subsequently, in 2008, the second Budget Code was introduced. This new code was adapted to accommodate a shift towards a three-year budget planning process, focusing on results and heralding a fresh phase in the budget system's reform. By 2023, in response to the evolving demands of global politics and the pursuit of a new economic direction, there arose a necessity to overhaul the current budget framework. This led to the decision to create an updated version of the Third Budget Code.

Since the content of this article is devoted to the consideration of the new edition of the Budget Code as a legislative act, in this structural part we will give the names of a number of legislative acts that are in one way or another directly related to the sphere of local self-government, division of powers, interbudgetary relations and, in general, budget policy. First of all, this is the Constitution (Basic Law) of the Republic of Kazakhstan, then the Law of the Republic of Kazakhstan "On Local Representative and Executive Bodies of the Republic of Kazakhstan", the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Budget System", the Law of the Republic of Kazakhstan "On Local Public Administration". Taken together, all these legislative acts form the legal space for the development of public administration and local self-government in Kazakhstan, one of which is the Budget Code [3,4,5,6,7].

Some problems of budget policy were considered in the works of domestic and foreign authors, in which, to one degree or another, directions for improving interbudgetary relations and a number of other issues were outlined [8,9,10,11,12].

According to Article 89 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, local self-government is recognized within the framework of local government, has the authority to resolve issues of local importance, can be carried out by the compactly living population directly through elections, as well as through elected bodies, activities are carried out within the powers established by law.

However, the peculiarity of the section of the Constitution of the Republic of Kazakhstan “On local public administration and self-government” is that there is no clear distinction between the concepts of “public administration” and “local self-government”. In practice, this has led to the fact that the potential of local self-government is practically not fully utilized. The need to improve the system of local self-government was clearly stated in the September Address of the Head of State [13].

The concept of “local self-government” in most countries of the modern world usually covers two types of government bodies: firstly, it is a local representative body elected by the population of the corresponding administrative-territorial entity, which regulates and makes decisions on the most important local issues and, secondly, executive body (mayor, burgomaster, prefect, in our case – akim), designed primarily to carry out the decisions of the representative body and carry out operational management (it may also be entrusted with some national functions) [14].

The experience of studying classical municipal forms shows that one of the criteria for distinguishing them from other government bodies is their local character. Another criterion is certain formal guarantees of the organizational and functional independence of local governments. The formal guarantees of municipalities are also confirmed by a certain budgetary independence and the right of local rule-making within the limits established by law. The third criterion is that each municipal unit should be headed by a body elected by the population; this will constitute the organizational isolation of municipal institutions from other parts of the state apparatus. At the same time, there must be legislative guarantees of the organizational and functional independence of self-government bodies, its financial and budgetary independence, property rights, etc.

Methodology

The disclosure of the issues discussed in the article related to the assessment of the provisions of the new edition of the Budget Code was carried out on the basis of the use of an abstract-logical method, as well as using methods for comparing the calculated levels of dynamics and structural changes in revenues and expenses of the republican budget according to forecast data for the upcoming three-year period [5,6]. The scientific and practical value lies in the substantiation of a methodologically correct assessment of the relationship and the possibility of implementing the tasks of the country’s socio-economic development planned for the next three years. The justification is based on calculations of dynamic and structural changes that take place in the process of generating budget revenues of the republic and the main types of tax revenues, followed by their comparison with the amounts of expenses by functional groups.

The methodology for improving the system of interbudgetary relations should be aimed at achieving a balance of interests between the center and the regions, increasing the interest of local executive bodies in the development of the regional economy and ensuring the stability of revenues to budgets. The methodology for distributing income and expenses between different levels of budgets should ensure the distribution of revenue sources without splitting each type of tax between the republican budget and local budgets, while the areas of their use should be delineated. One of the sources of local budget revenue is the collection of taxes for the provision of goods and services by the local community, which are among the universal and non-excludable goods and services. Therefore, the local government, when a good or service provided by the local community is one of those goods and services, should have the power to enforce a local tax or fee. To achieve this, the representative body of local self-government must be given the right to introduce a system of local taxation for the provision of universal and non-excludable goods and services.

The methodology for the development of local self-government must be supplemented with a methodology for delineating functions and powers between vertical levels of government and provide for a methodology for the redistribution of budget funds - the methodological approach here should be such that, coordinating the interests of the center and regions, it is optimal to change interbudgetary financial flows.

The methodology for improving the system of interbudgetary relations must be considered simultaneously with the methodology for the formation and execution of the local budget, with the right of independent implementation of the budget process by local government bodies. The local budget must have its own sources of income, determined in accordance with the law and with their legislative consolidation, as well as the authority to form them in accordance with the Budget and Tax Codes of the republic. The Budget Code should establish the right of local governments to independently determine the direction of spending local budget funds and the right to independently determine the sources of financing the local budget deficit. At the same time, it is important to establish the inadmissibility of the withdrawal of income additionally received during the execution of the local budget, the amount of excess of income over expenses and the amount of savings on its expenses. At the same time, the inadmissibility of compensation for losses in income and additional expenses in the local budget at the expense of budgets of other levels, except in cases related to changes in legislation, should be established.

The methodology for forming an optimal model of interbudgetary relations should, firstly, include streamlining the assignment of spending powers to management levels with a clear definition of their competencies; secondly, streamlining the distribution of income sources across management levels; thirdly, – improving the system of interbudgetary transfers; fourthly, – establishment of institutional and functional forms of management of territorial entities with identification of sources of financing.

Findings and discussion

The problems of decentralization of the budget system and delegation of power to lower levels were constantly considered by state governing bodies and certain decisions were made on them. First of all, this concerned resolving issues of independence of regional budgets. As

you know, at present, part of the corporate income tax (CIT from small and medium-sized businesses), social tax, individual income tax, and property taxes have been transferred to the regional level. The head of state in his Address positively noted the transfer of part of the corporate income tax to the regions: "Last year, the growth of regional income exceeded 30%. Therefore, the next stage of the reform will be to extend this norm to other taxes, including VAT (value added tax)." As a result of all these measures taken, it is planned to reduce the dependence of local budgets on the republican budget to 25% (currently this figure is about 50%).

In this regard, it is of interest to formulate forecast indicators for the three-year republican budget for 2024-2026 (see Table 1).

Table 1 - Forecast values of income and expenses of the republican budget, billion tenge

Indicators	2024	2025	2026	Growth rate, %	
				2025	2026
Revenues, total	20194,8	19877,7	20908,7	98,4	105,2
including:					
tax revenues,	15759,8	16996,1	18025,3	107,8	106,1
of which VAT	7341,4	7475,0	8012,2	101,8	107,2
transfers, total	4070,8	2505,5	2504,2	61,5	99,9
including:					
from National fund	3600,0	2000,0	2000,0	55,6	-
Costs, total	23318,5	23513,1	24877,2	100,8	105,8
including:					
social assistance and welfare	5396,6	6113,1	6759,2	113,3	110,6
debt service	2022,6	2449,9	3524,1	121,1	143,8
transfers	5265,0	5774,3	5774,3	109,7	100,0
Note: compiled by the authors based on the draft of the republican budget for 2024-2026 [15].					

The data presented in Table 1 indicate that from the point of view of the structure of the republican budget in the upcoming three-year period, no significant changes are observed either in its revenue side or in its expenditure side. Thus, the main sources of budget revenue remain tax revenues, the share of which is projected from 78% in 2024, 85,5% in 2025 and up to 86,2% in 2026. As part of tax revenues, the share of value added tax is planned to be reduced from 46,6% in 2024 to 38,3% in 2026. Although, as can be seen, the projected volumes of revenue from this tax tend to grow. The reduction in the share of value added tax may be due precisely to the transfer of part of it to a lower budget level.

A comparative analysis of the execution of the republican budget revealed that the forecast data for 2021-2023 were exceeded in terms of income in 2021 and 2022. Specifically, in 2022, the income reached to 16 trillion tenge, achieving 101,9% of the forecast. This excess

is only due to tax revenues (predominantly from VAT). Budget expenditures for this year amounted to 18,5 trillion tenge and were executed by 98,6%.

The total amount of transfers (see Table 1) in the forecast for the next three years is significantly reduced by 38,5% in 2025 compared to 2024 and slightly (by 0,1%) in 2026 compared to 2025. For all forecast years, the total volume of transfers from the National Fund was reduced to 2000.0 billion tenge.

Thus, their share in 2024 is projected at 88,4% and 79,8% in 2025 and 2026. However, the total volume of transfers from the National Fund was reduced to 2000.0 billion tenge. This situation is related to the implementation of the instructions of the head of state to use funds from the National Fund only to finance critical infrastructure and strategic projects that meet certain criteria.

According to the forecast data of the republican budget for the upcoming three-year period given in Table 1, it is easy to see that budget expenses are expected to increase year by year. If for 2025 their growth is provided by only 0,8% compared to the level of 2024, then in 2026 compared to the level of 2025 the increase was already 5,8%. In the republican budget, according to forecast indicators, there is a faster growth rate of costs compared to the growth rate of revenues, which indicates, first of all, the presence of a budget deficit.

Judging by the cost structure, of the functional groups shown in Table 1, the largest share is occupied by group 06 "Social assistance and social welfare". This functional group accounts for from 23,1% to 27,2% of all budget expenditures, thereby implementing the objectives of state economic policy for the development of the social sphere.

Significant amounts of costs are provided for in the republican budget for servicing the public debt, which in the cost structure occupy 8,7%, 12,3% and 14,2%, respectively, in 2024, 2025 and 2026. It is pertinent to mention that, as per the ratified report on the 2022 republican budget execution, a sum of 2.9 trillion tenge, constituting 15.5% of the total expenditures, was allocated for loan servicing. Furthermore, it's important to note that the public debt level remains within the bounds of safety and does not surpass the upper limit set by the Public Finance Management Concept, which is 32% of GDP by the year 2030.

The volume of transfers from the republican budget is projected to be almost the same level (with a slight increase in 2025) and their share in the cost structure is 22,6% in 2024, 24,6% in 2025 and 23,2% in 2026. These data indicate that the level of support for regional budgets is still quite high.

The possibility of forming a socially oriented republican budget, since on average a quarter of its expenses is aimed at financing the social sphere, is due to a significant reduction in expenses for several functional groups. So, for example, if for 2024 the republican budget for the functional group 9 "Fuel and Energy Complex and Subsoil Use" provides 135,7 billion tenge, then for 2025 - only 13,2 billion tenge, for 2026 - only 12,5 billion tenge, i.e. There is an almost 10-fold reduction in costs. The same picture is observed in the functional group 07 "Housing and communal services" (reduction by almost 3 times), and in the functional group 12 "Transport and Communication" (reduction by almost 2 times), and in the functional group 13 "Other" (reduction by almost 2 times) [15].

Thus, the forecast indicators of the three-year republican budget have been generally developed and correspond to the goals and objectives of the reforms being carried out in the country. At the same time, the budget and its indicators are determined by the forecast of the socio-economic development of the republic for 2024-2028.

As is known from open sources, the forecast for the development of the country's economy was developed taking into account the expectations of international financial organizations regarding the assessment of global economic growth and changes in external markets. The basic economic development scenario was developed based on an assumed oil price of \$80 per barrel. At the same time, the average growth of the country's gross domestic product (GDP) over the five years will be 5,8%, real GDP growth will be 5,3% in 2024 with an increase in 2028 to 6%. In value terms, the nominal volume of the economy will reach 218,5 trillion tenge in 2028 from the level of 135 trillion tenge in 2024. Data from the forecast of the country's socio-economic development show that positive dynamics are expected in almost all basic sectors of the economy [16].

Based on the forecast data for the socio-economic development of the republic, the draft three-year republican budget is generally balanced and socially oriented, since it is aimed at the full and timely fulfillment of all state obligations in the social sphere and at ensuring economic development [9]. For example, in 2024, it is planned to allocate 9,9 trillion tenge to fulfill the state's social obligations, and 2,8 trillion tenge to develop priority sectors of the economy. Among such industries, the development of the manufacturing industry, small and medium-sized businesses, transport infrastructure and gasification are considered.

The forecast of the country's socio-economic development for 2024-2028 and the Draft Republican Budget for 2024-2026 will be implemented on the basis of the provisions of the new edition of the Budget Code [17]. Therefore, let us now fix on the changes that were made to the new edition of the code. First of all, we note that the new edition of the code takes into account the instructions of the president, reforms and trends of recent years, recommendations of international organizations, the Supreme Court of Audit, and the expert community, since 2004 a number of significant and consistent reforms have been carried out in the field of budget policy, it has been streamlined and systematized budget legislation, a transition to results-oriented budgeting has been made.

The new Budget Code provides for a norm for the development of a block budget, which will help increase the flexibility and independence of government bodies in the process of budget planning and execution. Essentially, a block budget is a method of planning budget expenditures in a specific government body (ministry, department, etc.). In this regard, in order to achieve the strategic goal, it is planned to enlarge budget programs, i.e., a direct rule is introduced prohibiting the opening of a second or third budget program for the same purpose. This approach should provide flexibility and independence in managing budget funds to achieve better results, and will also simplify the budget process by increasing the volume of redistribution of funds by adjusting between budget programs from 10% to 15%.

The block budget, along with the introduction into the acceptance code of establishing a block of basic expenses of a constant nature for three years, will contribute, on the one hand, to simplifying budget procedures, increasing budget flexibility and increasing the independence of budget program administrators in the process of budget planning and execution, on the other hand, since current administrative expenses will not be considered every year (if they remain unchanged) and, given that basic expenses occupy 50-60% of total expenses, will significantly relieve both administrators of budget programs and the relevant authorized bodies.

Also worthy of attention is the innovation introduced in the new edition of the code to optimize budget procedures. This is a combination of two documents - the budget program and the budget request. According to the developers, administrators of budget programs will now generate a single budget request. In this request, all information about the essence of the request itself will be disclosed, a passport of the budget program will be drawn up, calculations will be presented, which is then submitted in one package to the authorized body. At the same time, the budget program will not be separately agreed upon and approved. This will increase responsibility for the quality of drawing up the budget program, since it will be signed by its head, who bears full responsibility. It should be noted that the new code lays the foundation for the transition from the indicative planning method to full-fledged budget planning, since administrators of budget programs are given the right to independently redistribute budget funds.

Issues of improving interbudgetary relations in the new Budget Code relate, firstly, to the need to ensure openness and responsibility of all participants in the budget process, and secondly, to the need to increase the level of budgetary independence of the regions.

From this point of view, and in order to improve the quality of local budget expenditure planning, the new edition of the code provides for the definition of one basic document for the akim's activities - this is the development plan for the region, on the basis of which budget funds should be distributed. At the same time, as part of such a plan, an investment plan should also be developed, which serves as the basis for both the development of the budget and the development of the region. The presence of such a plan will help identify problem and priority areas in the region and settlements, since almost all government bodies have the relevant data.

The new code also specifies the procedure for planning and providing general transfers, including to local executive bodies. Instead of financing expenses with targeted transfers, general transfers include targeted subventions, which are planned by sectoral administrators of budget programs. At the same time, control over the execution of the local budget is strengthened by considering the results of assessing the achievement of target indicators. For example, according to the forecast for 2024, transfers from regional budgets, budgets of cities of republican significance, and the capital are expected to be received in the amount of more than 469,5 billion tenge, for 2025 – 505,5 billion tenge and for 2026 – 504,2 billion tenge. As can be seen, there is a slight decrease in the volume of budget withdrawals amounting to more than 1,0 billion tenge. As for the volume of subventions transferred from the republican budget to regional budgets and the budget of cities of republican significance, their amount from 5,265 billion tenge for 2024 increases to 5,774.3 billion tenge in subsequent planned years. For clarity, in Table 2 we present forecast comparative data on budget withdrawals and budget subventions.

Table 2 – Budget withdrawals and budget subventions

Indicators	Amounts, billion tenge		Share of regions, %	
	2023	2024	2023	2024
Volumes of budget withdrawals, total	431,0	469,5	100	100

including:				
Atyrau region	155,0	168,7	36,0	35,9
Almaty city	207,2	226,1	48,0	48,2
Astana	69,7	74,7	16,0	15,9
Volume of budget subsidies, total	4 995,0	5 265,0	100	100
including:				
Turkestan region	976,7	1 001,6	19,5	19,0
Kyzylorda Region	400,5	433,0	8,0	8,3
Jambyl Region	405,3	426,3	8,1	8,1
Zhetisu region	338,9	355,3	6,8	6,7
Akmola region	333,4	354,7	6,7	6,6
Karaganda region	312,0	322,8	6,2	6,2
Kostanay region	306,4	318,9	6,1	6,1
North-Kazakhstan region	306,3	316,6	6,1	6,0
The remaining 9 regions	1 615,5	1 735,8	32,5	33,0
Note: compiled by the authors based on [15]				

As can be seen from the data presented in Table 2, the forecast volumes of both withdrawals and subventions in 2024 compared to 2023 are increasing, although their structures remain virtually unchanged. That is, planning for 2024 remains at the level of 2023, since the minimum standards for general transfers provided for in the new edition of the code will be implemented from 2025.

The new edition of the Budget Code also provides for general requirements for the entire budget process. This is associated with the emergence of a new section “Budgeting Fundamentals of the Republic of Kazakhstan”, which strengthens the principles of a results-oriented budget and, above all, the principle that means that every tenge of the budget should be aimed at achieving a specific result. Another principle is openness of budget information and accountability to the population. In this regard, a separate chapter “Accountability and Transparency” was highlighted, which indicated the need to publish budget documentation and delineated the areas of responsibility of officials and participants in the budget process.

The next new chapter is called “Performance Management,” which includes tools used in the budget process and management decision making. These tools provide definitions, requirements, types of documents and responsibilities for conducting expenditure reviews, monitoring, evaluating results, and the role of public audit from a budgeting perspective.

We also note the appearance in the new edition of the Budget Code of a new section “Public Finance Management”. Definitions and tools of public financial management are concentrated here. The definitions relate to such concepts as budget policy, public finances, their sustainability, and also the authorized body is defined here - the Ministry of National Economy. Budget rules and their compliance are defined as tools. All this creates the basis necessary for analyzing the state of public finances and determining fiscal policy.

Table 3 – Forecast parameters for the formation and use of funds from the National Fund, billion tenge

Indicators	2024	2025	2026	Growth rate, %	
				2025	2026
Receipts, total	7 504,7	8 328,2	8 295,8	110,9	110,5
receipts from oil sector organizations	5 958,0	6 817,3	6 679,7	114,4	98,0
investment income from management of the National Fund	1 214,0	1 360,2	1 615,0	112,0	118,7
Receipts from the privatization of state property	332,7	150,7	1,1	45,3	0,7
Usage, total	3 623,9	2 027,3	2 032,3	55,9	100,2
Guaranteed transfer from the National Fund	2 000,0	2 000,0	2 000,0	-	-
Targeted transfer from the National Fund	1 600,0	0,0	0,0	-	-
Covering costs associated with managing the National Fund and conducting audits	23,9	27,3	32,3	114,2	118,3
Net savings in the National Fund	3 880,8	6 300,9	6 263,5	162,3	99,4
Proceeds of the National Fund at the end of the reporting period, total	32364,0	38247,9	44041,2	118,2	115,1

Note: compiled by the authors based on [15]

Note that by 2026, a decrease in the volume of revenues from oil sector organizations is predicted, an increase in investment income and, accordingly, the volume of proceeds of the National Fund (see Table 3). The forecast for an increase in the amount of net savings of funds is positive, as a result of which their ratio to the amount of receipts increases - from 51,7% in 2024 to 75,5% in 2026. We also note the reduction for 2024, and then, in subsequent years, the complete absence of targeted transfers from the National Fund. This corresponds to the introduction of restrictions on the use of targeted transfers and the introduction of corresponding criteria in the new section “Public Financial Management” of the Budget Code.

To account for and manage the borrowing process, the same section provides the norm for the consolidation of all debt obligations - government debt, government-guaranteed debt, export support guarantees, obligations, guarantees. Also, in order to ensure transparency and accountability of the activities of quasi-public sector entities in the management of budget funds allocated to them, norms are included for their participation in the budget

process, both at the planning and execution stages, and reporting. The norm also concerns the obligation of quasi-public sector entities to publish information about their loans and strengthen their responsibility for the use of loan funds.

This section also contains chapters relating to the National Fund and extra-budgetary funds. First of all, we note the introduction of restrictions on the use of targeted transfers from the National Fund; appropriate criteria have been introduced. In particular, critical objects will include life-supporting infrastructure, for example, the modernization of roads, utility networks and communications, and a strategic project can be called the construction, for example, of a plant that provides jobs and generates additional taxes. The concept of country-wide facilities includes identical facilities (projects) that are simultaneously built (implemented) in several regions, such as the “Comfortable Schools” project, “Modernization of Rural Health Care”.

The volume of withdrawals from the National Fund for targeted requirements is also limited. But a separate article includes provisions for the “National Fund for Children” project in the Budget Code - these will be targeted requirements annually accrued to children until they reach the age of 18.

Conclusions

Summarizing all of the above, we note that the new edition of the Budget Code as a whole is a document aimed at improving budget processes and inter-budgetary relations, and defining the basis for the distribution of public finances. With regard to improving the quality of public financial management, the introduction of block budgeting, designed to strengthen the independence and efficiency of government bodies, deserves attention. Consequently, the new edition of the code, as noted during its discussion in the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, will facilitate the transition to a new model of public financial management, bearing in mind all state financial flows, including information on debts, and not only on public debt, but also debts quasi-public sector [18]. However, it must be recognized that achieving a positive effect as a result of the introduction of a new budget policy takes time, since the gradual implementation of new management tools is envisaged. For example, from 2025, minimum standards for transport and other infrastructure, norms for general transfers will be introduced, from 2026 it is planned to introduce an analytical report on tax expenses, and from 2027 – consolidated financial statements. That is, after this time, we can evaluate how the norms of the new edition of the Budget Code are being implemented and what results were obtained.

At the same time, we would like to note that there are still unresolved problems in the budget system of our country. For example, the new edition of the Budget Code does not contain a requirement for the budget system to ensure full application of the methodology for generating information on government finance statistics in accordance with the requirements of the IMF, and also that the rules and procedures for accounting and reporting of the budget system must fully comply with international standards financial statements used for the public sector. This is about the credibility of budget policy.

From these positions, the new Budget Code can be considered as a key instrument of state economic policy that contributes to the implementation of tasks for the socio-economic development of the country. In summary, the proposed changes and additions to the Budget Code are poised to positively influence the country's budget policy. Primarily, by enhancing the clarity and detail in presenting budget information to the public and stakeholders, we anticipate improved transparency in the budget process and reporting. This will facilitate a clearer understanding of how public finances are utilized. Additionally, the enhancements to the budget planning system, the more precise delineation of priority spending areas, and the implementation of measures for budget execution control are expected to contribute to a more efficient allocation of budgetary resources.

The provisions outlined in the new version, targeting the reduction of the budget deficit, effective management of public debt, and the establishment of reserves for financial challenges, are crucial for ensuring the financial stability of the state. Furthermore, the proposed budgetary measures aim to direct funds towards stimulating economic growth by investing in key sectors, supporting entrepreneurship, and implementing measures to foster new job creation.

Overall, the updated edition of the Budget Code is set to serve as the foundation for an open, sustainable, and effective budget policy, aligned with the needs of the country's citizens and geared towards stimulating its development. The introduced innovations are expected to assist in adapting budget policy to evolving economic conditions.

References

1. Послание Главы государства К-Ж.К. Токаева народу Казахстана «Экономический курс справедливого Казахстана»// «Казахстанская правда», 2 сентября 2023 г., № 166.
2. European Charter of Local Self-Government/ CETS 122 – Self-Government, 15. X.1985. -URL: <https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-eng/1680a87cc3>. (accessed 02.09.2023)
3. Конституция Республики Казахстан. Статья 89. 2020 г. URL:http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution. (accessed 02.09.2023).
4. Закон Республики Казахстан “О местных представительных и исполнительных органах Республики Казахстан” (с дополнениями и изменениями). - 2020. - URL: <https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm>. (accessed 03.09.2023).
5. Закон Республики Казахстан «О государственной службе» (с дополнениями и изменениями). 2020 г. URL: <https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm> . (accessed 03.09.2023).
6. Закон Республики Казахстан “О бюджетной системе” (с дополнениями и изменениями). 2020 г. URL: <https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm>. (accessed 03.09.2023).
7. Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении» (с дополнениями и изменениями). 2020. URL: <https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm>. (accessed 03.09.2023)
8. Richard Tresch. Public Finance, Academic Press. California. - 2014. - 534 p.
9. Искаков У. М. Проблемы бюджетной политики Казахстана и пути их решения//Central Asian Economic Review. - 2018. - №3. - С.52-60.
10. Cal Clark, Charles E. Menifield, LaShonda M. Stewart. Policy Diffusion and Performance-based Budgeting // International Journal of Public Administration.- 2018.-Vol. 41 (7).-P. 528-534

11. Klimovsky D., Geert Bouckaert, Christoph Reichard. Linking budgeting to results? Evidence about performance budgets in European municipalities based on a comparative analytical model // Public Management Review. 2017. Vol. 19 (7). 932-953.
12. N. Kuchukova, G. Kerimbek, A. Zhussupova. The financial aspects of the third economic modernization in Kazakhstan // Journal of Social Sciences Research. 2018. Vol.4, Issue. 12. 483-490. DOI: <https://doi.org/10.32861/jssr.412.483.490>
13. Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі». 2020 жылғы 1 қыркүйек. [Электрон. ресурс]. 2020.- URL: <http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses> (қараған күн: 1.01.2022ж.)
14. V. I. Tikhii, E. E. Afanasieva, O. V. Koreva. Evaluation of the Development of Rural Areas of the Region and Their Classification by the Level of Sustainability for the Purposes of Regional Policy.- Proceeding of the International Science and Technology Conference «FarEastCon 2019» pp 629-642 (accessed 14 April 2020) URL:https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-981-15-2244-4_59
15. «О республиканском бюджете на 2024-2026 годы» / проект Закона Республики Казахстан. – URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/509179?lang=ru>
16. Прогноз социально-экономического развития Республики Казахстан на 2024-2028 годы. URL:https://www.gov.kz/uploads/2023/5/18/8bc383b31bf96e92bbe32b996c46592b_original.844423.pdf. (accessed 05.09.2023).
17. Бюджетный кодекс Республики Казахстан (в новой редакции). - URL:<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14550238> (accessed 03.09.2023).
18. Мажилис Парламента Республики Казахстан - URL: <https://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id50853/1/1> (accessed 05.09.2023).

Г.Б. Утибаева¹, А.К. Жусупова², Б. С. Утибаев³

^{1,3} С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
Университеті, Астана, Қазақстан

²Халықаралық бизнес университеті
Алматы, Қазақстан

Бюджеттік кодекстің жаңа редакциясы және бюджеттік саясатты жетілдіру мәселелері

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Бюджеттік кодекстің жаңа редакциясына енгізілген негізгі өзгерістерді, олардың мәні мен мемлекеттік қаржыны басқарудағы рөлін қарастыру. Бюджеттік саясатты қалыптастыру және іске асыру тәсілдерін жаңарту қажеттілігі Бюджеттік кодекстің жаңа редакциясын әзірлеуді талап етті, өйткені бюджет жүйесін реформалау және бюджеттік саясатты жетілдіру негізінен Бюджеттік кодекстің ережелеріне негізделеді.

Мақсатқа сәйкес мақалада абстракті-логикалық және салыстырмалы әдістерді қолдана отырып, жуырда Үкімет отырысында қаралған Бюджеттік кодекстің жаңа редакциясы жобасының жекелеген бөлімдері мен тарауларының мазмұны, алдағы үш жылдық кезеңге арналған республикалық бюджет жобасының көрсеткіштері қарастырылды. Бюджеттік

кодекстің жаңа редакциясы жобасының мазмұны бірінші кезекте бюджеттік процестерді жеңілдетуге, бюджетаралық қатынастарды жақсартуға және мемлекеттік қаржыны басқару сапасын арттыруға бағытталғаны айтылды. Жаңа Бюджеттік кодекстің өзгертілген және жаңадан енгізілген бөлімдері мен тарауларының мазмұны мен маңыздылығына баға берілді. Үш жылдық республикалық бюджеттің кірістері мен шығыстары болжамды көрсеткіштерінің динамикалық және құрылымдық өзгерістері айқындалды. Республикалық бюджет жобасы алдағы үш жылға өзінің әлеуметтік бағытын сақтайтыны атап өтілгенімен, қарыздарға қызмет көрсету мен Ұлттық қор қаражатын пайдалану есебінен шығындар құрылымында біршама өзгерістер бар екені айтылды.

Қарастырылып отырған мәселелерді зерделеу нәтижесінде Бюджеттік кодекс жаңа редакциясының мазмұны Мемлекет басшысы биылғы Жолдауында атап көрсеткен жаңа экономикалық бағытты іске асыруға, қалыптастыру тәсілдерін жетілдіруге ықпал ететіні және бюджеттік саясатты жүзеге асыру, ең алдымен, мемлекеттің барлық қаржылық ағындарының шоғырлануын, бюджеттік ережелердің қатаң сақталуын және мемлекеттік ұйымдардың, оның ішінде экономиканың квазимемлекеттік секторы субъектілерінің есептілігін бақылауды қамтамасыз етуге бағытталғаны дәлелденді.

Негізгі сөздер. Бюджеттік кодекс, бюджеттік саясат, үш жылдық республикалық бюджет жобасы, бюджеттік саясатты жетілдіру, Ұлттық қор.

Г.Б. Утибаева¹, А.К. Жусупова², Б.С. Утибаев³

^{1,3} *Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан*

² *Университет международного бизнеса, Алматы, Казахстан*

Новая редакция бюджетного кодекса и вопросы совершенствования бюджетной политики

Аннотация. В данной статье мы преследовали цель – рассмотреть основные изменения, внесенные в новую редакцию Бюджетного кодекса, их значения и роль в управлении государственными финансами. Необходимость актуализации подходов к формированию и реализации бюджетной политики потребовала разработки новой редакции Бюджетного кодекса, поскольку реформирование бюджетной системы и совершенствование бюджетной политики в основе своей опирается на положения Бюджетного кодекса.

В соответствии с целью в статье с использованием абстрактно-логического и сравнительного методов рассмотрены содержание отдельных разделов и глав проекта новой редакции Бюджетного кодекса, который недавно был рассмотрен на заседании правительства, показатели проекта республиканского бюджета на предстоящее трехлетие. Отмечено, что содержание проекта новой редакции Бюджетного кодекса направлено, прежде всего, на упрощение бюджетных процессов, совершенствование межбюджетных отношений и повышение качества управления государственными финансами.

В результате изучения рассматриваемых вопросов обосновано, что содержание новой редакции Бюджетного кодекса будет способствовать реализации нового экономического

курса, обозначенного Главой государства в Послании этого года, совершенствованию подходов к формированию и реализации бюджетной политики, обеспечению, в первую очередь, консолидации всех финансовых потоков государства, контроля строгого соблюдения бюджетных правил и подотчетности государственных органов, включая субъекты квазигосударственного сектора экономики.

Ключевые слова: Бюджетный кодекс, бюджетная политика, проект трехлетнего республиканского бюджета, совершенствование бюджетной политики, Национальный фонд.

References

1. Poslanie glavy gosudarstva K.-J.K. Tokaeva narodu Kazahstana “*Ekonomicheskiy kurs spravedlivogo Kazahstana*” [Message from the Head of State K.-Zh.K. Tokayev to the people of Kazakhstan “*Economic course of a fair Kazakhstan*”. “*Kazahstanskaya Pravda*”, September 2, (2023), No. 166 (in Russian)]
2. European Charter of Local Self-Government/CETS 122 – Self-Government, 15. X.1985. -Available at: <https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-eng/1680a87cc3> (in English)
3. Constitution (Basic Law) of the Republic of Kazakhstan [Constitution (Basic Law) of the Republic of Kazakhstan].Article 89. 2020. Available at:http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (in Russian)
4. Zakon Respubliki Kazahstan “*O mestnyih predstavitelnyih i ispolnitelnyih organah Respubliki Kazahstan*” (s dopolnениями i izmeneniyami) [Law of the Republic of Kazakhstan “*On local representative and executive bodies of the Republic of Kazakhstan*” (with additions and amendments)]. (2020). Available at: <https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm> (in Russian)
5. Zakon Respubliki Kazahstan «*O gosudarstvennoy sluzhbe*» (s dopolnениями i izmeneniyami). [Law of the Republic of Kazakhstan “*On Civil Service*” (with additions and amendments)]. (2020). Available at: <https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm> (in Russian)
6. Zakon Respubliki Kazahstan “*O byudzhethnoy sisteme*” (s dopolnениями i izmeneniyami) [Law of the Republic of Kazakhstan “*On the Budget System*” (with additions and amendments)] (2020). Available at:<https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm> (in Russian)
7. Zakon Respubliki Kazahstan «*O mestnom gosudarstvennom upravlenii*» (s dopolnениями i izmeneniyami) [Law of the Republic of Kazakhstan “*On Local Public Administration*” (with additions and amendments)] (2020). Available at:<https://kodeksy-kz.com/ka/zakony.htm> (in Russian)
8. Richard Tresch. *Public Finance*, Academic Press. California.. 534 (2014) (in English)
9. Iskakov U.M. (2018) Problemy byudzhethnoj politiki Kazahstana i puti ih resheniya [Iskakov U.M. (2018) Problems of budget policy of Kazakhstan and ways to solve them]// *Central Asian Economic Review*. Vol.3. 52-60 (in Russian)
10. Cal Clark, Charles E. Menifield, LaShonda M. Stewart. Policy Diffusion and Performance-based Budgeting // *International Journal of Public Administration*. 2018.Vol. 41 (7), 528-534 (in English)
11. Daniel Klimovsky, Geert Bouckaert, Christoph Reichard. Linking budgeting to results? Evidence about performance budgets in European municipalities based on a comparative analytical model // *Public Management Review*. 2017. Vol. 19 (7). 932-953. (in English)

12. N. Kuchukova, G. Kerimbek, A. Zhussupova. The financial aspects of the third economic modernization in Kazakhstan//Journal of Social Sciences Research. 2018. Vol.4, Issue. 12. 483-490. DOI: <https://doi.org/10.32861/jssr.412.483.490> (in English)
13. Glava gosudarstva K-ZH. Obrashchenie Tokaeva k narodu Kazakhstana «Kazakhstan v novoj situacii: period dejstviya» [Head of State K-Zh. Address of Tokayev to the people of Kazakhstan «Kazakhstan in the new situation: the period of action»]. September 1, 2020. Available at:<http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses> (1.01.2022) (in Russian)
14. V. I. Tikhii, E. E. Afanasieva, O. V. Koreva. Evaluation of the Development of Rural Areas of the Region and Their Classification by the Level of Sustainability for the Purposes of Regional Policy [Ocenka razvitiya sel'skih territorij regiona i ih klassifikaciya po urovnyu ustojchivosti dlya celej regional'noj politiki]. Proceeding of the International Science and Technology Conference «FarEastCon 2019» pp 629-642 (14 April 2020) Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-981-15-2244-4_59 (in English)
15. Proekt zakona RK»O respublikanskom budgete na 2024-2026 gody [The draft of the law on Republican Budget of the Republic of Kazakhstan for 2024-2026] Available at:<https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/509179?lang=ru> (in Russian)
16. Prognoz sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Kazahstan [Forecast of socio-economic development of the Republic of Kazakhstan for 2024-2028]. (2023) (in Russian) Available at:https://www.gov.kz/uploads/2023/5/18/8bc383b31bf96e92bbe32b996c46592b_original.844423.pdf
17. Byudzhetnyj kodeks Respubliki Kazahstan (v novoj redakcii) [Budget Code of the Republic of Kazakhstan (new edition)] Available at:<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14550238> (03.09.2023)
18. Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan [Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan] Available at:<https://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id50853/1/1> (05.09.2023) (in Russian)

Information about authors

Utibayeva G.B. – candidate of economic science, associate professor, S.Seifullin Kazakh Agro-Technical Research University, Zhenis Avenue 62, Astana, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0001-6799-0502

Zhussupova A.K. – University of International Business (UIB), 8A Abay Avenue, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0001-6662-7349

Utibayev B.S. – candidate of economic science, professor, S.Seifullin Kazakh Agro-Technical Research University, Astana, Zhenis Avenue 62, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0003-1937-7636

Утибаева Гульжан Бегендыковна – э.ғ.к., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің доценті, Астана, Жеңіс даңғылы 62, Қазақстан. ORCID ID: 0000-0001-6799-0502

Жусупова Айгерим Кайратовна, – э.ғ.к., Халықаралық бизнес университетінің доценті, Алматы қаласы, Абай даңғылы 8А, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0001-6662-7349

Утибаев Бегендык Саутович – э.ғ.к., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры, Астана, Жеңіс даңғылы 62, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0003-1937-7636



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



ХҒТАР 71.37.15

<https://orcid.org/0009-0009-6719-320X>

<https://orcid.org/0000-0002-0574-3562>

<https://orcid.org/0000-0001-7695-5303>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-343-361>

Тұрақты туризмді қалыптастыруда материалдық емес мәдени мұраның әсері

Б.Ж. Шарапаева^{*1}, Н. Нұрмағанбетқызы², А.Б. Баймбетова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

(E-mail: *Bzhanabekovna@mail.ru, nurdana.nurmaganbetkyzy@iuth.edu.kz, asel_baymbetova@mail.ru)

Аңдатпа. Аталмыш мақала тұрақты туризмді қалыптастыру процесінде материалдық емес мәдени мұраның рөлін зерттеуге арналған. Мақалада материалдық емес мәдени мұра мен туризмнің дамуы арасындағы байланыстың түрлі аспектілері талданды, сонымен қатар оның тұрақты туристік тәжірибелер мен қоршаған ортаға әсері зерттелді. Материалдық емес мәдени мұра қоғамдастықтың мәдени шынайылығын көрсетеді және ауызша дәстүрлерді, орындаушылық өнерді, мерекелік немесе дәстүрлі іс-шараларды қамтып, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін шеберлік. Әр түрлі мәдени қоғамдастықтың өзіндік ерекше және шынайы материалдық емес мәдениеті бар қауымдастықтың ажырамас элементі ғана емес, сонымен қатар болуы мүмкін мұра ұлттық және жергілікті деңгейде туризмді дамыту үшін маңызды ресурс болып табылады.

Сондай-ақ, туризмнің негүрлым дамыған аймақтарында жүргізілген эмпирикалық зерттеудің нәтижелері келтірілген. Жүргізілген зерттеулерді талдау туристерді тартуда, олардың қанағаттануында және туристік өнімдерді тұтыну деңгейін арттыруда материалдық емес мәдени мұраның рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, туристік индустрияны тұрақты дамыту мақсатында материалдық емес мәдени мұраны сақтау және ілгерілету жөніндегі іс-шаралардың маңыздылығы зерттелді. Мақаланың қорытынды бөлімінде туризмді дамыту стратегияларын әзірлеу кезінде материалдық емес мәдени мұраны назарға алудың маңыздылығы туралы пайым жасалды. Тұрақты және бірегей туристік өнім жасау мақсатында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және ілгерілету үшін мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен жергілікті тұрғындар арасындағы ынтымақтастықты күшейтудің маңыздылығы зерттелді.

Кілт сөздер: туризм, материалдық емес мәдени мұра, туристік дестинация, тұрақты туризм, ән өнері, салт-дәстүр, ұлттық тағамдар, қолөнер.

Кіріспе

Қазіргі әлемде туризм аймақтардың дамуына және сол аймақтардың экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етуге ықпал ететін жетекші салалардың бірі болып табылады. Алайда, туристік саладағы тұрақтылыққа тек сарқылуы мүмкін табиғи және материалдық ресурстар арқылы қол жеткізу мүмкін емес. Тұрақты туризмді қалыптастырудағы материалдық емес мәдени мұраның рөлі уақыт өткен сайын маңызды және өзекті бола түсуде. 2022 жылдың 26-27 қазанында түркі әлемінің туристік астанасы Түркістан қаласында өткен «The people protecting monuments» атты тұрақты туризмді, қажылық туризмді, қасиетті мұраны дамытуға бағытталған халықаралық конференцияда тұрақты туризмді қалыптастырудағы материалдық және материалдық емес мәдени мұраның маңыздылығы мен өзектілігі ерекше аталып өтті [1]. Конференция спикерлерінің айтар ойларының қорытындысы материалдық емес мәдени мұраны кең насихаттау, атап айтқанда, елдің тілі, дәстүрі, ұлттық тағамдарын дұрыс паш ету туристің өзі қалаған елде болу уақытының ұзақтығын айғақтай түседі. Кез келген туристің басқа елге, жерге жаңа мәдениетпен танысу мақсатында баратыны белгілі. Яғни, ең бірінші кезекте сол елдің ұлттық тағамдарынан дәм татқысы келеді, салт-дәстүрімен таныса отырып, ұлттық киім үлгілерінің ерекшеліктерін зерттегісі келеді. Ал егер саяхаттан алған әсері жақсы болса, туристің сол елге қайтып тағы бір мәрте келу ықтималдығы жоғары болады. Бұл тұрғыда туристке елдің мәдениеті қаншалықты дұрыс көрсетіліп, таныстырылуы маңызды. Сол үшін де материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен дамытуды тұрақты туризмді қалыптастыру үшін өзекті тақырыптардың бірі ретінде атай аламыз. Тіл, дін, дәстүр, фольклор және қолөнер түріндегі материалдық емес мәдени мұра туристерді тарту және әр аймақтың бірегейлігін сақтау үшін үлкен әлеуетке ие. Өйткені, мәдениеттің материалдық емес аспектілері әр халықтың тарихи мұрасы мен жетістіктерін жеткізеді, сондай-ақ, әлемге ұсына алады. Сондықтан, тұрақты туризмді дамытудың маңызды құралы ретінде материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен дамыту қазіргі таңдағы туризм саласын ілгерілетудің жаңа тенденцияларының біріне айналып отыр. Аталмыш мақаланың мақсаты - материалдық емес мәдени мұраның тұрақты туризмді дамытуға әсерін талдау және оны сақтау мен жетілдіру үшін мүмкін болатын идеяларды белгілеу. Сонымен қатар, осы қойылған мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер белгіленді: тұрақты туризмді қалыптастырудағы материалдық емес мәдени мұраның рөлін анықтау, әлемдік тәжірибеге шолу жасай отырып, материалдық емес мәдени мұраның туризмдегі орнын айқындау мақсатында жасалған зерттеу және Қазақстанның 3 ірі қаласында өткізілген сауалнама нәтижелерін талдау. Зерттеудің объектісі – ұлттық колориттің айнымас бөлшегі болып табылатын материалдық емес мәдени мұра. Зерттеу гипотезасы ретінде материалдық емес мәдени мұраның тұрақты туризмді қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын, сондай-ақ, туристерді қызықтыратын, тарихи және мәдени құндылықтарды сақтайтын, жергілікті қауымдастықтардың дамуына, табиғи орта мен әртүрлілікті сақтауға және жергілікті тұрғындар үшін тұрақты табыс көздерін құруға ықпал ететін бірегей дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды бідіретінін атап өтуге болады.

Әдеби шолу

Материалдық емес мәдени мұраның кез келген өңірдің туристік әлеуетін арттырудағы рөлін түрлі елдердің мысалында қарастыруға болады.

Santa E. Және басқалары әлем туристерінің назарын өзіне ерекше аударатын аралдық мемлекеттердің бірі Филиппинде орналасқан екі провинция, атап айтқанда Батанес пен Мариндук провинцияларында көнеден келе жатқан этнографиялық, яғни тұтастай материалдық емес құндылықтарды туризм саласының катализаторы ретінде сақтау мен жетілдіру өте жақсы деңгейде қолға алынғанын атап өткен. Аталмыш екі провинция Филиппин аралдарындағы танымал туристік бағыттардың бірі болып табылады. Сондықтан да мемлекет стратегиялық және туризмді дамыту бағытындағы негізгі аймақтар ретінде бұл провинциялардың потенциалына ерекше назар аударады. Батанес провинциясы – ландшафтылы және теңіз пейзаждарымен ерекшеленетін, сондай-ақ, Филиппин заңнамасымен қорғалатын бірден-бір аймақ. Бүгінде жергілікті билік ұйымдары табиғи ландшафтылармен бірге екі провинциядағы пало-пало фестивалі секілді провинциялық мәдениет тәжірибелерін аралға міндетті түрде саяхаттаудың себебі ретінде ерекше қолдайды. Бір жағынан, Мариндук аралы Филиппиндегі қажылық туризмнің танымал орындарының біріне айналған. Бұл аралға католик күнтізбесіндегі Холи мерекесін тойлау мақсатымен әлемнің және жергілікті аймақтың жүз мыңдаған туристері саяхаттайды. Қазіргі таңда ұлттық билік жергілікті билік өкілдерімен аймақтағы материалдық емес мұраларды ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұра тізіміне енгізу үшін тыңғылықты жұмыс жасауда [2]. Яғни, әрбір халықтың материалдық емес мұрасының сол елдің тұтастай туризм саласының дамуына үлкен септігін тигізетінін осыдан байқауға болады.

Дүниежүзілік туристік ұйым (ДТҰ) мен Канада туризм комиссиясы ұлттың мәдениетімен танысу мақсатындағы саяхаттарды белгілі бір туристік дестинацияның мәдени мұрасын саяхаттың маңызды мотиві ретінде қарастырудың негізінде дамиды деп есептейді. АҚШ ұлттық өнер қоры мәдени сапарларды өнер, материалдық емес мұра және туристік орынның біріге даму тәжірибесінің дамуымен сипаттайды. 2006 жылы Дүниежүзілік туристік ұйымның берген анықтамасына сәйкес, мәдени саяхаттарды жүзеге асыратын туристерде оқу мен іздену, жаңа ақпарат алу, өнер орындарына бару, фестивальдер мен мәдени іс-шараларға қатысу, сондай-ақ, қажылық мотивте саяхаттау әрекеттері басым болады. Осы берілген түсініктемелердің барлығынан шығатын ортақ қорытынды ретінде, материалдық емес мәдени мұраның, оның ішінде ұлттық тағамдар, театр, би, әр өнері, әдебиет, ұлттық қолөнер, фестивальдердің туризмді тұтастай қалыптастыра отырып, тұрақты түрде дамуына қосатын үлесі зор екендігін атап өтуге болады [3, 9 б.].

Материалдық емес мәдени мұра арқылы туризм саласын аталмыш мұраларды материалдық мұрамен біте қайнастыра дамытқанда ел экономикасына түсетін пайда көлемі артады. Туризм саласында сапарларды ұйымдастыратын тұлғалар әрбір мәдени саяхатты ұйымдастыру барысында туристердің толыққанды деңгейде қанағаттануы үшін материалдық және материалдық емес мұра тандеміне баса мән

беруі қажет. Екі аспект те туристік дестинацияның материалдық мәдени мұрасы мен сол дестинацияға тиесілі материалдық емес мұраны байланыстыра отырып, тұрақты әрі бәсекеге қабілетті туризм саласын дамытуға мүмкіндік береді [4, 14 б].

Туризм саласы мен мәдени мұраны сақтау бүгінде әлемдік деңгейдегі феномендердің біріне айналып отыр. Туризм жаһандық және жергілікті экономиканың өсуіне көмектесетін маңызды компонент болса, мәдени мұра әлеуметтік, экономикалық, қоршаған орта әсерін бере алатын жаһандық тұрақты туризм дамуының қуатты катализаторы ретінде танылуда. Осылайша, туризм саласы мен мәдени мұра көптеген туристік дестинацияларда тұрақты даму мен экономикалық өсімді қамтамасыз ететін маңызды құрамбөлікке айналды. Материалдық емес мәдени мұра туризм секторы үшін дестинацияның бірегейлігін қамтыса, туризм өз кезегінде мәдени мұраны сақтау мен жаңарту әлеуетін дамытады. Сонымен қатар, материалдық емес мәдени мұра туристік аймақтың брендін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазіргі таңда Еуропалық Одақ (ЕО) елдері материалдық емес құндылықтарды туризм саласын дамыту тәжірибесін кеңінен қолға алуда. Себебі, әлем бойынша Еуропа елдерінің мұражай, театр, фестиваль және т.б. материалдық мәдени мұрасынан бөлек, ұлттық тағамдары, музыка, би өнері мен әдебиетіне қызығатын туристер саны артуда. Ал мәдени емес мұраны зерттеуге бейім туристердің сол елдің мәдени мұрасына қызығып, туристік саяхатқа шығуы арқылы, елдің тұтастай экономикасы үшін оң әсерлер пайда болады [5].

Материалдық емес мәдени мұра тұрақты туризмді қалыптастырудағы таптырмас ресурс бола алады. Оңтүстік Кореяда шет мемлекеттерден туристерді музыка және би өнері арқылы тарту кеңінен таралған. Қазіргі таңда әлем бойынша туристердің аталмыш елге саяхаттауының негізгі мотиві материалдық емес туристік ресурстар болып табылады. Бұл ұлттың тұтастай мәдениетінің ұлттық туризмді қалыптастыруда айтарлықтай маңызды рөл атқаратынының дәлелі [6].

Материалдық емес мәдени мұраның тұрақты туризмді қалыптастырудағы рөлі түрлі елдерде ұйымдастырылатын фестивальдер негізінде де түсіндіріледі. Оның айқын мысалы ретінде Анд фестивальдерін атап өтуге болады [7].

Витфорд және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде көрсетілгендей, туризм материалдық игіліктермен қатар, материалдық емес мұраны дамыту арқылы ел экономикасына үлкен жағымды әсерін тигізе алады. Кез келген ұлттың ұлттық тағамдары, тілі, тарихи әңгімелері, әндері, жалпы тұтас өнері, би өнері, жөн-жоралғылары мен салт-дәстүрлері материалдық емес мәдениетті құрайды. Бұл ел үшін тек туризм саласының ғана емес, басқа елдермен әлеуметтік-экономикалық қатынастардың орнауына мүмкіндік береді. Туризмді тек көзге көрінетін туристік ресурстар арқылы ғана емес, материалдық емес мұраны сақтау арқылы тұрақты түрде дамыту ХХІ ғасырдағы ең өзекті тенденциялардың біріне айналып отыр [8]. Туристердің материалдық емес игіліктерді эстетикалық тұрғыда бағалауынан, эмоционалды әсер алып, туристік орынға тағы келуге мотивациясының пайда болуынан, мәдениетпен танысу арқылы білім алуынан, елдер арасындағы әлеуметтік байланыстардан, тарих пен мәдениетті бағалаудан тұрақты туризмнің қалыптасуы туындайды. Себебі, аталмыш әрекеттер мемлекеттің туризм саласының дамуына алғышарт бола алады, бұл өз кезегінде

туризмді елдің экономикасының тұрақты көзі ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді [9].

Тұрақты туризмді қалыптастыруда материалдық және материалдық емес мұраның тандемі маңызды рөл атқаратынын жоғарыда атап өттік. Бұл өз кезегінде жоспарлау мен материалдық емес мұраның сақталуын ұтымды басқарумен де тығыз байланысты. Материалдық емес мәдени мұраның компоненттері болып табылатын жергілікті салт-дәстүрлер, ауыз әдебиеті және т.б. мұраны дамытуды дұрыс жоспарлау нәтижесінде тұрақты туризмнің дұрыс қалыптасуы жүзеге асады. Яғни, материалдық емес мәдени мұра туристік дестинацияға туристерді тартатын таптырмас фактор ретінде қызмет атқарады. Материалдық емес мәдени мұра туристік дестинацияға туристерді қызықтыра алатын маңызды күш болғандықтан, ол туризм саласын дамытуды жоспарлаумен қатар жүруі тиіс [10].

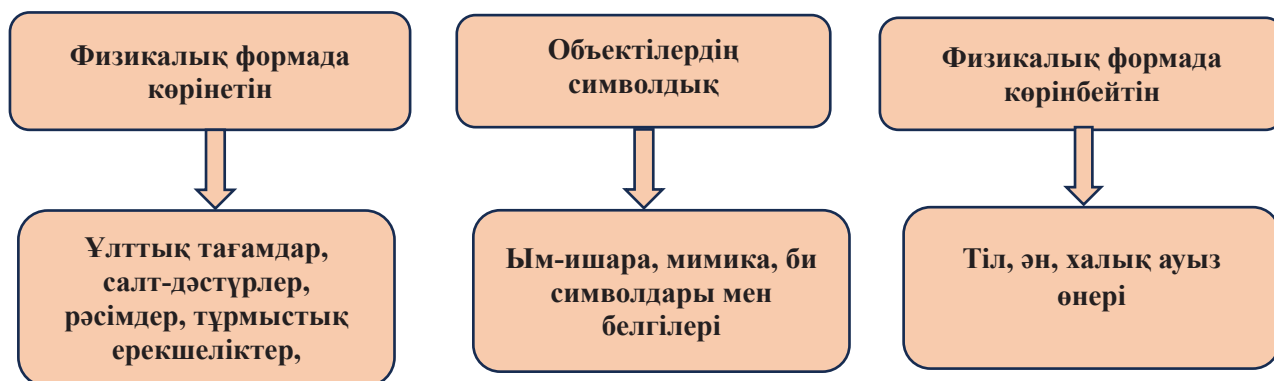
Материалдық емес мәдени мұра арқылы туризм индустриясын тұрақты түрде дамытудың жыл санап алға ілгерілеуіне әлеуметтік медианың әсері зор. Материалдық емес мәдени мұра арқылы туризмді дамыту әсіресе Қытайда кеңінен танымал. Аталмыш елдің мысалында туризмді дамыту тенденциясын қарастыру барысында материалдық емес мәдени мұра мен туризмнің байланысы бірнеше түрде болатыны белгілі болды. Олар: қоғамдық институттар, материалдық емес мәдени мұра және сол мұраны сақтаушы халық, туристік өнімдер, дәстүрлі фестивальдер мен маусымдық мерекелер, туристік қызмет және жабдықтар, келушілер және өңірлер. Яғни, осы компоненттер материалдық емес мәдени мұра ұғымының туризммен байланысын толыққанды сипаттай алады және туризмнің тұрақты дамуында ұйымдастырушылар мен аймақтың жергілікті тұрғындарының, мұраны сақтаушы халықтың және туристердің рөлінің маңыздылығын көрсетеді [11].

Материалдық емес мәдени мұра арқылы туризмді тұрақты дамыту Малайзияда кеңінен белең алуда. Аталмыш елде жергілікті халықтың орындауымен жүзеге асатын хормен ән айту жарысы, Мак Йонг драмалық би орындауы, батпырауық ұшыру ойыны елдің резиденттерінің ғана емес, бүкіл әлем туристерінің назарын өзіне аударуда. Бұл туризм саласының қоғамда мәдени дәстүрлер айқын маңыздылыққа ие болған кезде тұрақтала түсетінін растайды [12].

Тұрақты туризмді материалдық емес мәдени мұра көмегімен қалыптастыруда, осы мақсатта мәдени мұраны сақтау мен жаңартуда мемлекеттің рөлі зор [13]. Туризм секторындағы дамудың жоғарғы деңгейі туристердің шынайы алған әсері мен эмоциясынан туындайды, ал туристердің эмоциясына өздері қызығатын елдің тарихынан, ұлттық тағамдарынан, ән және би өнерінен, ұлттық киімдерінен және салт-дәстүрінен бастау алады [14].

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында сандық және сапалық зерттеу әдістері, атап айтқанда материалдық емес мәдени мұраның елдің экономикасының бір бөлшегі болып табылатын тұрақты туризмді қалыптастырудағы рөлін анықтау мақсатында, әлемдік зерттеу жұмыстары мен тәжірибелерге әдеби шолу жасау, алынған мәліметтерді өңдеу, сондай-ақ, эмпирикалық зерттеу әдістерінің ішіндегі сауалнама жүргізу және сауалнама қорытындыларын талдау, алынған нәтижелерге SWOT талдау жасау, тақырып бойынша статистикалық мәліметтерді сараптау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Қазіргі таңда әлем бойынша материалдық емес мәдени мұраның туризм саласының дамуына әсері орасан зор. Себебі материалдық емес мәдени мұра тұтастай халықтың мәдениетінің ортақ көрінісін құрайды. Ал бұл өз кезегінде туристер қызығушылығын арттыру арқылы, туристік ағымның деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Материалдық емес мәдени мұра туризм саласын дамытудағы катализатор бола отырып, бірнеше категорияларға жіктеледі (Сурет-1).



Сурет 1. Материалдық емес мәдени мұра категориялары

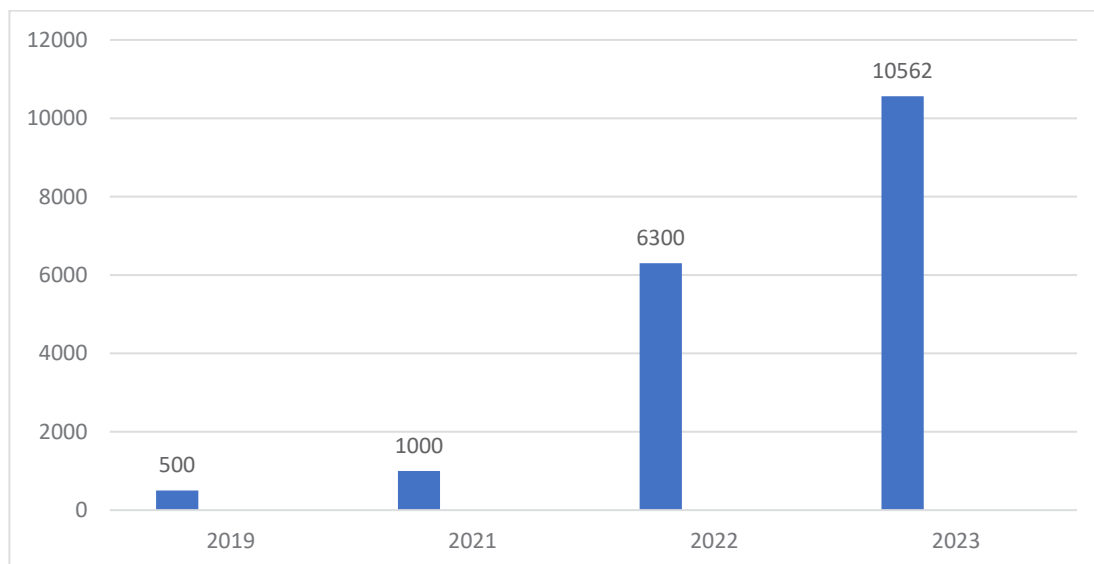
Ескертпе: [15] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

1-суретте көріп отырғанымыздай, материалдық емес мәдени мұра физикалық формада көрінетін немесе көрінбейтін сипатына байланысты категорияларға жіктеледі. Визуалды түрде қабылдап, туристік әсер алу салт-дәстүрлер көріністерімен, фольклормен байланысты болса, есту арқылы қабылдап, эмоция алу ән өнерімен және тілмен байланысты [15].

Қазақстанда материалдық емес мәдени мұраны сақтау және оны дамыту арқылы тұрақты туризмді қалыптастырудың әлеуеті қаншалықты деңгейде? Жыл сайын еліміздің түрлі аймақтарында материалдық емес мәдени мұраны дәріптейтін іс-шаралар мен фестивальдер өтеді. Соның айқын мысалы ретінде, Тараз қаласында дәстүрлі түрде өтіп тұратын Киіз FEST фестиваль-жарысын атауға болады. Аталмыш фестиваль қазақ халқының ұмытылып бара жатқан дәстүрлерін, қолөнерін, киіз жасау өнерін қайта жаңғырту, келушілерге дайындалған киіздер мен ұршықпен иіріп дайындалған жіптердің атауын, дайындау әдісін, ерекшелігін, жасау технологиясын көрсету, сондай-ақ, ата-бабаларымыздың қалдырған асыл мұрасын дәріптеу мақсатында ұйымдастырылып тұрады. Сонымен қатар, «Живая струна» атты музыкалық фестивалі, «Өмір сабақтары» пилоттық жобасы, «Тараз – қолөнершілер қаласы» атты қолөнер көрмесі аясында аталмыш іс-шараларға 10000-нан астам адам қатысқан болатын. Осындай фестивальдердің тұрақты түрде ұйымдастырылуының нәтижесінде Жамбыл облысына 99276 турист келді, оның ішінде, 1471-і шетелдік турист,

ал қалған 97805-і ішкі туристер болды. Бұл ұлттық колориттегі мәдениетімізді тұтастай дәріптеудің туристер санының артуына тигізетін әсерінің деңгейін айғақтайды [16].

Сонымен қатар, Түркістан аймағында да материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен дамыту арқылы туризм саласын ілгерілету мәселесіне басым назар аударылып жатыр. Атап айтқанда, Түркістан қаласында 2019 жылдан бері тұрақты түрде жыл сайын Наурыз мейрамының құрметіне «Gastro FEST» фестивалі өтеді. Бұл аспаздық шара ұлттық тағамдарымызды насихаттауға, ішкі және резидент емес туристердің дәстүрлі тағамдардан дәм татып, тұтас ұлттық мәдениетіміз туралы жағымды пікір қалыптастыруына мүмкіндік береді. Туристік гастрономиялық шараның негізгі мақсаты – қоғамдық тамақтандыру саласын дамыту және ұлттық гастрономиялық брендті қалыптастыру. Аталмыш фестивальдің ұйымдастырылуы бойынша Түркістан қаласының 30-ға жуық мейрамханалары мен тамақтандыру орындары қонақтарға ұлттық тағамдар, тәттілер мен сусындарды ұсынады. Сонымен қатар, концерттік бағдарлама, ойындар мен конкурстар, балаларға арналған ойын-сауық шаралары ұйымдастырылады. Бұл өз кезегінде туристердің тек ұлттық тағамдардан дәм татып қана қоймай, саяхаттарын көңілді эмоциямен сақтауға көмектеседі. Іс-шараның тағы бір ерекшелігі – келген туристерге қаланың гастро картасы тегін сыйға беріледі. Гастрокарта тек тамақтандыру орындарының картасы ғана емес, туристерге сол тамақтандыру орындарынан белгілі бір көлемде жеңілдік ұсынатын купондар болып табылады. Төменде диаграммада гастрономиялық фестивальге келген туристердің жыл сайынғы өзгеріс динамикасы көрсетілген (Сурет 2).



Сурет 2. Түркістан облысына гастрономиялық фестивальге келген туристер саны, адам
Ескертпе: [17] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

Жоғарыдағы диаграммаға сәйкес, гастрономиялық фестивалге келген туристердің жыл сайынғы өзгеріс динамикасында біршама алға жылжу бар екені байқалады. Алғаш ұйымдастырылған 2019 жылы 500-ге жуық турист келді. Тиісінше 2020 жылы пандемия жағдайына байланысты ұйымдастырылмады, ал 2021 жылы 1000 адам, 2022 жылы 6300 адам, 2023 жылы 10562 турист келген екен [17].

Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданында қымыз пісуден іс-шара ұйымдастырылған болатын. Мұнда жергілікті қымыз пісушілер мың күбіге 10 000 литр қымыз пісіп, рекорд орнатты. Аталмыш шараға ауданға көршілес ауылдар мен аудандардан көптеген адамдар келді. Қымызды пісіру бойынша рекордты белгілеу үшін Қарқаралы ауданына Гиннестің рекордтар кітабының ресми халықаралық өкілдері келді. Шетелдік қонақтар атап өткендей, әлемде мұндай рекорд алғаш рет орнатылған екен. Бұл ұйымдастырылған іс-шара туризм саласын гастрономиялық бағытта дамытуға, сондай-ақ келушілерге ұлттық сусындарымыздың бірі қымызды насихаттап, жақсы әсер қалдыруға мүмкіндік берді [18].

«Боралдай сақ қорғандары» археологиялық саябағында жыл сайын «Көшпенділер әлемі» атты халықаралық этно-фестиваль өткізіледі. Фестиваль аумағы 7 секторға – ауылға бөлінеді. Әр ауылда қазақ мәдениетінің түрлі көріністері – этнофольклорлық музыка, ұлттық ойындар, қолөнершілер бұйымдарының көрмесі, мергендер жарысы бейнеленеді. Фестивалге жыл сайын тек ішкі туристер ғана емес, шетелдік туристер де келеді. Ұйымдастырушылардың деректері бойынша, Болгария, Қырғызстан, Венгрия және т.б. елдерден қонақтар көптеп келеді және олардың саны 6000-ға жуықтайды. Ұйымдастырушылар болашақта тек Алматы облысында ғана емес, Қазақстанның бүкіл аумақтарында дәстүрлі түрде өткізуді жоспарлап отыр.

Алматы қаласында жыл сайын дәстүрлі түрде Spirit of Tengri заманауи этникалық музыка фестивалі өткізіледі. Бұл фестивалге әлемнің 30 елінен музыканттар келіп, өз өнерлерімен бөліседі, сапалы жанды дауыспен және шебер орындаумен келушілерді таң қалдырады. Бүгінде аталған фестиваль қазақ халқының ғана емес, күллі Еуразия континентінің мәдени брендіне айналып отыр.

Материалдық емес мәдени мұраны сақтап, дамытуда Алматы қаласында ұйымдастырылып тұратын «Тойқазан» ұлттық тағамдар фестивалінің орны ерекше. Фестивальдің негізгі мақсаты – бай ұлттық тағамдарымызды ұсыну арқылы ұлттар достығын қалыптастырып, ұлтаралық келісімді бекіту, ішкі және келу туризмін дамыту. Фестиваль кезінде келушілер тек дәмді ұлттық тағамдарымыздан дәм ауыз тиіп қана қоймай, үздік бесбармақ және бауырсақ дайындау конкурсына куә бола алады. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлттық комстюмдерінің көрсетілімін қарап, ат спорты ойындарын ойнауға, киіз үй құрастырып жинауға, қолөнершілердің бұйымдарын, кәдесыйларын сатып алып, кешкі уақытта қазақ дәстүрлі орындаушыларының әуендерін тыңдауға болады. Ұйымдастырушылардың айтуы бойынша, фестивалге Еуропа елдерінен, Ресейден, Қытайдан және Украинадан туристер өте көптеп келген [19].

Ал Шығыс Қазақстан облысында 2021 жылдан бері «Шығыс салбұрыны» фестивалі ұйымдастырылып келеді. Шараға еліміздің 10 облысынан және Қырғызстаннан, Ресейден, Моңғолиядан және Қытайдан ұлттық атбегілік дәстүрді сақтап жүрген

атбегілер мен құсбегілер келіп, өз жылқылары мен қыраңдарын бәйгеге қосады. 2023 жылы өткізілген фестивалде 100-ге жуық қатысушы келіп, тек Қазақстаннан ғана емес, Ресей, Америка және Ямайкадан да туристер келді [20].

Жоғарыда аталған статистикалық мәліметтер мен деректерден ұғынатын негізгі ой – материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен сол арқылы туризмді дамыту шараларының Қазақстанның тек санаулы аймақтарында ғана ұйымдастырылуы. Яғни, Астана, Алматы, Түркістан, Тараз, Қарағанды облыстарында ғана жиі өткізіледі. Ал туризм саласы неғұрлым жас әрі жаңа салалардың бірі ретінде дамып келе жатқан Қазақстанда жергілікті резидент тұлғалар мен туристердің көзімен материалдық емес мәдени мұраны сақтау арқылы туризм саласының жалпы ел көлемінде даму деңгейі қандай? Бұл сұраққа жауап іздеу мақсатында, туризм саласы салыстырмалы түрде жақсы дамыған әрі шетелдік туристер үлесі біршама жоғары болып саналатын және ұлттық колоритті насихаттайтын іс-шаралар көбірек ұйымдастырылатын Астана, Алматы және Түркістан қалаларының жергілікті тұрғындары мен туристерінен сауалнама алынып, зерттеу жүргізілген болатын. Зерттеу нәтижелері туралы мәлімет төмендегі кестелерде көрсетілген (Кесте 1, 2).

Кесте 1. Сауалнама мәтіні және жауаптар нұсқалары

№	Сұрақ мәтіні	
1	Еліміздің мәдени мұрасына деген көзқарасыңыз қандай?	Респонденттің өз жауабы
2	Сіздің ойыңызша еліміздің қай өңірінде мәдени мұра насихатталып көбірек салт-дәстүріміз сақталған?	Респонденттің өз жауабы
3	Саяхат кезінде қандай мәдени мұрамен танысып, қандай салт-дәстүрлеріміз сізді ерекше таң қалдырды? (резидент емес туристерден алынды)	Респонденттің өз жауабы
4	Елімізде саяхат барысында қай өңірде ұлттық тағамдарымыздың түрлері көбірек кездесті?	Респонденттің өз жауабы
5	Қазақтың қай ұлттық тағамы сізге ерекше ұнайды?	Респонденттің өз жауабы
6	Материалдық емес мәдени мұраны сақтау қаншалықты маңызды деп ойлайсыз?	Респонденттің өз жауабы
7	Саяхат кезінде әсіресе музыка, би, салт-дәстүр және өнерге қатысты қандай атмосфера мен эмоциялар есіңізде қалды?	Респонденттің өз жауабы
8	Сіздің ойыңызша, туристерге жағымды әсер қалдыру үшін, турист болып қайта келу үшін материалдық емес мәдени мұраны туризм индустриясына енгізудің қандай жолдары бар?	Респонденттің өз жауабы
Ескертпе: авторлармен құрастырылған		

Кесте 2. Респонденттердің саны, адам

Сұрақтар	Респонденттер саны					
	Астана		Алматы		Түркістан	
	Резидент тұлғалар	Резидент емес тұлғалар	Резидент тұлғалар	Резидент емес тұлғалар	Резидент тұлғалар	Резидент емес тұлғалар
	34	18	36	22	25	14
Ескертпе: авторлармен құрастырылған						

Жоғарыдағы кестелерде көрсетілгендей, сауалнама мәтіні 8 сұрақты қамтыды. Зерттеудің негізгі мақсаты қала тұрғындары мен туристерінің елдің тұтастай мәдениетін құрайтын ұлттық тағамдары, салт-дәстүрі, дәстүрлі әні және биі, ойындары және т.б. ерекшеліктері туралы пікірін және сол мотив арқылы туристік саяхат жасауының ықтималдығын зерделеу болды. Сауалнама Астана қаласында Хан Шатыр сауда ойын-сауық орталығында, «ЭКСПО» мұражайында қаланың жергілікті тұрғындарынан және сыртқы аймақтардан келген туристерден алынды. Сондай-ақ, Алматы қаласында Шымбұлақ тау-шаңғы базасында, ал Түркістан қаласында Этноауыл және мәдени-тарихи орталық маңайында тікелей сұрақ-жауап әдісінің көмегімен жүргізілді. Астана қаласы бойынша сауалнамаға қатысқан респонденттердің саны 52-ні құраса, оның ішінде 18-і шет елдерден келген туристер, ал Алматы қаласы бойынша жалпы саны 58 болса, оның 22-сі резидент емес тұлғалар болды. Тиісінше, Түркі әлемінің туристік астанасы атанған Түркістан қаласында сауалнамаға қатысқан 39 адамның 14-і шетелдік туристер. Респонденттердің көпшілігі мұндай игіліктердің туризмге әсерін оң бағалады. Бұл көрсеткіштен түйетін негізгі қорытынды біздің еліміздің ішкі туристері және шетелдік туристер үшін біздің ұлттық мәдениетіміздің тартымдылығының жоғарылығы және сол арқылы туризмді еліміздің экономикасының тұрақты рентабельді саласы ретінде қалыптастыру мүмкіндігі. Төмендегі кестеде, алынған сауалнама бойынша респонденттердің арасында ең көп кездескен жауаптары көрсетілген (Кесте 3).

Кесте 3. Сауалнама бойынша ең жиі берілген жауаптар

Сұрақ №	Жауаптар
1	<ol style="list-style-type: none"> 1. Қазақстан жалпы мәдени мұраларға өте бай ел. Осы ресурстарымызды туризмді жоғары деңгейде дамытуға дұрыс пайдалансақ болар еді. 2. Көзқарасым жақсы, бірақ ұлттық нақыштарымыз дұрыс паш етілмей келе жатыр деп ойлаймын. 3. Мәдениетіміз өте бай халықпыз, бірақ сол мәдениетті көрсете алатындай дұрыс маркетинг жоқ. 4. Мәдени мұраларды сақтау және ілгерілету үшін жарнама дұрыс жүргізілмейді. 5. Мен жергілікті тұрғын болмағандықтан білмейді екенмін, бірақ Қазақстан мәдениетке өте бай ел деп білемін.

2	<ol style="list-style-type: none"> 1. Салт-дәстүр көбінесе оңтүстік аймағымызда сақталған деп ойлаймын. 2. Оңтүстік көбірек ұстанады. 3. Қызылорда, Шымкент, Түркістан аймағында. 4. Ақтау, Атырау, Қызылорда, Шымкент өңірлерінде. 5. Нақты білмеймін.
3	<ol style="list-style-type: none"> 1. Маған қазақ халқының ұлттық тағамдары ұнады, наурыз көже, бидай көже, ет тағамдарының дәмі тіл үйіреді. 2. Наурыз айында жайылатын дастарқанда көптеген тағам түрлерінен ауыз тидім. Мысалы, наурыз көже, тары көже, бауырсақ, жент. Маған ең әуелі ұлттық тағамдарыңыз ұнады. 3. Ұлттық киімдеріңіз ерекше екен, қыз балалардың көйлектері, содан соң домбыра аспабының үні керемет. 4. Наурыз мерекесінде ойнайтын қыз қуу, көкпар, теңге ілу ойындары таңғалдырды.
4	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ұлттық тағамдардан Астана, Ақтау және Түркістан қалаларындағы этноауылдарда ауыз тидім. 2. Ұлттық тағам ресторандарына барғанда, әсіресе Түркістан, Шымкент, Алматы қалаларында кездестірдім. 3. Түркістан қаласына көп саяхаттап келемін, басқа қалалардан ұлттық мәдениетті білдіретін құндылықтарды көп кездестірмеймін.
5	<ol style="list-style-type: none"> 1. Әсіп, қазы, бесбармақ. 2. Құрт, бауырсақ, жент, қазы, бесбармақ. 3. Құрт, қымыз, шұбат сусындары. 4. Бесбармақ, қуырдақ, сорпа. 5. Қуырдақ, бесбармақ.
6	<ol style="list-style-type: none"> 1. Материалдық емес мәдени мұра еш уақытта сарқылмайды, осылайша ол туризмді ең мықты дамыту құралы бола алады. 2. Мәдениетіне назар аудармайтын ұлт басқа елдерге өзін паш ете алмайды. 3. Материалдық емес мәдени мұраны сақтамасақ, тұтастай мәдениет жойылады. Ал мәдениет жоқ жерде мемлекет және туризм жоқ. Сол үшін де маңызды. 4. Материалдық емес мәдени мұраны сақтасақ, келер ұрпаққа ол аманат ретінде қалады. Ал болашақ келер ұрпақтың, жастардың қолында. Олар мүмкін туризмді барынша жоғары деңгейде дамытады.
7	<ol style="list-style-type: none"> 1. Саяхат барысында ұлттық тағамдар ұсынатын дәмханалардағы эмоция ерекше есте қалды. Қазақ халқының асханасы бай әрі қызықты екен. 2. Қаланың сәулетті ғимараттары ұнады. 3. Ұлттық ойындар ұнады, ойындар тартысты әрі қызық өтетін сияқты. 4. Жәрменкелерде ұсынылатын тағамдардың дәмі тіл үйіреді екен. Сонысымен есте қалды.
8	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тағамдар арқылы бренд жасауымыз қажет. Мысалы, қымыз және құрт, т.б. 2. Мәдени іс-шаралар мен фестивальдерді көбірек ұйымдастыру қажет. Сондай іс-шараларға бір мезетте көп турист жинала алады. 3. Ұлттық ойындардан турнирлерді Қазақстанның барлық аймақтарында өткізу керек. 4. Ұлттық тағамдарды ұсынатын мейрамханалар әрбір қалада және шағын қалада болуы керек. Бұл туристердің есінде қалатын саяхат болады. 5. Туристерді қызықтыратын нәрсе негізінен – сол елдің тағамдары мен билері. Осы құндылықтарды біріктіретін шаралар көп ұйымдастырылуы тиіс. 6. Мәдениетімізді паш етуге жарнаманы дұрыс жасай білу керек және оны туристік нарықты жылжытуда қолдану маңызды.
Ескертпе: авторлармен құрастырылған	

Жоғарыдағы кестеде көріп отырғанымыздай, респонденттердің жауаптарына сүйене отырып бірнеше түйіндерді шығаруға болады:

- Еліміз материалдық емес мәдени мұраға өте бай болып келеді;
- Ұлттық колоритті паш ететін мәдени құндылықтарымыз өте көп, дегенмен маркетинг жұмыстарының аз болуы себепті олардың көбісі танымалдылыққа ие бола алмай келеді;
- Ұлттық тағамдарымыз туристер тарапынан өте үлкен қызығушылыққа және сұранысқа ие;
- Туристік брендімізді қалыптастыруда ұлттық тағамдар мен ойындарға баса мән берілуі қажет;
- Ұлттық тағамдарымыз бен ойындарды тек қана шектеулі аймақтарда ғана емес, Қазақстанның барлық аймақтарында дамыту қажет;
- Ұлттық тағамдарымызды тек ауқымды мәдени және дәстүрлі іс-шаралар мен мерекелерде ғана емес, күнделікті өмірде ұлттық нақыштағы мейрамханалар қызметі санын көбейту арқылы дамытуымыз керек.

Материалдық емес мәдени мұра арқылы еліміздегі туризмді дамытудың өзге де артықшылықтары мен кемшіліктерін және басым мән беруіміз қажет болып табылатын қағидалар төмендегі кестеде көрсетілген (Кесте 4).

Кесте 4. Қазақстандағы материалдық емес мәдени мұра арқылы туризмді дамыту деңгейіне SWOT талдау

Артықшылықтар	Кемшіліктер
1. Бай ұлттық материалдық емес мәдени мұраның болуы. Атап айтқанда, ұлттық тағамдар, мерекелер, салт-дәстүрлер, қолөнер. 2. Тиімді географиялық орналасу. Еуразия материгінің жүрегінде орналасуы елге өзіндік мәдениетін терең паш етуге, туристердің өтімділік деңгейінің жоғары болуына көмектеседі.	1. Маркетинг жұмыстарының дұрыс үйлестірілмеуі. 2. Мәдени имиджді қалыптастыратын іс-шаралардың аз ұйымдастырылуы. 3. Іс-шараларды ұйымдастырғанда Қазақстанның тек шектеулі аймақтарын ғана ескеру.
Мүмкіндіктер	Қауіп-қатерлер
1. Ұлттық материалдық емес мәдени мұраны насихаттап, белсенді маркетинг жұмыстарын жасау нәтижесінде жергілікті халықтың және туристердің білімі кеңейіп, мәдениетке қызығушылығының пайда болуы. 2. Материалдық емес мәдени мұраны дамыту арқылы туристердің көптеп келуі жағдайында инфрақұрылымды жақсарту мүмкіндігі. 3. Ұлттық тағамдарды жаңа заманауи технологияларды пайдаланып жасалу жолдарын ұсыну.	1. Материалдық емес мәдени мұраның дұрыс игерілмеуі салдарынан туризмді дамытудағы қиындықтардың туындауы. 2. Келер ұрпаққа материалдық емес мәдени мұраны жойылып кету қаупінен мысалы, ұлттық тағамдардың жасалу жолдарын оның байырғы құрамының өзгертпей сақтау. 3. Басқа елдердің ұлттық деңгейде материалдық емес мәдени мұрасын дамытуға, алға ілгерілету жұмыстарын қарқынды жүргізуге баса мән беру жағдайында бәсекелестіктің тым жоғары болуы.
Ескертпе: авторлармен құрастырылған	

Жүргізілген зерттеулерге байланысты, Қазақстанда материалдық емес игіліктерімізді, ұлттық мәдениетімізді паш ете отырып, тұрақты туризмді қалыптастыру бойынша бірнеше жаңашыл идеялар мен мүмкіндіктерді қарастыруға болады. Олар:

1) Гастро-турлар мен фестивальдерді ұйымдастыру. Аталмыш фестивальдерде қазақ халқының ұлттық колоритін білдіретін дәстүрлі тағамдар ұсынылып, дәм тату және сол тағамдар арқылы біздің елімізді тани алу мүмкіндігі болуы тиіс. Мәселен, ұлттық нақыштағы декорациямен, ұлттық әуендермен, ұлттық тағамдармен және даяшылардың ұлттық киімдегі стилімен ерекшеленетін мейрамханалар санын көбейту. Ұлттық тағамдар жәрмеңкелерін ұйымдастыра отырып, аталмыш жәрмеңкелерде танымал дәстүрлі тағамдарымызды паш ету (қымыз, шұбат, құрт, бесбармақ, қуырдақ, нарын, жент). Сондай-ақ, материалдық емес мәдени мұраға арналған мәдени фестивальдар мен іс-шараларды ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Бұл қазақ халқының халық билері фестивалі, ұлттық қолөнер бойынша шеберлік сабақтары болуы мүмкін. Мұндай іс-шаралар басқа мәдениеттерді тануға қызығушылық танытатын туристерді тартады.

3) Материалдық емес мәдени мұраны, ұлт ретіндегі ерекшеліктерімізді көрсететін кәдесый бұйымдарын жасау. Мысалы, ұлттық тоқу әдістерін пайдаланып зергерлік бұйымдарды немесе дәстүрлі рәміздер түріндегі брошюраларды жасауға болады. Мұндай кәдесыйлар мәдени дәстүрлерді сақтауға және насихаттауға, сондай-ақ, туристерді тартуға көмектеседі.

4) Тақырыптық экскурсияларды көбірек ұйымдастыру. Мысалы, фольклорлық аңыздардың тарихына байланысты орындарға экскурсиялар немесе көне киелі орындарды аралау. Бұл туристерге аймақтың мәдениеті мен тарихына енуге көмектеседі.

5) Ұлттық қолөнерді дамытуға ықпал ету. Қазақ халқының қолөнерін зерттеп, тиісті білім алатын қолөнер орталықтары мен мектептер құру. Бұл дәстүрлерді сақтауға және туризм саласын тұрақты дамытып қана қоймай, жергілікті тұрғындар үшін жаңа жұмыс орындарын ашуға көмектеседі.

6) Әлеуметтік желілер мен медиа платформалар арқылы материалдық емес мәдени мұраны насихаттау. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен өнерін зерттеуге арналған виртуалды экскурсиялар мен бейнесабақтарды құру. Туристер саяхатқа шықпас бұрын біздің мәдениетімізбен және мұралармен таныса алады.

7) Тұрақты туризм және мәдени мұра бойынша тәжірибе алмасу үшін басқа елдермен серіктестік орнату. Екі елдің туристері қатыса алатын бірлескен жобалар мен іс-шараларды ұйымдастыру. Бұл достықты нығайтуға және кеңірек мәдени алмасуға ықпал етеді. Бұл ретте халықаралық бірлескен көрмелерді, семинарларды, конференцияларды ұйымдастыруға болады.

8) Материалдық емес мұраға қатысты жергілікті жобалар мен кәсіпкерлікті қолдау шараларын мемлекет деңгейінде ұйымдастыру. Мысалы, ұлттық тағамдарды әзірлеп сатушы кәсіпкерлерді, ұлттық ойындарды ұйымдастырушы тұлғалардың қызметін қолдау. Жеке кәсіпкерлік субъектілеріне субсидиялар мен қайтарымсыз берілетін гранттар санын арттыру.

Қорытынды

Мақалада зерттелгендей, материалдық емес мәдени мұра бүгінгі таңда туризм саласын тұрақты түрде дамытуда маңызды рөл атқарады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, материалдық емес игіліктер, тұтастай алғанда елдің мәдениетін көрсететін барлық құндылықтар – ұлттық тағамдар, ән, би, дәстүр, ұлттық ойындар, тіл мен әдебиет туризмді дамытуда назарға алынса, ел экономикасының ілгерілеуіне біршама деңгейде әсерін тигізе алады. Қазақстанда тек санаулы аймақтарда ғана материалдық емес мәдени мұраны сақтау мен дамыту мақсатында этно-фестивальдер мен іс-шаралар өткізілетіні белгілі болды. Сондай-ақ, туризм саласы неғұрлым дамыған ірі қалалар тұрғындары мен туристерінен алынған сауалнама нәтижесі осы тұжырымдаманы дәлелдей түсті. Зерттеулер көрсеткендей, елімізде материалдық емес мәдени мұраны сақтауда және оны тұрақты туризмді қалыптастыру мақсатында дамытуда ұлттық тағамдар брендин танытудың жаңа жолдарын қарастыру қажеттілігі айғақталды. Ол үшін дәстүрлі гастрономиялық фестивальдерді тек мерекелерде және атаулы күндерде ғана емес, тұрақты түрде Қазақстанның барлық аймақтарында ұйымдастырып отыру маңызды. Материалдық емес мәдени мұра туристер үшін ерекше атмосфера мен бірегей тәжірибені қалыптастыратын білімді, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен дағдыларды беретін тұрақты құндылықтар. Материалдық емес мәдени мұраны сақтау және ілгерілету арқылы туристер баратын өлкенің шынайы мәдениетімен, тарихымен танысуға, жергілікті тұрғындармен араласуға және олардың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналуға мүмкіндік алады. Бұл толеранттылықты дамытуға, мәдениетаралық түсіністік пен айырмашылықтарды құрметтеуге баулиды. Материалдық емес мәдени мұраның тағы бір маңызды рөлі - жергілікті қауымдастықтарды қолдау және олардың дәстүрлі қызметі мен қолөнерін сақтау. Материалдық емес мәдени мұраға негізделген туризм қолөнерді, жергілікті базарларды, мерекелер мен салт-дәстүрлерді сақтауға, аймақтың экономикалық дамуы мен өмір сүру жағдайын жақсартуға жаңа мүмкіндіктер тудыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. International Conference on Sustainable Tourism, Pilgrimage and Sacred Heritage "The People Protecting Monuments" [Электронды қор] – 2022. - URL: <https://unesco-iicas.org/ru/press-office/News/International+Conference+on+Sustainable+Tourism%2C+Pilgrimage+and+Sacred+Heritage+%22The+People+Protecting+Monuments%22> (кіру күні 18.04.2023).
2. Santa E.D., Tiatco A. Tourism, heritage and cultural performance: Developing a modality of heritage tourism //Tourism Management Perspectives. – 2019. – Vol. 31. – P. 301-309
3. McKercher B., Du Cros H. Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management / B. McKercher, H. Du Cross. New York: Routledge, 2002. - 58 p.
4. Domínguez-Quintero A. M., González-Rodríguez M. R., Paddison B. The mediating role of experience quality on authenticity and satisfaction in the context of cultural-heritage tourism // Current Issues in Tourism. – 2020. – Vol. 23. – Is. 2. – P. 248-260

5. Škrabić Perić B. et al. The role of unesco cultural heritage and cultural sector in tourism development: The case of EU countries //Sustainability. – 2021. – Vol. 13. – Is. 10. – p. 5473
6. Kim S., Whitford M., Arcodia C. Development of intangible cultural heritage as a sustainable tourism resource: The intangible cultural heritage practitioners' perspectives //Authenticity and Authentication of Heritage. – Routledge, 2021. – P. 34-47
7. Eichler J. Intangible cultural heritage, inequalities and participation: who decides on heritage? //The International Journal of Human Rights. – 2021. – Vol. 25. – Is. 5. – P. 793-814
8. Ruhanen L., Whitford M. Cultural heritage and Indigenous tourism // Indigenous Heritage. – Routledge, 2021. – P. 1-13
9. Qiu Q. et al. Visiting intangible cultural heritage tourism sites: From value cognition to attitude and intention //Sustainability. – 2019. – Vol. 12. – Is. 1. – p. 132
10. Esfehani M. H., Albrecht J. N. Planning for intangible cultural heritage in tourism: Challenges and implications //Journal of Hospitality & Tourism Research. – 2019. – Vol. 43. – Is. 7. – P. 980-1001
11. Qiu Q., Zhang M. Using content analysis to probe the cognitive image of intangible cultural heritage tourism: an exploration of Chinese social media //ISPRS International Journal of Geo-Information. – 2021. – Vol. 10. – Is. 4. – p. 240
12. Olalere F. E. Intangible cultural heritage as tourism product: The Malaysia experience // African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure. – 2019. – Vol. 8. – Is. 3. – P. 1-10
13. Su J. Managing intangible cultural heritage in the context of tourism: Chinese officials' perspectives //Journal of Tourism and Cultural Change. – 2020. – Vol. 18. – Is. 2. – P. 164-186
14. Su X. et al. Awe of intangible cultural heritage: the perspective of ICH tourists // Sage Open. – 2020. – Vol. 10. – Is. 3. – p. 215
15. Основные объекты культурного наследия [Электронды қор]. – URL: <https://present5.com/tema-1-2-osnovnye-obekty-kulturnogo-naslediya/> (кіру күні 18.08.2023)
16. Фестиваль «Киіз fest» [Электронды қор]. – URL: <https://jambyltv.kz/ru/news/26237> (кіру күні 23.09.2023)
17. Түркістанда Наурыз мейрамында «GASTRO FEST TURKISTAN - 2023» фестивалі өтті [Электронды қор]. – URL: <https://turkistan.today/turkistanda-nauriz-meyraminda-gastro-fest-turkistan-2023-festivali-otti> (кіру күні 27.08.2023)
18. Жаңарқалықтар мың күбіге 10 мың литр қымыз пісіріп, рекорд жасады [Электронды қор]. – URL: <https://www.ktk.kz/kz/newsfeed/article/2019/09/15/129789/> (кіру күні 28.08.2023)
19. 5 ежегодных фестивалей, из-за которых стоит приехать в Казахстан [Электронды қор]. – URL: <https://kazakhstan.travel/ru/publications/55/5-annual-festivals-that-make-kazakhstan-worth-visiting> (кіру күні 17.09.2023)
20. «Шығыс салбұрыны – 2023»: испытание на зоркость, или новый бренд Восточного Казахстана [Электронды қор]. – URL: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6416161-shyuys-salbryny-2023-ispytanie-na-zorkost-ili-novyuy-brend-vostochnogo-kazakhstana.html> (кіру күні 20.09.2023)

Б.Ж. Шарапаева¹, Н. Нурмаганбетқызы², А.Б. Баймбетова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

Влияние нематериального культурного наследия на формирование устойчивого туризма

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию роли нематериального культурного наследия в процессе формирования устойчивого туризма. В статье анализируются различные аспекты взаимосвязи нематериального культурного наследия и развития туризма, а также рассматривается его влияние на практику устойчивого туризма и окружающую среду. Нематериальное культурное наследие отражает культурную аутентичность сообщества и включает устные традиции, исполнительское искусство, фестивали или традиционные мероприятия, а также навыки, передаваемые из поколения в поколение. Разнообразное культурное сообщество со своей уникальной и аутентичной нематериальной культурой является не только неотъемлемым элементом души сообщества, но и потенциальным наследием, важным ресурсом для развития туризма на национальном и местном уровнях.

Также приведены результаты эмпирических исследований, проведенных в более развитых в сфере туризма регионах. Анализ проведенного исследования позволил определить роль нематериального культурного наследия в привлечении туристов, их удовлетворении и повышении уровня потребления турпродукта. Также изучена важность мер по сохранению и популяризации нематериального культурного наследия для целей устойчивого развития туристической отрасли. В заключительной части статьи высказано мнение о важности учета нематериального культурного наследия при разработке стратегии развития туризма. Была изучена важность укрепления сотрудничества между правительственными и неправительственными организациями и местным населением для защиты и продвижения нематериального культурного наследия в целях создания устойчивого и уникального туристического продукта.

Ключевые слова: туризм, нематериальное культурное наследие, туристическая дестинация, устойчивый туризм, певческое искусство, традиции, национальная кухня, ремесло.

B.Zh. Sharapaeva¹, N. Nurmaganbetkyzy², A.B. Baimbetova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

The impact of intangible cultural heritage on the formation of sustainable tourism

Abstract. This article is devoted to the study of the role of intangible cultural heritage in the process of formation of sustainable tourism. The article analyzes various aspects of the relationship between intangible cultural heritage and tourism development, and also examines its impact on

sustainable tourism practices and the environment. Intangible cultural heritage reflects the cultural authenticity of a community and includes oral traditions, performing arts, festivals or traditional events, and skills passed down from generation to generation. A diverse cultural community with its unique and authentic intangible culture is not only an integral element of the soul of the community, but also a potential heritage, an important resource for tourism development at the national and local levels.

The results of empirical studies conducted in regions more developed in the tourism sector are also presented. The analysis of the study made it possible to determine the role of intangible cultural heritage in attracting tourists, their satisfaction and increasing the level of consumption of tourism products. The importance of measures to preserve and popularize intangible cultural heritage for the purposes of sustainable development of the tourism industry has also been studied. The final part of the article expresses an opinion on the importance of taking into account intangible cultural heritage when developing a tourism development strategy. The importance of strengthening cooperation between governmental and non-governmental organizations and local communities to protect and promote intangible cultural heritage was explored in order to create a sustainable and unique tourism product.

Key words: tourism, intangible cultural heritage, tourist destination, sustainable tourism, singing art, traditions, national cuisine, craft.

References

1. International Conference on Sustainable Tourism, Pilgrimage and Sacred Heritage "The People Protecting Monuments" 2022. Available at: <https://unesco-icas.org/ru/press-office/News/International+Conference+on+Sustainable+Tourism%2C+Pilgrimage+and+Sacred+Heritage+%22The+People+Protecting+Monuments%22> (Accessed 18.04.2023).
2. Santa E. D., Tiatco A. Tourism, heritage and cultural performance: Developing a modality of heritage tourism. *Tourism Management Perspectives*. 31. 301-309(2019).
3. McKercher B., Du Cros H. *Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management* (New York: Routledge, 2002, 58 p.)
4. Domínguez-Quintero A. M., González-Rodríguez M. R., Paddison B. The mediating role of experience quality on authenticity and satisfaction in the context of cultural-heritage tourism. *Current Issues in Tourism*. 23(2). 248-260(2020).
5. Škrabić Perić B. et al. The role of unesco cultural heritage and cultural sector in tourism development: The case of EU countries. *Sustainability*. 13(10). 5473(2021).
6. Kim S., Whitford M., Arcodia C. Development of intangible cultural heritage as a sustainable tourism resource: The intangible cultural heritage practitioners' perspectives. *Authenticity and Authentication of Heritage*. – Routledge. 34-47(2021).
7. Eichler J. Intangible cultural heritage, inequalities and participation: who decides on heritage? *The International Journal of Human Rights*. 25(5). 793-814(2021).
8. Ruhanen L., Whitford M. *Cultural heritage and Indigenous tourism*. *Indigenous Heritage*. – Routledge. 1-13(2021).
9. Qiu Q. et al. Visiting intangible cultural heritage tourism sites: From value cognition to attitude and intention. *Sustainability*. 12(1). 132(2019).

10. Esfehani M. H., Albrecht J. N. Planning for intangible cultural heritage in tourism: Challenges and implications. *Journal of Hospitality & Tourism Research*. 43 (7). 980-1001(2019).
11. Qiu Q., Zhang M. Using content analysis to probe the cognitive image of intangible cultural heritage tourism: an exploration of Chinese social media. *ISPRS International Journal of Geo-Information*. 10(4).240(2021).
12. Olalere F. E. Intangible cultural heritage as tourism product: The Malaysia experience // *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*. 8(3). 1-10(2019).
13. Su J. Managing intangible cultural heritage in the context of tourism: Chinese officials' perspectives. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 18(2).164-186(2020).
14. Su X. et al. Awe of intangible cultural heritage: the perspective of ICH tourists. *Sage Open*. 10(3). 215(2020).
15. Osnovnye obekty kul'turnogo nasledija [The main objects of cultural heritage]. Available at: <https://present5.com/tema-1-2-osnovnye-obekty-kulturnogo-naslediya/> [in Russian] (accessed 18.08.2023).
16. Festival' «Kiiz fest» [Festival Kiiz Fest]. Available at: <https://jambyltv.kz/ru/news/26237> (accessed 23.09.2023).
17. Tyrkistanda Nauryz mejramynda «GASTRO FEST TURKISTAN - 2023» festivali otti [In Turkestan, on the Nauryz holiday, the festival "GASTRO FEST TURKISTAN - 2023" was held]. Available at: <https://turkistan.today/turkistanda-nauriz-meyraminda-gastro-fest-turkistan-2023-festivali-otti> [in Kazakh] (accessed 27.08.2023).
18. Zhanarkalyktar myn kybige 10 myn litr kymyz pisirip, rekord zhasady [Zhanarka district set a record by preparing 10,000 liters of kumyz for 1,000 cups]. Available at: <https://www.ktk.kz/kz/newsfeed/article/2019/09/15/129789/> (accessed 28.08.2023).
19. 5 ezhegodnyh festivalej, iz-za kotoryh stoit priehat' v Kazahstan [5 annual festivals that make it worth coming to Kazakhstan]. Available at: <https://kazakhstan.travel/ru/publications/55/5-annual-festivals-that-make-kazakhstan-worth-visiting> (accessed 17.09.2023).
20. «Shygys salburyny – 2023»: ispytanie na zorkost', ili novyj brend Vostochnogo Kazahstana [«Shygys salburyny – 2023»: test of vigilance, or a new brand of Eastern Kazakhstan]. – Available at: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6416161-shyys-salburyny--2023-ispytanie-na-zorkost-ili-novyy-brend-vostochnogo-kazahstana.html> (accessed 20.09.2023).

Авторлар туралы мәліметтер:

Шарпаева Б. Ж. – негізгі автор, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0009-6719-320X>

Нұрмағанбетқызы Н. – «Туризм» мектебінің магистр-оқытушысы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Рәбиға Сұлтан Бегім к., 14 Б, Түркістан, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-0574-3562>

Баймбетова А.Б. – э.ғ.к., профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-7695-5303>

Sharapaeva B. Zh. – The main author, doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Satbayev str., 2, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0009-6719-320X>

Nurmaganbetkyzy N. – Master's teacher of the School of Tourism, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-0574-3562>

Baimbetova A.B. – Acting Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Satbayev str., 2, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-7695-5303>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAMP 06.61.53

<https://orcid.org/0000-0002-7461-0384>

<https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

<https://orcid.org/0000-0002-1254-9485>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-362-380>

Брендинг процесінде компоненттердің қала имиджін қалыптастыруға әсерін талдау: Түркістан қаласының мысалында

С.А. Нахипбекова^{*1}, С.С. Ыдырыс², М.А. Кулбаева³

¹Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

²⁻³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркестан, Қазақстан

(E-mail: ¹nahypbekova.symbat@iuth.edu.kz, ²serikbay.ydyrys@ayu.edu.kz, ³meruert.kulbayeva@ayu.edu.kz)

Аңдатпа. Мақалада авторлар брендинг процесінде қала имиджінің қалыптасуына әсер ететін элементтердің рөлін қарастырған.

Зерттеу жұмысының мақсаты брендинг процесінде қаланың имиджіне әсер ететін элементтерді анықтау және туризм индустриясындағы мүдделі тараптарға қаланың дамуына үлес қоса алатын ұсыныстар беру. Талдау қала брендингінің шетелдік туристердің Түркістанды қабылдауына және оған бару туралы шешіміне әсеріне бағытталған. Сонымен қатар, ол Түркістанмен байланысты туристік құндылықтарды және оның тұрғындарының қабылдауын зерттейді.

Бұл зерттеуде сауалнама жауаптарын талдау үшін SPSS 22 бағдарламасын қолданатын статистикалық және эмпирикалық әдістерді қолданды. Нәтижелерді алу үшін корреляция, регрессия және дисперсия әдістері пайдаланылды.

Сипаттамалық статистика Түркістан брендінің құндылығын қабылдауды нығайтуда тарихи орындардың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Зерттеу сонымен қатар қаланың туристік инфрақұрылымындағы кемшіліктерді атап көрсетеді және жақсарту бойынша ұсыныстар береді.

Түркістан брендінің имиджіне әсер ететін факторлар туралы құнды ақпарат және қала басшыларына қаланың тартымдылығын арттыру бойынша ұсыныстар береді. Нәтижелер келушілердің тәжірибесін жақсартудың, тиімді брендинг үшін технологияны пайдаланудың, діни және мәдени мұраны көрсетудің және туристік инфрақұрылымға инвестиция салудың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Брендинг, туризм, бизнес, экономика, қалалық брендинг, имидж, Түркістан.

Кіріспе

XX ғасырды белгілеген жаһандану феномені фирмалар бәсекесіне ғана емес, қалалар бәсекесіне де өзгерістерге әкелді. Бәсекелестік сатысында тұрған қалалар бәсекелестерінен ерекшеленуге тырысады. Қалалар тұрғысынан көптеген элементтер (табиғи-гуманитарлық құрылым, тарихи-мәдени, әртүрлі іс-шаралар және т.б.) саралауды қамтамасыз ете алады. Осыған байланысты көптеген ұқсас элементтерден құралған бейне (қаланың бейнесі) ұғымы кездеседі. Қала бейнесі қарастырылып отырған қаланың қалай қабылданатынына байланысты ұғым ретінде сипатталады. Қалалардың адамдар алдында қалай қабылданатыны маңызды болды, ал имидж қала дамуының ықпалды факторы ретінде орнықты.

Бұл бағыттағы жұмыстың негізгі мақсаты – қаланың брендинг процесінде қала имиджіне әсер ететін элементтердің рөлін бағалау. Зерттеуде сауалнама әдісі қолданылды. Іске асыру Түркістан қаласында жүргізілді және SPSS 22.0 бағдарламасы арқылы нәтижелерді талдау арқылы гипотезалар тексерілді. Түркістан қаласының имиджі элементтерінің сәйкестік айнымалылары, қаланың инфрақұрылымы мен қызметі, қалалық қызмет көрсету және қоғамдық көзқарас, тарихи-мәдени мұра және оны қабылдаудың кіші критерийлері арасында оң және маңызды байланыстар анықталды. Түркістан қаласының брендтік құны, туристік бағдар мен ілгерілету көлемі мен Түркістан қаласының бренд құны арасында маңызды байланысқа қол жеткізілмеді. Қорытындылар негізінде кейбір ұсыныстар әзірленді.

Қалалық брендинг саласы брендингтің танымалдылығы мен нарықтағы үлесінің өсуіне байланысты зерттеушілердің айтарлықтай назарын аударды. Брендинг бойынша халықаралық және ұлттық зерттеулер экономикалық даму, қаланы басқару және қалалық маркетинг сияқты тақырыптарды зерттеді [1, 2]. Ақпараттық технологиялардың кең қанат жаюынан туындаған жаһандану құбылысы соңғы кездері қоғамның әр саласына еніп, қарқын алды. Тиісінше, бизнес, елдер және қалалар бәсекелестік күшейіп келе жатқан жаһандық ландшафтта күшті бәсекелестермен бәсекеге түседі. Осы ортада өркендеу үшін қалалар өздерін тауар ретінде ғана емес, сонымен қатар бренд ретінде де көрсетуі керек. Айқын имиджі мен сәйкестігі бар бренд құру заманауи қалалар үшін басты мақсат ретінде пайда болды және қала әкімшілері осы брендинг тұрғысынан көзқарастарды дамытуға бейім. Дегенмен, кеңістіктік маркетинг бойынша көптеген зерттеулер жарияланғанымен, брендингке қатысты мәселелерге ерекше назар аударатын зерттеулер салыстырмалы түрде жеткіліксіз.

Сондықтан, қала брендин және сәтті қала брендин құру жағдайларын одан әрі зерттеудің өзектілігі айқын [3]. Қалалық маркетинг саласындағы зерттеулер көп болғанымен, одан әрі теориялық және практикалық дамуға мүмкіндік бар екені атап өтілді [4]. Демек, брендинг процесі қалалық маркетингтегі кемшіліктерді және қалалық брендингке арнайы арналған әдебиеттердің жетіспеушілігін жою құралы ретінде қарастырылады. Пикет 1990-шы жылдардан кейін кеңістіктік брендингке академиялық қызығушылық танытты деп санайды, бұл бағыттар мен қалаларды қамтиды, бұл қалалық брендинг әдебиетінің жетіспейтінін көрсетеді [5]. Дегенмен,

брендтік әдебиеттің тамыры 1940 жылдардан бастау алатынын айта кеткен жөн. Брендингтің өзі ұзақ тарихы бар болса да, орындарды брендтеу біршама уақыт бойы тәжірибеден өтіп келеді. Қалалық эстетика қала объектілерінің біркелкі стилі сияқты элементтерді, соның ішінде қоқыс жәшіктерін, шамдарды, орындықтарды, суару арықтарын, автобус аялдамаларын және тіпті қалалық дүкендердің сыртқы келбетін қамтиды. Қалалардың көрнекі-эстетикалық тартымдылығын арттырудың бір тәсілі - маңдайшаларға, сыртқы жарнамаларға, ғимараттың сыртқы көрінісіне және қоршаған ортаға қатысты нұсқаулар мен ұсыныстар беретін қала дизайн кодексін енгізу [6].

Бұл зерттеу Түркістан қаласының брендинг тәжірибесіне бағытталғандықтан және қалалық брендинг саласындағы олқылықтарды жою арқылы бар әдебиетке үлес қосумен ерекше маңызды. Сонымен қатар, зерттеу Түркістан қаласының басшыларына құнды түсініктер береді. Бастапқыда британдықтар анықтаған жаһандану концепциясы дүниені ұлттық шекаралар арқылы материалдық және мәдени құндылықтарды тарату арқылы кеңістіктік шекаралар жойылатын кеңістік ретінде қабылдауды талап етеді [7]. Жаһандану процесі индустриалды қоғамнан ақпараттық қоғамға өтуді жеделдетіп, коммуникациялық технологиялардың жетілдірілуіне ықпал етті. Демек, ХХ ғасырдағы жаһандану процесі коммуникациялық және ақпараттық технологияларды түбегейлі өзгертті, нәтижесінде ұлттық экономикалардағы түбегейлі өзгерістер және олардың трансұлттық құрылымдарға өтуі болды [8]. Қалалар ауылшаруашылық емес өндірісті шоғырландыру, басқару функцияларын орталықтандыру және белгілі бір көлем деңгейіне жету, біркелкі емес және интеграциялау есебінен жаһандану процесінде шешуші рөлге ие болды [9]. Осы үдеріспен қатар трансшекаралық қатынастар желілерінің пайда болуы қалалардың жағдайын айтарлықтай жақсартты. Нәтижесінде, бұрын негізінен ұлттық мемлекеттер арасында болған капитал, тауарлар, қызметтер және ақпарат ағыны енді қалалар арқылы ағымға ауысты. Жаһандану елдер арасындағы физикалық және экономикалық шекараларды бұлдыратып, мемлекеттердің экономикалық егемендігін қайта қалыптастырды және қалаларды жаһандық экономикалық жүйенің негізгі бірліктері ретінде орналастырды [10].

Сондықтан бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты Түркістан қаласының брендингінде қала имиджін қалыптастыруға әсер ететін элементтерді анықтау және оның даму стратегияларын бағалау болып табылады. Бұл зерттеудің жаңалығын ерекше атап өту маңызды, өйткені авторлар Түркістан қаласындағы қалалық брендинг үдерісін талдап, қалаға келетін туристер арасында сауалнама жүргізіп, қала имиджіне әсер ететін факторларды анықтап, ықтимал шешімдерді ұсынады.

Түркістан қаласының брендинг тәжірибесін зерттей отырып, бұл зерттеу қалалық брендинг бойынша бар әдебиеттерге үлес қосады. Ол саладағы олқылықтардың орнын толтырып, теориялық және практикалық білімдегі кемшіліктерді жоюға бағытталған. Сонымен қатар, бұл зерттеу нәтижелері Түркістан қаласының басшыларына құнды ақпарат беріп, қаланың брендингін және дамуына қатысты саналы шешім қабылдауға мүмкіндік жасайды.

Қорытындылай келе, брендингтің өсіп келе жатқан маңыздылығы және оның нарыққа әсері қалалық брендинг саласындағы ғылыми зерттеулерге түрткі болды. Ақпараттық технологияларға негізделген жаһандану кәсіпорындар, елдер және

қалалар арасында қарқынды бәсекелестікке әкелді. Нәтижесінде, қалалар өздерін бірегей сәйкестіктері мен бейнелері бар брендтер ретінде көрсетуге мәжбүр. Қалалық маркетинг бойынша айтарлықтай зерттеулер бар болғанымен, брендингке және онымен байланысты мәселелерге назар аудару салыстырмалы түрде шектеулі болып қала береді. Сондықтан, бұл зерттеу Түркістан қаласының брендингінде қала имиджін қалыптастыратын элементтерді зерттеп, оның даму стратегияларын ұсына отырып, әдебиетке үлес қосуды көздейді. Зерттеу нәтижелері қала басшыларына құнды түсініктер береді және қалалық брендинг біліміндегі олқылықтарды жоюға ықпал етеді.

Әдебиеттерге шолу

Бренд тұтынушылардың белгілі бір символмен, өніммен, қызметпен, ұйыммен немесе орынмен байланыстыратын бейнелерінің, сипаттамаларының немесе эмоцияларының жиынтығын қамтиды [1,5]. Брендті құру брендтің негізгі мәні мен бастапқы нүктесін анықтауды талап етеді, өйткені брендтің қалай қабылданатынын қарастырмас бұрын оның кім екенін түсіну маңызды [10,11]. Бұл бренд имиджін қалыптастырмас бұрын бренд стилін анықтаудың маңыздылығын көрсетеді.

Брендинг процесі билік тұтынушылардың брендтік аумақты қабылдауын жақсартуға тырысатын аумақты басқарумен тығыз байланысты. Қала жоспарлаушылары мен орналастыру менеджерлері сайттың ерекше бренд стилін жасау үшін әртүрлі маркетингтік әдістер мен техникаларды қолданады [12]. Анхольт елдің брендін құру бәсекелестік артықшылықты дамытуға және елдің даму траекториясы туралы түсінік алуға мүмкіндік беретін стратегиялық позиция деп болжайды [13]. Қалалар, атап айтқанда, өздерін тартымды туристік бағыттар, мәдени орталықтар және гүлденген жұмыс орындары ретінде алға жылжытудың жаңа жолдарын іздейді, бұл қалалар арасындағы бәсекелестіктің артуына әкеледі [14].

Орталық үкімет пен жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдары арасындағы қарым-қатынас 1980 жылдардан бастап айтарлықтай өзгеріске ұшырады, нәтижесінде өкілеттіктер, міндеттер мен ресурстар орталықтан жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдарына берілді [15]. Нәтижесінде қалалар бәсекеге қабілетті болу үшін хабардарлықты көрсетіп, брендинг стратегияларын әзірлеуі керек. Қалаларды брендті қалаларға айналдыру жергілікті деңгейдегі экономикалық, әлеуметтік және мәдени мәселелерді шешетін қала әкімшілігінің негізгі міндеті болып табылады [15]. Бренд имиджі тұтынушының брендке деген көзқарасын және бренд пен оның сауда маркасы арасындағы байланысты көрсетеді [16].

Көрнекті ғимараттар қаланы ілгерілетуде және оның имиджін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады, өйткені олар коммуникация құралдары және қала мәртебесінің нышандары ретінде қызмет етеді [17]. Түркістандағы қалалық Туризм әдебиеті шектеулі болғанымен, бірнеше зерттеулер оның дамуына ықпал ететін әдістер мен стратегияларды қарастырды. Түркістандағы жергілікті тұрғындардың туризмді қабылдауын зерттеп, қолданыстағы нысандар мен қызмет көрсету сапасын жақсарту сияқты бағыттарын анықтады [18]. Басқа зерттеулер қоғамдық маңдайшаларды

аудару қателіктеріне, Түркістанның сәулет және мәдени құндылықтарына және оның туристік әлеуетін анықтау үшін SWOT-талдау жүргізуге бағытталған [17,19,20,21].

Түркістанда туризмнің өсуін ынталандыру үшін қызмет көрсету сапасын арттыру, қоғамдық белгілердегі аударма қателерін жою, қаланың мықты имиджін көрсететін инфрақұрылым мен объектілерді дамыту, сондай-ақ оның мәдени және тарихи құндылықтарын сақтау және ілгерілету өте маңызды. Бұл факторлар туристерді көбірек тарту және Түркістанда туризмді дамытуға жәрдемдесу үшін маңызды болып табылады [17, 19, 20, 21].

Бетул Гарда және Сартаева Түркістанның туристік әлеуетін анықтау және оның халықаралық аренада танылуын анықтау мақсатында SWOT-талдау жүргізді. Бұл тұрғыда қаланың тарихи және мәдени құндылықтары зерттеліп, олардың әкімшілік жұмысына баға берілді. Зерттеу нәтижесінде Түркістан қаласының келушілерге деген сұранысын арттыру үшін қаланың мықты имиджін, оның барлық деңгейдегі отандық және шетелдік туристер үшін құндылықтарын қамтамасыз ететін инфрақұрылым объектілерін дамыту қажеттігі атап өтілді.

Бұл зерттеулер қалалық брендинг пен даму теориясына, әдістемесіне және тәжірибесіне айтарлықтай үлес қосты. Алайда, қазіргі жұмыс оның мәдени және тарихи туристік құндылықтарын ескере отырып, Түркістандағы туризмді дамытуға бағытталған. Бұл мақаланың мақсаты – брендинг процесінде қаланың имиджіне әсер ететін элементтерді анықтау және туризм индустриясындағы мүдделі тараптарға қаланың дамуына үлес қоса алатын ұсыныстар беру. Осы элементтердің рөлін талдай отырып, бұл зерттеу туристік секторға тартылған мүдделі тараптарға құнды ақпарат беруге арналған, бұл сайып келгенде Түркістанның жалпы өсуі мен дамуына үлес қосады.

Осылайша, әдебиеттерге шолу брендинг процесінде фирмалық стильдің маңыздылығын және оның орналастыруды басқарумен тікелей байланысын көрсетеді. Бұл қалалар арасындағы бәсекелестікті және туристерді тарту мен бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізу үшін қалалардың нақты бренд имиджін құру қажеттілігін көрсетеді. Шолуда сондай-ақ Түркістандағы қалалық туризм бойынша зерттеулердің шектеулілігі және қызмет көрсету сапасы, қоғамдық көрсеткіштердегі аударма қателіктері, инфрақұрылымды кеңейту, сондай-ақ өңірдегі туризмді дамыту үшін мәдени және тарихи құндылықтарды сақтау әрі танымал ету сияқты факторларды ескерудің маңыздылығы атап өтілді.

Зерттеу олқылығын толтырып, Түркістанның нақты мысалына назар аударатын отырып, бұл еңбек брендинг процесінде қала имиджінің қалыптасуына ықпал ететін элементтерді анықтауға бағытталған. Онда туризм индустриясындағы мүдделі тараптарға Түркістанды серпінді туристік бағыт ретінде дамыту мен ілгерілетудің практикалық стратегиялары ұсынылатын болады.

Жалпы, бұл зерттеу қалалық брендинг және туризмді дамыту бойынша, әсіресе Түркістан контекстінде бар әдебиеттерге өз үлесін қосады. Бұл зерттеудің нәтижелері теориялық және әдіснамалық түсініктерді жетілдіріп қана қоймай, сонымен қатар Түркістан брендінің имиджін қалыптастыруға және оның туристік секторын дамытуға

қатысатын қалалық әкімшіліктер, туризмді басқару органдары және басқа да тиісті мүдделі тараптар үшін практикалық маңызға ие болады.

Осылайша, әдеби шолудан Түркістанда туризмді дамыту үшін қызмет көрсету сапасын жақсарту, қоғамдық маңдайшаларды аударудағы қателіктерді жою, қаланың мықты имиджі бар қондырма мен инфрақұрылым объектілерін дамыту, сондай-ақ туристік құндылықтарды сақтау және ілгерілету қажет деген қорытынды жасауға болады. Бұл факторлар туристер ағынының артуына және жалпы Түркістанда туризмнің дамуына ықпал етуі мүмкін.

Бұл жұмыстар қалалық брендингті қалыптастыру мен дамытудың теориясына, әдіснамасына және тәжірибесіне айтарлықтай үлес қосады. Зерттеу жұмысы осы тақырып бойынша ұқсас жұмыстардан ерекшеленеді, өйткені Түркістанда жүргізілген зерттеу мәдени және тарихи туристік құндылықтардың болуы тұрғысынан туризмнің дамуына байланысты шектелген. Бұл мақалада брендинг процесінде қала имиджінің қалыптасуына әсер ететін элементтердің рөлі анықталады және осы тұрғыда туризм саласындағы мүдделі тараптарға қаланың дамуына үлес қосатын ұсыныстар анықталады.

Зерттеу әдістері

Қазіргі дәуірде қалалар туристерді, инвесторларды және бизнесті тарту үшін мәңгілік бәсекелестікпен айналысады. Қалалық кеңістіктерге маманданған маркетингтік арнаулы демографиялық топтарға бағытталған ерекше бренд ретінде қызмет ететін тартымды бағыттарды жасауға тырысады. Дегенмен, қалалық кеңістіктер қала құрылысы мен дизайн тұрғысынан нақты әлеуметтік және саяси мақсаттармен реттелетін әлеуметтік-экономикалық динамикаға ерекше мән береді. Қалаларға арналған маркетинг және брендтік әдебиеттердің салыстырмалы түрде шектеулілігі бұл саланы одан әрі зерттеу қажеттігін көрсетеді. Сондықтан, еңбектің негізгі мақсаты қала имиджіне әсер ететін факторлардың қала брендині құру үдерісіндегі рөлін бағалау болып табылады. Осы жалпы мақсатқа жету үшін зерттеу келесі ішкі мақсаттарды қамтиды:

1. Қалалық инфрақұрылым мен қызметтің қаланың бренд құндылығына әсерін анықтау.
2. Қалалық қызметтер мен қабылданған бренд құны арасындағы байланысты зерттеу.
3. Қаланың тарихи-мәдени мұрасының брендтік құндылығына қосқан үлесін бағалау.
4. Қаланың брендіне туристік бағыттылық пен жарнамалық қызметтің ықпалын бағалау.
5. Қаланың көрнекі эстетикасы туралы түсінік алу және туристердің оның бейнесін қабылдауын анықтау.

Сонымен қатар, бұл зерттеу қала менеджменті үшін құнды мағлұматтар мен қаланың брендинг процесін бағалаудан алынған нәтижелерге негізделген даму

бойынша ұсыныстар беруге бағытталған. Зерттеу қалалық брендинг саласындағы олқылықтарды толтырып қана қоймайды, сонымен қатар осы сала бойынша әдебиеттерге де үлес қосады.

Бұл зерттеудің маңыздылығы оның Түркістан қаласының әкімшілігін брендинг тәжірибесіне қатысты тиісті ақпаратпен қамтамасыз ету мүмкіндігінде. Төменде тұжырымдалған гипотезаларды қарастыра отырып, зерттеу Түркістанның бренд имиджінің әртүрлі өлшемдері мен оның бренд құны арасындағы байланыстарды орнатуға тырысады:

H1: Түркістан қаласындағы бренд имиджінің элементтері, құзіреттіліктің өлшемдері мен қала инфрақұрылымы мен қызмет өлшемі Түркістан қаласының брендінің құнына оң әсер етеді.

H2: Түркістан қаласындағы бренд имиджінің элементтері болып табылатын қалалық қызметтер мен адамдардың көзқарасы құзыреттіліктің түсінігі Түркістан қаласының брендінің құнына оң әсер етеді.

H3: Түркістан қаласының бренд имиджі элементтерінің бірі болып табылатын тарихи және мәдени мұраның өлшемі Түркістан қаласындағы брендтің құнына оң ықпал етеді.

H4: Түркістан қаласындағы бренд имиджін қабылдау элементтерінің бірі болып табылатын туристік бағдарлау және жылжыту өлшемі Түркістан қаласындағы брендтің құнына игі әсер етеді.

Бұл гипотезалар Түркістан бренд имиджінің әртүрлі өлшемдері мен оның жалпы бренд құндылығы арасындағы байланыстарды зерттеуге негіз болады. Осы қарым-қатынастарды қарастыра отырып, зерттеу Түркістан қаласының табысты брендингке ықпал ететін факторларды жарыққа шығаруды көздейді.

Зерттеу нәтижесінде алынған құнды түсініктерге қарамастан, қорытындылардың дәлдігі мен жалпы түсініктілігіне әсер етуі мүмкін белгілі бір шектеулерді мойындау маңызды. Бұл шектеулерге мыналар жатады:

Қалалық брендингке қатысты шектеулі әдебиеттер: Қалалық брендингке арнайы бағытталған зерттеулердің саны салыстырмалы түрде аз. Әдебиеттің бұл тапшылығы жан-жақты теориялық қисындылықты орнықтыруда қиындықтар тудыруы мүмкін.

Түркістанға күнделікті сапарлардың басымдығы: Түркістанға жасалатын саяхаттың көпшілігі қысқа мерзімді, күнделікті сапарлар ретінде сипатталады. Қысқа саяхаттаудың таралуы туристердің қабылдауы мен мінез-құлқына, саяхат нәтижесіне және ұзақ мерзімді сапарларға қолданылуына әсер етуі мүмкін.

Мақсатты аудиторияға қол жеткізу уақытының қолжетімділігі: Зерттеудің мақсатты аудиторияға (туристерге) жету мүмкіндігі уақыт бойынша шектелмеген, яғни деректерді жинау процесі Түркістанға келетін туристердің барлық спектрін толық қамти алмауы мүмкін.

Деректерді жинауға арналған шектеулі уақыт шеңбері: Уақыт шектеулеріне байланысты туристік сауалнамалар белгілі бір кезеңде (2022 жылғы қараша) жүргізілді. Бұл уақытша шектеу нәтижеге әсер етуі мүмкін маусымдық өзгерістерді және басқа да уақытқа тәуелді факторларды көрсетуді шектей алады.

Экономикалық шектеулер және іріктеу мөлшері: Зерттеу белгілі бір іріктеме көлемін пайдалануды қажет ететін анықталған экономикалық шектеулер шегінде жүргізілді. Бұл шектелген тәсіл Түркістанға келетін туристердің неғұрлым кең популяциясы үшін нәтижелердің репрезентативтілігі мен жалпылануына әсер етуі мүмкін.

Тек Түркістан аумағында жүргізілген зерттеулер: Ізденіс тек Түркістан қаласына бағытталған, бұл табылған мәліметтерді басқа қалаларға немесе туристік бағыттарға жіберуді шектеуі мүмкін.

Өзін-өзі хабарлаған жауаптарға сену: Зерттеу нәтижелерінің сенімділігі қатысушылардың жауаптарының дәлдігі мен шынайылығына байланысты. Қатысушылардың өзіне-өзі есеп беруіндегі ықтимал қиғаштық немесе субъективтілік деректерге шектеулер енгізуі мүмкін.

Белгіленген шкаланың болмауы: Зерттеу қала имиджінің элементтерінің қала брендингіне әсерін арнайы өлшейтін кешенді шкаланың қолжетімсіз екенін анықтады. Бұл расталған шкаланың жоқтығы зерттелетін айнымалыларды өлшеу мен бағалауда белгісіздік тудыруы мүмкін.

Осы шектеулерді мойындай отырып, болашақ зерттеу әрекеттері анықталған олқылықтарды жою және қалалық брендинг пен оның Түркістан сияқты қалалар үшін салдары туралы түсінігімізді одан әрі жақсарту үшін осы нәтижелерге сүйене алады.

Еңбекте қолданылған зерттеу әдістемесі зерттеу мақсаттарына жетуде шешуші рөл атқарды. Әдістеме әртүрлі аспектілерді қамтыды, соның ішінде деректерді жинау әдісін анықтау, зерттеуді дәйектеу, таңдау, сауалнама құрастыру, деректерді кодтау, ұйымдастыру және талдау, айғақтарды жинау құралының сенімділігін бағалау және статистикалық талдау.

Әдістеменің қысқаша мазмұны төменде келтірілген:

Деректерді жинау әдісі:

Зерттеу қатысушылардан деректерді жинау үшін сауалнамаға негізделген тәсілді қолданды. Сауалнама үш бөлімнен тұрды, олардың әрқайсысы белгілі бір мақсатқа қызмет етті.

Сауалнама құрылымы:

Зерттеуде қолданылатын сауалнаманың мазмұны үш дербес бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде демографиялық ақпарат пен Түркістан туралы өрнектерді өлшейтін 14 сұраққа жауап беріледі. Екінші бөлімде 19 тармақтан тұратын өрнектер екі өлшемде де қолданылады, мұнда қала кескінінде көрсетілген негізгі кескін элементтері, қала брендингіндегі «маңыздылық» және «сәйкестік» дәрежелері көрсетілген. Маңыздылықты өлшейтін бөлімде қатысушылар «1. Абсолютті емес, 2. елеусіз, 3. маңызды емес, 4. маңызды, 5. өте маңызды деп жіктеледі. Үшінші бөлімде қала брендінің элементтеріне қатысты шешімдері бар 12 сұрақтан тұратын Likert шкаласы қолданылды. Қатысушылардан осы мәлідемелерге дейін «1. Мүлдем келіспеймін 2. келіспеймін 3 білмеймін 4. келісемін 5. толығымен келісемін» деген жауаптар алынды.

Үлгі анықтамасы:

Зерттеу моделі 2022 жылдың қарашасында Түркістанға келген 150 шетелдік азаматтың үлгісіне бағытталған. Қатысушылар тағайындалған зерттеу орталығы

шеңберінде жеке тұлғалардан тікелей өзара әрекеттесуді және деректерді жинауды қамтамасыз ететін «бетпе-бет» тәсілін қолдана отырып таңдалды.

Деректерді талдау:

Талдау кезеңінде екі сауалнама толық емес немесе дұрыс емес деп анықталды, бұл оларды одан әрі талдаудан шығаруға әкелді. Демек, талдау барлығы 148 сауалнаманы қолдана отырып жүргізілді.

Сенімділікті бағалау:

Деректерді жинау құралының (яғни сауалнаманың) сенімділігін қамтамасыз ету үшін тиісті шаралар қабылданды. Бұл сауалнама элементтерінің сенімділігі мен дәйектілігін және олардың болжамды конструкцияларды дәл өлшеу қабілетін бағалау үшін ішкі консистенцияны талдау сияқты сенімділік сынақтарын жүргізуді қажет етуі мүмкін.

Статистикалық талдау:

Жиналған деректер айнымалылар арасындағы байланысты зерттеу және тұжырымдалған гипотезаларды тексеру үшін статистикалық талдаудан өтті. Бұл талдау корреляциялық талдау, регрессиялық талдау немесе зерттеу мақсаттары мен жиналған деректердің сипатына негізделген басқа да тиісті статистикалық әдістерді қамтуы мүмкін.

Осы әдіснаманы пайдалана отырып, зерттеу барысында Түркістанға келген шетелдік азаматтарды іріктеу бойынша деректер сәтті жиналды, бұл зерттеу мақсаттары мен гипотезаларды талдауға және бағалауға мүмкіндік берді.

Қатысушылардың демографиялық сипаттамалары

Алынған сауалнама нәтижелеріне сәйкес талдау жүргізілді, зерттеуге қатысқан 148 қатысушының демографиялық сипаттамалары туралы мәліметтер кестелер мен графиктердің көмегімен төменде келтірілген. Демографиялық ақпарат аясында жауаптарды жынысына, жасына қарай бөлу талқыланды.

1-Кесте Демографиялық ақпарат

Бөлімдер	Респонденттер саны	Үлес салмағы, %
Жас ерекшеліктер бойынша		
17 және одан төмен	-	-
18-25	25	16,9
26-35	48	32,4
36-45	43	29,1
46-55	18	12,2
56 және одан жоғары	14	9,4
Жынысы бойынша		
Ер	83	56,0
Әйел	65	44,0
Ескерту – жүргізілген сауалнама нәтижелері негізінде жасалған		

Талдау көрсеткендей, 18-25 жас тобындағы – 16,9%, 26-35 жас тобында – 32,4%, 36-45 жас тобындағы – 29,1% және 46-55 жас тобында – 12,2%, 56 және одан жоғары 9,4%. Қатысушылардың 56,0% – ер адамдар, ал 44,0% – әйелдер.

Кронбахтың альфа коэффициентінің мәндері факторлардың ішкі консистенциясын есептеу үшін пайдаланылды. Бұл коэффициент сұрақтар арасындағы корреляцияға байланысты декоммунизация мәнін білдіреді. Кронбахтың альфа-мән коэффициенті бар сұрақтар жиынтығындағы сенімділік деңгейлерін көрсетеді.

Төмендегі 2-кестеде қалалық имидждің құзыреттілік элементтері айнымалысы мен қалалық брендтің құндылық элементтері айнымалысының сенімділігін талдау нәтижелері келтірілген.

2-Кесте Қалалық имидж элементтерінің құзыреттілігіне және қалалық брендтің құндылық элементтеріне қатысты сенімділікті талдау кестесі

Масштаб	Өлшемдері	Элементтер саны	Кронбах альфасы
Қалалық кескін элементтерінің жеткіліктілігін қабылдау ($\alpha=0,911$)	Қалалық инфрақұрылым және қызмет	6	0,874
	Қалалық қызметтер және қоғамдық көзқарас	6	0,851
	Тарихи-мәдени мұра	4	0,812
	Туристік бағдар және насихаттау	3	0,741
Қалалық бренд құндылығын қабылдау ($\alpha=0,921$)	Жалпы инфрақұрылым және орталықтандыру	7	0,891
	Қалалық тартымдылық	5	0,858
Ескерту – жүргізілген сауалнама нәтижелері негізінде жасалған			

Құзыреттілік шкаласы бойынша қалалық имидж элементтерін өлшеуге арналған кронбахтың Альфа коэффициенттері қанағаттанарлық ішкі консистенцияны көрсетеді. Атап айтқанда, коэффициенттер қалалық инфрақұрылым мен қызмет үшін шамамен 87,4%, қалалық қызметтер мен қоғаммен байланыс үшін 85,1%, тарихи және мәдени мұра үшін 81,2% және туристік басшылық пен жарнама үшін 74,1% құрады. Сонымен қатар, шкаланың жалпы сенімділігі 91,1% екендігі анықталды. Ұсынылған 70% шегінен асатын бұл коэффициенттер өлшенетін элементтердің тиісті өлшемдерді бағалау кезінде жеткілікті сенімділікті көрсетеді. Осылайша, шкала элементтері сенімді және коэффициентті түсіндіруге жарамды деп қорытынды жасауға болады [22].

Талқылау

Түркістан брендин қабылдаудағы Түркістан қаласының кескін элементтерінің рөлін анықтау мақсатында жүргізілген зерттеуде қатысушыларға ұсынылған

сауалнамалардан алынған мәліметтер кодталды және компьютерлік ортаға жіберілді, SPSS (Әлеуметтік ғылымдарға арналған статистикалық пакет) 22.0 пакеттік бағдарламасының көмегімен талданды. Деректерді енгізу аяқталғаннан кейін талдауда қолданылатын статистикалық сынақтарды анықтау кезеңі басталды. Бұл кезеңде зерттеудегі деректерді талдау үшін қолданылатын статистикалық тесттер, коррелляциялық және қалалық бренд имиджінің элементтері сәйкестік сезімі мен қала брендінің құндылығын қабылдау арасындағы өзара әрекеттесуді анықтау үшін регрессиялық талдау ретінде анықталды.

3-Кесте Қаладағы брендтің өзгермелі элементтеріне қатысты нормативті тест нәтижелері

	Колмогоров-Смирнова			Шапиро-Уилк		
	Статис	n	p	Статис	n	p
Түркістан - туристік бренд	0,193	148	0,000	0,905	148	0,000
Түркістанда қалалық инфрақұрылым мен жоғары құрылым жеткілікті	0,230	148	0,000	0,899	148	0,000
Түркістанның туристік инфрақұрылымы жеткілікті	0,226	148	0,000	0,904	148	0,000
Түркістан - мәдени құндылықтары бар тартымды қала	0,212	148	0,000	0,878	148	0,000
Түркістанда маңызды тарихи орындар бар	0,204	148	0,000	0,871	148	0,000
Түркістанда демалу өте қызықты	0,201	148	0,000	0,896	148	0,000
Түркістанға арналған логотип (кесене) - ең жақсы нұсқа	0,209	148	0,000	0,877	148	0,000
Түркістанда тұру өте ыңғайлы	0,208	148	0,000	0,878	148	0,000
Түркістанда тұратын адамдар тату және мейірімді	0,237	148	0,000	0,878	148	0,000
Түркістан - университеттің маңызды орталығы	0,220	148	0,000	0,872	148	0,000
Түркістан - маңызды сауда орталығы	0,228	148	0,000	0,879	148	0,000
Түркістан - маңызды жәрмеңке және жиналыс орталығы	0,222	148	0,000	0,888	148	0,000
Ескерту - жүргізілген сауалнама нәтижелері негізінде жасалған						

Жоғарыдағы 3-кестені талдаған кезде, қала брендінің өзгермелі элементтеріне қатысты барлық сұрақтар қалыпты түрде бөлінбейтіні байқалады ($p < 0.05$).

Егер p мәні маңыздылық деңгейінен төмен болса ($p < 0.05$), онда бұл респонденттердің осы тұжырымға реакциясы статистикалық тұрғыдан маңызды, яғни кездейсоқ емес екенін көрсетеді.

4-Кесте Респонденттердің келу сапарларының қайталануы

Сұрақ	Алғашқы рет	1	2	3 және одан жоғары
Сіз Түркістанға қанша рет келдіңіз?	56 %	15%	21%	8%
Ескерту - жүргізілген сауалнама нәтижелері негізінде жасалған				

Жоғарыдағы 4-кесте қарастырылғанда, зерттеуге қатысқан респонденттер «сіз бұрын Түркістанға қанша рет келдіңіз?» деген сұраққа жауаптарының таралуы % түрінде көрсетілген. Тиісінше, қатысушылардың 56% -ы алғашқы сапарлары, 15% -ы 1 рет, 21% -ы 2 рет және 8% -ы 3 және одан да көп рет келгендігі туралы жауап берілген.

Факторлық талдау

Зерттеудің осы бөлімінде қалалық кескін элементтерінің біліктілік деңгейіне және қалалық брендте қала брендінің құнын қабылдау шкаласына байланысты факторлық талдау нәтижелері көрсетілген.

Түркістан қаласындағы брендингте қала кескін элементтерінің сәйкестігі туралы факторлық талдау.

Қатысушылар Түркістан қаласындағы брендингте қала имиджі элементтерінің құзыретіне қатысты масштабтың қанша кіші өлшемін қабылдағанын анықтау үшін факторлық талдау жүргізілді. Бұл талдауға арналған мәліметтердің жарамдылығын тексеру үшін Кайзер-Мейер-Олкин (КМО) сынамалық сәйкестік сынағы және Бартлетт сфералық қабілеттілігі тесті қолданылды. Талдау нәтижесінде КМО мәні 0,84 және 0,50-ден жоғары екендігі анықталды және Бартлетт сынақ кезегінің ықтималдығы 0,05 градусқа маңызды, сондықтан мәліметтер жиынтығы факторлық талдау үшін қолайлы. Талдау негізгі компоненттер әдісі және Varimax айналдыру әдісі арқылы жүргізілді.

5-Кесте Факторлық талдау

Факторлар	Сұрақтар	Факторлық жүктемелер			
		1	2	3	4
Қалалық инфрақұрылым және іс-шаралар	Сауда және ойын-сауық орындары	0,81			
	Альтернативті туризм қызметі	0,75			
	Спорттық іс-шаралар	0,72			
	Тұру және физикалық мүмкіндіктер	0,64			
	Қалалық инфрақұрылым және үстіңгі құрылым	0,49			

Қалалық қызметтер және қоғамдық қатынас	Сыйақы тарифтерінің үнемделуі		0,77		
	Қауіпсіздік		0,73		
	Қалалық тасымалдаудың жеңілдігі		0,67		
	Кәсіпкерлер мен адамдардың мінез-құлқы		0,65		
	Таза қала		0,53		
	Қаланың ландшафты мен сәулеті		0,47		
Тарихи-мәдени мұра	Діни орындар			0,88	
	Қаланың тарихи-мәдени мұрасы			0,68	
	Жергілікті тағамдар			0,61	
	Мұражайлар			0,45	
Туристік нұсқаулық және жылжыту	Туристік ақпарат / ақпараттық орталықтар				0,92
	Туристерге бағыт-бағдар беру қызметі				0,85
	Халықаралық жарнамалық қызмет				0,62
Мәндер		4,045	3,625	2,526	2,121
Дисперсия		21,288	19,077	13,296	11,163
Жалпы түсіндірілген дисперсия		64,824			
Ескерту- (i) Varimax айналуының негізгі компоненттерін талдау (ii) КМО = 0.884, Bartlett Test = 1677.532; p = 0.00 (P < 0.001)					

Жоғарыдағы Кесте-5 талданған кезде, факторлық талдау нәтижесінде, Түркістан қаласындағы брендте сауалнамаға қатысқан респонденттердің қала кескіні элементтерінің құзыреттіліктерінің масштабын төрт кіші өлшемде қабылдағаны анықталды, бұл 19 пікірден тұрады. Көлемдер қалалық инфрақұрылым және қызмет (6), қалалық қызмет және қоғамға деген көзқарас (6), тарихи және мәдени мұра (4), туристік бағыт және жариялылық (3) деп аталады. Жалпы түсіндірілген дисперсия 64,824% екендігі анықталды. Осы түсіндірілген ауытқуға байланысты өлшемдердің қосындылары бөлек қарастырылған кезде; 21,288% қалалық инфрақұрылым мен қызмет өлшемі үшін, 19,077% қалалық қызметтер мен қоғамдық қатынастар өлшемі үшін, 13,296% тарихи және мәдени мұра өлшемі үшін және сайып келгенде, 11,163% туристік бағдарлау және жылжыту өлшемі үшін.

Сонымен қатар, 5-кестеде қалалық инфрақұрылымдар мен қызмет түрлерінің объектілері (0,49), қалалық қызметтер мен қоғамдық қатынастардың өлшем элементтері, қаланың ландшафты мен сәулеті (0,47) және мұражайлар тарихи-мәдени мұра объектілерінен көрсетілетін қызметтердің сапасы (0,49) факторлық жүктемелер аз деп қорытынды жасалды. Алайда, әдебиеттерде, егер факторлық жүктеме мәні

0,45 және одан жоғары болса, таңдаудың қолайлы критерийлері ұсынылуы мүмкін екендігі белгілі. Сондықтан, 5-кестеде келтірілген өлшемдер бойынша көрсетілген элементтердің факторлық жүктемелері қабылданады.

Түркістан қаласындағы брендтің мәнін қабылдау элементтеріне қатысты факторлық талдау.

Қатысушылар Түркістан қаласындағы брендтің мәнін қабылдау элементтерімен байланысты қанша ішкі өлшемді анықтау үшін факторлық талдау жүргізілді. Факторлық талдауға арналған мәліметтердің жарамдылығын тексеру үшін Кайзер-Мейер-Олкин (КМО) сынамалық сәйкестік сынағы және Бартлетт сфералық қабілеттілігі тесті қолданылды. Талдау нәтижесінде КМО мәні 0,910 және 0,50-ден жоғары екендігі анықталды, ал Бартлетт сынағының кезекке тұру ықтималдығы 0,05 деңгейінде маңызды болды, сондықтан мәліметтер жиынтығы факторлық талдау үшін қолайлы болды. Талдау негізгі компоненттер әдісі және Varimax айналдыру әдісі арқылы жүргізілді.

6-Кесте Факторлық талдау

Факторлар	Нысан	Факторлық жүктемелер	
		1	2
Жалпы инфрақұрылым және орталықтандыру	Түркістанның туристік инфрақұрылымы жеткілікті.	0,77	
	Түркістанда демалу өте қызықты деп санаймын.	0,77	
	Түркістан - туристік бренд.	0,76	
	Түркістан - маңызды жәрмеңке және жиналыс орталығы.	0,73	
	Түркістан- маңызды сауда орталығы.	0,70	
	Түркістанда қалалық инфрақұрылым мен жоғары құрылым жеткілікті.	0,65	
	Түркістанда тұратын адамдар тату және мейірімді.		
Қалалық тартымдылық	Түркістанның қызықты тарихи орындары бар.		0,83
	Түркістанға арналған логотип - ең жақсы нұсқа.		0,79
	Түркістан - университеттің маңызды орталығы.		0,72
	Түркістан - мәдени құндылықтары бар қала тартымды қала.		0,68
	Түркістандағы орналастыру орындары ыңғайлы.		0,59

Мәндер	4,276	3,280
Дисперсия	35,636	27,330
Жалпы түсіндірілген дисперсия	62,966	
Ескерту - (i) Varimax айналуының негізгі компоненттерін талдау (ii) КМО = 0.910, Бартлетт сынағы = 1080,227; p = 0.00 (P < 0.001)		

Жоғарыда келтірілген 6-кестені талдағанда, факторлық талдау нәтижесінде сауалнамаға 12 пікірден тұратын Түркістан қаласындағы брендті қабылдау элементтерінің масштабы қатысады.

Оны респонденттер екі кіші өлшем бойынша анықтады. Көлемдер сәйкесінше жалпы инфрақұрылым мен орталықтандыру (7 элемент) және қала көрнектілігі (5 элемент) деп аталады. Жалпы түсіндірілген ауытқушылық 62,966% деп анықталды. Осы түсіндірілген ауытқуға байланысты өлшемдердің қосындылары бөлек қарастырылған кезде; Жалпы инфрақұрылым мен орталықтандыруға 35,636% және қаланың көріктілігі үшін 27,330%.

Бұл бөлімде Түркістан қаласының брендингінде қала имиджі элементтерінің құзыреттілігіне қатысты қанша шағын көлемді Өлшем қабылдағанын анықтау үшін факторлық талдау жүргізілді. Факторлық талдау деректерінің дұрыстығын тексеру үшін Кайзер-Мейер-Олкин үлгілерінің сәйкестік сынағы (КМО) және Бартлеттің сфералық қабілеттілік сынағы пайдаланылды. 4-кестеде төрт факторды, атап айтқанда қалалық инфрақұрылым мен қызмет түрлерін, қалалық қызметтерді, тарихи және мәдени мұраны, туристерді басқару мен насихаттауды анықтаған факторлық талдаудың нәтижелері келтірілген. Жалпы түсіндірілген айырмашылық 64,824 болды.

Қорытынды

Бұл зерттеу қала брендингі процесінде Түркістанның имиджіне әсер ететін факторларды қарастырды және қала басшылары мен болашақ зерттеулер үшін құнды ақпарат берді. Нәтижелер Түркістан брендинің құндылығын арттыруға ықпал ететін әртүрлі аспектілерге назар аударды және оның туристер, инвесторлар және қала басшыларына қаланың тартымдылығын жоғарылату бойынша ұсыныстар береді.

1. Келушілердің әсерін бағалау туристердің көпшілігі Түркістанда қысқа уақытқа тоқтайтынын көрсетті. Бұл қаланың келушілер сапарларының ұзақтығын арттыру үшін балама іс-шаралардың кең ауқымын ұсыну қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, жастарға арналған көрікті жерлер мен нысандарға инвестиция салу керек, бұл оларға Түркістанда достарымен оңтайлы уақыт өткізуге мүмкіндік береді.

2. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар тұрғысынан Түркістан үшін цифрлық құралдарды, атап айтқанда, әлеуметтік желі платформаларын неғұрлым кең аудиторияны қамту және қаланың ұсыныстары туралы хабардарлықты арттыру үшін пайдалануға басымдық беру аса маңызды. Интернет-жарнамаға оның ақпараттық дәуірдегі маңызды рөлін ескере отырып, көп көңіл бөлу керек. Сонымен қатар, туристік жәрмеңкелерге қатысу Түркістанды ілгерілетудің және келушілерді көбірек тартудың тиімді құралы бола алады.

3. Діни және мәдени мұра Түркістан брендинің құндылығын арттыратын негізгі элементтерге айналды, әсіресе діни туризм контекстінде. Халықаралық фестивальдар мен іс-шараларды ұйымдастыру келушілердің көбеюіне одан әрі ықпал етуі мүмкін және қала мұны белсенді түрде жасауы керек.

4. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі Түркістанның ең танымал қазыналарының бірі ретінде ерекшеленеді және оны кеңінен жарнамалау қажет. Сонымен қатар, Түркістанның толеранттылық қаласы ретіндегі оң имиджін стратегиялық брендинг бастамалары арқылы нығайту керек, өйткені бұл қала тұрғындарының шетелдіктерге деген жылы қарым-қатынасын көрсетеді және келушілердің қанағаттануына ықпал етеді.

5. Дегенмен, зерттеу жақсартуды қажет ететін аймақтарды да анықтады. Түркістанның туристік инфрақұрылымы жеткіліксіз деп қабылданды, бұл осы аспектіде одан әрі зерттеулер мен инвестициялардың қажеттілігін көрсетеді. Анықталған кемшіліктерді жою және туристік инфрақұрылымды жетілдіру арқылы Түркістан келушілерге ең жақсы тәжірибе ұсына алады.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу Түркістан брендинің имиджіне әсер ететін факторлар туралы құнды ақпаратпен бөлісіп, қала басшыларына қаланың тартымдылығын арттыру бойынша ұсыныстар береді. Нәтижелер келушілердің тәжірибесін жақсартудың, тиімді брендинг үшін технологияны пайдаланудың, діни және мәдени мұраны көрсетудің және туристік инфрақұрылымға инвестиция салудың маңыздылығын көрсетеді. Болашақ ізденіс тұрақтылық пен қалалық брендинг арасындағы байланысты зерттеп, халықаралық жарнамалық қызметтің тиімділігін бағалап, отандық және шетелдік туристер арасында салыстырмалы зерттеулер жүргізуі керек. Ұсынылған стратегияларды іске асырып, одан әрі зерттеулер жүргізе отырып, Түркістан өзін көрнекті бағыт ретінде көрсетеді және әлемдік туристік нарықта өз брендинің құндылығын арттыра алады.

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды (Грант № AP19679687)

Әдебиеттер тізімі

1. Kavaratzis M., Ashworth G. J. City branding: An effective assertion of identity or a transitory marketing trick? Place branding. 2. 183-194(2006). <https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.5990056>
2. Pike S. Destination brand positions of a competitive set of near-home destinations. Tourism management. 30(6). 857-866(2009). <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.12.007>
3. Kavaratzis M. City marketing: The past, the present and some unresolved issues. Geography compass. 1(3). 695-712(2007). <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00034.x>
4. Shirvani Dastgerdi A., De Luca G. Strengthening the city's reputation in the age of cities: an insight in the city branding theory. City, Territory and Architecture. 6(1).2(2019). <https://doi.org/10.1186/s40410-019-0101-4>
5. Simeon R. A conceptual model linking brand building strategies and Japanese popular culture. Marketing Intelligence & Planning. 24(5). 463-476(2006). <https://doi.org/10.1108/02634500610682863>
6. Zhakenova K.A., Kairova A.A. Strategic vectors of a country brand: theory and practice of foreign countries. Economics. Strategy and practice. 1 (25). 15-18(2013).

7. Sarioglu S. The effects of globalization on cities: World cities and the case of Istanbul. Unpublished Master's Thesis, Ankara University, Ankara. 2005.
8. Florek M., Janiszewska K. Defining place brand identity: methods and determinants of application Actual problems of economics. 12. 543-553(2013).
9. Kall J. Silna marka: istota i kreowanie. – Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2001.
10. Kapferer J. N. The new strategic brand management: Advanced insights and strategic thinking. – Kogan page publishers, 2012.
11. Kotler P., Gertner D. Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective. Journal of brand management.9. 249-261(2002). <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540076>
12. Oguztimur S., Akturan U. Synthesis of city branding literature (1988–2014) as a research domain //International Journal of Tourism Research. 18(4). 357-372(2016). <https://doi.org/10.1002/jtr.2054>
13. Anholt S. What is competitive identity? Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions. – London: Palgrave Macmillan UK, 2007. 1-23p. <https://doi.org/10.1057/9780230627727>
14. Pustu Y. In the process of globalization, the city is “From an ancient Site to a world city” Journal of the Court of Accounts. 60. 129-151(2006).
15. Riza M., Doratli N., Fasli M. City branding and identity. Procedia-Social and Behavioral Sciences. 35.293-300(2012). <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.02.091>
16. Sabirova R.K., Mukasheva A.D., Tairova A.Jh. Development of branding in the Kazakhstan market. Economy: strategy and practice.14(1). 163-180(2019).
17. Sadullaeva A.P., Baizhaksynova G.K. On the city brand development: city style as a city brand dimension. Bulletin of «Turan» University. 2021; (3):57-64. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-57-64>
18. Kuralbayev A., Sevim B., Myrzaliev B. Tourism Perception of Turkestan Residents and Their Attitudes Towards Tourism. Bulletin of Karaganda University, Series «Economics».87(3).30-40(2017).
19. Abdrassilova G. S., Murzagaliyeva E. T., Kuc S. Mausoleum of Khoja Akhmed Yassawi as the element of regional identity formation in modern architecture of Kazakhstan. Periodicals of Engineering and Natural Sciences. 9(1). 127-138(2021). <http://dx.doi.org/10.21533/pen.v9i1.1783>
20. Garda B., Sartayeva, Z. Urban Tourism: Swot Analysis of Turkestan in Terms of Tourism Potential. International Social Sciences Studies Journal. 8(102). 2864-2871(2022). <http://dx.doi.org/10.29228/sss.64576>
21. Kim A. et al. Problems and ways of translating the information on the signs of cities in Kazakhstan (on the example of the city of Turkistan). – 2021.
22. Coşkun R. et al. Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı. – Sakarya Yayıncılık, 2012.

С.А. Нахипбекова¹, С.С. Ыдырыс², М.А. Кулбаева³

¹Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

²⁻³Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Анализ влияния компонентов в процессе брендинга на формирование имиджа города: на примере города Туркестан

Аннотация. В статье авторы рассмотрели роль элементов, влияющих на формирование имиджа города в процессе брендинга.

Целью исследовательской работы является выявление элементов, влияющих на имидж города в процессе брендинга, и предоставление заинтересованным сторонам в индустрии туризма предложений, которые могут способствовать развитию города. Анализ направлен на влияние городского брендинга на восприятие Туркестана иностранными туристами и решение посетить его. Кроме того, он изучает туристические ценности, связанные с Туркестаном и восприятие его жителей.

В этом исследовании применялись статистические и эмпирические методы, в которых использовалась программа SPSS 22 для анализа ответов на опросы. Для получения результатов использовались методы корреляции, регрессии и дисперсии.

Описательная статистика показывает, что исторические места играют важную роль в укреплении восприятия ценности Туркестанского бренда. Исследование также подчеркивает недостатки туристической инфраструктуры города и дает рекомендации по улучшению.

Предоставляет ценную информацию о факторах, влияющих на имидж Туркестанского бренда, и дает рекомендации главам городов по повышению привлекательности города. Результаты подчеркивают важность улучшения впечатлений посетителей, использования технологий для эффективного брендинга, демонстрации религиозного и культурного наследия и инвестиций в туристическую инфраструктуру.

Ключевые слова: брендинг, туризм, бизнес, экономика, городской брендинг, имидж, Туркестан.

S.A. Nakhipekova¹, S.Ydyrys², M.A.Kulbayeva³

¹International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

²International Kazakh-Turkish university named after K.A.Yassawi, Turkestan, Kazakhstan

Analysis of the influence of components in the branding process on the formation of the image city: on the example of the city of Turkestan

Abstract. In the article, the authors examined the role of elements influencing the formation of the city's image in the branding process.

The purpose of the research is to identify elements that affect the image of the city in the branding process, and to provide interested parties in the tourism industry with proposals that can contribute to the development of the city. The analysis is aimed at the influence of urban branding on the perception of Turkestan by foreign tourists and their decision to visit it. In addition, it studies the tourist values associated with Turkestan and the perception of its inhabitants.

This study uses statistical and empirical methods, utilizing SPSS 22 program to analyze survey responses. Correlation, regression and variance methods were used to obtain the results.

Descriptive statistics show that historical sites play an important role in strengthening the perception of the value of the Turkestan brand. The study also highlights the shortcomings of the city's tourist infrastructure and provides recommendations for improvement.

Provides valuable information about the factors affecting the image of the Turkestan brand, and gives recommendations to the heads of cities to increase the attractiveness of the city. The results highlight the importance of improving visitor experiences, using technology for effective branding, displaying religious and cultural heritage, and investing in tourism infrastructure.

Keywords: Branding, tourism, business, economy, urban branding, image, Turkestan.

Авторлар туралы мәлімет:

Нахипбекова С.А. – хат-хабар үшін автор, «Туризм» кафедрасының доцент міндетін атқарушы, философия докторы (PhD), Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Рабиға Сұлтан Бегім 14 А, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7461-0384>

Ыдырыс С.С. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29, Түркістан, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

Кулбаева М.А. – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастық профессор міндетін атқарушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-1254-9485>

Nakhipbekova S.A. – Corresponding author, PhD., Acting Associate Professor, Department of Tourism, International University of Tourism and Hospitality, 14 A Rabiga Sultan Begim str., Turkestan, Kazakhstan.

Ydyrys S.S. – Doctor of Economics, Professor, K.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, 29Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkestan, Kazakhstan.

Kulbayeva M.A. – Candidate of economic sciences, Assist. Prof. Dr., Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 06.71.57

<https://orcid.org/0009-0002-7752-4630>

<https://orcid.org/0000-0002-8621-0759>

<https://orcid.org/0000-0002-9681-1515>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-381-403>

Развитие сельского туризма в Казахстане как приоритетное направление диверсификации агробизнеса

А. Бердибекова*¹, Б.А. Айнаканова², Л.М. Муталиева³

^{1,3} Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

² Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан

(E-mail: amina.berdibekova@gmail.com, bakysia_1983@mail.ru, mutaliyeva_lm@enu.kz)

Аннотация. Аграрный сектор экономики любой страны мира прежде всего решает задачи своей устойчивости в динамично меняющихся условиях рыночных отношений. В связи с чем является вполне логичным, что государство является гарантом последовательного осуществления задач хозяйственного регулирования, осознанного и целенаправленного координирования процессов рыночных преобразований в аграрном секторе. Сельское хозяйство Казахстана, являясь одним из ключевых отраслей экономики страны, в этом отношении не является исключением, располагая немалым потенциалом развития для осуществления процессов диверсификации в аграрной сфере экономики [1].

В связи с вышеизложенным, развитие сельского туризма, потенциал которого огромен, может явиться эффективным решением диверсификации национальной экономики. Однако в Казахстане данное направление туризма находится только на самой ранней стадии своего развития и практически не реализуется. Хотя стимулирование сельского туризма содействует улучшению инфраструктуры сельских районов, повышению уровня жизни и, наконец, сохранению и продвижению культурного наследия, традиций и ремесел, что важно для сохранения уникальной идентичности региона.

Данная статья изучает процесс диверсификации в аграрных предприятиях и сделает попытку оценить ее эффективность в рамках развития сельского туризма.

Ключевые слова: аграрный сектор, диверсификация, сельский туризм, оценка эффективности, сельские территории, аграрная политика, хозяйственный организм.

Введение

Необходимо отметить, что возможности диверсификации в аграрных предприятиях был заложен во времена плановой экономики, и в то время Казахстан производил практически всю номенклатуру сельскохозяйственной продукции. К моменту развала Союза в Казахстане насчитывалось более 2,5 тыс. совхозов и колхозов, а сельхозугодия составляли по площади около 200 млн. га, из которых более 35 млн. га занимала пашня. Думается, важнейшим направлением проводившихся реформ являлось формирование многоукладной аграрной экономики как ключевого долгосрочного стратегического направления аграрной политики. Вместе с тем, необходимо признать, что эти кардинальные преобразования не проходили безболезненно, более того, нарушение в одночасье многолетних отлаженных межрегиональных и межотраслевых хозяйственных связей до сих пор определяют кризисные проявления в сельском хозяйстве Казахстана.

Постановка проблемы. Вместе с тем, с методологической точки зрения вопросы диверсификации в аграрной сфере необходимо рассматривать в единстве с процессами диверсификации экономики государства как единого хозяйственного организма. Это обуславливается тем, что аграрный сектор тесно сопрягается с развитием многих отраслей и отраслевых комплексов подверженным активным мерам диверсификации на индустриально-инновационной основе, поэтому развитие сельского туризма может стать важной составляющей развития агробизнеса. В настоящее время этот процесс не является всеобъемлющим, но здесь кроется большой потенциал развития региональной экономики.

Целью исследования в статье является исследование сельского туризма как результата диверсификации аграрных предприятий и оценка ее эффективности.

В статье применены методы статистического анализа, математического моделирования, диалектики, логики.

Исторически предопределено, что в Казахстане и произошла некоторая диверсификация в экономике, но качество и устойчивость подобной трансформации вызывает немалую долю сомнения в том, что она сопровождалась повышением конкурентоспособности за пределами отраслей добывающей сферы [2, с. 38]. При этом эксперты Всемирного Банка (ВБ) подчеркивают, что среди отраслей, обладающих возможностями для диверсификации и, соответственно, роста в них добавленной стоимости, выделяется своим огромным потенциалом аграрный сектор, следовательно, аграрные предприятия надо переориентировать с узких форм деятельности в рамках традиционно натурального ведения хозяйства, с применением низких технологий, на производственную деятельность с более высокой продуктивностью, и, соответственно, с высокой добавленной стоимостью [2, С. 38,40].

И здесь можно разделить мнение Д. Неуймина в том, что существование у агропредприятий возможности подобных трансформационных изменений при выборе и реализации более обоснованной стратегии развития и позволит обеспечить

им устойчивость в обладании достаточно высоким уровнем конкурентных позиций на рынке [3, с. 7].

Традиционные факторы, связанные с производственной деятельностью предприятия, могут по разному воздействовать на его конкурентоспособность, и ни один из них не предоставляет возможности получить ответ на сущностный вопрос – является ли предприятие конкурентоспособным, поскольку всякий раз проявляются контраргументы и соображения, вызывающие немалые сомнения в точности предлагаемых критериев [4, с. 148]. Тем не менее есть понимание, что игнорирование потенциала конкурентных преимуществ предприятия может снижать степень реальной обоснованности оценок его конкурентоспособности.

Обсуждение. Изучение многочисленных исследований в этом направлении показывает, что теоретико-методологическое поле все еще не вполне освоено и требует совершенствования с точки зрения формирования объемлющего системного подхода к проблемам эффективной диверсификации агроформирований. В то же время конгломеративный тип диверсификации, хоть и предполагает расширение товарного микса агропредприятия за счет производства некоторых видов продукции из других отраслей экономики, но тем не менее опять же оставляет агропредприятие в области своих производственных интересов, лишь «подтягивая» под них другие отраслевые производства, поэтому в рамках статьи выскажем предложение о таком возможном направлении широкого типа диверсификации, как интеграция в развитие сельского туризма, потенциал которого огромен, но в Казахстане практически не реализуется.

Тем более, что в последние годы экспертное сообщество все активней поднимает актуальные вопросы сохранения села как важнейшей подсистемы общества, решающей не только задачу продовольственной безопасности страны, но и множество других ключевых общенациональных функций, включая задачи по обеспечению роста благосостояния сельских жителей и сохранению сельских населенных пунктов.

В связи с этим встает вопрос о целесообразности диверсифицировать аграрный сектор экономики на основе стимулирования несельскохозяйственной деятельности. В частности, это уже давно становится рабочей практикой в развитых странах мира.

Именно такой формой несельскохозяйственной деятельности, причем носящей кластерный характер, является сельский туризм, активное развитие которого обладает немалыми по значимости мультипликативным и синергическим эффектами:

– сельчане вовлекаются не только в сферу обслуживания туристов, но и в такие направления дополнительной трудовой деятельности, как производство продукции народных промыслов и сувениров, ознакомление туристов с национальной кухней, а также иные сопутствующие услуги сферы гостеприимства и т.д.;

– получают развитие мероприятия по благоустройству местных территорий, ландшафтов, услуги по сборке и утилизации отходов в сфере развития сельского туризма.

В целом же сельский туризм позволяет серьезно разнообразить отраслевую структуру деятельности на сельских территориях - безусловно, помимо основной

аграрной деятельности - и тем самым обеспечивать устойчивость социально-экономического состояния сельского региона [5, с. 40].

В более конкретной плоскости приложения концепта сельского туризма к агрохозяйствам, в особенности, к малым их формам, целесообразно сослаться на опыт ряда европейских стран, в которых существуют более адаптивные к подобным хозяйствам системы агротуризма, например, пансионаты, гостевые дома или небольшие «семейные» гостиницы, предоставляющие ночлег и питание. И эта форма агротуризма пользуется растущей популярностью среди желающих вырваться на время из городской суеты и полноценно отдохнуть на природе в сельской местности.

В частности, имеют место и экспертные оценки количественного выражения факторов, определяющих потребности населения в отдыхе именно в сельской местности: так, проблемы урбанизации, формируют 30% спроса на такой отдых, загрязнение окружающей среды – 25%, недоступность средств для дорогого курортного отдыха - 21%, устоявшаяся привычка отдыха в сельской местности – 10%, необходимость приобщения к сельским традициям и обычаям – 8%, и, наконец, степень доступности, приближенности к естественной природе – 6% спроса [6, с. 24].

В целом европейская практика показывает – развитие агротуризма в форме малого семейного гостиничного бизнеса является весьма значимой программой мер по переводу сельского населения, не занятого в сфере агропроизводства, в сферу услуг. Практика показывает, что эта модель вовлечения в агротуризм успешно реализуется на основе проведения на общегосударственном уровне комплексной социально-экономической стратегии, направленной на поддержку сельских регионов [7, с. 417- 419].

Анализ зарубежного опыта позволяет экспертам Э. Имескеновой, И. Ишигенову выделить в качестве одного из весомых факторов успешного развития сельского туризма (агротуризма) в европейских и других странах мира, главным образом, всемерную его поддержку со стороны национальных государств, Евросоюза в целом, поскольку этот вид деятельности изначально воспринимался в качестве социального амортизатора при осуществлении реструктуризации аграрного сектора экономики, тем самым, позволяя перенаправлять возникающий избыток трудовых ресурсов в альтернативные секторы производства услуг за счет создания новых рабочих мест в сельской местности.

Наряду с этим другим важнейшим фактором ускоренного развития сектора агротуристических услуг стало то обстоятельство, что этот продукт в максимальной степени отвечал запросам потребителей со средним уровнем доходов, для которых сужается возможность зарубежного туризма, и которые, к тому же, определяют достаточно крупный сегмент платежеспособного спроса на рекреационные услуги [8, с. 35].

В принципе важно проанализировать те достоинства и преимущества концепта сельского туризма, которые, по мнению экспертного сообщества, он предоставляет власти, бизнесу и обществу как потенциальное направление диверсификации агропредприятий:

1) прежде всего, это снижение нагрузки на местные природные ресурсы и окружающую среду за счет сокращения потоков неорганизованных туристов, бесконтрольно загрязняющих территории, утилизация отходов пребывания туристов владельцами минитурбаз, рост заинтересованности сельского населения в сохранении и приумножении богатств окружающей среды, в том числе в форме повышения экологического образования и др.;

2) решение насущных задач местных органов государственного управления, имея в виду рост занятости местного населения и, соответственно, снижение уровня безработицы, увеличение доходов населения и пополнение местного бюджета при минимуме расходов на сельский туризм, развитие местной инфраструктуры;

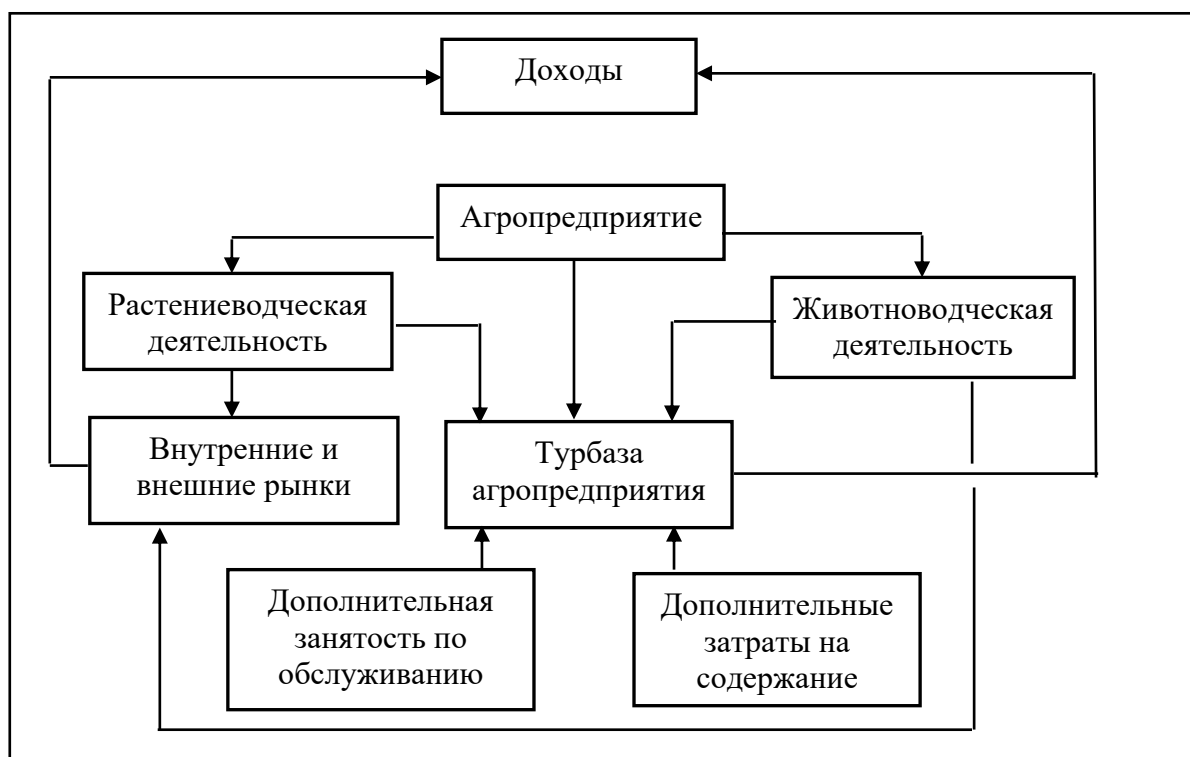
3) помимо роста занятости и доходов, местное население получает гарантии стабильности трудовой деятельности, имея возможности для развития дополнительных услуг в виде формирования и развития местного рынка продовольственных товаров, изделий народного творчества и др.;

4) наконец, сами аграрии получают возможности для переориентации части продукции производства (молоко, мясо, яйца, овощи, фрукты и др.) на потребности сельского туризма, тем самым расширяя объемы производства, что дает определенную устойчивость в развитии агробизнеса [8, с. 27, 28].

К этому следует добавить и такой важный, на наш взгляд, социальный эффект, проявляющийся в возможности решения задачи сокращения оттока населения из сел в города, как за счет привлечения к трудовой деятельности трудоспособных сельчан, не проявляющих заинтересованности в крестьянском (фермерском) хозяйствовании, так и дополнительного роста доходов сельского населения, а также улучшения жизни на селе [9].

Таким образом, процессы диверсификации агропредприятий в Казахстане имеют достаточно обширный выбор своих направлений – от узких форм до расширенных. В частности, как было показано выше, наилучшим подходом в условиях Казахстана может стать именно направление, связанное с реализацией потенциала сельского туризма, не в полной мере используемого в нашей стране.

В конкретном приближении к агропредприятию приложение концепта сельского туризма можно представить либо в виде схемы автономного развития формы агротуризма в масштабе хозяйства (рис. 1), либо в форме участия в системе сельского туризма в масштабе региона (рис. 2).

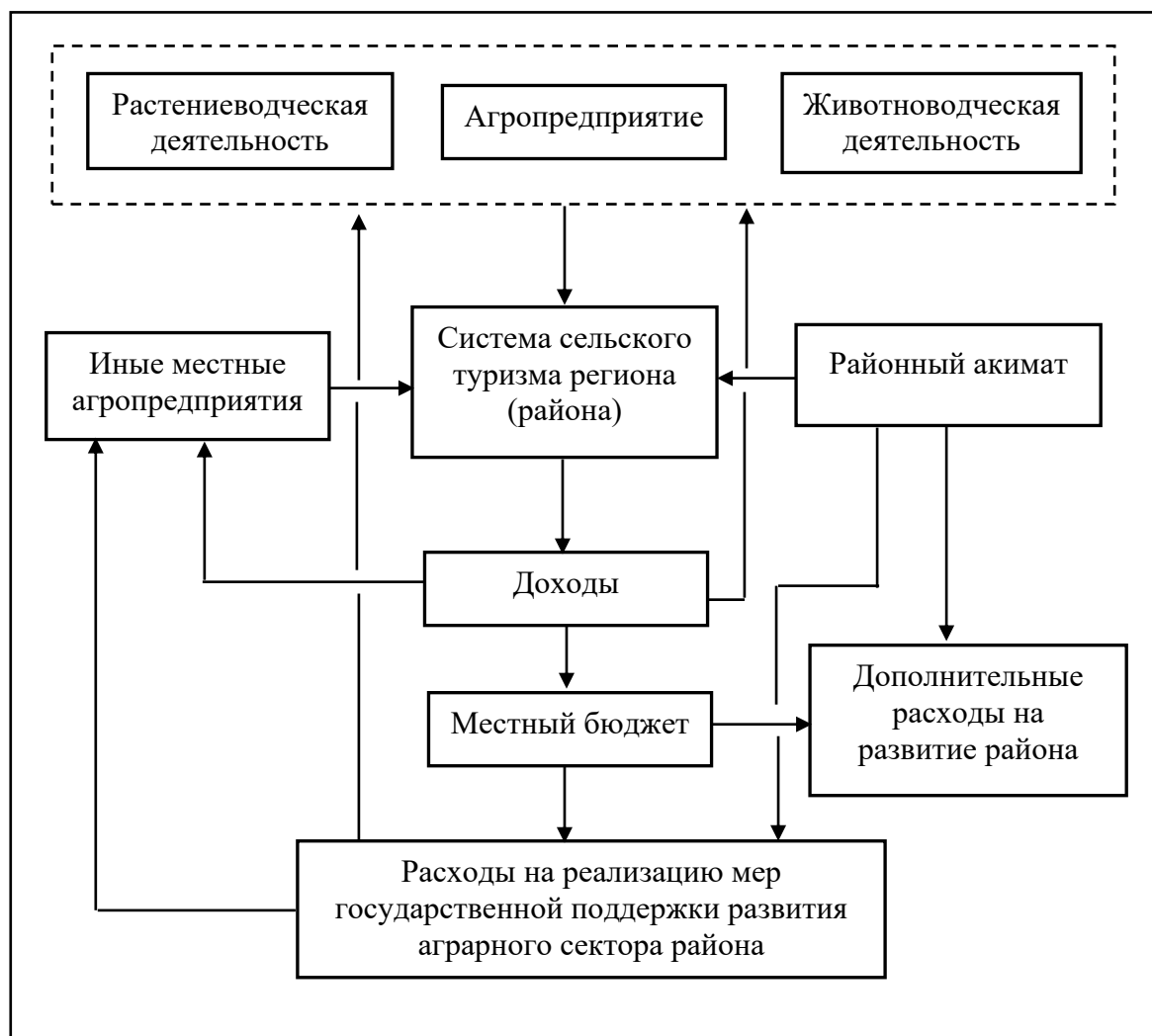


Примечание: разработана автором исследования.

Рисунок 1. Схема автономной формы развития агротуризма на агропредприятии.

В первом случае агропредприятие формирует собственную турбазу в виде гостевых и подсобных помещений, на обеспечение туристов питанием направляется часть производимой продукции. Все это создает дополнительные доходы и в целом формирует устойчивый характер развития агропредприятия.

Во втором случае агропредприятие подключается к развитию программы развития сельского туризма региона как своей продукцией, так и в иных формах дополнительной деятельности, что позволяет ему иметь часть доходов от развития регионального туризма. Помимо этого, появляются и дополнительные средства в местном бюджете на финансирование мер государственной поддержки агропроизводства в регионе.



Примечание: разработана автором исследования.

Рисунок 2. Схема участия агропредприятия в региональной системе развития сельского туризма

На основании вышеизложенного актуальность развития концепта сельского туризма не вызывает сомнений. В целях реализации задачи развития сельского туризма, на наш взгляд, необходимо проводить последовательную работу по совершенствованию организационно-правовой основы развития туристической деятельности на селе.

В этом направлении прежде всего необходимо совершенствование действующего законодательства по вопросам развития сферы туризма. В частности, назрела задача включения в Закон о туристской деятельности норм, очерчивающих понятие «туристское предпринимательство», определяющих формы содействия развитию и конкретные направления государственной поддержки туристского предпринимательства, включая и в сфере сельского туризма.

Также необходимо усиление организационной основы сбалансированности усилий всех действующих сторон в обеспечении задачи роста привлекательности сельского туризма для все большего числа туристов, включая и зарубежных.

Далее, целесообразно развивать механизмы и инструменты государственно-частного партнерства в секторе сельского туризма, имея в виду взаимную финансовую и иную ответственность местных органов управления и агропредприятий.

Также необходимо формировать и финансовые стимулы для развития сельского туризма, в особенности для агропредприятий, имея в виду систему грантов, субсидий и/или налоговых льгот и преференций, облегчение доступа к кредитным ресурсам по более низкой процентной ставке и более длительному сроку погашения.

Дело в том, что в настоящее время агропредприятия в основном полагаются на программы «Кен-Дала», «Агробизнес» и «Экономика простых вещей», практически не пользуясь услугами по линии КазАгроФинанса и Продкорпорации, поскольку финансовые продукты этих институтов являются, по мнению субъектов агробизнеса, излишне дорогими.

В этой связи следует иметь в виду целесообразность создания специализированного аграрного банка, о чем уже много лет высказывается как экспертное сообщество, так и сами аграрии [10].

Также эксперты полагают, что необходима выработка единой региональной политики в области развития туризма в целом, и в сфере сельского туризма, в частности, исходя из того факта, что государственная программа развития туризма не в состоянии охватить своеобразную специфику всех регионов Казахстана, отличающихся широким разнообразием территорий, природно-климатических условий, традиций и других особенностей, определяющих самобытность и уникальность конкретных областей, районов, сельских поселений, что и привлекает туристов [11, с. 151,152].

Думается, не обойтись и без совершенствования законодательства о местном самоуправлении, где целесообразно ввести нормы об условиях развития туристических кластеров в регионах страны. Тем более, что данное законодательство формируется в течение длительного времени и до сих пор не приобрело своей завершенной формы.

В целом можно заключить, что в целях эффективного приложения вносимой нами схемы системного подхода к мерам по диверсификации агропредприятий важно иметь возможность обоснованно оценить конечную ее эффективность, что предполагает совершенствование методического подхода к выведению подобных оценок.

Исследованиями вопросов эффективности диверсификации на уровне субъектов хозяйствования в различных отраслях экономики занимаются многие ученые-экономисты, определяя немалым числом методических подходов как к процессам оценивания, так и к формализациям вычислительных процедур выведения самих оценок эффективности. Безусловно, есть смысл в их обобщенном обзоре, в целях выработки взвешенного в рамках нашего научного исследования подхода к задаче оценивания эффективности диверсификации на уровне агропредприятий.

В частности, исследователи предлагают следующие подходы:

– метод корреляционно-регрессионного анализа с обработкой статистических данных по результатам деятельности предприятия;

- детерминированные статистические модели оценки вероятности наступления банкротства;
- расчет лагов времени в целях более точной оценки эффекта;
- индекс энтропии, показывающий среднюю долю предприятий, действующих на рынке;
- метод Горта, предполагающий собой расчет группы показателей, однако при этом ни один из приведенных показателей не может быть рассмотрен как комплексный для оценки степени диверсифицированности предприятия.

Также для оценки эффективности диверсификации предлагается использовать такие показатели, как рост объемов продаж, увеличение доли рынка, рост доходов от продаж, дивиденды, рост рыночной стоимости акций и др. [12, с. 34-36].

В целом можно согласиться с мнением А. Манаенкова и М. Галимовой в том, что несмотря на выработанные подходы к полноценной и универсальной оценке эффективности диверсификации деятельности, в системе оценок имеют место существенные проблемные аспекты:

- не рассматривается итоговая, заключительная оценка эффективности диверсификации;
- в процессе поиска универсальной оценки эффективности диверсификации деятельности упускается из внимания важность диверсификации в зависимости от конкретной сущности самого субъекта. В особенности этот аспект, на наш взгляд, важен в приложении к объекту нашего исследования – агропредприятию.

Таким образом, при исследовании оценки эффективности диверсификации деятельности одной из нерешенных задач является выработка итоговой оценки, учитывающей прежде всего специфику субъекта исследования.

В этой связи эти эксперты полагают, что способом решения этой задачи может явиться расчет интегральной оценки эффективности диверсификации на основе балльного метода по формуле:

$$R = \sum R_i \cdot w_i, \quad (1)$$

где R_i - балльная оценка результатов диверсификации по i -ой группе эффектов;
 w_i - вес данной группы; $\sum w_i = 1$ [13, с. 133, 134].

Также эксперты Н. Попова, Л. Рябцева и О. Затепакин для оценки экономического эффекта от проведенной диверсификации предлагают применять формулу:

$$OЭt = ЭИt + ЭТt + ЭАt + ЭСt + ЭНt + ЭРt, \quad (2)$$

где $OЭt$ – оценка ожидаемого экономического эффекта от диверсификации в момент времени t ;

$ЭИt$ – оценка ожидаемого частного эффекта, достигаемого за счет изменения издержек на производство и реализацию продукции;

ЭТt – оценка ожидаемого частного эффекта, достигаемый за счет изменения транзакционных издержек;

ЭАt – оценка ожидаемого частного эффекта, достигаемого за счет повышения спроса на продукцию;

ЭСt – оценка ожидаемого частного эффекта, достигаемого за счет увеличения объема реализации сбыта в связи с использованием новых каналов и рынков сбыта;

ЭНt – оценка ожидаемого частного эффекта, достигаемого за счет повышения надежности обеспечения ресурсами;

ЭРt – оценка ожидаемого частного эффекта, достигаемого за счет снижения риска общих потерь [14, с. 23].

Методику оценки количественного и качественного уровней диверсификации производства вносит А. Булавка. Для количественной оценки уровня диверсификации производства (УДкол) эксперт предлагает использовать следующую формулу:

$$\text{УДкол} = (1 - 1/n) * n \sqrt{\frac{\sum \text{Выр}_i}{\text{Выр}_{\text{max}}}}, \quad (3)$$

где n – количество видов продукции, производимой предприятием в анализируемом периоде;

Выр_i – выручка от реализации i-того вида продукции;

Выр_{max} – максимальный объем выручки от реализации одного вида продукции предприятия.

При этом в случае, когда предприятие не использует стратегию диверсификации, значение показателя количественного уровня диверсификации производства будет стремиться к нулю. В противном случае - будет стремиться к 1.

По мнению эксперта, при оценке качественного уровня диверсификации производства следует учитывать рентабельность продаж и использовать данные количественной оценки уровня диверсификации производства. Для оценки качественного уровня диверсификации производства (УДкач.) предлагается использовать формулу:

$$\text{УДкач.} = \text{УДкол} \cdot (\text{Рпр}/\text{Рпр.сущ}), \quad (4)$$

где Рпр. – рентабельность продаж в отчетном периоде;

Рпр.сущ. – рентабельность продаж (без учёта новых видов продукции) [15, с. 45-47].

Для оценки потенциала диверсификации предлагается и такая формула:

$$\text{DP} = \sqrt{((S^*/S) (P^*/P))}, \quad (5)$$

где S* – потенциальный объем продаж;

S – текущий объем продаж;
P* – потенциальная прибыль;
P – текущая прибыль.

При этом, если $DP > 1$, то диверсификация считается оправданной [16].

Для оценки экономической эффективности диверсификации А. Леонтьев предлагает двухэтапную систему оценочных расчетов прироста валовой добавленной стоимости за счет процессов диверсификации.

На первом этапе рассчитывается показатель изменения ВДС в процессе осуществления диверсификации:

$$\Delta_d = \sum (ВДС_t / (1+e)^t), \quad (6)$$

где Δ_d – интегральный показатель валовой добавленной стоимости за рассматриваемый период времени;

ВДС_t – значение валовой добавленной стоимости в t-ом году;

e – значение коэффициента дисконтирования.

На втором этапе оценивается непосредственно экономический эффект от диверсификации:

$$\Delta ВДС = \Delta_d - \Delta, \quad (7)$$

где $\Delta ВДС$ – разность показателя ВДС до и после диверсификации;

Δ – суммарное значение ВДС без осуществления диверсификации [17, с. 86,87].

В. Солдаткин предлагает ввести показатель уровня диверсификации (Д), который рассчитывается по формуле:

$$Д = 1 - (100 / (\sum U_t (2i-1))), \quad (8)$$

где U_t – удельный вес отдельных видов экономической деятельности в общем объеме товарной продукции;

i – порядковый номер отдельных видов экономической деятельности по удельному весу товарной продукции в ранжированном ряду;

n – количество видов экономической деятельности предприятия.

Данный показатель позволяет установить взаимосвязь диверсификации со специализацией предприятия и учесть его отраслевую специфику деятельности. При специализации предприятия на однопродуктовом производстве, коэффициент диверсификации равен 0, если же предприятие одновременно занимается

разнообразными видами деятельности, то значение коэффициента диверсификации стремится к 1 [18, с. 8].

Также можно привести методику, опирающуюся на вывод оценки относительной доли отрасли в ВРП:

$$D = D_{\text{ВРП}} / D_{\text{ВВП}} \quad (9)$$

где $D_{\text{ВРП}}$ – удельный вес отрасли в валовом региональном продукте;

$D_{\text{ВВП}}$ – удельный вес отрасли в валовом внутреннем продукте.

При этом, если $D > 1$ и более увеличивается, то это свидетельствует об узкой специализации, если $D < 1$ и все уменьшается – о варианте диверсифицированности [19, с. 69].

В принципе анализ подходов можно множить, однако, по нашему мнению, все эти рассмотренные и иные подобные, оставшиеся вне обзора, подходы не делают различий между узким и широким принципами диверсификации, о чем мы вели речь в предыдущих подразделах работы.

В этой связи нам представляется, что методические изыскания следует производить в направлении широкой схемы диверсификации агропредприятия, причем, связанной с агротуризмом, имеющим огромный и пока мало оцененный потенциал именно для малых форм агроформирований в Казахстане.

Эту мысль подтверждают своим мнением В. Николашина и Б. Швагждене, полагая, что важно разработать математическую модель для расчета эффективности инвестиционных проектов диверсификации предприятия в рамках развития экологического сельского туризма [20].

Действительно, с одной стороны, имеет место процесс бурного развития туризма, в том числе и внутреннего, а с другой стороны – слабое развитие именно сельского туризма. И во многом по причине отсутствия встречного движения со стороны бизнеса, и в первую очередь агробизнеса в сельской местности. Соответственно, в подобных условиях не проявляют активности и инвесторы, не говоря уже о банках второго уровня.

Эффект же может быть значительным, причем не только экономический, но и социальный для населения, в дополнение к мерам, предпринимаемым местными органами управления.

В этой связи попытаемся провести исследование возможности широкой диверсификации в этом направлении на примере конкретного агропредприятия.

ТОО «Ен-Дала», агропредприятие из Целиноградского района Акмолинской области, действует с 1998 г. и основным видом деятельности хозяйства является производство и реализация сельскохозяйственной продукции и продукции животноводства. Таким образом, целью деятельности предприятия является торговля данными видами продукции и удовлетворение имеющего место спроса на рынке и, соответственно, получение прибыли в процессе этой деятельности.

Помимо основного вида деятельности – выращивание зерновых, агропредприятие производит дополнительные виды деятельности, а именно:

- выращивание масличных культур и заготовка их семян;
- разведение и содержание КРС для получения мяса;
- разведение лошадей;
- соответственно, заготовка кормов;

– а также продажа продукции собственного производства, главным образом, зерновых и масличных.

В последние несколько лет к дополнительным видам добавилась деятельность по разработке гравия и песчаных карьеров, а также аренда и управление собственной недвижимостью.

В настоящее время агропредприятие располагает земельными ресурсами в 60 тыс. га, из которых 53 тыс. га занимают пашни и 7 тыс. га – пастбища, поголовьем КРС в 1,5 голов и 0,9 тыс. лошадей [21].

Производственная деятельность на агропредприятии имеет сезонный характер, осуществляясь с посевной с середины апреля до окончания уборочной к середине ноября, с небольшими временными колебаниями в зависимости от погодных условий. Условно говоря, доходным периодом можно считать I и IV кварталы, а в основном затратными - II и III кварталы, когда проводятся такие виды работ, как предпосевная, механическая и химическая обработка почвы, закрытие влаги, вспашка зяби.

Затем проводятся посевные работы, которые составляют важное звено всего производственного цикла и определяют основную часть затрат этого периода как по времени, так и по материальным статьям затрат.

Помимо этого, дополнительные затраты в середине лета для агропредприятия связаны с сенокосом многолетних трав и с уборочными работами в конце III квартала. В целом эти все затраты II и III кварталов составляют более 80% всех понесенных затрат агропредприятием за весь календарный год.

Именно в этот период проводится основная работа по привлечению дополнительных денежных средств из банков второго уровня, кредитных организаций АО «Аграрная Кредитная Корпорация», АО «КазАгроФинанс», что определяет набор определенных сложностей.

С другой стороны, проблемы могут иметь место и в период реализации продукции. В этой связи следует отметить, что до 2017 г. регулятором покупных цен на растениеводческую продукцию от имени государства выступало АО «НК «Продкорпорация», которое производило гарантированный закуп зерновых по качественным критериям, в результате определялась среднерыночная цена на продукцию внутри внутреннего рынка.

Ныне зачастую в связи с отсутствием железнодорожных вагонов и, соответственно, ограниченностью выхода на экспорт происходит значительный спад цен. В частности, например, только в 2017 г. по этим причинам закупочные цены снизились на 20% по сравнению со средней ценой на предыдущие 3 года. Вполне естественно, что имело место затоваривание продукции на складах агро- и хлебоприемных предприятий и, как следствие, потеря ее качества.

К этому следует добавить, что в силу принятия новых правил ужесточается контроль по выплате субсидий. В результате субсидии, рассчитанные в соответствии с принятыми правилами, просто не доходят до многих агропредприятий, либо доходят в уменьшенных объемах. Во-многом поэтому, как мы уже отмечали выше, в предыдущем подразделе нашей работы, многие агропредприятия отказываются от государственных субсидий.

Все это не только снижает доходность агропроизводства, но и определяет финансовую неустойчивость агропредприятий.

Подобные проблемы характерны и для предприятия «Ен-Дала», и определяются, на наш взгляд, имеющим место узким подходом к диверсифицированному развитию данного агропредприятия. И это ставит перед необходимостью искать дополнительный стратегический потенциал повышения устойчивости развития. В том числе – рассматривая возможные направления развития процессов диверсификации производственной программы агропредприятия.

Об узком, несколько пассивном подходе к развитию производства свидетельствует и тот факт, что не в полной мере осваивается ресурс пашни под выращивание зерновых, которые являются главным источником доходов предприятия. Так, если по оценкам специалистов Казахского экономического аграрного университета им. С. Сейфуллина, в 2017 г. агропредприятие отводило под посевы пшеницы 47,5% от всей площади пашни, то в 2020 г. – уже 26,4%. В какой-то мере это связано с ростом урожайности и переключением на рост посевов других культур – ячменя, овса, льна. Тем не менее, в условиях резко континентального климата в районе является несколько рискованным делать упор на урожайность зерновых [22, с. 15-19].

Надо заметить, что потенциал для привлечения экотуристов немалый: в 2022 г. из общего потока внутреннего туризма Акмолинской области численностью 402,2 тыс. человек, собственно, на туризм в самой области приходилось 187,9 тыс. человек, или 46,7%.

В то же время агропредприятие расположено в 40 км от Астаны, на берегу реки Нуры. Недалеко расположено знаменитое местечко археологических раскопок Бозок, где в настоящее время возводится историко-археологический комплекс, куда можно организовывать конные маршруты. Благо, агропредприятие содержит определенное количество лошадей.

В принципе для организации туристической деятельности в качестве направления развития, дополняющего и сопряженного, в части реализации продукции, основное производство, необходимо не так и много усилий:

- возвести на первых порах один гостевой домик со всеми удобствами на 5 человек;
- обеспечить систему питания;
- организовать досуговые услуги (рыбалка, охота, конные походы и др.).

Анализ опыта организации агротуризма в различных странах позволяет оценочно сформировать расходы на этот вид деятельности:

- а) обустройство гостевого домика на 5 человек – 3 млн. тенге;
- б) расходы на электроэнергию: 1) 6 месяцев (апрель-октябрь) – электроплитка, освещение, телевизор, холодильник и др. = 500 Квт х 6 х 25 тенге = 75 тыс. тенге; 2)

6 месяцев (ноябрь-март) = 300 Квт x 6 x 25 тенге = 45 тыс. тенге. В среднем за год = $(75+45)/2 = 60$ тыс. тенге;

в) питание в день = 3250 тенге x 5 = 16250 тенге,

услуги по проживанию = 1950 тенге x 5 = 9750 тенге,

дополнительные туристические услуги = 2 тыс. тенге x 5 = 10 тыс. тенге, итого = 36 тыс. тенге за день.

Для подсчета общих затрат надо оценить степень загруженности гостевого домика в течение года: лето – 80% или 72 дня, осень – 30% или 27 дней, зима – 40% или 36 дней, весна – 30% или 27 дней. Итого в году – 162 дня.

Теперь можем оценить общие затраты за год:

R_{tur} = затраты на обустройство домика + затраты суточные + затраты на электроэнергию = $(36 + 60/365) \times 162 = 5,86$ млн. тенге.

С учетом 5% текущих дополнительных затрат:

$R_{tur} = 5,86 \times 1,05 = 6,153$ млн. тенге.

Теперь можем оценить, какой эффект можно ожидать от агротуризма для этого агропредприятия.

Для этого на первом этапе прогнозируем на 2025 г. доходы и расходы, осуществленный на основе трендовой модели развития доходов предприятия за 2015-2021 гг.

$$Dendala = -1450,75 + 1027,6 t \quad (10)$$

показывает, что в 2025 г. объем доходов может составить 9,85 млрд. тенге. При этом, расходы, составляющие 77,5% от доходов, можно оценить в 7,65 млрд. тенге.

Таким образом, затраты на туристический бизнес ТОО «Ен-Дала» составят 0,08% от всех затрат агропредприятия, включая и основное производство.

На втором этапе для того, чтобы оценить, что это дает для агропредприятия, выведем некоторые оценочные параметры эффективности туристических услуг в целом, которые можно будет применить для всех агропредприятий, включая и исследуемый ТОО «Ен-Дала».

Необходимо заметить, что в условиях отсутствия практически по всем агропредприятиям подобной статистической информации, искомые параметры эффективности будут выводиться в целом по Казахстану, исходя из возможности их допустимой применимости для исследуемого агропредприятия.

Заключение

Оценку эффективности развития туризма можно вывести, определив математическую зависимость объема валовой добавленной стоимости туризма (VDS) от таких ключевых факторов, как объем расходов на оказание туристических услуг (R), численность выехавших туристов-резидентов (T_{vr}) и численности въехавших туристов-нерезидентов (T_{vnr}). Здесь важность фактора T_{vr} связана с тем, что он определяет потенциал для внутреннего туризма в условиях изменений внешней конъюнктуры на туристическом рынке.

Таблица 1 – Динамика показателей развития туризма в Казахстане

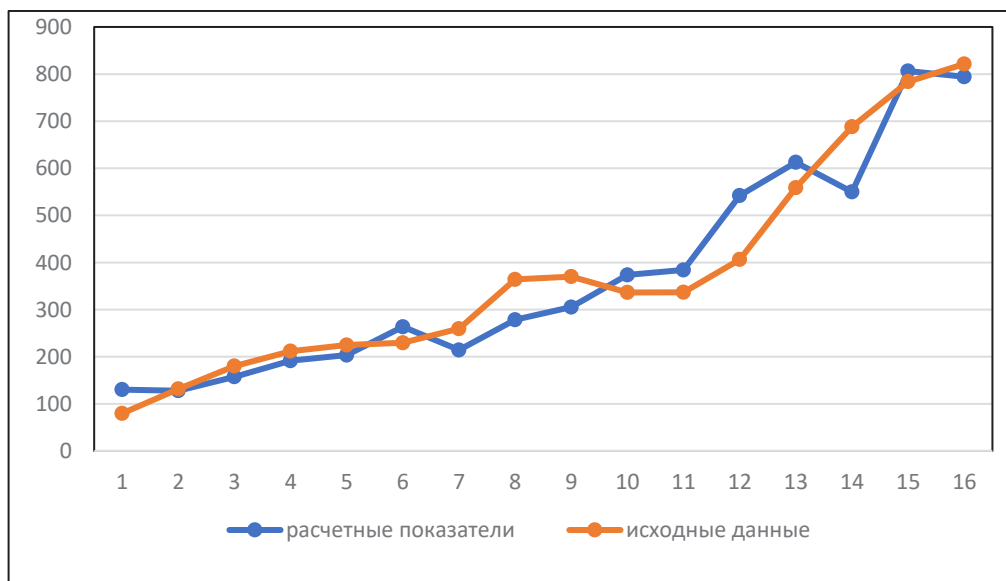
Годы	VDS, млрд. тг	D, млрд. тг	R, млрд. тг	Tvn, млн. чел	Tvnr, млн. чел
2004	79,7	26,5	27,3	3,95	5,9
2005	131,6	35,0	38,1	2,97	6,0
2006	180,1	43,2	42,8	3,69	7,1
2007	211,8	59,2	42,9	4,54	9,3
2008	224,9	66,8	41,0	5,24	9,4
2009	229,6	82,6	76,9	5,92	8,7
2010	259,5	110,3	90,8	6,0	4,1
2011	364,1	126,9	90,3	8,0	5,7
2012	370,1	128,4	89,6	9,1	6,2
2013	336,4	158,2	124,1	10,1	6,8
2014	336,8	205,6	139,1	10,4	6,3
2015	406,4	212,8	320,3	11,3	6,4
2016	558,8	320,9	541,6	9,8	6,5
2017	688,2	376,0	313,7	10,3	7,7
2018	784,0	424,7	768,8	10,6	8,8
2019	821,5	471,2	753,7	10,7	8,5
2020	410,5	437,5	928,6	2,9	2,0
2021	820,1	801,5	871,3	3,5	1,3

Примечание: Туризм Казахстана. Бюллетень Бюро национальной статистики Агентства РК по стратегическому планированию и реформам, за соответствующие годы.

Расчет параметров моделей наиболее целесообразно осуществить по информационной базе на период 2004-2019 гг., во избежание искажения тренда из-за негативного влияния фактора пандемии в 2020-2021 гг. Расчеты, проведенные на основе информации таблицы 1, позволяют вывести следующую трехфакторную экономико-математическую модель для валовой добавленной стоимости туризма:

$$VDS = 2,35R^{0,317} Tvn^{0,50} Tvnr^{0,315}, \quad (11)$$

Значение среднего квадратичного отклонения $R^2 = 0,92$ показывают высокую степень аппроксимационной достоверности выведенной модели. В частности, это наглядно демонстрирует и диаграмма на рисунке 3.



Примечание: составлена автором.

Рисунок 7. Графическая иллюстрация аппроксимационных свойств модели (12).

Экономико-математический анализ коэффициентов эластичности показывает, что рост затрат на 1% обуславливает рост VDS на 0,32%, рост же потока выездных T_{vn} и въездных T_{vr} туристов на 1% приводит к росту VDS, соответственно, на 0,5 и 0,32%.

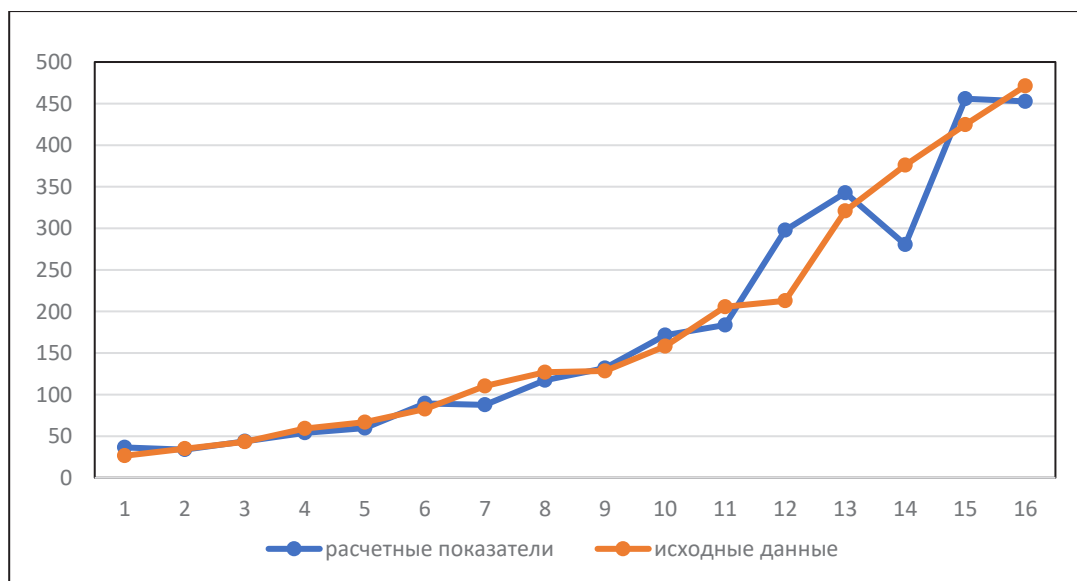
Как можно видеть, немалый потенциал экономического роста определяет именно возможность обратить потоки выездного туризма на внутренний рынок туристических услуг.

При этом наибольшее влияние эти факторы должны оказывать на изменение доходов от туристической деятельности. Для проверки этого предположения нами была рассчитана по данным таблицы 1 экономико-математическая модель доходов:

$$D = 0,527R^{0,492} T_{vn}^{0,843} T_{vr}^{0,154}, \quad (12)$$

$$R^2 = 0,94$$

Диаграмма на рисунке 8 демонстрирует достаточно высокую степень рабочих свойств выведенной модели.



Примечание: составлена автором

Рисунок 4. Графическая иллюстрация аппроксимационных свойств модели (12)

Анализ параметров модели (12) показывает: рост затрат на 1% обуславливает рост доходов D на 0,49%, рост же потока выездных T_{vp} и въездных T_{vr} туристов на 1% приводит к росту D , соответственно, на 0,843 и 0,154%.

Как можно видеть, и в данном случае на рост доходов наибольшее влияние оказывает фактор выездного потока туристов-резидентов, причем даже в большей степени, чем влияние на рост валовой добавленной стоимости VDS .

Теперь, на третьем этапе, опираясь на эти приростные оценки, можем с определенной степенью надежности оценить эффективность от развития этого направления диверсификации для ТОО «Ен-Дала».

Так, дополнительный прирост доходов агропредприятия от роста расходов на туристическую деятельность на 0,08% от всех расходов может составить:

$$\Delta D_{endala} = k \times D_{endala} = 0,0394 \times 9,85 \text{ млрд. тенге} = 0,3877 \text{ или } 387,7 \text{ млн. тенге.}$$

Здесь параметр k является пересчетом коэффициента эластичности $\Theta = 0,492$ по 1% на 0,08%, то есть $k = 0,492 \times 0,08$.

Как можем видеть, полученный прирост доходов агропредприятия многократно окупит расходы на ведение туристического бизнес, включая и капитальные расходы на возведение гостевого домика. При этом необходимо иметь в виду, что агропредприятие может и расширять это направление диверсифицированного в широком смысле бизнеса.

В целом этот пример может явиться свидетельством реально потенциального направления развития процессов диверсификации малых форм хозяйствования в аграрной сфере экономики.

Список литературы

1. Экономическая оценка развития аграрного сектора Республики Казахстан [Электронный ресурс] – URL <https://www.kazportal.kz/ekonomicheskaya-otsenka-razvitiya-agrarnogo-sektora-respubliki-kazahstan/> (Дата обращения 15.11.2023).
2. Новая модель роста для формирования стабильного среднего класса. Комплексный социально-экономический анализ по Казахстану. – Группа Всемирного Банка, апрель 2018. – 183 с.
3. Неуймин Д. Повышение конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий (на материалах Тамбовской области): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.05 – Мичуринск: Наукоград, 2009. – 23 с.
4. Белкин А. Теоретические основы оценки конкурентоспособности предприятий / В. Н. Белкин, Н. А. Белкина, Л. Б. Владыкина // Экономика региона. – 2015. - №1. – С. 144-155.
5. Современные аспекты диверсификации сельской экономики в условиях цивилизованных трансформаций: монография /С.В. Подгорская, Т.А. Мирошниченко, Г.А. Бахматова. – Ростов-на-Д.: Изд. «АзовПринт», 2021. – 112 с.
6. Бизнес в агро- и экотуризме: учебное пособие / под общ. ред. А. И. Тарасенка. - Минск, 2014. – 380 с.
7. Сыроваров, Н. Развитие агротуризма в Вологодской области: материалы международной научно-практической конференции «Развитие отраслей АПК на основе повышения эффективности использования ресурсного потенциала». – Киров: ФГБОУ ВО Вятская ГСХА, 2017. – С. 417-420.
8. Развитие сельского и экологического туризма / Э.Г. Имескенова, И.В. Ишигенов и др. / Серия обучающих пособий «RUDECO Переподготовка кадров в сфере развития сельских территорий и экологии». - М., 2012. – 145 с.
9. Можно ли заработать на агротуризме? [Электронный ресурс] – 2020. – URL https://el.kz/ru/mozhno_li_zarabotat_na_agroturizme-__40189/ (дата обращения 12.10.2023).
10. Услуги КАФ и Продкорпорации невыгодны для фермеров. [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://world-nan.kz/blogs/uslugi-kaf-i-prod korporatsii-nevygodny-dlya-fermerov> (дата обращения 12.10.2023).
11. Тлеубердинова А. Анализ предпринимательской активности в сфере туризма регионов Казахстана // Экономика: стратегия и практика. – 2019. - № 2 (14). – С. 141-154.
12. Котов В. Совершенствование подходов к обоснованию диверсификации на предприятиях малого и среднего бизнеса. – Екатеринбург, 2019. – 110 с.
13. Манаенков А. Проблема оценки эффективности диверсификации деятельности предприятия / А.В. Манаенков, М.П. Галимова // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2017. - №4 (22). – С. 131-135.
14. Попова Н. Методический инструментарий оценки эффективности диверсификации деятельности предприятия // Фундаментальные исследования. – 2019. – № 2. – С. 21-25.
15. Булавка А. Методика оценки уровня диверсификации производства // Проблемы экономики. – 2015. – № . – С. 43-50.
16. Основные критерии и методы расчета и определения эффективности диверсификации [Электронный ресурс]. – 2020 - URL: https://studbooks.net/1749966/ekonomika/osnovnye_kriterii_metody_rascheta_opredeleniya_effektivnosti_diversifikatsii (дата обращения 12.10.2023).

17. Леонтьев А. Оценка экономической эффективности диверсификации производства. – Екатеринбург: Институт ВШЭМ Уральского федерального университета, 2019. – 113 с.
18. Солдаткин В. Развитие диверсификационной деятельности предприятий аграрной сферы экономики (на примере Ленинградской области): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.05 - Санкт-Петербург, 2009. – 19 с.
19. Современные аспекты диверсификации сельской экономики в условиях цивилизованных трансформаций: монография. – Ростов-на-Дону: изд-во «АзовПринт», 2021. – 112 с.
20. Николашин, В. Развитие экологического туризма в сельской местности с привлечением домашних хозяйств к производству туристского продукта / В. Николашин, Б. Швагждиене [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://journals.lsu.lt/laisvalaikio-tyrimai/article/view/185/182> (дата посещения 01.09.2023).
21. Сайт ТОО «Ен-Дала» [Электронный ресурс]-2022-URL: <https://eldala.kz/dannye/kompanii/5762-en-dala> (дата посещения 01.09.2023).
22. Оценка и прогнозирование эффективности реализуемых программ по финансовой поддержке развития агропромышленного комплекса. Отчет о научно-исследовательской работе. – Нур-Султан: АО «КазАТУ им. С.Сейфуллина», 2019. – 36 с.

А.Бердибекова^{*1}, Б.А. Айнаканова², Л.М. Муталиева³

^{1,3}Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанда ауыл туризмін дамыту агробизнесі әртараптандырудың басым бағыты ретінде

Аннотация. Әлемнің кез келген ел экономикасының аграрлық секторы өзінің тұрақты міндеттерін нарықтық қатынастардың серпінді өзгеріс жағдайында шешуге мүдделі. Осы ретте мемлекеттің экономикалық реттеу міндеттерін дәйекті жүзеге асырудың, аграрлық сектордағы нарықтық қайта құру процестерін саналы және мақсатты үйлестірудің кепілі болып табылатыны қисынды. Қазақстанның ауыл шаруашылығы ел экономикасының негізгі салаларының бірі және экономиканың аграрлық саласында әртараптандыру процестерін жүзеге асыру үшін айтарлықтай даму әлеуетіне ие.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты әлеуеті зор ауылдық туризмді дамыту ұлттық экономиканы әртараптандырудың тиімді жолы бола алады. Алайда, Қазақстанда туризмнің бұл бағыты дамудың ең ерте кезеңінде болғандықтан, іс жүзінде айтарлықтай іске асырылмай келеді. Ауылдық туризмді ынталандыру - ауылдық инфрақұрылымды және өмір сүру деңгейін жақсартуға, аймақтың бірегей сәйкестігі үшін маңызды мәдени мұраны, дәстүр мен қолөнерді сақтауға және ілгерілетуге ықпал етеді.

Мақала аграрлық кәсіпорындардағы әртараптандыру процесін зерттеп, ауылдық туризмді дамыту шеңберіндегі тиімділікті бағалауды нысан етеді.

Кілт сөздер: аграрлық сектор, әртараптандыру, ауылдық туризм, тиімділікті бағалау, ауылдық аумақтар, аграрлық саясат, шаруашылық организм.

A.Berdibekova*¹, B.A. Ainakanova², L.Mutaliyeva¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

Development of rural tourism in Kazakhstan as a priority direction for diversification of agribusiness

Abstract. The agricultural sector of any national economy primarily solves the problems of its sustainability in the dynamically changing conditions of market relations. In this regard, it is logical that the state is the guarantor of the consistent implementation of the tasks of economic regulation, and conscious and purposeful coordination of the processes of market transformations in the agricultural sector. Agriculture in Kazakhstan, being one of the key sectors of the country's economy, is no exception in this regard, having considerable development potential for the implementation of diversification processes in the agricultural sector of the economy [1].

In connection with the above, development of rural tourism, the potential of which is huge, can be an effective solution to diversify the national economy. However, in Kazakhstan, rural tourism is still in its early stages of development and is not yet fully realised. Although the promotion of rural tourism contributes to improving rural infrastructure, improving living standards and, finally, preserving and promoting cultural heritage, traditions and crafts, which is important for preserving the unique identity of the region.

This article examines the process of diversification in agricultural enterprises and will make an attempt to assess its effectiveness in the development of rural tourism.

Keywords: Agricultural sector, diversification, rural tourism, efficiency assessment, rural areas, agricultural policy, economic organism.

References

1. Ekonomicheskaya ocenka razvitiya agrarnogo sektora Respubliki Kazahstan [Economic assessment of the development of the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.kazportal.kz/ekonomicheskaya-otsenka-razvitiya-agrarnogo-sektora-respubliki-kazahstan> [in Russian]. (Accessed 15.11.2023)]
2. Novaya model' rosta dlya formirovaniya stabil'nogo srednego klassa. Kompleksnyj social'no-ekonomicheskij analiz po Kazahstanu [A new growth model for the formation of a stable middle class. Comprehensive socio-economic analysis for Kazakhstan]. (World Bank Group, April 2018. 183 p)]. [in Russian
3. Neujmin D. Povyshenie konkurentosposobnosti sel'skohozyajstvennyh predpriyatij (na materialah Tambovskoj oblasti Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk:08.00.05 – Michurinsk: Naukograd, 2009. – 23 s. [Neujmin, D. Increasing the competitiveness of agricultural enterprises (based on materials from the Tambov region)] / Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences:08.00.05 – Michurinsk: Naukograd, 2009. – 23 p.] [in Russian]

4. Belkin A. Teoreticheskie osnovy ocenki konkurentosposobnosti predpriyatij [Belkin, A. Theoretical foundations for assessing the competitiveness of enterprises]. Regional Economics.1. 144-155(2015). [in Russian]
5. Sovremennye aspekty diversifikacii sel'skoj ekonomiki v usloviyah civilizovannyh transformacij.[Modern aspects of diversification of the rural economy in the conditions of civilized transformations]. (Rostov n/d: Publishing house. "AzovPrint", 2021. – 112 pp)]. [in Russian]
6. Biznes v agro- i ekoturizme: uchebnoe posobie [Business in agro- and ecotourism: textbook (Minsk, 2014. – 380 pp)]. [in Russian]
7. Syrovarov, N. Razvitie agroturizma v Vologodskoj oblasti. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Razvitie otraslej APK na osnove povysheniya effektivnosti ispol'zovaniya resursnogo potenciala». [Syrovarov, N. Development of agrotourism in the Vologda region // Materials of the International scientific and practical conference "Development of agro-industrial complex sectors based on increasing the efficiency of use of resource potential." – Kirov: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Vyatka State Agricultural Academy, 2017. – P. 417-420]. [in Russian]
8. Razvitie sel'skogo i ekologicheskogo turizma [Development of rural and ecological tourism / E.G. Imeskenova, I.V. Ishigenov et al. / Series of training manuals "RUDECO Retraining of personnel in the field of rural development and ecology." - M., 2012. – 145 p.] [in Russian]
9. Mozhno li zarabotat' na agroturizme? [Is it possible to make money on agritourism? Available at: https://el.kz/ru/mozhno_li_zarabotat_na_agroturizme-__40189/ (access date 10/12/2023)] [in Russian]
10. Uslugi KAF i Prodkorporacii nevygodny dlya fermerov [KAF and Food Corporation services are unprofitable for farmers. Available at: <https://world-nan.kz/blogs/uslugi-kaf-i-prodkorporatsii-nevygodny-dlya-fermerov> (accessed 12.10.2023)] [in Russian]
11. Tleuberdinova A. Analiz predprinimatel'skoj aktivnosti v sfere turizma regionov Kazahstana [Analysis of entrepreneurial activity in the tourism sector of the regions of Kazakhstan. Economics: strategy and practice. 2 (14). 141-154(2019) [in Russian]
12. Kotov V. Sovershenstvovanie podhodov k obosnovaniyu diversifikacii na predpriyatiyah malogo i srednego biznesa [Improving approaches to substantiating diversification in small and medium-sized businesses. – Yekaterinburg, 2019. – 110 p.] [in Russian]
13. Manaenkov A. Problema ocenki effektivnosti diversifikacii deyatel'nosti predpriyatiya. Innovacionnaya ekonomika: perspektivy razvitiya i sovershenstvovaniya.[The problem of evaluating the effectiveness of diversification of enterprise activities. Innovative economy: prospects for development and improvement]. 4 (22). 131-135(2017) [in Russian]
14. Popova N. Metodicheskij instrumentarij ocenki effektivnosti diversifikacii deyatel'nosti predpriyatiya. Fundamental'nye issledovaniya.[Methodological tools for evaluating the effectiveness of diversification of enterprise activities. Fundamental research. 2. 21-25(2019)] [in Russian]
16. Osnovnye kriterii i metody rascheta i opredeleniya effektivnosti diversifikacii [Basic criteria and methods for calculating and determining the effectiveness of diversification]. Available at:https://studbooks.net/1749966/ekonomika/osnovnye_kriterii_metody_rascheta_opredeleniya_effektivnosti_diversifikatsii (accessed 12.10.2023)] [in Russian]

17. Leont'ev A. Ocenka ekonomicheskoy effektivnosti diversifikacii proizvodstva. – Ekaterinburg: Institut VSHEM Ural'skogo federal'nogo universiteta, [Leontiev, A. Assessment of the economic efficiency of production diversification. – Yekaterinburg: HSE Institute of the Ural Federal University, 2019. – 113 p]. [in Russian]
18. Soldatkin V. Razvitie diversifikacionnoj deyatel'nosti predpriyatij agrarnoj sfery ekonomiki (na primere Leningradskoj oblasti). Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk [Soldatkin, V. Development of diversification activities of enterprises in the agricultural sector of the economy (on the example of the Leningrad region). Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Economic sciences: 08.00.05 - St. Petersburg, 2009. – 19 p]. [in Russian]
19. Sovremennye aspekty diversifikacii sel'skoj ekonomiki v usloviyah civilizovannykh transformacij: monografiya [Modern aspects of rural economic diversification in the context of civilized transformations: monograph. – Rostov-on-Don: AzovPrint publishing house, 2021. – 112 p.] [in Russian]
20. Nikolashin V. Razvitie ekologicheskogo turizma v sel'skoj mestnosti s privlecheniem domashnih hozyajstv k proizvodstvu turistskogo produkta [Nikolashin, V. Development of ecological tourism in rural areas with the involvement of households in the production of a tourist product. Available at: <https://journals.lsu.lt/laisvalaikio-tyrimai/article/view/185/182> (accessed 01.09.2023)] [in Russian]
21. Sajt TOO «En-Dala» [The website of En-Dala LLP -2022- Available at: <https://eldala.kz/dannye/kompanii/5762-en-dala> (accessed 01.09.2023)] [in Russian]
22. Ocenka i prognozirovanie effektivnosti realizuemykh programm po finansovoj podderzhke razvitiya agropromyshlennogo kompleksa. Otchet o nauchno-issledovatel'skoj rabote. [Assessment and forecasting of the effectiveness of ongoing programs to financially support the development of the agro-industrial complex. A report on the research work. – Nur Sultan: S.Seifullin KazATU JSC, 2019. – 36 p]. [in Russian]

Сведения об авторах

Бердибекова Амина* – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, ул. Сатпаева, 2, Казахстан. 0009-0002-7752-4630.

Айнаканова Бакытгуль Асимхановна – преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина. ORCID 0000-0002-8621-0759.

Муталиева Ляйля Маратовна – к.э.н., профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, ул. Сатпаева, 2, Казахстан. ORCID 0000-0002-9681-1515.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



МРНТИ 06.71.57

<https://orcid.org/0000-0002-6772-6338>

<https://orcid.org/0000-0002-2741-1403>

<https://orcid.org/0000-0001-5193-7555>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-404-421>

Моделирование развития экотуризма на основе местных сообществ в национальном парке «Улытау»

К.П. Мусина, Д.А. Сейдуалин, А.Х. Муканов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: kamshatmussina@mail.ru, darken68@mail.ru, aidar81hamzauli@mail.ru)

Аннотация. Целью данного исследования является изучение факторов, влияющих на поддержку местного сообщества развития экотуризма в национальном парке «Улытау». Использован смешанный подход к исследованию, включающий качественные и количественные методы, при изучении Улытауской области с ноября по декабрь 2023 года был проведен официальный опрос жителей Улытауского региона. В общей сложности 389 ответов респондентов были проанализированы с помощью статистического пакета SMART-PLS с моделированием структурными уравнениями (SEM) для проверки выдвинутых гипотез. Кроме того, для сбора данных в исследовании использовался количественный метод – Шкала отношения к устойчивому туризму (SUSTAS). Исследование направлено на то, чтобы понять отношение общества к развитию экотуризма в регионе.

Результаты исследования на основе моделирования структурными уравнениями (SEM) показывают, что максимизация участия местного сообщества, воспринимаемая личная выгода, обеспечение экологической устойчивости и формирование экономики, ориентированной на сообщество, оказывают прямое и положительное влияние на поддержку развития экотуризма в регионе, в то время как негативное восприятие социальной цены развития туризма оказывает неблагоприятное воздействие. Формирование экономики, ориентированной на местное сообщество, становится наиболее влиятельным фактором в поддержке устойчивого развития экотуризма. Местные жители в целом положительно относятся к развитию экотуризма, особенно в вопросах экологической устойчивости, защиты и сохранения ресурсов. Вместе с тем отмечаются опасения по поводу социальных издержек развития туризма.

Ключевые слова: развитие туризма, экотуризм, местное сообщество, Улытауская область, моделирование структурными уравнениями.

Введение

Туризм в развивающихся странах представляет собой многообещающий путь повышения качества жизни жителей за счет занятости, получения дохода, диверсификации экономики, охраны окружающей среды и продвижения культуры [1]. Жизненно важным подходом к решению проблемы давления на национальные парки и содействию устойчивому управлению природными богатствами является развитие экотуризма [2]. Экотуризм, предлагающий возможность получать доход от природных ресурсов при сохранении окружающей среды, вносит значительный вклад в местную экономику, создавая рабочие места и способствуя устойчивому развитию региона [3].

Признавая решающую роль общественной поддержки в успехе туризма, данное исследование посвящено пониманию факторов, влияющих на поддержку жителями развития экотуризма в Улытауском регионе. В то время как все большее количество исследований во всем мире направлено на изучение поддержки развития туризма местными жителями, ограниченные исследования конкретно касаются контекста национальных парков в Казахстане. Учитывая биоразнообразие региона и уникальные экосистемы, в том числе в национальном парке Улытау, данное исследование направлено на выявление факторов, влияющих на поддержку и участие жителей в развитии экотуризма в этом парке.

Кроме того, рост экотуризма в менее коммерциализированных природных направлениях подстегнул интерес, что потребовало всестороннего понимания его различных аспектов [4]. Эта концепция включает в себя путешествия по менее используемым природным местам для знакомства с дикой природой и культурного опыта при сохранении окружающей среды [5]. Успех экотуризма зависит от поддержки местного сообщества, обеспечивающей экономические выгоды для жителей при правильном планировании [4,5].

Компоненты, имеющие решающее значение для успеха экотуризма, включают планирование, участие общин и устойчивость. Интеграция местных общин в предприятия экотуризма как центром на устойчивые источники средств к существованию пропагандируется для обеспечения их контроля над районами проживания [5–9].

Экотуризм как предмет исследования зародился в конце 80-х годов прошлого столетия [1,3,5]. В условиях нынешнего академического поля необходимо пересмотреть будущий путь развития экотуризма, принимая во внимание сохранение окружающей среды и поддержку устойчивого туризма с вовлечением местного сообщества. Таким образом, результаты работы представляют собой ценную информацию как для государственных учреждений, занимающихся вопросами развития туризма в регионе, так и для исследователей.

Казахстан - страна с богатым биоразнообразием и потенциалом развития экологического туризма, в данном исследовании рассматривается нехватка специализированных исследований в области экотуризма. Ранее вопросы развития экотуризма в национальных парках получили свое развитие в трудах [10], где авторами исследуется модель экотуризма на основе местного сообщества (community-

based ecotourism) на примере Аксу-Жабаглинского заповедника с использованием комбинации полевых наблюдений, экспертизы, оценки и SWOT-анализа, в результате чего определены стратегические предложения по проектированию модели экотуризма на основе местного сообщества.

В совей работе Е.А. Кумар, К.Г. Щеръязданова справедливо отмечают, что исследовательский интерес к вопросам касательно развития экотуризма в Казахстане зародился лишь в начале 2000-х годов, однако по сей день не получены достаточные результаты прикладных исследований [11].

Моделирование развития экотуризма на основе местных сообществ с помощью методов PLS-SEM в отечественной экономической литературе ранее не было рассмотрено, в связи с этим данное исследование носит пионерный характер.

Подчеркивая важность исследований, направленных на изучение потенциала развития туризма в национальных парках, статья восполняет существенный пробел в исследованиях, предлагая представление о текущем состоянии и будущих перспективах развития экотуризма в Казахстане на основе местных сообществ.

Постановлением Правительства № 867 от 7 декабря 2021 года в Улытауском районе, известном своей необычайной природной красотой в Центральном Казахстане и почитаемом как сакральная зона казахского народа, торжественно открыт Государственный национальный природный парк «Улытау». Примечательно, что он является 14-м по величине национальным парком в стране.

Создание этого парка как особо охраняемой природной территории в Центральном Казахстане, ориентировано на оживление и охрану экосистем региона. Эта работа призвана способствовать сохранению самобытных природных особенностей горно-степного массива Улытау, что в конечном итоге будет способствовать росту его туристского потенциала [12].

По данным Бюро национальной статистики, в Улытауской области численность населения на начало декабря 2023 года составила 221 700 человек, из них более 79% или 175 500 человек проживает в городской местности, в то время как на долю сельских жителей приходится почти 21% или 46200 человек. Таким образом, данная область имеет наименьшую абсолютную численность и плотность населения в Казахстане [13].

Несмотря на определенный интерес и инициативы по развитию туризма в регионе со стороны руководства области и страны в целом [14] на данный момент, согласно имеющимся данным официальной статистики, можно сделать вывод о низком уровне развития туризма в регионе (Таблица 1, 2).

Как видно из данных, представленных в Таблице 1, за три квартала 2023 года было обслужено всего 23 427 человек, из них почти 97% из числа резидентов. По целям поездок от общего количества преобладающими оказались деловые и профессиональные (57%). В то же время почти 98% поездок нерезидентов преследовали деловые и профессиональные цели.

Более показательно можно оценить интенсивность развития туризма в регионе на основе рекомендаций ЮНВТО, предполагающим пересчет количества прибывающих туристов на одного жителя [15].

Таблица 1

Обслужено посетителей местами размещения по целям поездки и по типам посетителей за период январь-сентябрь 2023 г., человек

	Всего	в том числе по целям поездок		Всего	в том числе по типам посетителей		Предоставлено койко-суток
		личные	деловые и профессиональные		однодневные	ночующие	
Всего обслужено	23 427	10 070	13 357	23 427	294	23 133	32 415
Нерезиденты	751	18	733	751	1	750	1 742
страны вне СНГ	264	13	251	264	1	263	601
Резиденты	22 676	10 052	12 624	22 676	293	22 383	30673

Примечание: Составлено авторами на основе источника [13].

В данном случае количество туристов 23 427 человек делим на 221 700 человек (общее населения региона), в итоге получается относительный показатель интенсивности туризма 1 турист на 100 жителей.

В таблице 2 представлены Основные показатели мест размещения в разрезе регионов за 3 квартал 2023 г.

Таблица 2

Основные показатели мест размещения в разрезе регионов за период январь-сентябрь 2023 г.

	Количество мест размещения, единиц	Количество обслуженных посетителей, человек	Объем оказанных услуг, тыс. тенге	Количество номеров, единиц	Из них			
					апартаментов	класса "люкс"	стандартных номеров	без удобств
Область Улытау	26	23 427	402 995,9	252	-	16	220	16
Жезказган г.а.	7	14 329	324 118,7	165	-	11	154	-
Каражал г.а.	4	1 397	7 525,0	21	-	х	15	4
Сатпаев г.а.	7	5 624	49 742,0	29	-	3	26	-
Жанааркинский район	5	1 854	15 832,0	29	-	-	19	10
Улытауский район	3	223	5 778,2	8	-	-	6	2

Примечание: Составлено авторами на основе источника [13].

Литературный обзор

Шкала отношения к устойчивому туризму (SUS-TAS)

В рамках данного исследования использована и адаптирована шкала оценки отношения к устойчивому туризму SUS-TAS. Данная шкала служит фундаментальным инструментом для оценки отношения местных сообществ к устойчивому развитию туризма. Ее роль в измерении субъективных показателей отношения жителей к устойчивому развитию является ключевой, а ее надежность и валидность были подтверждены в различных исследованиях.

Шкала, включающая семь конструкторов устойчивого развития — экологическая устойчивость, экономические выгоды, социокультурное воздействие, выгоды на уровне сообщества, удовлетворенность посетителей, долгосрочное планирование и участие сообщества — широко использовалась и одобрялась в предыдущих исследованиях [16-19].

Поддержка местных жителей необходима для устойчивости туристских дестинаций. Позитивное отношение жителей в значительной степени способствует успеху развития туризма. Эта поддержка включает в себя поддержку создания новых туристских объектов, признание важности развития туризма для местного региона и одобрение увеличения инвестиций со стороны местных туристских организаций. Поддержка развития туризма со стороны общин включает в себя повышение осведомленности, активное участие в туристской деятельности, поддержку инициатив в области развития и сотрудничество с планами развития туризма [2,3,20,21].

В многочисленных исследованиях изучались факторы, влияющие на поддержку жителями развития туризма во всем мире. В Национальном парке Гунунг Чиремай, Индонезия [22], авторы Нугрохо и Нумата обнаружили, что осведомленность сообщества об экономических выгодах и участие сильно влияют на поддержку. И наоборот, негативное восприятие было определено как препятствие для поддержки со стороны сообщества в Каппадокии, Турция [23].

В сельских районах Малайзии привязанность, приверженность и участие общин стали важнейшими факторами, предсказывающими удовлетворенность и поддержку развития туризма [24]. К факторам, влияющим на устойчивую поддержку сообществом развития туризма в сельских районах Республики Сербия, относятся привязанность к сообществу, воспринимаемые выгоды и качество жизни местных жителей [25].

Было обнаружено, что позитивное расширение прав и возможностей общин положительно влияет на поддержку развития туризма в северной части Пакистана [26]. Экономические и социокультурные выгоды были определены как важнейшие факторы, влияющие на поддержку жителями развития туризма в сельских районах Среднего Запада США [27].

Вьетнамские исследователи также изучили факторы, влияющие на поддержку жителями развития туризма. В национальном парке Ба Бе социальные и экологические последствия были определены как решающие факторы [28]. В районе Фонг Дьен города Кантхо на поддержку повлияли компромиссы между затратами и выгодами, участие, социальные льготы, привязанность к сообществу и личные выгоды [29].

На основе этих обширных обзоров литературы в данном исследовании были сформулированы гипотезы, создающие исследовательскую модель для изучения факторов, влияющих на поддержку жителями развития экотуризма в национальном парке Улытау, Казахстан (Рисунок 1). Предложенные гипотезы сосредоточены на положительном влиянии участия сообщества, воспринимаемой личной выгоде, позитивном восприятии, обеспечении экологической устойчивости, а также на негативном влиянии предполагаемых социальных издержек на поддержку жителями развития экотуризма в Улытау.

В связи с этим гипотезы исследования были сформулированы следующим образом:

Гипотеза Н1: Формирование экономики, ориентированной на сообщество (CCE), положительно влияет на поддержку жителями развития экотуризма (TDS) в национальном парке;

Гипотеза Н2: Максимизация участия местного сообщества (MCP) положительно влияет на поддержку жителями развития экотуризма (TDS) в национальном парке;

Гипотеза Н3: Воспринимаемая личная выгода (PEB) положительно влияет на поддержку жителями развития экотуризма (TDS) в национальном парке;

Гипотеза Н4: Обеспечение экологической устойчивости (PES) положительно влияет на поддержку жителями развития экотуризма (TDS) в национальном парке;

Гипотеза Н5: Воспринимаемая социальная цена (PSC) негативно влияет на поддержку жителями развития экотуризма TDS в национальном парке.

Методология исследования

Методология исследования, использованная в работе, включает комплексный смешанный подход, сочетающий как качественные, так и количественные подходы в оценке гипотез исследования.

В рамках качественного исследования проведено обсуждение в фокус-группе. Этот подход предполагал объединение группы экспертов для обсуждения перспектив, опыта и отношения к развитию экотуризма.

Качественный этап помог определить подходящие шкалы измерения для исследовательской модели. Благодаря обсуждениям и взаимодействиям в рамках фокус-группы исследователи смогли получить представление о соответствующих факторах и конструкциях, которые следует включить в количественный анализ.

Количественный этап включал использование альфа-теста Кронбаха для оценки надежности шкалы измерений, разработанной на основе результатов качественного этапа. Альфа-тест Кронбаха помогает определить внутреннюю согласованность шкалы, измеряя, насколько тесно связан набор элементов как группа.

В исследовании проведена оценка конвергентной и дискриминантной валидности для того, чтобы убедиться, что шкала измерений точно отражает предполагаемые конструкции. Конвергентная валидность оценивает степень, в которой различные показатели одной и той же конструкции коррелируют, в то время как дискриминантная валидность оценивает степень, в которой показатели различных конструкций различны.

Подтверждающий факторный анализ (CFA) был использован для оценки соответствия между наблюдаемыми данными и предлагаемой моделью измерения. Этот анализ помогает подтвердить структуру модели измерения и оценивает, насколько хорошо наблюдаемые переменные представляют лежащие в ее основе конструкции.

Моделирование структурными уравнениями (Structural Equation Modelling - SEM) использовалось для проверки гипотез исследования путем изучения взаимосвязей между переменными и оценки соответствия модели в целом. SEM позволяет исследователям анализировать сложные взаимосвязи между несколькими переменными одновременно, обеспечивая понимание причинно-следственных связей, а также прямых и косвенных эффектов в рамках исследовательской модели.

В целом смешанный подход, принятый в исследовании, позволил исследователям получить всестороннее представление о факторах, влияющих на отношение сообщества к развитию экотуризма в национальном парке Улытау. Сочетание качественной информации со строгим количественным анализом позволяет предоставить надежные доказательства в поддержку рассматриваемых гипотез и способствует принятию обоснованных решений в области планирования и развития экотуризма.

Метод сбора данных

В качестве исследовательского инструмента был использован анкетный опрос для изучения восприятия местными жителями развития экотуризма в НП «Улытау». Для обеспечения надежности тестирования модели SEM потребовался значительный размер выборки в соответствии с теорией распределения выборки [30]. В соответствии с рекомендацией о проведении не менее 200 наблюдений за стабильностью модели SEM с ноября 2023 года по декабрь 2023 года было проведено официальное исследование. Были опрошены жители, проживающие в Улытауском регионе. Используя случайную выборку, было проведено онлайн-анкетирование с использованием платформы Qualtrics, ссылка распространялась посредством социальных сетей. В результате чего было получено 389 действительных ответов на опрос после удаления ответов, не отвечающих требованиям надежности.

Структура анкеты состояла из двух разделов: социально-демографические характеристики и восприятие развития экотуризма на основе адаптированных вопросов из Шкалы отношения к устойчивому туризму (SUS-TAS).

Количественные данные были проанализированы с помощью статистического пакета SMART-PLS version 4.0, а для проверки гипотез были проведены процедуры моделирования структурными уравнениями (SEM) и многократной генерации выборок методом Монте-Карло на основе имеющейся выборки (bootstrapping). Шкала SUS-TAS, модифицированная для экотуризма, была переведена на русский язык, что обеспечило ее эффективность путем обратного перевода и валидации на небольшой выборке (в рамках пилотного тестирования анкеты).

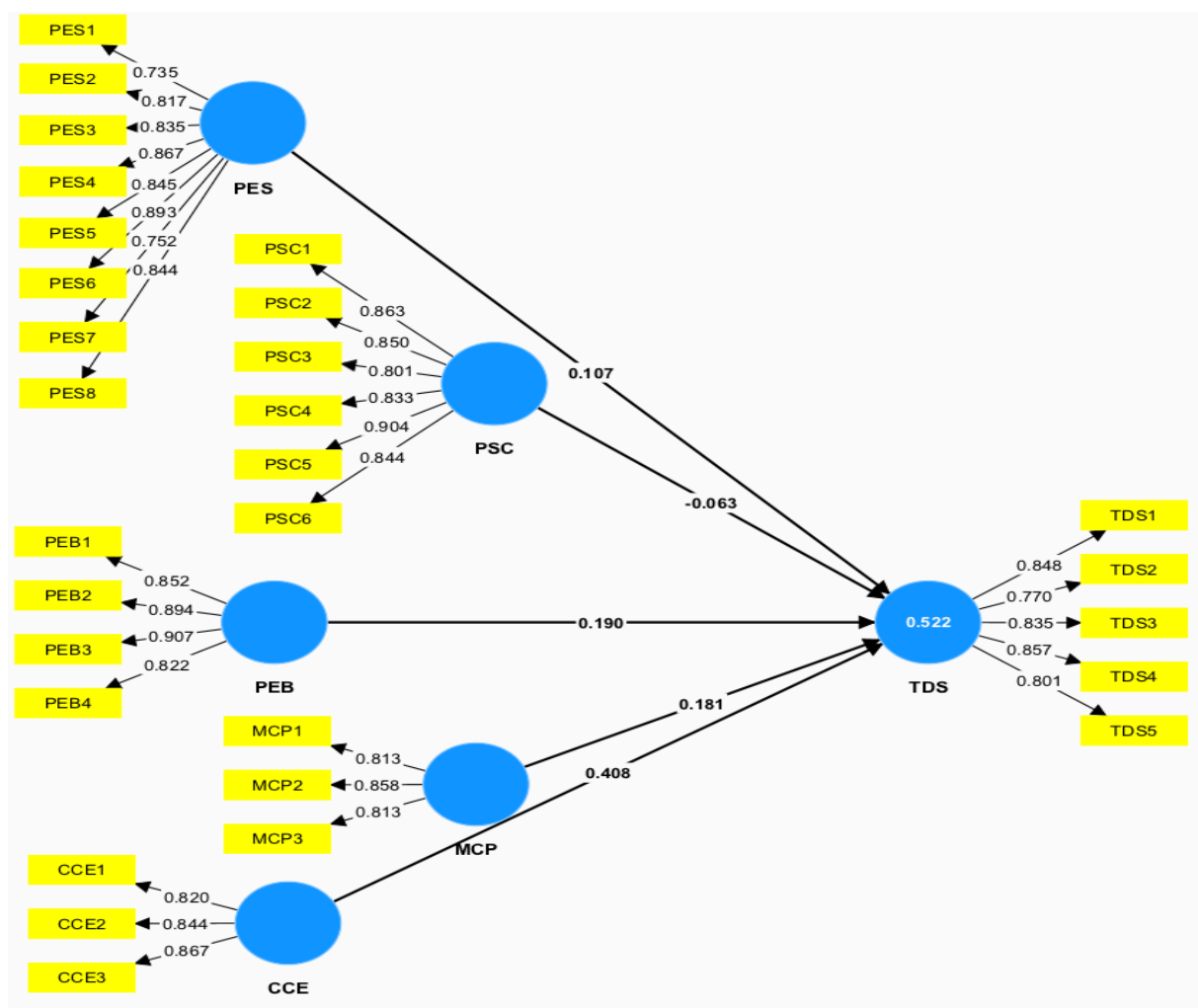


Рисунок 1. Исследовательская модель.

Примечание: Составлено авторами.

Результаты исследования

Оценка надежности шкалы, как показано в таблице 3, указывает на благоприятные результаты, при этом альфа-значения Кронбаха превышают 0,7 по всем шкалам. Шкала поддержки развития туризма достигла альфы Кронбаха на уровне 0,822, что подчеркивает общее качество шкал. Композитная надежность (Composite reliability) соответствует требованию $\geq 0,7$, обеспечивая надежность и конвергентную валидность. Извлеченная средняя дисперсия (AVE) по всем показателям удовлетворяет требованию $\geq 0,5$, что свидетельствует о надежности и конвергентной валидности, устанавливая пригодность шкал для проверки гипотез [30].

Таблица 3
Оценка показателей надежности конструкции

	Cronbach's alpha	Composite reliability (rho_a)	Composite reliability (rho_c)	Average variance extracted (AVE)
CCE	0.800	0.816	0.881	0.712
MCP	0.774	0.783	0.867	0.686
PEB	0.892	0.896	0.925	0.756
PES	0.933	0.940	0.944	0.681
PSC	0.923	0.929	0.940	0.722
TDS	0.882	0.891	0.913	0.677

Примечание: Составлено авторами.

Оценка показателя дискриминантной достоверности гетеро-моночерт (HTMT- the heterotrait-monotrait ratio) является одной из консервативных мер при проведении анализа, при этом приемлемым уровнем является значение менее 0,85. Согласно данным Таблицы 4, анализируемая модель измерения продемонстрировала адекватную конвергентную и дискриминантную достоверность (валидность).

Таблица 4

Дискриминантный тест на достоверность с использованием соотношения гетеро-моночерт (HTMT)

HTMT	CCE	MCP	PEB	PES	PSC	TDS
CCE						
MCP	0.703					
PEB	0.508	0.573				
PES	0.487	0.564	0.601			
PSC	0.109	0.052	0.103	0.183		
TDS	0.745	0.645	0.574	0.511	0.142	

Примечание: Составлено авторами.

Поскольку критических проблем с коллинеарностью обнаружено не было, был выполнен следующий этап проверки значений R2 эндогенной конструкции. В качестве меры объяснительной силы модели R2 оценивает дисперсию, которая объясняется каждой из эндогенных конструкций [30]. На большую объяснительную силу указывают более высокие значения R2, которые варьируются от 0 до 1. Значения R2 0,75, 0,50 и 0,25 считаются значимыми, умеренными и слабыми соответственно. В

результате модель продемонстрировала умеренную степень объяснительной силы. Авторы приходят к выводу, что объясненные отклонения считаются адекватными (рис. 1). R2, равный 0,522, указывает на то, что проанализированные показатели объясняют 52,2% вариации в TDS.

Далее при проведении оценки модели рефлексивного измерения изучаются метрики перекрестной нагрузки показателей, при этом рекомендованным порогом является нагрузка выше 0,708, поскольку это свидетельствует о том, что конструкция объясняет более 50 процентов дисперсии показателя, обеспечивая тем самым приемлемую надежность (Таблица 5).

Перекрестные нагрузки (Cross loadings) предсказывают, что каждый элемент будет иметь большую нагрузку на свою родительскую конструкцию, чем на любые другие конструкции исследования.

Существуют проблемы с дискриминантной достоверностью, если объект хорошо загружается в другую конструкцию по сравнению с его родительской конструкцией. Перекрестная нагрузка всех элементов отвечает требованиям, не представляющим угрозы дискриминантной валидности.

Таблица 5

Перекрестные нагрузки (Cross-loadings) измерительной модели

Cross loadings	CCE	MCP	PEB	PES	PSC	TDS
CCE1	0.820	0.458	0.382	0.355	-0.058	0.486
CCE2	0.844	0.411	0.282	0.282	0.006	0.493
CCE3	0.867	0.535	0.426	0.438	-0.157	0.630
MCP1	0.438	0.813	0.357	0.369	0.026	0.374
MCP2	0.508	0.858	0.395	0.371	0.011	0.462
MCP3	0.444	0.813	0.434	0.458	-0.007	0.515
PEB1	0.355	0.434	0.852	0.466	-0.060	0.415
PEB2	0.384	0.441	0.894	0.516	-0.141	0.467
PEB3	0.418	0.456	0.907	0.536	-0.104	0.487
PEB4	0.354	0.342	0.822	0.384	-0.011	0.434
PES1	0.313	0.356	0.410	0.735	-0.083	0.310
PES2	0.316	0.369	0.480	0.817	-0.130	0.330
PES3	0.340	0.422	0.517	0.835	-0.172	0.368
PES4	0.300	0.383	0.434	0.867	-0.156	0.388
PES5	0.376	0.381	0.416	0.845	-0.175	0.406
PES6	0.404	0.420	0.490	0.893	-0.138	0.466
PES7	0.373	0.385	0.389	0.752	-0.147	0.426

PES8	0.398	0.480	0.490	0.844	-0.137	0.468
PSC1	-0.083	0.054	-0.091	-0.136	0.863	-0.116
PSC2	-0.091	-0.005	-0.133	-0.154	0.850	-0.111
PSC3	-0.023	0.049	-0.010	-0.050	0.801	-0.093
PSC4	-0.033	0.031	-0.047	-0.118	0.833	-0.112
PSC5	-0.086	-0.017	-0.089	-0.209	0.904	-0.131
PSC6	-0.136	-0.044	-0.090	-0.190	0.844	-0.120
TDS1	0.570	0.438	0.425	0.385	-0.155	0.848
TDS2	0.434	0.331	0.324	0.245	-0.054	0.770
TDS3	0.468	0.430	0.390	0.307	-0.045	0.835
TDS4	0.580	0.523	0.472	0.492	-0.106	0.857
TDS5	0.563	0.511	0.491	0.508	-0.167	0.801

Примечание: Составлено авторами.

В Smart PLS 4.0 была запущена процедура начальной загрузки (Bootstrapping procedure) для проверки гипотез, сформулированных в исследовании. Чтобы гипотеза была принята, она должна иметь значения t, равные или превышающие 1,96, и значения p менее 0,05 (таблица 6).

Таблица 6
Сводка результатов проверки гипотез

	Original sample (O)	Sample mean (M)	Standard deviation (STDEV)	T statistics (O/STDEV)	P values	Примечание
CCE -> TDS	0.408	0.401	0.051	8.049	0.000	Принята
MCP -> TDS	0.181	0.180	0.058	3.139	0.002	Принята
PEB -> TDS	0.190	0.197	0.058	3.280	0.001	Принята
PES -> TDS	0.107	0.110	0.054	2.003	0.045	Принята
PSC -> TDS	-0.063	-0.063	0.034	1.839	0.046	Принята

Примечание: Составлено авторами.

Обсуждение

Гипотеза H1: Формирование экономики, ориентированной на сообщество

Гипотеза о положительном влиянии формирования экономики, ориентированной на сообщество на поддержку развития экотуризма, принята на основе значения T statistics (8,049) и значимого p-значения (0.000). Чтобы гипотеза была принята, она

должна иметь значения t , равные или превышающие 1,96, и значения p менее 0,05. Этот фактор оказывается самым сильным фактором, влияющим на поддержку, указывая на то, что формирование экономики, ориентированной на сообщество, коррелирует с более высокой поддержкой. Этот результат согласуется с существующими исследованиями, в которых подчеркивается роль участия общин в содействии местной поддержке развития туризма. Последовательные выводы [24] подтверждают положительную взаимосвязь между формированием экономики, ориентированной на сообщество и поддержкой развития экотуризма.

Гипотеза H2: Максимизация участия местного сообщества (MCP)

Результаты оценки свидетельствуют о положительной корреляции между максимизацией участия местного сообщества и поддержкой развития экологического туризма (T-statistics (3,139) и значимого p -значения (0.002)). Полученные результаты перекликаются с исследованиями [24,29].

Гипотеза H3: Воспринимаемая личная выгода (PEB)

Результаты оценки свидетельствуют о положительной корреляции между воспринимаемой личной выгодой и поддержкой развития экологического туризма (T-statistics (3,280) и значимого p -значения (0.001)). Полученные результаты перекликаются с исследованиями [22,29,31].

Гипотеза H4: Обеспечение экологической устойчивости

Эта гипотеза, принятая со значением T-statistics 2,003 и значимым p -значением 0,045, подчеркивает положительную связь между восприятием обеспечения экологической устойчивости и поддержкой развития экотуризма в регионе. Полученные результаты согласуются с исследованиями, подчеркивающими, что позитивное восприятие способствует вовлечению сообщества и устойчивому развитию туризма. Данный результат также согласуется с предыдущими работами [20,25,28].

Гипотеза H5: Воспринимаемая социальная цена

Полученные результаты подтверждают обратную зависимость между негативным восприятием социальной цены и поддержкой развития экотуризма (T-statistics=1,839, $p = 0,046$). Негативное восприятие, включающее в себя опасения по поводу роста цен, культурных изменений, утраты спокойствия и ущерба окружающей среде, создает барьеры для поддержки развития туризма со стороны общин. Последовательные выводы [23,29] также подчеркивают негативное влияние воспринимаемой социальной цены на поддержку развития экотуризма местным сообществом.

Заключение

В контексте изучаемого национального парка Улытау данное исследование раскрывает представления местного сообщества в поддержке развития экотуризма в регионе. Понимание этих подходов имеет решающее значение для лиц, определяющих политику в области туризма, и разработчиков дестинаций, для эффективной оценки перспектив участия сообщества в устойчивом развитии национального парка.

Выводы, полученные в результате исследования мнений местного сообщества Национального парка Улытау, относительно развития экотуризма имеют следующую практическую значимость:

1. В контексте разработки политики и планирование развития экотуризма в Улытау - исследование подчеркивает важность понимания перспектив местных сообществ при формировании политики и планов развития туризма. Это подразумевает, что местным органам и разработчикам туристских направлений необходимо активно вовлекать местных жителей в процессы принятия решений, чтобы обеспечить соответствие развития туризма ценностям и интересам сообщества.

2. Использование шкалы SUS-TAS - применение Шкалы отношения к устойчивому туризму (SUS-TAS) предлагает надежный метод измерения отношения жителей к устойчивому туризму. Этот инструмент может направлять будущие исследования и усилия по разработке политики, предоставляя стандартизированную основу для оценки поддержки сообществом туристских инициатив.

3. Вовлечение сообщества и управление - признание важности вовлечения местного сообщества в структуру управления и процессы принятия решений имеет решающее значение. Это означает, что стратегии управления туризмом должны уделять приоритетное внимание участию сообщества и сотрудничеству для обеспечения устойчивого развития инициатив в области экотуризма.

4. Осведомленность и образование - существует необходимость в проведении образовательных и просветительских кампаний для информирования местного населения о преимуществах экотуризма и его потенциальных социальных издержках. Это говорит о том, что разработчики политики в области туризма должны сосредоточиться на содействии пониманию и признательности экотуризма среди жителей, чтобы обеспечить постоянную поддержку со стороны сообщества.

Результаты исследования служат основой для выработки рекомендаций, направленных на продвижение экотуризма. Такие факторы, как участие сообщества, личная выгода, позитивное восприятие и привязанность к сообществу, определены в качестве факторов позитивной поддержки. Местные органы могут использовать эту информацию для разработки стратегий, стимулирующих вовлечение сообщества и поддержку инициатив в области устойчивого туризма.

Тем не менее, исследование не лишено ограничений. Ограниченный размер выборки требует осторожности при обобщении полученных результатов, призывая будущие исследования расширить охват и повысить репрезентативность. Учет дополнительных факторов, таких, как ресурсы сообщества, местные механизмы и политика, в будущих исследованиях еще больше обогатит понимание динамики, формирующей поддержку развития экотуризма в национальных парках.

Результаты исследования согласуются с более широким дискурсом об устойчивом туризме, подчеркивая решающую роль участия сообщества в обеспечении долгосрочной жизнеспособности развития туризма. Это говорит о том, что модели устойчивого туризма должны уделять приоритетное внимание вовлечению сообщества для укрепления взаимовыгодных отношений и сохранения природного и культурного наследия.

Позитивное отношение, продемонстрированное сообществом Улытау к развитию экотуризма, предоставляет возможность для сотрудничества между специалистами по планированию туризма и местными жителями. Работая сообща, заинтересованные стороны могут внести свой вклад в устойчивое экономическое развитие региона, сохраняя при этом его уникальное наследие.

Подводя итог, в исследовании подчеркивается важность участия сообщества, терпимости и принятия в устойчивом развитии экотуризма. Его результаты дают практическую информацию специалистам по планированию туризма и исследователям для содействия вовлечению общественности, повышения эффективности политики и содействия устойчивому развитию туризма в национальном парке Улытау и аналогичных регионах.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант No. AP19675023 «Управление развитием экологического туризма на базе местных сообществ в природном парке Улытауского заповедника»)

Список литературы

1. Sokhanvar A., Çiftçioglu S., Javid E. Another look at tourism- economic development nexus // *Tour Manag Perspect.* – 2018.
2. Hien L.T.D., Phung P. Van, Hoang T.H.L. Sustainable Eco-Tourism Development in National Parks: an Approach from Local Community's Support // *Journal of Law and Sustainable Development.* – 2023. – Vol. 11. № 9. – P. e1146.
3. Hasana U., Swain S.K., George B. Management of Ecological Resources for Sustainable Tourism: a Systematic Review on Community Participation in Ecotourism Literature // *International Journal of Professional Business Review.* – 2022. – Vol. 7.– № 1.– P. 1-31.
4. Xu L. et al. Ecotourism and sustainable development: a scientometric review of global research trends // *Environ Dev Sustain.* Springer Netherlands,- 2023.- Vol. 25, № 4.- P. 2977-3003.
5. Sana et al. Ecotourism experience: A systematic review and future research agenda // *Int J Consum Stud.* – 2023. – Vol. 47, № 6. – P. 2131-2156.
6. Atchombou J.B. et al. Opinion of Stakeholders on the Management of Ecotourism in the Benue National Park of the North Region of Cameroon // *Open J For.* -2023. -Vol. 13.- № 01. -P. 92–109.
7. Surya Diarta I.K., I Gde P. Managing Community-Based Ecotourism in Banyuwedang Bay Bali and Its Implications for Visitor Satisfaction // *Media Konservasi.*- 2022.- Vol. 27, № 2.- P. 59–75.
8. Untachai S. Modeling Residents' Perceptions on Ecotourism in Upper Northeast, Thailand // *International Journal of Business Tourism Applied* 2015.
9. Hien L.T.D., Phung P. Van, Hoang T.H.L. Sustainable Eco-Tourism Development in National Parks: an Approach from Local Community's Support // *Journal of Law and Sustainable Development.*- 2023.– Vol. 11, № 9. – P. e1146.
10. Akbar I. et al. Research on Design and Management of Community-Based Ecotourism Model in Aksu-Zhabagly Nature Reserve of Kazakhstan // *Journal of Geoscience and Environment Protection.* – 2022.– Vol. 10, № 04.– P. 33-48.

11. Kumar Y.A., Sheryazdanova K.G. Ecotourism study in Kazakhstan: the past, present and the future // Eurasian Journal of Ecology. – 2021.– Vol. 67, № 2.
12. Ulytau National Park [Electronic resource]. URL: <https://ulytau-park.kz/23-история-парка.html>.
13. Statistics of the regions of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://stat.gov.kz/ru/region/ulytau>.
14. THERE ARE INTENDED TO IMPROVE TOURIST INFRASTRUCTURE IN ULYTAU [Electronic resource]. URL: <https://24.kz/ru/news/social/item/624683-turisticheskuyu-infrastrukturu-namereny-uluchshat-v-lytau>.
15. Международные рекомендации по статистике туризма, 2008 год. 2008.
16. Jeelani P. et al. Sustainability constructs of mountain tourism development: the evaluation of stakeholders' perception using SUS-TAS // Environ Dev Sustain. Springer Netherlands. – 2023. – Vol. 25, № 8. – P. 8299-8317.
17. Zhang Y., Cole S.T., Chancellor C.H. Facilitation of the SUS-TAS Application with Parsimony, Predictive Validity, and Global Interpretation Examination // J Travel Res. – 2015. – Vol. 54, № 6.– P. 744-757.
18. Ercan S.T., Dogan G. Research note predictive validity of sustas // Tourism Analysis. -2013.- Vol. 18, № 5. – P. 601-605.
19. Choi H.S.C., Sirakaya E. Sustainability indicators for managing community tourism // Tour Manag. – 2006. – Vol. 27, № 6. – P. 1274-1289.
20. Obradović S., Stojanović V., Lukić T. Geotourism and Local Communities: Measuring Residents' Attitudes Toward Sustainable Tourism in the Fruška Gora National Park // Geoheritage. Springer Berlin Heidelberg.– 2023.– Vol. 15, № 3.
21. Lai P.H., Nepal S.K. Local perspectives of ecotourism development in Tawushan Nature Reserve, Taiwan // Tour Manag. – 2006. – Vol. 27, № 6. – P. 1117-1129.
22. Nugroho P., Numata S. Resident support of community-based tourism development: Evidence from Gunung Ciremai National Park, Indonesia // Journal of Sustainable Tourism. – 2020. – Vol. 2020. – P. 16.
23. Dedeoğlu B.B. et al. A complexity perspective for antecedents of support for tourism development // Journal of Hospitality and Tourism Insights. -2023.- Vol. 6, № 1.- P. 191-221.
24. Moghavvemi S. et al. Considering Residents' Personality and Community Factors in Explaining Satisfaction with Tourism and Support for Tourism Development // Tourism Planning and Development. – 2021. – Vol. 18, № 3. – P. 267-293.
25. Bajrami D.D. et al. Determinants of residents' support for sustainable tourism development: Implications for rural communities // Sustainability (Switzerland). -2020.- Vol. 12, № 22.- P. 1-16.
26. Khalid S. et al. Community empowerment and sustainable tourism development: The mediating role of community support for tourism // Sustainability (Switzerland).- 2019. -Vol. 11, № 22.
27. Yu C.P., Cole S.T., Chancellor C. Resident support for tourism development in rural midwestern (USA) communities: Perceived tourism impacts and community quality of life perspective // Sustainability (Switzerland). – 2018.– Vol. 10, № 3.
28. Huong P.M., Lee J.H. Finding important factors affecting local residents' support for tourism development in Ba Be National Park, Vietnam // Forest Sci Technol.- 2017. -Vol. 13, № 3.- P. 126-132.

29. Quoc Nghi N. Factors Affecting Local Residents' Support on Tourism Development in Phong Dien District, Can Tho City // American Journal of Theoretical and Applied Business.- 2017.- Vol. 3, № 2. – P. 31.

30. Hair J.F. et al. An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research // J Acad Mark Sci. – 2012. – Vol. 40, № 3.

31. Hsu C.Y., Chen M.Y., Yang S.C. Residents' attitudes toward support for island sustainable tourism // Sustainability (Switzerland). – 2019. – Vol. 11, № 18. – P. 1-16.

К.П. Мусина, Д.А. Сейдуалин, А.Х. Муканов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

«Улытау» ұлттық паркінде жергілікті қауымдастықтар негізінде экологиялық туризмді дамытуды модельдеу

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты «Улытау» ұлттық саябағында экологиялық туризмді дамытуда жергілікті қоғамдастықтың қолдауына ықпал ететін факторларды зерттеу болып табылады. Зерттеуде сапалық және сандық әдістерді қамтитын аралас зерттеу тәсілі қолданылды. Осы ретте Ұлытау өңірін зерттеуде 2023 жылдың қараша-желтоқсан айлары аралығында Ұлытау тұрғындары арасында сауалнама жүргізілді. Ұсынылған гипотезаларды растау үшін құрылымдық теңдеулерді модельдеуге (SEM) негізделген SMART-PLS статистикалық пакетті қолдану арқылы 389 респонденттің жауаптары талданды. Сонымен қатар, зерттеу деректерін жинау үшін тұрақты туризмге қатысты көзқарастар шкаласы (SUS-TAS) сандық зерттеу әдісі пайдаланылды. Зерттеу өңірдегі экотуризмді дамытуға қатысты қоғамның көзқарасын түсінуге бағытталған.

Құрылымдық теңдеулерді модельдеу (SEM) зерттеуінің нәтижелері жергілікті қауымдастықтың максималды қатысуын, алынатын жеке пайданы, экологиялық тұрақтылықты ілгерілетуді және қауымдастыққа бағытталған экономиканы құруды, аймақтағы экотуризмді дамытуға қолдау көрсетуге тікелей және оң әсер етеді, ал туризмді дамытудың әлеуметтік құнын қабылдау кері әсер етуде. Қоғамдастыққа бағытталған экономиканы құру экотуризмнің тұрақты дамуына қолдау көрсетудің маңызды факторларының біріне айналуға. Жергілікті тұрғындар экотуризмнің дамуына, әсіресе экологиялық тұрақтылыққа, ресурстарды қорғауға және сақтауға қатысты жалпы оң пікірде. Дегенмен, туризмді дамытудың әлеуметтік шығындарына қатысты бірнеше қауіп бар.

Түйін сөздер: туризмді дамыту, экотуризм, жергілікті қауымдастық, Ұлытау облысы, құрылымдық теңдеулерді модельдеу.

K.P. Mussina, D.A. Seydualin, A.Kh. Mukanov
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Modeling the community-based ecotourism development in the Ulytau National Park

Abstract. The purpose of this paper is to study the factors influencing the support of the local community in the development of ecotourism in the Ulytau National Park. The study employed a mixed approach, using both qualitative and quantitative methods. An official survey of Ulytau residents was conducted region in the period from November to December 2023. A total of 389 responses were analyzed using the SMART-PLS statistical package with Structural Equation Modelling (SEM) to test hypotheses. In addition, the study used a quantitative research method, the Sustainable Tourism Attitudes Scale (SUS-TAS), to collect data. The study aims to understand residents' attitude towards the development of ecotourism in the region.

The results of the study based on structural equation modelling (SEM) show that maximizing local community participation, perceived benefit, ensuring environmental sustainability, and creation of a community-centric economy have a direct and positive impact on supporting the development of ecotourism in the region, while negative perceptions of the social cost of tourism development have an adverse impact. The formation of a community-centered economy is becoming the most influential factor in supporting the sustainable development of ecotourism. Locals are generally positive about the development of ecotourism, especially in terms of environmental sustainability and resource protection and conservation. However, there are concerns about the social costs of tourism development.

Key words: tourism development, ecotourism, local community, Ulytau region, structural equation modeling.

Сведения об авторах :

Мусина Камшат Пазилбековна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, ул, Кажымукан, 13, г. Астана, Казахстан. ORCID 0000-0002-6772-6338.

Сейдуалин Даркен Амангельдинович – кандидат экономических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, ул, Кажымукан, 13, г. Астана, Казахстан. ORCID 0000-0002-2741-1403.

Муканов Айдар Хамзеевич – докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, ул, Кажымукан, 13, г. Астана, Казахстан. ORCID 0000-0001-5193-7555.

Mussina Kamshat Pazilbekovna – Ph.D., Associate Professor, Tourism Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 13 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan. ORCID 0000-0002-6772-6338

Seidualin Darken Amangeldinovich – Ph.D., Acting Professor, Tourism Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 13 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan. ORCID 0000-0002-2741-1403

Mukanov Aidar Hamzeevich – PhD student, Tourism Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 13 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan. ORCID 0000-0001-5193-7555



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



FTAXP 06.71.57

<https://orcid.org/0000-0002-8317-0173>

<https://orcid.org/0000-0002-5710-0841>

<https://orcid.org/0000-0001-7428-4729>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-422-436>

Қазақстанда туризмді дамытудың қаржылық аспектілері мен критериялды тәсілі

Д.О. Аташева*¹, Д.А. Джунусова², Э.С. Алимкулова³

«Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КЕАК, Түркістан, Қазақстан

(E-mail: ¹datasheva007@mail.ru, ²dilya877@mail.ru, ³elvira7_8@mail.ru)

Аңдатпа. Қазіргі уақытта туризм мемлекеттің дамуына тиімді ықпал етеді, бюджет кірісін толықтырады және жаңа жұмыс орындарын ашады. Бұл сала жалпы елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайына оң әсер етіп, оның әлемдік аренадағы имиджін жақсартады. Сондықтан негізгі міндеттердің бірі туризм саласына инвестиция тарту және тиімді пайдалану болып табылады. Бұл мәселені шешу кәсіпорындардың дұрыс инвестициялық саясатына байланысты, әрі қаржылық ресурстардың шектеулілігі мемлекеттік және корпоративтік деңгейлерде тиісті басқару мен реттеуді қажет етеді.

Зерттеу туристік жобалар мен бастамалардың алдында тұрған күрделі мәселеге арналған. Қаржыландырудың жетіспеушілігі туризмнің дамуына кедергі келтіретін жалпы проблемалардың бірі болып табылады, нәтижесінде бірқатар танымал туристік бағыттар біртіндеп жұмысын тоқтатады. Туризмді қаржыландыру қосымша құнды құрайтын туристік жобалар инвестициялық қаржыландыруды алу критерийлерін анықтауға, сондай-ақ капиталдың орташа өлшенген құнын азайту үшін тартылуы керек капитал құрылымы туралы шешім қабылдауда туристік ұйымның қаржылық қажеттіліктерін бағалауға арналған.

Мақалада экономикадағы туризмді дамытудың қаржылық және инвестициялық векторларына талдау жасалды. Туризм қызметін қаржылық және инвестициялық қамтамасыз етуді жақсарту бойынша ұсыныстар берілді. Туристік бизнестің жұмыс істеуінің оң қағидаттары айқындалды, халықаралық деңгейде туризмді қаржыландырудың басым көздері айқындалды, сондай-ақ туризмнің елдің дамуына, оның ішінде экономикалық дамуына әсері қаралды. Жұмыс қорытындылары туризмді жаңғырту процестерінің қаржылық және инвестициялық құрамдас бөлігін ретке келтіруге мүмкіндік береді, сондай-ақ білімді, еңбек ресурстары мен капиталды қонақжайлылық блогына көшіру тәсілдерін түсіндіреді.

Түйін сөздер: қаржыландыру, инвестициялау, дамыту, туризм, ел әлеуеті, мемлекеттік қолдау.

Кіріспе

Әр ел үшін туристік индустрияны дамыту қажеттілігі оның валюталық түсімдер, жұмыспен қамту, төлем балансы мен ЖІӨ-ге салымды ұлғайту, экономиканы әртараптандыру, кірістердің өсуі және халықтың әл-ауқатын арттыру құралы ретінде әрекет ететіндігімен түсіндіріледі. Туризмнің серпінді дамуы инвестициялық қызмет жанданатын, жаңа жұмыс орындары құрылатын, қаражат айналымы кеңейетін экономиканың басқа салаларына мультипликациялық әсер етеді. Сонымен қатар, туризм қаржылық ресурстардың едәуір көлемін дамыту және тарту үшін қолайлы экономикалық жағдайлардың болуын талап ететін қызмет болып табылады.

Алайда, халықаралық экономиканың өзгермелі конъюктурасының әсерінен елдердің туристік әлеуеті айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды, бұл одан әрі ғылыми зерттеулерді жалғастыру қажеттілігін тудырады.

Туристік саланы инвестициялауды мемлекеттік қолдау, ең алдымен, өңірдің инвестор үшін тартымдылығын және ресурстық әлеуеттің болуын, сондай-ақ өңірдегі туристік дестинацияны дамытудың стратегиялық мүмкіндіктерін ескере отырып, өңірлік ауқымда туристік бизнесті жандандыруды бағалауға негізделуге тиіс.

Мақаланың мақсаты халықаралық туризмнің қаржылық-инвестициялық дамуының негізгі проблемалары мен ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Алға қойылған мақсатқа жету үшін туристік индустрияны ұйымдастыру қағидаттарын айқындау, халықаралық туризмге инвестициялаудың басым көздерін сәйкестендіру, халықаралық туризмнің елдердің экономикалық дамуына әсерін айқындау сияқты міндеттер шешілді.

Бұл зерттеудің әдісі әдебиеттерді зерттеу және туризм мен саяхатты қаржыландырудың әлеуетті көздерін талқылау арқылы деректерді жинау әдістерін қолдана отырып, сапалы зерттеу әдісін қолдану болып табылады. Бұл зерттеудің нәтижесі саяхат және туризм саласындағы көшбасшыларға туризмді қаржыландырудың тиімділігін жақсарту, саяхат және туризм секторында жұмыс істейтін ұйымдардың қаржылық тұрақтылығын қолдау үшін инвестициялар бойынша ұсыныстар болып табылады.

Талқылау/Нәтижелер

Көптеген елдер мен аймақтарда туризм негізгі табыс көзі болып табылады. Қызметкерлер саны бойынша туризм индустриясы да әлемдегі ең ірі салалардың біріне айналды, өйткені онда 260 миллионнан астам адам жұмыс істейді, яғни әрбір оныншы - жұмысшы. Әлемдік ауқымдағы туристік саяхаттардан түсетін түсімдер жыл сайын 500 млрд. АҚШ долл. Ең көп пайда Батыс Еуропа мен АҚШ елдеріне түседі [1].

Инвестициялық-қаржылық қызметті қалыптастыру стратегиясы мен тактикасы аймақтың экономикалық құрылымындағы туристік кәсіпорынның орны мен рөлін анықтаудан басталуы керек. Туристік ағындардың дамуын қаржылық-экономикалық реттеу белсенді инвестициялық саясат және несиелеу, табиғи рекреациялық

ресурстарды пайдаланғаны үшін төлемдер тетігін жетілдіру, тиімді салық және баға саясаты арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Туризмді мемлекеттік қолдау әрдайым оны дамытуға бюджеттік инвестицияларды көздемейді, бірақ мемлекеттік инвестициялаудың кең таралған түрі жергілікті немесе аймақтық деңгейде жергілікті бюджеттер немесе арнайы салықтар арқылы қолдау болып табылады.

Tugcu, Balli және Cirtu мәліметтері бойынша туризм секторы жанармай, химия және тамақ өнеркәсібінен кейінгі әлемдегі ең ірі экспорттық салалар тізімінде төртінші орында [2, 3]. Сонымен қатар, Дүниежүзілік саяхат және туризм кеңесінің (WTTC) есебіне сәйкес, 2017 жылы саяхат пен туризм 8,27 трлн. АҚШ долларын құрады, бұл ЖІӨ-нің 10,4%-на тең. WTTC сонымен қатар оның үлесі жылына 3,8% өседі және 2028 жылы 12,45 трлн. АҚШ долларына (ЖІӨ-нің 11,7%) жетуі мүмкін деп болжайды. Сонымен қатар, туризм тікелей және жанама түрде шамамен 323 млн. жұмыс орындарының жалпы санының 9,9%-ын құрады. Wttc мәліметтері бойынша, саяхат және туризм салаларына бағытталған инвестициялар экономикалық өндірістің шамамен 11%-ын қамтамасыз етті және әлемдік экономикадағы әрбір оныншы жұмыс орнын қолдады. Саяхат және туризм секторының осындай елеуді үлесін, соңғы жылдардағы жоғары өсу қарқынын ескере отырып, ұлттық экономиканың дамуына үлкен әсер етеді.

Бұл жағдай туризмге де, нарықты дамытуға да бағытталған зерттеулерде сипатталған. Мысалы, Balaguer және Cantavella-Jorda жұмыстарында туризм мен туристік қызмет Испанияның ұлттық экономикасының өсуіне ықпал ететіні бұрын анықталған [4]. Ohlan жұмысында туризмнің ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді кезеңдерде Үндістанның қаржылық дамуы мен экономикалық өсуіне күшті әсері туралы дәлелдер келтірілген [5]. Тағы бір зерттеуде Шахбаз және т. б. туризм жалпы табыс деңгейін арттырудың негізгі факторы екенін көрсетті [6]. Ақырында, Кумар Вьетнамның экономикалық өсуін зерттей отырып, қаржылық даму туризмге де, экономикалық өсуге де оң әсер ететінін анықтады [7].

Бұл зерттеу туризм саласындағы тұрақты қаржылық операцияларды жүзеге асыру үшін менеджерлер қабылдаған шешімдерді қарастыру және туристік жобалар мен бастамаларды қаржыландырудың мүмкін көздерін анықтау арқылы әдебиетке үлес қосады.

Бұрын жұмыста Tsai et al. жоғары қаржылық левередждің кемшілігі қарыз қаражатының жоғары құны болып табылады, бұл дефолт қаупіне әкелуі мүмкін [8].

Басқа фирмалар меншікті капитал арқылы қаражат жинауды жөн көреді. Тұрақты пайда акционерлерге тиесілі (несие берушілерден айырмашылығы), бірақ кейде пайда маржасы барлық инвесторларды қанағаттандырмауы мүмкін. Осылайша, Туризмдегі қаржы менеджері акционерлердің байлығын қорғау және арттыру үшін капиталдың әртүрлі көздері арасындағы тепе-теңдікті сақтауы және тәуекелді бақылауда ұстауы маңызды. Пачеко мен Таварес португалдық шағын және орта қонақүйлерді зерттеп, қонақ үй фирмалары нақты қарыз деңгейін оңтайлы қарыз коэффициентіне сәйкес реттейтінін анықтады [9].

Сигнал теориясына сәйкес, дивидендтердің жоғары деңгейі акциялар бағасының өсуіне ықпал етуі мүмкін және осылайша акционерлердің байлығын азайтады [10].

Алайда, туризм - жоғары инвестициялық мүмкіндіктері бар бизнес, сондықтан туристік компаниялар дивидендік төлемдердің төмендеуіне әкелуі мүмкін жаңа инвестициялар үшін бөлінбеген кіріс түрінде пайданы сақтай алады және идея әсіресе өсудің бастапқы кезеңінде болуы мүмкін шағын қонақ үй компанияларына қатысты. Бұл Canina et al деректеріне сәйкес келеді, қонақ үй фирмаларының төлемдері бойынша дивидендтердің орташа төлемі көбінесе нарықтық төлемдерден аз екенін көрсетті [11].

Зерттеу сонымен қатар қонақ үй индустриясы үлкен инвестицияларды жиі қажет ететінін анықтады, бұл оны жоғары пайыздық төлемдері бар қарыз міндеттемелеріне тәуелді етеді. Тағы бір зерттеуде Ким мен Жанг дивидендік төлемдердің мөлшеріне компанияның қаржылық сипаттамалары мен дивидендтердің бұрынғы мөлшері әсер ететіндігін көрсетті. Көптеген компаниялар өз бизнесін қаржыландыру үшін левередж мен меншікті қаражаттың комбинациясын пайдаланады. Мұндай компаниялар үшін пайыздық төлемдерді азайту және ақшалай дивидендтерді кейінге қалдыру өсудің негізгі факторлары болып табылады [12].

2022 жылы Қазақстанға шамамен 1 млн. шетелдік турист келді, ал 2023 жылы бұл көрсеткіш 1,4 млн. адамға дейін өседі деп күтілуде [13].

Дүниежүзілік туристік ұйым (UNWTO) бастапқыда әлемдік туристік индустрия 2024 жылға дейін жандануды көрмейді деп болжаған. Осы болжамға қарамастан, өткен жылы Қазақстан пандемияның ауқымды салдарына қарамастан туризмнің айтарлықтай өсуін бастан өткерді. Ел ішінде саяхаттайтын адамдардың саны 25%-ға өсіп, 8,6 миллионға жетті – бұл көрсеткіш пандемияға дейінгі деңгейден 2 миллионға жуық жоғары. Туристік белсенділіктің бұл өсуі саланың салық түсімдерін едәуір арттырды, бұл ретте жалпы сома 2019 жылмен салыстырғанда екі есеге жуық артып, айтарлықтай 390 миллиард теңгеге жетті.

Туристік секторды нығайтуға ұмтыла отырып, Қазақстан өзінің инфрақұрылымын белсенді дамытуда. Өткен жылы 28 маңызды жоба аяқталды, оған салынған инвестицияның жалпы көлемі 27 миллиард теңгені құрады. Олардың ішінде Балқаш курорттық аймағында инженерлік коммуникацияларды дамыту, Ақтаудың танымал жағажайына апаратын жаңа автомагистраль салу және Үшарал мен Үржар әуежайларын ашу маңызды болды. Қазіргі уақытта іске асыру сатысында жалпы құны 440 млрд. теңгеге жуық 83 инфрақұрылымдық жоба бар. Алайда қосымша қаржы ресурстарына қажеттілік сақталуда және тағы 40 жобаға 300 млрд. теңгеден астам қаражат қажет.

Қазақстанның ұлттық бюджетін бөлу әртүрлі шұғыл қажеттіліктердің басымдығын айқындайтын стратегиялық тәсілді көрсетеді:

– Бюджеттің едәуір 48%-ы ең төменгі өмір сүру деңгейін және азаматтардың тіршілігін қамтамасыз етудің сенімді жүйесін қалыптастыруға бағытталады.

– Бюджеттің 12%-ға жуығы республиканың сыртқы және ішкі қауіпсіздігін қолдауға, сондай-ақ төтенше жағдайларға дайындықты қамтамасыз етуге бөлінеді.

– 12%-дан астамы білім беру, туризм, спорт және цифрландыру сияқты секторларға бөлінеді, бұл үкіметтің назарын дамудың әртүрлі салаларына аударады.

Өңірлер бойынша қаржы ресурстарын бөлу айтарлықтай болды, 2 трлн. теңгеден астам сомаға гранттар бөлінді. Олардың 65%-ы білім беру бастамаларына арналған.



Дереккөз: ҚР Қаржы министрлігі

Сурет 1. Субвенцияларды салалар бойынша бөлу, млрд. теңге

1-суреттен көріп отырғанымыздай, өнеркәсіп салалары бөлінісінде мәдениет, спорт, туризм және ақпараттық кеңістікке субвенцияларға 85 млрд теңгеден астам немесе субвенциялардың жалпы көлемінің 4% - ы бөлінді.

Мәдениет, спорт, туризмге және ақпараттық секторға 85 миллиард теңгеден астам қаржы бөлінгеніне қарамастан, Қазақстанда бұл қаражатты тиімді пайдалануға қатысты алаңдаушылық артып келеді. Жоғары аудиторлық палатасы жүргізген Аудит туристік секторда шамамен 1,5 млрд. теңге сомаға бірқатар тиімсіздіктер мен бұзушылықтарды анықтады. Бұл «Kazakh Tourism «ҰК» АҚ-ның елдегі туризмді ілгерілетудегі рөлі туралы елеулі сұрақтар туғызды. Аудит нәтижелері туризмді дамытуға бөлінген бюджеттің тек бір бөлігі (21%) өңірлерде тиімді пайдаланылғанын көрсетті, бұл ресурстарды нәтижелі пайдаланудағы олқылықты көрсетеді.

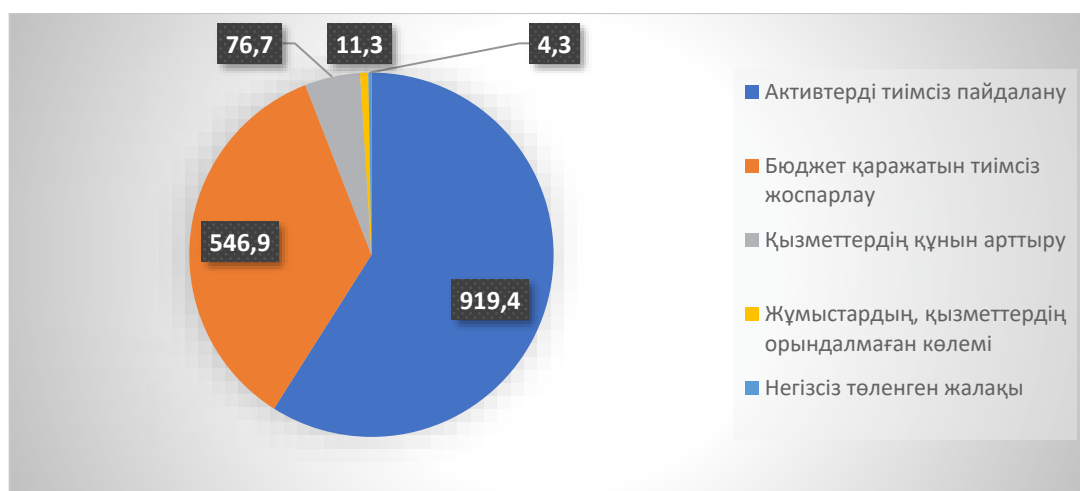
Туристік қызмет саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыруды әртүрлі министрліктер мен ведомстволарға бірнеше рет беру (20 жылда сегіз рет) туристік саланы дамытуда жүйелілік пен сабақтастықтың болмауына әкелді. «Туристік қызмет туралы» заңда көзделген туристік бағыттардың 22 түрінің тек төрт бағыты ғана дамуда, олардың үлесіне туристік объектілердің 80%-ы (экотуризм – 34%, мәдени-білім беру – 29%, аңшылық – 9%, емдеу-сауықтыру - 8%) тиесілі.

Аудит нәтижелері саланың дамуына кедергі келтіретін негізгі себептерді көрсетті (1-кесте).

Кесте 1. Қазақстан республикасында туризмнің дамуына кедергі келтіретін негізгі себептер

№	Себептер	Талқылау
1	Министрлік пен жергілікті атқарушы ұйымдар арасында өңірлік үйлестірудің болмауы	15 өңірде туризм саласында үйлестіруді жүзеге асыратын мамандандырылған департаменттер жоқ. Туристік бизнес субъектілерінің хабардар болмауына байланысты туристік саланы мемлекеттік қолдау шаралары талап етілмеді және саланың дамуына әсер етпеді.
2	Туристік қызмет көрсететін субъектілердің стандарттарды сақтауына мемлекеттік ұйымдар тарапынан жүйелі бақылаудың болмауы	Бүгінгі таңда туризм саласында 90-нан астам стандарт қабылданды, алайда олардың сақталуы бақыланбайды. Нәтижесінде көрсетілетін туристік қызметтің сапасы күткенге сәйкес келмейді және шетелдік туристердің болмауына әкеледі.
3	Қонақ үй туристік инфрақұрылымының дамуы ондағы қызмет ақысының негізсіз жоғарылауына әкеледі	2022 жылы тұрғын үйдің қолжетімділігі 3970 құрайды, оның ішінде 130 орын (3,3%) санатқа ие, оның ішінде курорттық аймақтардағы 52 санатталған тұрғын үй.
4	Интернет пен туристік қызметтерді цифрландырудың әлсіз деңгейі	Нысандар интернетке қосылған – 76,2%, халықаралық онлайн-брондау жүйелеріне біріктірілген - 22,6%. Қашықтан брондау және төлем жасау мүмкіндігінің болмауы туристке тұру нұсқаларымен танысуға және олардың қозғалысын дәл анықтауға мүмкіндік бермейді.

Мемлекеттік аудит нәтижелері бойынша жалпы сомасы 1,5 млрд. теңгеге бұзушылықтар мен кемшіліктер анықталды (2-сурет)



Сурет 2. Бұзушылықтар мен кемшіліктер, млрд теңге

Туризмді дамыту үшін 2023 жылдан бастап кәсіпкерлік субъектілері үшін 700 млн.теңге көлемінде мемлекеттік қолдау шаралары енгізілді. Олар бизнестің үлкен қызығушылығын тудырды, субсидия төлеуге мақұлданған өтінімдер саны бірнеше есе өсті. Бұдан басқа, әрбір шетелдік турист үшін және «kids go free» бағдарламасы бойынша субсидия алуға өтінімдерге қоса берілетін құжаттар тізбесі қысқартылды және оңтайландырылды. Туристік өнімдер блогы бойынша жыл бойы агротуризмге ерекше көңіл бөлінді. Түркістан және Маңғыстау облыстарында агротуристік нысандар мен қонақ үйлерге инфотурлар өтті. Сондай-ақ, Ақтауда 2600 адам қатысатын гастрономиялық фестиваль өтті. Бұдан басқа, 442,3 млрд теңгеге 85 инфрақұрылымдық жобаны іске асыру маңызды көрсеткіш болды, бірақ қажеттілік әлі де сақталуда.

2019 жылдың мамыр айында Қазақстанда туристік саланы дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды.

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру қорытындысы бойынша 2019-2022 жылдар кезеңінде мыналарға қол жеткізілді:

«Tax free» жүйесі енгізілді (шетелдік азамат жасаған сатып алудан қосылған құн салығын қайтару);

визасыз елдердің тізімі 79 елге дейін кеңейтілді, көші-қон карточкалары және шетелдіктерді тіркеу 30 күнге дейін тоқтатылды;

тексеру жүргізілді, орындарды көрсете отырып, санитарлық-гигиеналық тораптардың (бұдан әрі – СГТ) болуы тиіс орындар анықталды және Қазақстанның туристік дестинацияларында СГТ карталары жасалды;

2020 жылы «Жұмыспен қамтудың жол картасы» бағдарламасы бойынша қаржыландыруды бөлуге басты назар аударылды, оның шеңберінде 14,8 млрд теңге сомасына 23 жоба, сондай-ақ 1,0 млрд теңге сомасына 99 СГТ құрылысы қаржыландырылды;

«Қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасына туризмнің экономикалық қызмет түрлерінің жалпы жіктеуішінің (бұдан әрі – ЭҚЖЖ) 5 коды енгізілді және кредиттеу мерзімі 10 жылға дейінгі 26 млрд теңгеден астам сомаға 58-ден астам жоба қаржыландырылды;

«БЖК 2025» аясында несиелеу мерзімі 5 жылға дейін 60 млрд теңгеден астам сомаға 177-ден астам жоба қаржыландырылды;

түзетілген Бас жоспардың негізіне айналған мемлекеттік ұлттық табиғи парктерді (бұдан әрі – МҰТП) дамыту тұжырымдамасы әзірленді және нақтыланды;

Алматы облысының МҰТП-на өз жобаларын табысты іске асыратын 4 стратегиялық инвестор тартылды;

Қазақстанның 12 әуежайында «ашық аспан» режимі енгізілді;

2020 жылы Түркістан қаласында Халықаралық туризм және қонақжайлылық университеті ашылды [14].

Болжамды есептеулерге сәйкес 2029 жылы кәсіпкерлерді жаңа шаралармен жалпы қамту кемінде 2,5 мың бірлікке жетеді.

Туристерді қызықтыратын республикалық және өңірлік деңгейдегі аумақтары бар туристификация картасы қалыптастырылды және бекітілді.

Инженерлік-коммуникациялық және ілеспе инфрақұрылымды жақсарту мақсатында 2019-2021 жылдар кезеңінде 120 млрд теңгеден астам сомаға 80 жоба іске асырылды.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасына туристер үшін қолайлы ақпараттық орта құруға байланысты мынадай проблемалар тән:

1) қазіргі заманғы туризм технологияларының интеграциясының және цифрландырудың төмен деңгейі;

2) елдің нақты туристік құралдары туралы хабардарлық пен білімнің әлсіз деңгейі (деректер, ақпарат және т. б.);

3) барлық қолжетімді туристік сегменттердің тұтас туристік өнімінің болмауы (әрқайсысы оқшау жұмыс істейді);

4) интернет инфрақұрылымының болмауы, сондай-ақ алыс өңірлерде, оның ішінде МҰТП аумағындағы туристік маршруттар бойында интернетке қолжетімділіктің әлсіздігі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біздің елімізде туризмді одан әрі дамыту үшін мемлекет қаражатын мониторингтеу және тиімді басқару процесін қайта қарау қажет деп айтуға болады. Мемлекеттік аудиттің қорытындысы саланың одан әрі дамуы, тұрақты дамуға мүмкіндіктің берілуі туралы мәселелердің бар екенін көрсетті. Осылайша, бұл мәселе Үкіметтің нақты бақылауын қажет етеді.

Біз білетіндей, жеке секторды қаржыландырудың екі нақты көзі бар, олар үкіметтік бағдарламалар және мандаты дамуға ықпал ететін халықаралық қаржы ұйымдары. Әр түрлі халықаралық ұйымдар тікелей немесе қаржылық және қаржылық емес қолдау арқылы тікелей және жанама қолдау көрсетуге тырысады. Үшінші кішігірім дереккөз - бұл ықтимал пайдалы туристік ұйымдарды инвестициялауды қамтамасыз ете алатын жеке инвестициялар.



Сурет 3. Туризм саласындағы ағымдық жағдайды және мемлекеттік саясаттың ықпалын бағалау

Сыртқы туризмнің әсерін өлшеу үшін бірқатар көрсеткіштер қолданылады. Мұндай бірінші көрсеткіш сыртқы туризмнен түсетін табыс болып табылады. Содан кейін келетін жалпы кіріс - бұл кірістер шығындардан асып кеткен кездегі баланстық пайда. Келесі логикалық нәрсе - бұл нарықтық құн шығындарынан асып түсетін пайда.

Сонымен, шетелдік туризмнен түсетін табыс деп біз елде төленген шетелдік туристерден алынған пайданы айтамыз. Қосымша жұмыспен қамту және халықаралық тасымалдау төлемдері мұнда есепке алынбайды.

Сонымен қатар, сыртқы туризм нәтижесінде келгендер мен кеткендердің саны туралы статистиканы білу маңызды.

Бұл көрсеткіштер сыртқы туризмнің елдің қаржылық-экономикалық жағдайына әсері мен тиімділігіне тұтас баға береді.



Сурет 4. Сыртқы туризмнің тиімділігін бағалау үшін қолданылатын негізгі тәсілдер

Сыртқы туризмнің тиімділігін бағалау критерийлері келесідей болуы мүмкін:

1. Еңбек өнімділігі, яғни белгілі бір уақыт аралығында туристік компанияның бір қызметкері қанша қызмет көрсетті.
2. Еңбек сыйымдылығы, яғни жұмсалған жұмыс уақытының (көп сағаттық) осы компания ұсынатын қызметтердің жалпы санына қатынасы.
3. Өтімділік, яғни туристік компанияның ағымдағы активтерінің оның қысқа мерзімді міндеттемелеріне қатынасы.

4. Рентабельділік, яғни белгілі бір уақыт кезеңіндегі осы компанияның қаржылық-шаруашылық қызметінің деңгейі.

Жалпы тиімділік осы факторларды біріктіреді және шығындар бірлігіне максималды кіріс алынғанын көрсетеді.

Осылайша, сыртқы туризмнің тиімділігі ел үкіметінің іс-әрекеттеріне, оның туристік секторды дамыту саласындағы мемлекеттік саясатына, сондай-ақ туристік нарықтағы компаниялардың стратегиялары мен операцияларына байланысты.

Қорытынды

Зерттеу шетелдік туризмді дамытудың қаржылық және инвестициялық аспектілеріндегі проблемалар мен нюанстарды анықтады. Қаржы ресурстары мен шетелдік туризмге инвестициялардың тұрақты ағынын қамтамасыз ету үшін жағдай жасау қажеттігі атап өтілді.

Мемлекеттік инвестициялардың, яғни субсидиялардың, бюджеттік кредиттердің және квазимемлекеттік сектор қаражатының жетіспеушілігі проблемасы байқалады. Бұл салада бәрі төмен көрсеткіште деуге болмайды, ұзақ мерзімді перспективада болжамдар жақсы. Зерттеу нәтижелері шетелдік туризмге инвестициялаудың негізгі векторын түсінуге және анықтауға көмектеседі. Осы сектордағы капитал ағынын, жұмыспен қамтуды және білімді басқару механизмін анықтауға болады.

Болашақта осы салаға инвестициялар ағыны ұлғаюының елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының, атап айтқанда ЖІӨ-нің негізгі көрсеткіштеріне ықпалын зерделеу негізделетін болады. Зерттеу туризмді қаржыландырудың ықтимал көздерін анықтады. Бұл:

1. Мемлекеттік бюджеттен субсидиялар.
2. Халықаралық ұйымдардың, корпорациялар мен қорлардың гранттары.
3. Халықаралық қаржы ұйымдарынан қарыздар.
4. Мемлекеттік кәсіпорындардың гранттары немесе қарыздары.
5. Жергілікті жеке инвесторлар немесе компаниялар.
6. Венчурлық капитал компанияларының инвестициялары.
7. Коммерциялық банктердің несиелері.

Бұл баламаларды түсіну капиталға дұрыс қол жеткізуді қамтамасыз ету және тұрақты туризм бастамаларын ілгерілету үшін өте маңызды.

ТАРТЫМДЫ КӨМЕК ШАРАЛАРЫ

Туризм саласындағы компаниялар үшін мемлекеттік көмектің ең тартымды түрі-салықтық және басқа да қаржылық жеңілдіктер.

Компаниялардың түрлері бойынша ерекшеліктер (көмекке деген сұраныс орташадан жоғары)

Гранттар мен субсидиялар

- Көрсету нысандары
- Аймақтық туроператорлар

Нормативтік-құқықтық базаны өзектендіру

- Аймақтық туроператорлар
- Туристік агенттіктер

Материалдық инфрақұрылы инвестициялар

- Көлік компаниялары
- Көрсету нысандары
- Аймақ компаниялары
- Аймақтық туроператорлар

Төмендетілген мөлшерлеме бойынша несиелер

- Көлік компаниялары

Нарықтың ашықтығын арттыру

- Аймақ компаниялары

Құзыреттілік орталықтарын құру

- Аймақ компаниялары
- Аймақтық туроператорлар

БАҚЫЛАУДЫ КҮШЕЙТУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН САЛАЛАР

Нарықта ойыншылар арасындағы жауапкершілікті неғұрлым нақты бөлуге сұраныс бар.

Бақылауды күшейтуді қажет ететін салалар



Туроператор рұқсат етпеген туристік агенттіктерден саланы тазарту



Туроператорларды бақылаудың өсуі



Көлік және қонақ үй қызметтерінің сапасын бақылаудың өсуі

Сурет 5. Негізгі қорытынды

Туризм экономиканың өсуіне және жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал ететін ел үшін маңызды табыс көзі бола алады. Ол сондай-ақ халықаралық байланыстарды нығайтуға, Қазақстанның мәдени және табиғи мұрасына назар аударуға ықпал етеді. Қазақстанда туризмді дамыту инфрақұрылымды жақсартуға, жаңа туристік маршруттар құруға және елдің мәдени өмірін байытуға ықпал етуі мүмкін. Сондықтан бюджет қаражатын пайдаланудағы кемшіліктерді жою ғана емес, болашақта оның тұрақты өсуіне ықпал ететін туризмді дамыту стратегиясын әзірлеу де маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Костин К.Б. Классификация и методология оценки инвестиционной привлекательности транснациональных корпораций в международном бизнесе: монография. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2015
2. Tugcu C. T. Tourism and economic growth nexus revisited: A panel causality analysis for the case of the Mediterranean Region // *Tourism Management*. – 2014. – 42. – pp. 207–212
3. Balli F., Curry J., Balli H. O. Interregional spillover effects in New Zealand international tourism demand // *Tourism Geographies*. – 2015. – 17(2). – pp. 262–278
4. Balaguer J., Cantavella-Jordá M. Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case // *Applied Economics*. – 2002. – 34(7). – pp. 877–884
5. Ohlan R. Tourism and economic growth in India // *Future Business Journal*. – 2017. – 3. – pp. 1-12
6. Shahbaz M., Kuma R. R., IvanovS., Loganathan N. The nexus between tourism demand and output per capita, with the relative importance of trade openness and financial development: A study of Malaysia // *Tourism Economics*. – 2016. – pp. 1-19, <http://dx.doi.org/10.5367/te.2015.0505>
7. Kumar R. R. Exploring the role of technology, tourism and financial development: An empirical study of Vietnam // *Quality and Quantity*. – 2014. – 48(5). – pp. 2881–2898
8. Tsai H., Pan S., Lee J. Recent research in hospitality financial management // *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. – 2011. – 14(1). – pp. 17-34. <http://dx.doi.org/10.1108/09564230910978511>
9. Pacheco L., Tavares F. Capital structure determinants of hospitality sector SMEs // *Tourism Economics*. – 2017. – 23(1). – pp. 113–132. <https://doi.org/10.5367/te.2015.0501>
10. Borde S. F., Byrd. K., Atkinson S. M. Stock Price Reaction to Dividend Increases in the Hotel and Restaurant Sector // *Journal of Hospitality & Tourism Research*. – 1999. – 23(1). – pp. 40–52. <https://doi.org/10.1177/109634809902300104>
11. Canina L., Advani R., Greenman A., Palimeri I. Dividend Policy in the Lodging Industry // *Journal of Hospitality & Tourism Research*. – 2001. – 25. – pp. 69-89
12. Kim J., Jang S. Dividend behavior of lodging firms: Heckman's two-step approach // *International Journal of Hospitality Management*. – 2010. – 29(3). – pp. 413-420
13. В 2023 году в Казахстане ожидают до 1,4 млн. туристов. [Электронный ресурс]. - URL: <https://kapital.kz/economic/116704/v-2023-godu> (дата обращения: 10.10.2023)
14. «Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023-2029 годы». Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 262. [Электронный ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/> (дата обращения: 18.02.2024)

D.O. Atasheva, D.A. Junussova, E.S. Alimkulova
International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan

Financial aspects and criteria approach of tourism development in Kazakhstan

Abstract. Nowadays, tourism effectively contributes to the development of the state, filling its budgets and creating new jobs. This industry has a positive impact on the socio-economic situation of the country as a whole, improving its image on the world stage. Therefore, one of the key tasks is to attract and effectively utilize investments in tourism. The solution of this problem depends on the correct investment policy of enterprises, but the limited financial resources require appropriate management and regulation at the state and corporate levels.

The examination centers on a significant issue encountered by tourism endeavors. Inadequate funding stands as a prevalent obstacle impeding the progress of tourism, leading to the gradual decline of several sought-after tourist locales. As with all investments, the main issue is the definition of criteria that should give an understanding of the effectiveness, timeliness and necessity of a particular tourism project. The essence of the investment project is the creation of added value. If the project does this, then it needs to be funded. The next issue is to determine the capital structure that is needed for its effective weighted average cost.

This article delves into the financial and investment dimensions of tourism development in the economy. Recommendations are provided to enhance the financial and investment support for tourism activities. It emphasizes the positive principles governing the functioning of the tourism business. Based on the results of this study, it is possible to structure the necessary processes of tourism for its continuous development and clearly identify the mechanisms for the movement of funds, employment and innovation in this area.

Keywords: financing, investment, development, tourism, country's potential, government support.

Д.О. Аташева, Д.А. Джунусова, Э.С. Алимкулова

НАО «Международный университет туризма и гостеприимства», Туркестан, Казахстан

Финансовые аспекты и критериальный подход развития туризма в Казахстане

Аннотация. В наше время туризм эффективно способствует развитию государства, наполняя его бюджеты и создавая новые рабочие места. Эта отрасль положительно влияет на социально-экономическое положение страны в целом, улучшая ее имидж на мировой арене. Поэтому одной из ключевых задач является привлечение и эффективное использование инвестиций в сферу туризма. Решение этой проблемы зависит от правильной инвестиционной политики предприятий, но ограниченность финансовых ресурсов требует соответствующего управления и регулирования на государственном и корпоративном уровнях.

Данное исследование посвящено серьезной проблеме, с которой сталкиваются туристические проекты и инициативы. Недостаток финансирования является одной из распространенных проблем, препятствующих развитию туризма, в результате чего ряд

популярных туристических направлений постепенно умирает. Финансирование туризма призвано определить критерии, по которым туристические проекты, создающие добавленную стоимость, должны получать инвестиционное финансирование, а также оценить финансовые потребности туристической организации, чтобы принять решение о структуре капитала, который необходимо привлечь для минимизации средневзвешенной стоимости капитала.

В данной статье проведен анализ финансовых и инвестиционных векторов развития туризма в экономике. Даны рекомендации по улучшению финансового и инвестиционного обеспечения деятельности туризма. Выделены положительные принципы функционирования туристического бизнеса, определены приоритетные источники финансирования туризма на международном уровне, а также рассмотрено воздействие туризма на развитие страны, в том числе экономическое. Итоги работы дают возможность упорядочить финансовую и инвестиционную составляющую процессов модернизации туризма, а также объясняют способы перемещения знаний, трудовых ресурсов и капитала в блок гостеприимства.

Ключевые слова: финансирование, инвестирование, развитие, туризм, потенциал страны, государственная поддержка.

References

1. Kostin K.B. Klassifikaciya i metodologiya ocenki investicionnoj privlekatel'nosti transnacional'nyh korporacij v mezhdunarodnom biznese: monografiya. [Classification and methodology of assessing the investment attractiveness of multinational corporations in international business: monograph.] – SPb.: Izd-vo Politekh. un-ta. (2015).
2. Tugcu C. T. Tourism and economic growth nexus revisited: A panel causality analysis for the case of the Mediterranean Region. *Tourism Management*. 42. 207-212 (2014).
3. Balli F., Curry J., Balli H. O. Interregional spillover effects in New Zealand international tourism demand. *Tourism Geographies*. 17(2). 262-278 (2015).
4. Balaguer J., Cantavella-Jordá M. Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*. 34(7). 877-884 (2002).
5. Ohlan R. Tourism and economic growth in India. *Future Business Journal*. 3. 1-12 (2017).
6. Shahbaz M., Kuma R. R., IvanovS., Loganathan N. The nexus between tourism demand and output per capita, with the relative importance of trade openness and financial development: A study of Malaysia. *Tourism Economics*. 1-19 (2016). <http://dx.doi.org/10.5367/te.2015.0505>.
7. Kumar R. R. Exploring the role of technology, tourism and financial development: An empirical study of Vietnam. *Quality and Quantity*. 48(5). 2881-2898 (2014).
8. Tsai H., Pan S., Lee J. Recent research in hospitality financial management. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. 14(1). 17-34 (2011). <http://dx.doi.org/10.1108/09564230910978511>.
9. Pacheco L., Tavares F. Capital structure determinants of hospitality sector SMEs. *Tourism Economics*. 23(1). 113-132 (2017). <https://doi.org/10.5367/te.2015.0501>.
10. Borde S. F., Byrd. K., Atkinson S. M. Stock Price Reaction to Dividend Increases in the Hotel and Restaurant Sector. *Journal of Hospitality & Tourism Research*. 23(1). 40-52 (1999). <https://doi.org/10.1177/109634809902300104>.

11. Canina L., Advani R., Greenman A., Palimeri I. Dividend Policy in the Lodging Industry. *Journal of Hospitality & Tourism Research*. 25. 69-89 (2001).

12. Kim J., Jang S. Dividend behavior of lodging firms: Heckman's two-step approach. *International Journal of Hospitality Management*. 29(3). 413-420 (2010).

13. V 2023 godu v Kazakhstane ozhidayut do 1,4 mln. turistov. [Up to 1.4 million tourists are expected in Kazakhstan in 2023]. - Available at: <https://kapital.kz/economic/116704/v-2023-godu-v-kazakhstane-ozhidayut-do-1-4-mln-turistov.html> (Accessed: 10.10.2023).

14. «Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya turistskoj otrasli Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody» Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda № 262. [«On approval of the Concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029» Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 262]. - Available at: <https://adilet.zan.kz/> (Accessed: 18.02.2024).

Information about authors:

Atasheva D.O. – Candidate of Economic Sciences, associate professor the School of Hospitality, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8317-0173>.

Junussova D.A. – Candidate of Economic Sciences, associate professor the School of Hospitality, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-0841>.

Alimkulova E.S. – Candidate of Economic Sciences, associate professor the School of Hospitality, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7428-4729>.

Аташева Д.О. – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Қонақжайлылық» мектебі, «Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КЕАҚ, Түркістан, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8317-0173>

Джунусова Д.А. – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Қонақжайлылық» мектебі, «Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КЕАҚ, Түркістан, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-0841>

Алимкулова Э.С. – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Қонақжайлылық» мектебі, «Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КЕАҚ, Түркістан, Қазақстан ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7428-4729>



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).



ХҒТАР 06.71.57

<https://orcid.org/0000-0003-1004-2135>

<https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>

<https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-1-437-454>

Абай облысының туристік әлеуеттік жағдайын талдау

С.М. Рустемова*, А.А. Жакупов¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: *sabiruwat1986@mail.ru, ¹jakypov-alt@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Абай облысының туристік мүмкіндіктері мен туристік әлеуетін анықтау және пайдалану жолдары, оларды жетілдіру туралы мәліметтер қарастырылады. Туризм индустриясы рекреациялық ресурстарды пайдалану негізінде республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуын анықтайтын ел экономикасының бір бөлігі болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстанда туризмді реформалау және туристік бизнесті дамыту стратегиясы бойынша ауқымды жұмыстар атқарылуда. Туризмнің тұрақты және әлеуметтік даму проблемасы Қазақстан республикасының тарихи дамуында өзекті болып қала береді. Туризмді дамыту аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға ықпал етеді: кәсіпкерлікті дамыту, табыс табу, жұмыс орындары, сол арқылы кедейшілікті азайту. Абай өңірінің географиялық орны, ерекшеліктері мен дамуының талдауы, туристік факторлары мен өңірдің бәсекелестік артықшылықтары берілген. Мақалада Абай облысындағы туризмнің негізгі түрлері қарастырылған, сонымен қатар осы аймақтағы туризм дамуының басты көрсеткіштері мен қазіргі жағдайына талдау жасалған. Абай облысының туристік әлеуетінің SWOT-анализі жасалды: туризмнің мықты және әлсіз жақтары, сонымен қатар ауданның мүмкіншіліктері мен қауіптері көрсетілді. Кіру және шығу туризмінің дамуына кедергі болған факторлар және Абай облысында туризмнің дамуына жағымды әсер ететін факторлар анықталды. Мақалада Абай облысындағы туризмнің негізгі түрлері қарастырылып, сонымен қатар осы аймақтағы туризм дамуының басты көрсеткіштері мен қазіргі жағдайына талдау ұсынылады.

Түйін сөздер: туризм, рекреация, танымдық туризм, мәдени туризм, өңірлік туризм, табиғи-ресурстық әлеует, туристік әлеует.

Кіріспе

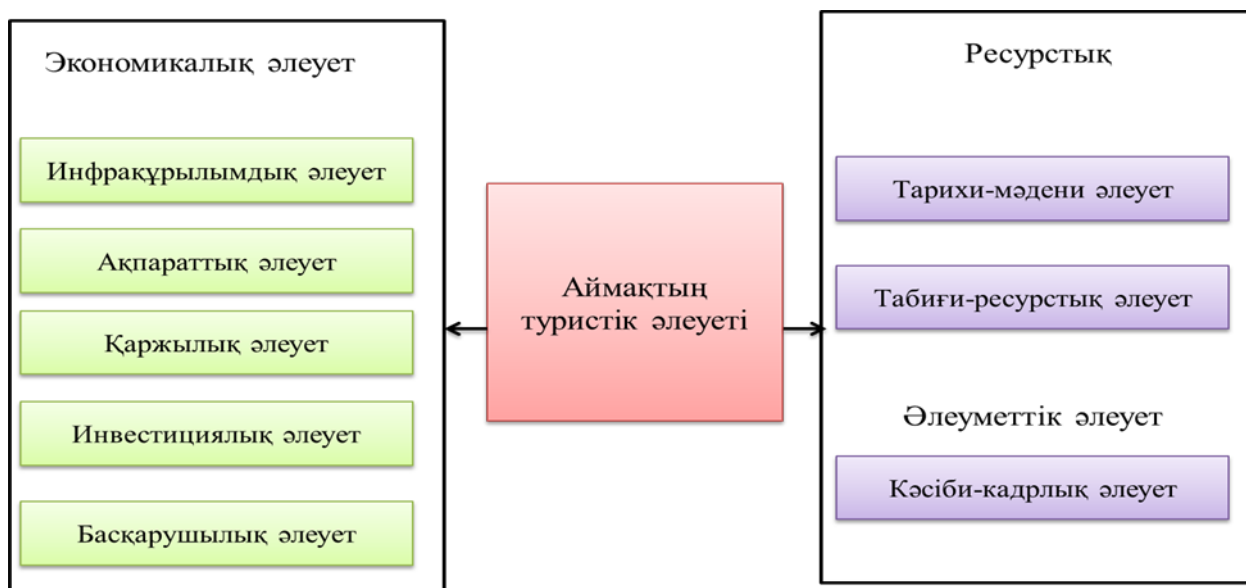
Абай облысы туристік мүмкіндігі жағынан бірегей аймақ. Географиялық және саяси ерекшелігінің арқасында, ол түбегейлі аумақта қол жетімсіз және экологиялық таза күйінде қалды. Жалпы еліміздің шығыс аумағы бай табиғи жер бедерлерімен: шөлімен, қырларымен, биік тауларымен, көп өзендері және көлдерімен ерекшеленеді.

Аймақтың туристік әлеуеті – бұл табиғи, тарихи-мәдени объектілер мен құбылыстардың тұтастығы, сонымен қатар, нақты территорияда туристік қызметті ұйымдастырудың әлеуметтік-экономикалық және технологиялық алғышарттарының тұтастығы. Бұл ретте Абай облысының туристік-әлеуеттік жағдайына талдау жасамас бұрын аймақтың туристік әлеуетін дамытудың маңыздылығына тоқталып кетуді жөн санадық.

Аймақтың тұтас туристік әлеуетінің құрамын зерттеудің негізгі принципі оны жүйе ретінде қарастыру. Жүйе – оны құраушы элементтердің үнемі байланыста және қарым-қатынаста болуы.

Аймақтық әлеуеттің құрамын қарастыруда тұтас туристік әлеуеттің ішіндегі негізгі (кілт) әлеуеттерді анықтау қажет. Оны құру және дамыту аймақта туризмнің қалыптасуы мен тұрақты дамуын қамтамасыз ете алатын әлеует кілті болып саналады.

Аймақтың туристік әлеуетін құрылымдық жоспарда өзара байланысты және өзара әрекеттесуші келесі әлеуеттердің тұтастығы деп қарастыруға болады: табиғи-ресурстық, тарихи-мәдени, экономикалық және әлеуметтік (сурет 1).



Сурет 1. Аймақтық туристік әлеуетінің элементтік құрамы
Ескерту – Мәліметтер [1] негізінде авторлармен құрастырылған

Туризм сферасының табиғи-ресурстық әлеуеті-табиғи жүйелердің өзіне зиян келтірмей шаруашылықта қажетті адами өнім беруі немесе оған пайдалы қызметті өндіруі; туристік қызметте аймақтың тұтас табиғи байлығын пайдалана алу мүмкіндігі.

Тарихи-мәдени әлеует – аймақта орналасқан тарихи-мәдени байлықтың туризмді дамытудағы мүмкіндігін сипаттайды;

Туризм сферасының экономикалық әлеуеті - аймақтың туристік өнім өндірісі мүмкіндігін сипаттаушы, сонымен қатар, аймақтық деңгейде туристік өнімді өндіруге қажетті әлеуетті күш пен құрал (материалды, табиғи, еңбек және т.б.) мүмкіндігін сипаттаушы аймақтық экономика әлеуетінің құрамдас бөлігі. Экономикалық әлеуеттің құрамына мыналар кіреді:

– инфрақұрылымдық әлеует – орналастыру, бос уақытты өткізу, тамақтандыру, транспорттық және т.б. ұйымдардың қажетті туристік қызметті жүзеге асыру және олардың персоналдары мен рекреанттарының қажеттіліктерін қанағаттандыру бойынша мүмкіндігі;

– қаржылық әлеует – аймақтың туристік қызметті жүзеге асыруда қолдана алатын қаржының көлемін сипаттайды;

– ақпараттық әлеует – ол ақпараттық ресурстарды жинау, реттеу және тарату жолдары арқылы туристік өнімді өндіру сипатына әсер етуші және басқарушылық шешімді құрастыру мен қабылдауды қамтамасыз етуші ұйымдастырушылық-техникалық және ақпараттық мүмкіндіктердің тұтастығы;

– инвестициялық әлеует – аймақтың туристік қызметті инвестициялау бойынша мүмкіндіктерінің тұтастығы;

– басқарушылық әлеует – аймақтық туристік сферада қызмет жасауына тиесілі жағдайды жасау, ұйымдастыру және жүзеге асыру бойынша басқарудың барлық деңгейіндегі жетекшілердің қабілеттілігі мен біліктілігі.

Туризм сферасының әлеуметтік әлеуеті – аймақтың туристік қызметті өндіруге қажетті еңбек күшін қайта өндіру бойынша мүмкіндігі, себебі туризмнің тек материалды ресурстарын қолданып қана аймақтық туристік өнімді жасау, тарату, ауыстыру немесе тұтыну мүмкін емес [1].

Абай облысының туристік ахуалына талдау жасау үшін бұл аймақтағы негізгі орталықтардың туристік әлеуеттеріне тоқталу қажет (2-сурет).



Сурет 2 - Абай облысының әкімшілік-территориялық картасы

Ескерту – Авторлармен құрастырылған

Абай облысының оңтүстігінде Жетісу, солтүстік-батысында Павлодар, батысында Қарағанды, солтүстік-шығысында Шығыс Қазақстан облыстарымен, оңтүстік-шығысында Қытаймен (Шыңжаң-Ұйғыр автономды аудан), солтүстігінде Ресеймен (Алтай өлкесі) шектеседі. Абай облысының әкімшілік орталығы - Семей қаласы. Семей шығыс аймақтағы ең ірі қала болып есептеледі. Ол Ертістің екі жақ жағалауында орналасқан. Аумағы – ауылдық округтерді қосқанда 185,5 мың км². Халық саны 238 мың адам. Облыстың басым бөлігін қазақ ұсақ шоқыларының шығыс бөлігі алып жатыр және биіктігі 500-700 м толқынды жазық. Оңтүстік-шығысында Зайсан және Балқаш-Алакөл қазаншұңқырлары бөліп тұрған биіктігі 3000 м дейінгі Тарбағатай жотасы созылып жатыр.

Теңізге шыға алмайтын ең ірі мемлекет ретінде Қазақстан үшін Жердің континенттік полюсінің біздің аумақта орналасуының өзіндік символдық мәні бар. Абай облысында, Жидебай шатқалында, ұлы Абайдың мұражай-үйінің қасында «Еуразия құрлығының орталығы» мемориалдық белгісі бар. Халқымыз үшін қасиетті мекен және осындай географиялық құбылыс тек отандық емес, қала берді шетелдік туристер үшін де тартымды өңір. Семей еліміздің тарихи орталықтарының бірі ретінде бай мәдени мұрамызға қамқорлық көрсетудің үлгісіне айналуы тиіс. Облыс құрылғаннан кейін қала белсенді түрде даму сатысына көтеріле бастады. Сонымен қатар, аймақ ішкі туризмнен келушілерді тарта алатын бай тарихи және мәдени мұрасымен танымал. Абай облысының кәсіпкерлік және индустриалды-инновациялық даму басқармасының мәліметінше, бүгінгі таңда облыста 325 орналастыру орны бар, олардың бір реттік сыйымдылығы 17 609 төсек-орын. Өткен жылы Абай облысында туризм саласына - негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 13,2 млрд теңгеден асты. Бүгінгі таңда туризмді дамытудың негізгі бағыттары анықталды, соның ішінде қажетті инфрақұрылымды қамтамасыз ету, жол бойындағы қызметтерді дамыту, туристік брендті ілгерілету.

Әдебиеттерге шолу

Туризм географиясы жақын арада пайда болып қалыптасқан жеке географиялық пән ретінде ресейлік ғалымдар В.С. Преображенский, Ю.А. Веденин Н.С. Мироненко, И.Т. Твердохлебов [2]; қазақстандық О.Б. Мазбаев, Б.К. Асубаев т.б. еңбектері белгілі [3,4]. Туризм демалысқа рекреацияға байланысты зерттеулерде физикалық географиялық, геоэкологиялық мәселелер жан жақты қарастырылмаған. Экономика ғылымдары саласы бойынша туризм мәселелері қазақстандық А.Ж. Садуов, Г.М. Дуйсен, Р.А. Асанбаева, У.Б. Баймуратова т.б. зерттеу жұмыстарында қарастырылған [5,6]. Талдау барысында туризм мәселелері географиялық, экономикалық және педагогикалық ғылымдар бағытында қарастырылды.

Демалыс пен туризмді ұйымдастыру үйлесімінде жеке туристік аудандардың мүмкіндіктерін кеңінен пайдалана отырып ортақ аймақтық кластер құру қажеттілігі туындайды. Өңірлердің туристік-рекреациялық жергілікті жер аумағының үйлесімді туристік-рекреациялық әлеуетінің бағасы О.Б. Мазбаевтың, А.А. Жакуповтың

еңбектерінде берілсе, сонымен қатар Абай облысы бойынша С.М. Рустемова, А.А. Жакуповтың [7] ғылыми еңбектерінде көрсетілген.

Зерттеу әдісі

Зерттеудің негізіне туризм саласындағы, соның ішінде өңірлік туризмнің ерекшеліктерін ашатын жақын және алыс шетел ғалымдарының еңбектері алынды.

Зерттеу барысында ғылыми-практикалық конференциялардың материалдары, Қазақстан Республикасының туризм саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, интернет-ресурст материалдары пайдаланылды [8].

Мақаланы дайындау кезінде ғылыми талдаудың мынадай жалпы және арнайы әдістері қолданылды, мысалы: индукция және дедукция, талдау және синтез; жүйелік тәсіл; салыстырмалы талдау, атап айтқанда экономиканы цифрландырудың заманауи технологияларын талдау және оны одан әрі дамыту перспективаларын сипаттау; логикалық және сараптамалық бағалау әдісі – ағымдағы жағдайларды зерттеу; графикалық әдіс – нәтижелердің бейнесін визуализациялау, жалпылау әдістеріне, жүйелік талдау әдістеріне негізделген.

Талқылау және нәтижелер

«Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 9-бабына сәйкес Абай облысы құрылды.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Абай облысының жұртшылығымен кездесу өткізген шара барысында өңірдегі туризмді дамытудың келешегі туралы: «Өңірдің мәдени-танымдық туризмін дамыту үшін зор әлеуеті бар. Мәселен, теңізге шыға алмайтын ең ірі мемлекет ретінде Қазақстан үшін Жердің континенттік полюсінің біздің аумақта орналасуының символдық мәні бар», - деп мәлімдеді.

Қазақстан республикасының туризм саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жылына 2 500 000 туристке дейінгі әлеуеті бар Алакөл көлінің шығыс жағалауы ең перспективалы туристік бағыт болып саналады.

Туристік кешен – бүгінгі күні экономиканың бірден-бір болашағы зор секторы болып табылады. Туризм - рекреациондық, танымдық және емдік қызметтер атқарады. Осындай қызметтерімен Семей өңірі табиғи-мәдени мұраларға бай, бұл жерден танымдық, ғылыми және этникалық туризмге арналған объектілерді тамашалауға болады. Негізінен қызғушылық тудыратын сәулет және тарихи ескерткіштері бар: мұнда Абайдың білім алған үйі, Ахмет Ризаның медресесі, Ямышев қақпасы, Ф.М. Достоевскийдің әдеби-мемориалдық мұражайы, тарихи-өлкетану мұражайының ғимараты (губернатор үйі), бір мұнаралы мешіт, екі мұнаралы мешіт, Абайдың Республикалық әдеби-мемориалдық мұражайы, Абай атындағы театр ғимараты, Тыныбай Каукуенов мешіті және Воскресенский қорғаны.

90 метрлік пилонымен Ертіс өзені арқылы өтетін аспалы көпірдің орасан зор силуэті және «Сильнее смерти» Семей ядролық полигонының құрбандарына ескерткіш Монумені – бұлар Семейдің қазіргі заманғы символдарына айналып отыр.

Қаладан тыс жерлерде әзірленген экскурсиялық бағыттар қазіргі уақытта жұмыс істеп тұр: «Абай – қазақ жерінің ақыны», «Дарындылар отанына», «Аттила және Шыңғысхан жолдарымен Еуразия кіндігіне», Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешеніне келіп, одан әрі екі ғашық «Еңлік-Кебектің» ақ мәрмәр тастан жасалған қазіргі заманғы ескерткіші, Бөрлі ауылында М.Әуезовтің әдеби-мемориалдық мұражайы және географиялық Еуразия кіндігі. Саяхат бағыттары қазақтың ұлттық мәдениетінің түп тамарын ашады, қазақ әдебиетінің ғұламасы – Абайдың, атақты философ Шәкәрімнің, ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы туралы айтылады, мұнда тіпті Еуразиялық континенттің географиялық кіндігін білдіретін символикалық белгіні көруге болады, аты аңызға айналған Аттила мен Шыңғысханның батысқа жүріп өткен жерлері бар.

Туризмді дамыту үшін демалыс базаларының құрылысына, жаңа туристік бағыттарды игеруге, республикалық және халықаралық туристік көрмелерге қатысуға және қазіргі заманғы инфрақұрылымды құруға қаржылық қолдау керек [9].

Зерттеу мақсаты және тұжырымдамасы. Абай облысында туризмді бірнеше сала бойынша жетілдіруге мүмкіндік бар. Соның ішінде ең негізгі үш түріне тоқталатын болсақ, олар - табиғи-рекреациялық (экологиялық), тарихи-археологиялық (тарихи) және мәдени туризм. Облыста табиғи-рекреациялық нысандарға Тарбағатай, Алакөл қорығын жатқызуға болады. Туризмді дамыту бойынша негізгі бағыттары: тарихи-мәдени; экскурсиялық; жағажай демалысы, сауықтыру.

Өңірдегі ішкі туризмді дамыту үшін қаралатын: қала кәсіпкерлерінің туристік демалыс базаларын дамытуына, жаңа туристік бағыттар әзірлеуіне жәрдемдесу; Семей өңірінің туристік әлеуеті туралы ақпараттық-жарнамалық материалдар дайындау; Жағымды имиджен қамтамасыз ету мақсатында міндетті түрде Қазақстан республикасының Индустрия және сауда министрлігінің Сауда және туристік қызметін реттеу жөніндегі Комитеті анықтаған, көптеген халықаралық көрмелерге қатысу, жоғары сапалы полиграфиялық материалдарды, қаланың туристік әлеуетінің салтанатты ашылу бағдарламасынан CD–дискілерін плакаттар мен буклеттерді және т.б. шығару арқылы туристік әлеует туралы шетелдік клиенттерге және халықаралық туристік ұйымдарға ақпарат беру.

Туризмді келешекте дамыту халықаралық стандарттар талаптарына сәйкес автомобиль жолдарының жағдайын жетілдіру, сервиске тиісті желілерді: қонақ үйлерді, мотелдерді, тез тамақтандыру, тұрмыстық қызмет көрсету кәсіпорындарын және басқа объектілерін құруға жәрдемдесу қажет.

Халықаралық және облыс ішіндегі авиарейстерді дамыту шаралары бойынша туристік бағыттар қалпына келтіріледі және өңірлік туристік кластерге қаланың туристік фирмалары қатысады.

Белсенді туризмнің дамуы және белсенді турларды әзірлеуде, бәрінен бұрын туристердің қорғанысын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Осы мақсатта міндетті азаматтық-құқықтық жауапкершілік келісім-шартына отыруға бақылау жүргізіледі, сондай-ақ қаланың бір жоғары оқу орны мен екі колледжінде туризм факультеті ашылып, туризм саласында кәсіби кадрларды даярлайтын болады [10].

Келешекте қажетті:

– эксплуатациялық еңбек мақсатында адамдарды тасуға жол бермеу үшін тұрғындармен ағартушылық жұмыс жүргізу;

– қауіпсіздік мәселесі жөнінде көпшіліктің жол жүруі туралы туристік ұйымдарға хабарлау.

Семей өңірінің туристік имиджін жоғарылатуға, туристік қызметтің халықаралық нарығында отандық тауарларды алға тартуға, ішкі байланысты кеңейтуге, тиісті туристік қызмет көрсету құрамын және деңгейін құруға жәрдемдесетін тапсырманың орындалуы. Бұл жол жүру және ішкі туризмнің кеңеюіне, қала бюджетінің толығуына, Семей өңірі ауылдарындағы және алыс жатқан аудандардағы жұмыссыздықты жою мәселесін шешуге және тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға әкеледі.

Маркетингпен қамтамасыз ету және жергілікті туристік азық-түлікті алға тарту мақсатында туризм саласындағы жергілікті атқарушы ұйымдар туристік фирмалармен бірге Берлин, Москва, Новосибирск, Алматы, Астана, Мадрид, Лондон қалаларында болған көрмелерге қатысты.

Семейдің туристік фирмалары демалыс және емдеу бойынша қызметтерді Ертіс бойындағы «Строитель» профилакториінде, «Боровлянка» қарағайлы орманда, Шүлбі жағалауындағы Шүлбі су қоймасында, сондай-ақ Алакөл көлінде демалысты өткізуді ұйымдастыра алады. Туристер үшін Еуразия континентінің географиялық орталығына апаратын қызықты туристік бағыттар ұсынылады. Бұл бағыттар тағдырдың жазуымен атақты Шыңғысханның ордасы мен Абай Құнанбайұлының қорық-мұражайының көрші келуі таң қаларлық құбылыс. Көк аспанға бой тартқан Абай мен Шәкәрімнің күмбезді мазарлары, Тоқтамыс хан мен Мамай батыр мазарлары да тарихтан сыр шертеді. Амфитеатр кешенінде этнографиялық ұжымдардың тамылжыта салған әнін тыңдап, қазақтың киіз үйінде отырып әр түрлі ұлттық тағамдардан дәм татуға да мүмкіндік бар. Туристер сәйгүліктермен серуендеп, дала кемесі - түйемен қыдырып, ұлттық киімдерді киіп суретке түсе алады. Ұлттық аңшылық өнермен танысып, қазақ ұлтының атты спорт ойындарына қатысып, өз бақтарын сынауларына мүмкіндік бар.

Бұл бағыттардың құрамдас бөлігі «Еңлік-Кебек» ескерткіші махаббат үшін құрбан болған жастарды еске түсіреді. Абайдың асыл жарлары Дідә мен Әйгерім мазарлары, Мұхтар Әуезовтің әдеби-мемориалдық мұражайы мен оның ата-анасының мазарлары да туристер үшін қызықты болары сөзсіз. Бағыттар соңында достық пен мәдениеттер қауышуының символына арналған «Гете – Лермонтов – Абай» мемориалды кешеніне ат басын тіреді.

Табиғаттың ерекше ілтипатпен жасалған «Қоңыр әулие» үңгірінен және адам ескерткішінен тұрады. Мұнда әлі күнге дейін толық зерттеліп болмаған жер асты көлі бар.

Семейге жақын орналасқан кеңестік ядролық сынақ полигонының орны «қырғи қабақ соғыстың» суық ызғарын еске түсіреді. Бұл маршрутта туристер ядролық сынақ құрбандарына арналған ескерткішпен, анатомиялық, тарихи-өлкетану мұражайларымен ғана танысып қоймай, ядролық сынақтардың жер – анаға салған

үлкен жарасы «атом көлін» де көре алады. Семей туризм бизнесінің орталығы ретінде де өзіне жұртшылықты тартады. Туристер үшін, алдын ала келісіммен кәсіпкерлік бөлімі қаланың іскер қауымымен кездесу ұйымдастырады, соның ішінде көмір, алтын, молибден және басқа да пайдалы қазбалар шығаратын ірі өнеркәсіптік кәсіпорындармен, цемент, кірпіш, шифер, кабель-желі өнімін өндіретін, тігін, тон және былғары өнімін шығаратын, аяқ-киім, жүн, ұн, құрама жем, консервілерді және азық-түліктің түр-түрін өндіретін кәсіпорындарымен таныстырады.

Семейде конгрестік туризм үшін барлық жағдайлар жасалған. Іскерлік кездесулерге, конференцияларға, симпозиумдерге арналған әр түрлі залдар қандай да болсын талапқа сай. Семейді қазіргі кезде әйгілі халықаралық, республикалық спорт сайыстарын өткізу үшін жиі таңдайды.

Туристерге қала театрлары, көптеген мейрамханалар, кафе, түнгі клубтар, бильярд салондары, сауналар, қазіргі заманғы аквапарк, дамыған сауда орталықтары бар ықыластарымен қызмет етеді.

Осының барлығы Семей қаласының бейнесін жарқын да, сымбатты түрде сақтауға көмектесетініне сенімдіміз.

Абай облысының Абай ауданы – Семей қаласынан оңтүстік батысқа қарай Шыңғыстаудың бөктерінде орналасқан. Ауданның батысы мен солтүстігі ұсақ шоқылы жазық. Оңтүстігінде Шыңғыстау жоталары жатыр. Климаты қатал.

Мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық Абай мұражай-қорығы. Оның құрамына Семей қаласындағы Абай әдеби мұражайы және Ахмет-Риза медресесі Бөрлі елді мекеніндегі М.Әуезов мұражайы, Көкбай ауылдық округі Тақыр қыстағындағы Көкбай Жанатаев мұражайы, Құндызды ауылындағы Шәкір Әбенев мұражайы және Абай облысы Ұржар ауданында орналасқан Әсет Найманбаев мұражайы кіреді. Абай ауданындағы қорықтың жалпы көлемі 6400 га. Оған 16 нысан кіреді. Негізгілері: Жидебайдағы «Абайдың мұражай үйі», «Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешені, Абай-Шәкәрім кесенесі, Оспан көлі, Кеңгірбай би кесенесі және т.б. Бүгінде Пушкин Ресей үшін қаншалықты қымбат болса, Абай да Қазақстан үшін сондай ұлы тұлға, ұлттық мақатанышымыз. Мұнда жылда республикалық Абай оқулары өтеді. Абай оқуларында республиканың барлық облыстарынан және Астана, Алматы қалаларынан келген жас таланттар Абай-Шәкәрім шығармаларын мәнерлеп айтудан, әндерін орындаудан және өз шығармашылықтары бойынша сайысқа түседі. Сонымен қатар Абай шығармашылығына арналған конференциялар, әдеби кездесулер, көрмелер өткізіледі. Аудан халқы өзінің даңқты жерлестерінің рухани мұрасына үлкен сүйіспеншілікпен, зор құрметпен қарайды, оқып үйренеді және ерекше қастарлейді [11].

Аудан аумағында әйгілі Қоңыр әулие үңгірі бар. Тақыр елді мекенінде орналасқан Көкбай Жанатаевтың медресе-мұражайы Абай мемлекеттік мұражай – қорығының филиалы болып саналады. Экспозиция 1997 жылы ашылған. 2011 жылы ақынның 150 жылдық мерей тойына орай ақынның медресесі мен мұражай жаңадан өңделіп, жаңартылды. Мұражайға келушілер ақынның өмірі мен шығармашылығымен және ағартушылық қызметімен толық таныса алады. Көкбай Жанатаев - ұлы Абайдың

шәкірті, оның әдеби дәстүрін жалғастырушысы. Ол 1861 жылы Семей уезі, Мұқыр болысындағы Тақыр елді мекенінде дүниеге келген.

2006 жылы Ұлы ақын Ұлы Абайдың шәкірті Шәкәрімнің 150 жылдығына орай мұражай экспозициясы ашылды. Қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейін аса көрнекті орын алатын ұлы ақын, жазушы, философ, тарихшы, сазгер Шәкәрімнің еңбектері дүниеден өткен соң жарты ғасыр бойы жалған жала кесірінен жарыққа шықпады. Шәкәрім 1858 жылы 24 шілдеде Шыңғыстау бөктері Құндызды елді мекенінде дүниеге келген. Оның әкесі Құдайберді Абайдың ағасы болған. Әкесінен ерте айырылған Шәкәрім Абайдың тәрбиесінде өседі. Абайдың тәрбиесі мен өнегесі Шәкәрімнің әдебиетке деген құштарлығын оятты, кейіннен үлкен ақын болып қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Арнаулы оқу орнының бітірмесе де Шәкәрім Абайдың басшылығымен өз бетімен ізденіп, аса білімді, оқымысты философ дәрежесіне жетеді [12].

Ш.Әбеновтың мұражай үйі Құндызды ауылында 2003 жылы ашылған. Мұражай іргесі 1962 жылы салынған, ақын тұрған үйде ашылған. Бұл үйде Шәкір Әбен 1994 жылға, өмірінің соңына дейін тұрған. 2003 жылы ақын тұрған үйі қайта жаңартылып мұражай болып құрылды. Мұражайда ақынның жеке заттары, пайдаланылған мүліктері мен қолжазбалары мен кітаптары толық сақталған. Мұражай экспозициясы ақынның есімін әйгілі еткен атақты «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасын көрсетумен басталады.

Жалпы Қазақстанның шығыс аймағындағы туристік саланы мемлекет тарапынан реттейтін ұйым Абай облысының туризм және сыртқы байланыстар басқармасы болып табылады.

Мемлекеттің құзырлы ұйымының бірі - «Абай облысының туризм және сыртқы байланыстар басқармасы» мемлекеттік мекемесінің туризмді дамыту бөлімі. Бұл басқарма Абай облысындағы барлық туристік ұйымдардың қызметін бақылап, олардың жылдық есеп берулерін қабылдайтын және туристік ұйымдармен тікелей байланыста болатын мемлекеттік мекеме ретінде қызмет етеді.

Басқарманың миссиясы: туристік қызмет пен сыртқы байланыстарды дамыту мәселелері бойынша мемлекет саясаты негізгі бағыттарының іске асырылуын қамтамасыз ету.

Пайымдауы: бәсекеге қабілетті туристік индустрия құру және облыстың сыртқы байланыстарында Абай облысына шетелдік капиталды тарту үшін қолайлы инвестициялық ахуалға әсер ететін жан-жақты байланыс орнату.

Басқарманың міндеттері:

Абай облысының туристік қызметін және халықаралық ынтымақтастығын дамыту мәселелері бойынша мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын іске асыру.

Басқарманың функциялары:

1) Абай облысы аумағында туристік қызмет саласындағы мемлекеттік саясатты және үйлестіруді жүзеге асырады;

2) Абай облысы аумағында туристік қызметті жүзеге асыратын тұлғалардың мемлекеттік тізіліміне, туристік маршруттардың мемлекеттік тізіліміне енгізу үшін қажетті ақпаратты қалыптастырады және уәкілетті ұйымға тоқсан сайын есеп береді;

3) туристік қызмет көрсету нарығына талдау жасайды және Абай облысы аумағында туризмнің дамуы туралы қажетті мәліметтерді туризм жөніндегі уәкілетті ұйымға береді;

4) облыстық туристік ресурстарды қорғау жөніндегі шараларды әзірлейді және енгізеді;

5) Абай облысы аумағында туристік индустрия объектілерін жоспарлау және салу жөніндегі қызметті үйлестіреді;

6) балалар мен жастар лагерлерінің, туристер бірлестіктерінің қызметіне және өз бетінше туризмнің дамуына жәрдем көрсетеді;

7) туристік қызмет субъектілеріне туристік қызметті ұйымдастыруға байланысты мәселелерде әдістемелік және ақыл-кеңес көмегін көрсетеді;

8) халықтың жұмыспен қамтылуын ұлғайту шарасы ретінде туристік қызмет саласындағы кәсіпкерлікті дамытады және қолдайды;

9) туристік ақпарат, оның ішінде туристік әлеует, туризм объектілері мен туристік қызметті жүзеге асыратын тұлғалар туралы ақпарат береді;

10) туристік ақпарат орталығын құрады;

11) жергілікті мемлекеттік басқару мүддесінде жергілікті атқарушы ұйымдарға Қазақстан Республикасының заңнамасымен жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады [13].

Абай облысындағы туристік әлеуетті дамытудың негізгі мәселелеріне тоқталатын болсақ.

Туризмді дамытудағы оң үрдістермен қатар бірқатар түйінді мәселелер орын алады, оларды шешу межелеген мақсатқа қол жеткізуге, яғни Абай облысында бәсекеге қабілетті туристік индустрия құруға мүмкіндік бермек:

1) туристік және көліктік инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы.

Туристік объектілерге апаратын автомобиль жолдарының қанағаттанарлықсыз жағдайы. Туристік бағыттарға жету жолының қиындығы. Қонақ үйлерді, пансионаттар мен демалыс үйлерін және базаларды қоса алғанда орналастыру объектілерінің материалдық базасының қанағаттанарлықсыз жағдайы, сондай-ақ санаторлық-курорттық мекемелердің моральдік және табиғи тұрғыдан тозуы;

2) қызмет деңгейінің төмендігі. Көрсетілетін қызмет сапасының төмендігі;

3) туризм және қонақжайлық саладағы білікті мамандардың жеткіліксіздігі;

4) облыстың туристік имиджін ішкі және халықаралық туристік қызметтер нарығында алға жылжыту деңгейінің жеткіліксіздігі.

Облыстың туристік әлеуеті туралы ақпараттардың имидждік іс-шаралардың жеткілікті көлемде болмауы.

Абай облысында туристік сала дамуына әсер ететін негізгі сыртқы және ішкі факторларды бағалауға тоқталатын болсақ.

Туристік саланы дамытуға сыртқы факторлар әсер етеді: әлемдік экономиканың жай-күйі, құқықтық реттеу, ел ішіндегі және шетелдердегі экономикалық және саяси жағдай және т.б. Сондай-ақ, саланың дамуына мынадай ішкі факторлар да әсер етеді: кадрлық саясат, туристік өнімнің кәсіби маркетингі.

Туристік өнімнің маркетингтік жоспарында шетелдік мемлекеттерден туристерді тарту бойынша өңірлік туроператорлардың жұмысын күшейту қажет, бұл, тек келетін туристік ағымның тұрақтылығын ғана емес, сондай-ақ туристік саланың кірісін де арттырады.

Туристік саланың жай-күйіне жасалған талдау саланың дамуында бірқатар оң үрдістер орын алғанымен, оның барлық сегменттері үшін ортақ проблемалардың бар екендігін көрсетті, олар қазірдің өзінде оның қызметінің нәтижесіне кері әсерін тигізуде, әсіресе, ол болашақта саланың экономикалық жағынан өсуі мен қаржылық тұрақтылығына кері ықпал етуі анық.

Мұндай мәселелердің біріне ішкі және сыртқы нарықтарға шығуға мүмкіндік беретін, сұранысқа ие инвестициялық жобаларды жаңғырту мен енгізу үшін қажет инвестициялардың жоқтығы себебінен туристік саланың қазіргі таңдағы инфрақұрылымының әлемдік деңгейден көш артта қалуы жатады.

Туристік саланың бәсекеге қабілеттілігіне және табысты дамуына сыртқы, сондай-ақ ішкі факторлар да әсер етеді. Сыртқы факторларға талдау жасаған кезде Абай облысының шалғайда орналасқандығын, туристік жолдамалар құнының жоғарылығын және т.б. ескеру қажет.

Жүргізілген талдау бірнеше проблемалық мәселелерді анықтады, олардың шешімі Абай облысында туризм индустриясын тұрақты дамыту - қойылған мақсатқа жетуге мүмкіндік береді:

– орналастыру объектілерінің, яғни қонақ үйлерінің, пансионаттардың, демалыс үйлері мен базаларының, сонымен қатар сауықтыру-курорт мекемелерінің материалдық базасы тозудың жоғары дәрежесімен сипатталады;

– бүгінгі күні туристер үшін туризм масштабтары, түрлері, орналасу орындарының сапасы және оларды ұсыну халықаралық стандарттарға сай келмейді;

– туристік объектілер жоқ жерлерде және бағыттардың соңында туристерді орналастыру жағдайының болмауы;

– құнды және тартымды экскурсия объектілеріне немесе әдемі жер бедерлеріне апаратын көлік жолдарының нашар болуы немесе жоқтығы;

– шалғайдағы аудандарда бағыттың өтуін бақылауға және шұғыл жағдайда жедел көмек көрсетуге арналған сенімді мобильді байланыс үшін қаражат пен мүмкіншіліктің болмауы;

– экскурсия объектілері жағдайының нашарлығы - қолайлы қарау алаңдарының, ақпарат қалқандарының, жабдықталған және қауіпсіз соқпақтардың, демалыс базаларының болмауы;

– рекрециялық зоналардың экологиялық жағдайы проблемасы (антропогенді жүктеме, жағажай зоналарының бұзылуы).

Туризмнің дамуына кедергі келтіретін негізгі проблемалардың бірі қызмет көрсететін салада мамандандырылған туризм кадрларының болмауы болып табылады. Бұл туризм индустриясы объектілеріндегі білікті мамандардың болмауы проблемасына ғана емес, сондай-ақ туризм саласы үшін кадрларды дайындау сапасына да қатысты.

Аналитика. Қызмет көрсететін саладағы төмен сапа, туризм индустриясы объектілерінде көрсетілетін қызметтердің төмен сапасына әкеледі. Сонымен қатар ауыл-аудандардың жергілікті тұрғындары экономикалық пайда көрмейді және туризмнің дамуына қызығушылық білдірмейді [13].

Саланың даму жағдайына SWOT-талдау жасалып, келесідей артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды (кесте 1):

Кесте 1. Абай облысының туристік әлеуетінің SWOT-талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ol style="list-style-type: none"> 1. Облыстың тиімді экономикалық-географиялық жағдайы; 2. Жер бедерлерінің алуан түрлілігі, бірегей табиғи, мәдени және тарихи ескерткіштердің болуы; 3. отандық және шет елдер инвесторларының қызығушылығы; 4. Туризмнің басым бағыттарын дамыту: экологиялық, емдеу-сауықтыру, мәдени-танымдық, жағажай, тау шаңғысы туризмі. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Туризмнің дамыған инфрақұрылымының болмауы, оның ішінде туристік объектілерге апаратын жолдардың қолайсыздығы; 2. Білікті басқару және қызмет көрсететін қызметкерлердің болмауы; 3. Өңірдің туристік өнімі кәсіби маркетингінің болмауы; 4. Туризмді қолдаудағы шектеулі қаржылық мүмкіншіліктер, өз қаражатының және инвестициялық ресурстардың тапшылығы; 5. Туристік бизнестегі төмен кәсіби деңгей, көрсетілетін туристік қызметтер бағасына қызмет көрсету сапасы мен деңгейінің сәйкес келмеуі.
Мүмкіндіктер	Қауіптер
<ol style="list-style-type: none"> 1. Туризмнің бәсекеге қабілетті инфрақұрылымын ынын құру мүмкіндігі; 2. Қосымша жұмыс орындарын құру арқылы халықты жұмыспен қамтамасыз ету; 3. Кіру және ішкі туризм бойынша туристер ағымын, туристік қызмет көлемін, кірістердің өсуін, бюджетті көбейту. 4. Шебер-жоспар түрінде кең көлемді зерттеуді әзірлеу, облыстағы туризм кластерін құру және дамыту. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Саланың тоқырауы; 2. Қорғау шараларын қолданбаған жағдайда, қолданыстағы объектілер мен ресурстарды жоғалту қаупі; 3.Туристік және көліктік инфрақұрылымды дамытудың жетіспеушілігі; 4. Кадрлардың дайындығының, қайта даярлаудың және біліктілігін арттырудың нашар деңгейі және туризмнің ғылыми базасының болмауы; 5. Әлемдік нарыққа облыс имиджінің қозғалысының жетіспеушілігі, облыстың туристік әлеуеті туралы жарнамалық ақпарат көлемінің жеткілікті болмауы. 6. Туристік индустрияда ұсынылатын қызмет сапасының төмендігі. 7. Бұқаралық және балалар-жасөспірімдер туризмінің нашар дамуы.
Ескертпе: [3,4]әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған	

Недіктен Абай облысы баруға тұрарлық? Абай өңіріне Абайдың мұражайын, мүлкін, кесенесін тамашалауға келгендер көп болғанымен, бұл өлкеге туристерді қызықтыратын жалғыз бұл емес. Мысалы, Семейдің батысында Кеңес Одағында алғашқы атом бомбасы сынақтан өткен Семей полигоны орналасқан. Қазірде бұл қараңғы туризм деп аталатын танымал нысан - өлім мен қайғылы оқиғаларға байланысты жерлерге саяхат.

Көптеген саяхатшылар зиярат ететін орын - Қоңыр-Әулие үңгіріне келеді. Бұл жер аңызға толы, қазақ арасында киелі саналады.

Семей Ф.М.Достоевскийдың жер аударылған жері ретінде де белгілі. Мұнда жазушы өмірінің бес жылын өткізді. Қалада Достоевский мұражайы да бар. Ол Қазақстандағы жалғыз және әлемде бар сегіздің бірі.

Бұл саяхатшыларды қызықтыруы мүмкін орындардың толық тізімі емес. Абай аймағында көптеген «жасырын қазыналар» бар. Олар туристер арасында әлі онша танымал емес, бірақ сөзсіз назар аударуға тұрарлық орындар.

Қорытынды

Абай облысына саяхат – бұл жаңа білім мен әсер алуға, Қазақстан тарихына және көрнекті тұлғаға қол жеткізуге тамаша мүмкіндік беретін өңір болып табылады.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде, мақала мақсатына сәйкес теориялық және практикалық сипаттағы келесі тұжырымдар жасауға болады:

– Абай облысында орналасқан Бейбітшілік аралы Орталық Азиядағы ең ірі өзен аралы болып табылады.

– «Еуразия құрлығының орталығы» облыс аумағында орналасқан.

– Бұл жер – көрнекті ойшылдар Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мұхтар Әуезовтің отаны.

– Абай атындағы облыстық кітапхана - Қазақстан тарихындағы алғашқы ғылыми-әмбебап кітапхананың бірі.

– Облыс аумағында көптеген тарихи сәулет ескерткіштері бар. Мысалы, 1927 жылы салынған өрт қаланчасы – Қазақстанда өзгеріссіз қалған жалғыз осындай өртке қарсы ғимарат.

– Ертіс өзені арқылы өтетін аспалы автомобиль көпірі, ұзындығы 1086 м – ТМД-дағы жалғыз және әлемдегі 17-нші көпір.

– 1883 жылы есігін айқара ашқан Абай облысындағы тарихи-өлкетану мұражайы - еліміздің ең көне мұражайы.

– Абай облысындағы Ертіс өзені арқылы өтетін теміржол көпірі-аты аңызға айналған Түрксібтегі ең ірі көпір

– 1917 жылы Семей қаласында бостандық туын көтеріп, «Алаш Орда» партиясының басшылары өз үкіметін құрды.

Аймақтық имидж қалыптастыру және маркетинг жұмыстарын жүргізу ісін қолға алатын кез келді. Абай облысында туризм және өлкетану қызметі өте белсенді дамып, заман ағымына ілесуде. Бұл біріншіден, туристік жобаларды жүзеге асыруға мемлекет

тарапынан белгілі бір инвестиция құйылып жатқандығымен байланысты. Облыстың инфрақұрылымы да дамып келеді, бұл өз кезегінде туристік және өлкетану қызметін ұйымдастырудағы байланыстырушы буын болып табылады. Айта кету керек, облыста табиғат ескерткіштері көп, олар келушілер арасында үлкен қызығушылық тудырады. Ал бұл ескерткіштерге көпшіліктің кіруі үшін жолдар салынып, жөнделуде.

Абай облысында туризм бағытын жандандыру жұмыстарына басымдық беріп, бұл тарихи-мәдени орындардың тынысын жандандыру, киелі өлкелердің қарым-қатынасын нығайту облыстың экономикалық әлеуетін күшейтіп қана қоймай, елді мекендердің де инфрақұрылымдарын жақсартта түсетіні анық. Абай облысының елеулі тарихи, мәдени және табиғи әлеуеті елдің тарихи мұрасына, дәстүрі мен мәдениетіне деген қызығушылықтың артуы, сондай-ақ халықтың сатып алу қабілетінің жоғарылауы тарихи-мәдени туризмді дамытуға ықпал етеді. Көптеген тарихи-мәдени нысандар (олардың мазмұны мен қалпына келтірілуі) мемлекеттің қадағалауында болады және тиісті инфрақұрылымды құру, сондай-ақ жәрмеңкелер, фестивальдар, конференциялар және фольклорлық тақырыптағы іс-шаралар өткізу үшін мемлекеттік және жеке капиталды тарту арқылы тиісті қолдау алады. Абай облысының табиғи және мәдени-тарихи әлеуетін осылайша пайдалану тарихи-мәдени туризмнің тартымдылығын арттыруға ықпал ете алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Разуваев И.Г. Роль интеллектуального кластера в современной экономике [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.science-forum.vis.ru> (дата обращения 05.06.2022).
2. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география / Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. – Москва: МГУ, 1981. – 208 с.
3. Мазбаев О.Б. Қазақстан Республикасы туризмнің аумақтық дамуының география-лық негіздері: географ. ғыл. докторы дис авторефераты: 10.02.10 / Абай атындағы пед ун-т. – Алматы, 2010. – 38 б.
4. Асубаев Б.Қ. Балқаш-Алакөл алабында туризмді дамытудың рекреациялық географиялық негіздері (Жазық аумақтар мысалында): географ. ғыл. канд дис авторефераты: 15.08.10 / Абай атындағы пед ун-т. – Алматы, 2010. – 16 б.
5. Садуов А.Ж. Управление развитием туризма в Казахстане: теория, методология, механизмы: автореферат дисс. доктора экономических наук: 17.02.10 / Карагандинский. гос. ун-т. – Караганда, 2010. – 36 с.
6. Дуйсен Г.М. Формирование и развитие индустрии туризма на основе использования природно-рекреационного потенциала Казахстана: автореферат дисс. доктора экономических наук: 12.02.03 / Казахский. гос. ун-т. – Алматы, 2003. – 23 с.
7. Рустемова С.М., Жакупов А.А. Абайская область: туризм как драйвер развития региона // Publisher.agency: Proceedings of the 5th International Scientific Conference «Theoretical Hypotheses and Empirical results» (December 14- 15, 2023). Oslo, Norway, 2023. P 171-175.
8. Қазақстан Республикасының туризм саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

[The state program for the development of the tourism sector of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025]. [in Kazakh] Available at: https://t.me/share/url?url=https://kaz.inform.kz/news/turizmdidamytudyn-2025-zhylga-deyingi-bagdarlamasyryn-zhobasy-zhariyalandy_a3433585&text=%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B4%D1%96%20%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D1%8B%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%8B%D2%A3%202025%20%D0%B6%D1%8B%D0%BB%D2%93%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%96%D0%BD%D0%B3%D1%96%20%D0%B1%D0%B0%D2%93%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%81%D1%8B%20%D0%B6%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B#:~:text=https%3A//kaz.inform.kz/news/turizmdidamytudyn%2D2025%2Dzhylga%2Ddeyingi%2Dbagdarlamasyryn%2Dzhobasy%2 (accessed 24.10.2018)

9. Жакупов А.А. Өлкетану: оқу құралы. – Алматы: «Лантар Трейд» баспасы, 2021.- 105 б.

10. Шығыс Қазақстан облысының туризм және сыртқы байланыстар басқармасы.-URL: <http://tourism-vs.vko.gov.kz/> (дата обращения 07.06.2022)

11. Абай облысы әкімдігінің ресми сайты URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/abay?lang=kk> (дата обращения 14.04.2023)

12. Шаяхметова Л.М. Анализ современного состояния индустрии туризма в Восточном Казахстане // Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы. – № 3 (43). - 2019. – С. 81-84.

13. Кузьмина Л.В., Мищенко В.В. Актуальные вопросы фундаментальных и прикладных научных исследований // Сборник научных статей по материалам II международной научно-практической конференции. Том Часть 1. Уфа, 2023. - С. 20-25.

С.М. Рустемова, А.А. Жакупов

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Анализ туристского потенциала Абайской области

Аннотация. В статье рассматриваются туристские возможности и пути выявления и использования туристского потенциала Абайской области, сведения об их совершенствовании. Индустрия туризма является частью экономики страны, определяющей социально-экономическое развитие республики на основе использования рекреационных ресурсов. На сегодняшний день в Казахстане проводится масштабная работа по реформированию туризма и стратегии развития туристского бизнеса. Проблема устойчивого и социального развития туризма была и остается актуальной на протяжении всего исторического развития Республики Казахстан. Развитие туризма способствует улучшению социально-экономического положения региона: развитию предпринимательства, заработков, рабочих мест, тем самым сокращая бедность. Приведены географическое положение Абайской области, анализ особенностей и развития, туристические факторы и конкурентные преимущества региона. В статье рассмотрены основные виды туризма в Абайской области, а также проанализированы основные показатели развития туризма в этом регионе и текущая ситуация. Проведен SWOT-

анализ туристического потенциала Абайской области: показаны сильные и слабые стороны туризма, а также возможности и угрозы региона. Определены факторы, сдерживающие развитие въездного и выездного туризма и факторы, положительно влияющие на развитие туризма в Абайской области. В статье рассмотрены основные виды туризма в Абайской области, а также предложен анализ основных показателей развития туризма в этом регионе и текущей ситуации.

Ключевые слова: познавательный туризм, культурный туризм, региональный туризм, природно-ресурсный потенциал, туристический потенциал.

S.M. Rustemova, A.A. Zhakupov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Analysis of tourist potential of the Abay region

Abstract. The article discusses tourism opportunities and ways to identify and use the tourism potential of the Abay region, as well as information about their improvement. The tourism industry is part of the country's economy, determining the socio-economic development of the republic based on the use of recreational resources. Today, large-scale work is being carried out in Kazakhstan to reform tourism and the tourism business development strategy. The problem of sustainable and social development of tourism has been and remains relevant throughout the entire historical development of the Republic of Kazakhstan. The development of tourism helps to improve the socio-economic situation of the region: the development of entrepreneurship, earnings, jobs, thereby reducing poverty. The geographical location of the Abay region, analysis of features and development, tourist factors and competitive advantages of the region are given. The article examines the main types of tourism in the Abay region, and also analyzes the main indicators of tourism development in this region and the current situation. A SWOT analysis of the tourism potential of the Abay region was carried out: the strengths and weaknesses of tourism, as well as the opportunities and threats of the region were shown. Factors hindering the development of inbound and outbound tourism and factors that positively influence the development of tourism in the Abay region have been identified. The article examines the main types of tourism in the Abay region, and also offers an analysis of the main indicators of tourism development in this region and the current situation.

Keywords: tourism, recreation, educational tourism, cultural tourism, regional tourism, natural resource potential, tourism potential

References

1. Razuvaev I.G. Rol' intellektual'nogo klastera v sovremennoj jekonomike [The role of the intellectual cluster in the modern economy Available at: <http://www.science-forum.vis.ru> [in Russian] (accessed 05.06.2022)
2. Mironenko N.S., Tverdohlebov I.T. Rekreatcionnaja geografija [Recreational geography] (MGU, Moscow, 1981, 208 p.) [in Russian]

3. Mazbaev O.B. Qazaqstan Respublikasy turizmnıń aumaqtyq damuynyń geografialyq negızderi [Geographical bases of territorial development of tourism in the Republic of Kazakhstan: geographer. do it doctor's thesis abstract] 10.02.10. Abay University of Ped. - Almaty, 2010. - 38 p. [in Kazakh]
4. Asubaev B.Q. Balqas-Alaköl alabynda turizmdı damytudyń rekreasiyalıq geografialyq negızderi (Jazyq aumaqtar mysalynda) [Recreational geographical bases of tourism development in the Balkhash-Alakol basin (in the example of Jazyq aumaqtar): geographer. do it cand diss abstract] 15.08.10. Ped University named after Abay. (Almaty, 2010. – 16 p.) [in Kazakh]
5. Saduov A.ZH. Upravlenie razvitiem turizma v Kazahstane: teoriya, metodologiya, mekhanizmy [Management of tourism development in Kazakhstan: theory, methodology, mechanisms: abstract of doctoral thesis in economics] 02.17.10 Karaganda.state. univ. – (Karaganda, 2010, 36 p.) [in Kazakh]
6. Dujssen G.M. Formirovanie i razvitie industrii turizma na osnove ispol'zovanija prirodno-rekreacionnogo potenciala Kazahstana [Formation and development of the tourism industry based on the use of natural and recreational potential of Kazakhstan: abstract of doctoral thesis in economics] 12.02.03. Kazakh.state. univ. (Almaty, 2003 – 23 p.) [in Kazakh]
7. Rustemova S.M., Zhakupov A.A. Abajskaja oblast': turizm kak drajver razvitija regiona [Abay region: tourism as a driver of regional development] Publisher.agency: Proceedings of the 5th International Scientific Conference «Theoretical Hypotheses and Empirical results» (December 14-15, 2023). (Oslo, Norway, 2023, 171-175.)
8. Qazaqstan Respublikasynyń turizm salasyn damytudyń 2019-2025 jyl darğa arnalğan memlekettik baǵdarlamasy [The state program for the development of the tourism sector of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025]. [in Kazakh] Available at: https://t.me/share/url?url=https://kaz.inform.kz/news/turizmdi-damytudyn-2025-zhylga-deyingi-bagdarlamasynyn-zhobasy-zhariyalandy_a3433585&text=%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B4%D1%96%20%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D1%8B%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%8B%D2%A3%202025%20%D0%B6%D1%8B%D0%BB%D2%93%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%96%D0%BD%D0%B3%D1%96%20%D0%B1%D0%B0%D2%93%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D2%A3%20%D0%B6%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%8B%20%D0%B6%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B#:~:text=https%3A//kaz.inform.kz/news/turizmdi%2Ddamytudyn%2D2025%2Dzhylga%2Ddeyingi%2Dbagdarlamasynyn%2Dzhobasy%2D (accessed 24.10.2018)
9. Jakupov A.A. Ölketanu: oqu qūraly [Local studies: textbook] (Lantar Treid, Almaty, 2021, 105 p.) [in Kazakh]
10. Şyǵys Qazaqstan oblysynyń turizm jáne syrtqy bailanystar basqarmasy [Department of tourism and foreign relations of East Kazakhstan region] Available at: <http://tourism-vs.vko.gov.kz/> (accessed 07.06.2022) [in Kazakh]
11. Abai oblysy äkimdiginıń resmi saity [The official website of Abay region akimat] Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/abay?lang=kk> (accessed 14.04.2023) [in Kazakh]
12. Shajahmetova L.M. Analiz sovremennogo sostojaniya industrii turizma v Vostochnom Kazahstane [Analysis of the current state of the tourism industry in Eastern Kazakhstan]. Bulletin of the Kazakh Innovative Humanities and Law University. 3 (43). 81-84(2019). [in Kazakh]

13. Kuz'mina L.V., Mishhenko V.V. Aktual'nye voprosy fundamental'nyh i prikladnyh nauchnyh issledovaniy [Current issues of fundamental and applied scientific research]. Collection of scientific articles on the materials of the II International Scientific and Practical Conference. Volume Part 1. Ufa, 2023 - С 20-25[in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Рустемова Сабира Муратовна – «Туризм» мамандығының 1 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан. ORCID: 0000-0003-1004-2135

Жакупов Алтынбек Аманжолович – PhD, доцент м.а, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-0381-6799

Рустемова Сабира Муратовна – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан. ORCID: 0000-0003-1004-2135.

Жакупов Алтынбек Аманжолович – PhD, и.о доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан. ORCID: 0000-0002-0381-6799.

Rustemova Sabira Muratovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan. ORCID: 0000-0003-1004-2135;

Zhakupov Altynbek Amanzholovich – Doctor PhD, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-0381-6799.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: С.Б. Макыш
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысының
экономика сериясы
– 2024. – №1. – Астана: ЕҰУ. – 455 б.
Шартты б.т. – 57,1 Басуға 30.03.2024 қол қойылды
Ашық қолданыстағы электронды нұсқа: <http://bulecon.enu.kz>
Авторларға арналған нұсқаулықтар, жарияланым этикасы журнал сайтында берілген: <http://bulecon.enu.kz/>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды